
Кононов Ілля Федорович
ЕТНОС. ЦІННОСТІ. КОМУНІКАЦІЯ.
(Донбас в етнокультурних координатах України)

ЗМІСТ

ГЛАВА 1

**ЕТНІЧНІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ.
ДОНБАС В ЕТНІЧНИХ КООРДИНАТАХ**

§1. Проблема етносу

Передмова

1.1.1. Етнічний чинник у сучасному світі

1.1.2. Уявлення про етнічний феномен у другій половині XIX – на початку XX ст.
Наука та позанаукові впливи

1.1.3. Московська етнографічна школа. Значення її ідей для соціології

1.1.4. Концепція етносу Л.М.Гумільова

1.1.5. Етнос як соціальна спільнота

1.1.6. Історично-стадіальні типи етнічних спільнот

§2. Специфіка Донбасу

1.2.1. Регіональні та етнотериторіальні спільноти

1.2.2. Проблема Донбасу в загальноукраїнському контексті

1.2.3. Донбас та “російське питання” в Україні

1.2.4. Історичні особливості формування етнічної структури Донбасу

1.2.5. Етнокультурна самосвідомість мешканців Луганщини

ГЛАВА 2.

ЦІННОСТІ ТА ЕТНІЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

§ 1. Цінності як суспільна реальність

2.1.1. Обговорення проблеми в сучасній філософській та соціологічній літературі

2.1.2. Функції цінностей у суспільстві

2.1.3. Структура ціннісної реальності

2.1.4. Методологічна ремарка стосовно ідей К.Поппера

2.1.5. Цінності як момент суспільної онтології

§ 2. Радянська ціннісна драма в європейському контексті

2.2.1. Ціннісні парадокси європейського модерну

2.2.2. Більшовизм як ціннісна система

2.2.3. Ціннісна еволюція радянського суспільства

§ 3. Еволюція ціннісного компоненту масової свідомості населення нашої країни. Луганщина в українському контексті

2.3.1. Ціннісні уявлення в масовій свідомості 60-х років

2.3.2. Загострення суперечності між ціннісним ідеалом та ціннісними орієнтирами повсякденного життя в 70-ті та 80-ті роки

2.3.3. Перебудова та ціннісна катастрофа радянського ладу

2.3.4. Ціннісна свідомість мешканців Луганщини кінця 90-х років

2.3.5. Вплив релігії на ціннісну свідомість наших сучасників

2.3.6. Перспективи розвитку ціннісної свідомості в нашій країні

ГЛАВА 3.

ДОНБАС ЯК КОМУНІКАТИВНА СПІЛЬНОТА

§ 1. Україна та Донбас: проблема мовної ситуації

3.1.1. Концепція одержавлення мовного життя: походження, призначення та наслідки для України

3.1.2. Мовна ситуація в Україні

3.1.3. Мовна ситуація в Луганській області

3.1.4. Мова та суспільство

§ 2. Засоби масової інформації як арена комунікативної дії та суспільного дискурсу

3.2.1. Засоби масової інформації: суспільні ролі та призначення

3.2.2. Орієнтації населення в полі масової комунікації Луганщини

3.2.3. Преса Луганщини: портрет намальований за допомогою контент-аналізу

3.2.4. Преса Луганщини очима аудиторії

Післямова

Примітки

Додатки

Передмова

Ця праця була написана як реакція на обставини суспільної кризи в нашій країні. Я займався емпіричними дослідженнями масової свідомості мешканців Луганщини. Зібраний в ході цих досліджень матеріал свідчив про невідповідність багатьох концепцій, які в Україні відігравали роль офіційних або напівофіційних ідеологічних доктрин, потребам нашої країни. Адже ці доктрини передбачали культурну гомогенізацію нашої Батьківщини, а емпіричний матеріал доводив її регіональну культурну гетерогенність.

У мене сформувалося переконання, що пошук моделі модернізації України як обов'язковий момент включає пошук нової національної ідентичності. Під час же суспільної кризи розуміння етнічного життя є однією з передумов розуміння динаміки масової свідомості кризової доби. Як колись висловився Є.Вятер: “Національний характер значною мірою визначає поведінку нації в кризових ситуаціях”. (1)

Хоча початковий поштовх до дослідження сучасних реалій етнічного життя нашого регіону я отримав від емпіричних досліджень, але ця праця не є їх простим узагальненням. Більш того, головний акцент мною було зроблено на теоретичних розвідках. По-перше, саме від рівня теоретичної проробленості теми залежить значимість тих чи інших емпіричних фактів, спосіб їх отримання та інтерпретації. По-друге. Для первинних даних опитувань характерним є те, що Ю.І.Яковенко позначив як “презумпцію артефактуальності” (2)

Головна мета мого дослідження – через вивчення етнокультурної специфіки Донбасу підійти до більш адекватного розуміння етнічного життя України. Таке розуміння повинно допомогти у виробленні моделі модернізації нашої країни.

Я зможу вважати своє завдання виконаним, якщо положення моєї роботи стануть предметом наукової дискусії в співтоваристві українських соціологів. Серед висновків, що претендують на наукову новизну, я перш за все виділив би такі:

- розуміння етносу як соціальної спільноти, що забезпечує цілісне відтворення людини. В основі цієї спільноти лежать обмінні процеси повсякденності. З нею пов'язана презумпція зрозумілості світу;
- виділення двох шляхів формування нації – з однойменної народності та через виникнення домінуючої коаліції декількох етнічних груп. Обґрунтування положення, що сучасна українська нація є результатом домінуючої коаліції українців та росіян. Внаслідок цього росіян України не можна розглядати як етнічну меншину. Вони є одним з формоутворюючих компонентів сучасної української нації;
- введення в науковий вжиток терміну “етнотериторіальна спільнота”, обґрунтування його розуміння як етнічного аспекту територіальної спільноти. Доведення, що морфологія нації обумовлена перш за все взаємодією етнотериторіальних спільнот;
-

- погляд на Донбас як на етнотериторіальну спільноту в складі України, для якої головною характеристикою є українсько-російський культурний синтез;
-
- доведення того, що цінності можна розглядати як моменти суспільної онтології, як об'єктивно існуючі ідеї. Етнічне життя без урахування ціннісної реальності пояснити неможливо. Для жителів Донбасу центром ціннісного світу є мала первинна група. Це відрізняє їх і від західних індивідуалістів і від східних колективістів;
-
- висновок про те, що мовна ситуація в Україні в цілому і в Донбасі зокрема може бути визначена як українсько-російська двомовність з тяжінням до диглосії. Диглосія загрожує існуванню домінуючої українсько-російської коаліції. Тому це становище повинне бути виправлене шляхом формування справжньої функціональної двомовності;
-
- обґрунтування думки, що масова комунікація є суспільним інститутом, характерним для нації. Через ЗМІ в індустріальних суспільствах здійснюється масова безперервна вторинна соціалізація. В Україні в цілому і в Донбасі зокрема ЗМІ забезпечують перш за все комунікацію елітних груп та народних мас. Внаслідок цього ЗМІ Донбасу не виступають ареною суспільного дискурсу з приводу регіональної ідентичності. Це тягне за собою неузгодженість міжрегіональних інтересів і криє в собі руйнівний потенціал для всієї країни.

Будь-яка наукова робота – це результат діалогу, більш того, полілогу в науковому співтоваристві. Я намагався це постійно підкреслювати, надаючи слово тим авторам, з думками яких моя думка вступала в діалогічні відносини. Через це в книзі багато цитат.

Особливо хочу подякувати тим дослідникам, завдяки особистому спілкуванню з якими відбувалося стимулювання моїх наукових пошуків. Першими в цьому ряду хочу назвати професора, доктора філософських наук В.Х.Лобаса і професора, доктора соціологічних наук М.О.Шульгу.

У Володимира Хомича Лобаса мені пощастило вчитися в студентські роки. І от вже понад двадцять років ми підтримуємо наукові контакти

Микола Олександрович Шульга створив своїми роботами особливий напрям етносоціологічних досліджень в Україні. Його організаторські зусилля згуртували коло однодумців. Значну роль в останні роки в цьому відіграють щорічні міжнародні науково-практичні конференції “Діалог української та російської культур в Україні”. Я радий, що теж належу до цього кола.

Щиро дякую керівництву та Вченій Раді університету за надану мені шестимісячну творчу відпустку для написання цієї книги.

Ця робота була б неможливою без співробітників соціологічної лабораторії, а згодом Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. (3)

Неоціненною для мене була допомога старшого лаборанта нашої кафедри філософії та соціології Ступницької Надії Пилипівни. Вона допомогла мені в літературному редагуванні тексту і набрала його на комп'ютері.

Висловлюю щиру подяку співробітниці нашої університетської бібліотеки Решетняк Ларисі Михайлівні, яка допомагала мені в пошуку літератури.

І.Ф. Кононов
26 грудня 1999 р.

ГЛАВА 1

ЕТНІЧНІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ. ДОНБАС В ЕТНІЧНИХ КООРДИНАТАХ

§1. Проблема етносу

1.1.1. Етнічний чинник у сучасному світі

Протягом ХХ ст. ця проблема декілька разів переходила з рангу гострих до, здавалося б, майже вирішених, щоб потім знову набути загрозливої гостроти. З кожним своїм загостренням проблема етносу демонструвала якісь нові грані, ще не охоплені теорією в попередні часи. Етносоціологи та етнологи з 60-х років ХХ ст. заговорили про феномен “етнічного Протея”. (1) Отже, як це морське божество давньогрецької міфології, етнос здатен з’являтися перед теоретиками щоразу в новому вигляді. Кожна така поява – це новий етнічний рух, нова форма етнічної свідомості.

Світова історія знає три головні хвилі етнічних рухів, які супроводжувалися новими різновидами націоналізму. Протягом Нового часу вони значно змінили світ. Перша хвиля накопилася в ХІХ ст. і була пов’язана з становленням національних держав в Європі. Вона закінчилася після першої світової війни розвалом Австро-Угорщини та трансформацією Російської імперії. Друга хвиля була складовою частиною антиколоніальних рухів в Азії та Африці. Її кульмінація – середина 60-х років ХХ ст., коли колоніальна система в її старому вигляді припиняє своє існування. Слідом за цими подіями підіймається третя хвиля етнічних рухів, коли навіть на Заході серед “давніх, укорінених націй” Європи відроджується етнонаціоналізм”. (2)

Я скористався періодизацією Е.Сміта не тому, що вона вичерпна, а саме з причини її лапідарності. Безумовно, всі ці “хвилі” дуже генералізують уявлення про реальний процес. Кожна з них розпадається на періоди та підперіоди. Але все ж це узагальнення англійського автора корисне тим, що дає можливість побачити ще недостатньо проаналізований парадокс Нового часу. Суть його в тому, що після Великої французької революції в світі до цього часу паралельно розвиваються два процеси. З одного боку, розповсюджується раціональне ставлення до світу, пов’язане з наукою і втілене у виробничі та соціально-політичні технології. З іншого ж боку, постійно зростало значення етнічних чинників розвитку суспільства, які аж ніяк не виводяться з універсального загальнолюдського розуму. Зупинюся на цьому докладніше.

Оскільки раціональне ставлення до світу передбачає, що в своїй діяльності люди спираються на пізнані закони природи та суспільства, то це повинно вести до все більшої єдності людей усього світу. Елементи єдності повинні наростати як в економіці, так і в політиці та духовному виробництві. І дійсно: відтворення капіталу зараз відбувається в

межах світового капіталістичного ринку, все більшого значення у світовій політиці набувають наднаціональні організації різних рівнів, виникла та набула широкого розповсюдження світова масова культура. Арутюнов С.О. вважає, що “процес інтернаціоналізації, тобто всесвітньої інтеграції культури, йшов і буде йти з тих пір і до того часу, поки існує сама культура”. (3) З іншого ж боку, цей же автор відмічає, що в тих випадках, коли в області матеріальної культури етнічна специфіка втрачається і її заступає культура загальносвітового типу, вона зберігається і навіть набуває увиразненого значення в царині системи цінностей, поведінки, орієнтацій.” (4)

Думаю, що відносини загальнолюдського та етнічного в культурі недостатньо розглядати тільки в площині між полюсами “матеріальне виробництво” – “духовне виробництво” чи “публічне” – “інтимне”. Мабуть, ми маємо справу з якоюсь фундаментальною закономірністю Нового часу, яка проявляється через велику кількість феноменів. Перший полягає в тому, що колоніальний тиск на Схід обертався в перспективі експансією східних культурних феноменів на теренах Заходу. Так, скажімо, 1785 р. з’являється англійський переклад “Бхагавадгіти”, зроблений Ч.Вілкінсом. А вже 1788 р. переклад з англійської російською цього твору був надрукований у Москві. І з того часу цей процес рецепції Заходом східної думки не переривався. (5) Безумовно, під впливом Заходу змінювались уявлення і східних інтелектуалів. Найбільш очевидним наслідком цього явища було прискорене формування всесвітньої масової та елітарної культури. Найбільш видатні твори національних письменників завдяки цьому синтезу ставали майже відразу набутокм всього людства. Р.Тагор та Г.Гессе блискуче демонстрували плідність синтезу західної та східної культур. П.Тичина з найпотаємнішими думками звертався саме до Р.Тагора:

- “Рабіндранате – голубе!
Та де ж той серп наш, молот і лани?
Рабіндранате – голубе,
од достоєвщини звільни”. (6)

В свою чергу “Записки божевільного” Лу Сіня прямо свідчать про сприйняття китайським письменником творчості М.В.Гоголя. (7)

Здавалося б, можна прогнозувати постійне взаємозбагачення культур через діалог і невинний рух до прогресу єдиної сім’ї людства. Але реальність кінця ХХ ст. показує, що такі сподівання в повній мірі не виправдалися. Сучасні інтелектуали обговорюють інші сценарії. С.Хантінгтон написав те, про що багато хто думав, але до цього часу ніхто не наважувався перевести в фокус суспільної свідомості: “...В міжнародних відносинах будуть превалювати конфлікти не ідеологічного чи економічного характеру, але перш за все ті, що викликаються культурними відмінностями. Національні держави залишаються найбільш впливовими “акторами” на міжнародній арені, в світових справах, але основні конфлікти будуть коїтись між народами та соціальними групами різних цивілізацій. Саме зіткнення, конфлікт цивілізацій будуть домінувати в світовій політиці. Кордони, що розділяють цивілізації, стануть передовими боїв майбутнього”. (8)

Фактично ХХ ст. закінчилося антитезою до сподівань гуманістично мислячих інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. Це могло статися у випадку, коли в самому реальному процесі взаємної рецепції Сходу та Заходу були суперечливі тенденції. Мабуть, це пов’язано з тим, що кожний з історичних суб’єктів був спрямований на самого себе, а не

на людство. Країни Сходу прагнули до модернізації і намагалися запозичити з західної культури ті елементи, які були придатними для вирішення цього завдання. Перш за все увага зверталася на наукові знання, сучасні технології. Але ці запозичення самі по собі не вирішують проблему модернізації. Потрібно було ще й мобілізувати населення. Це ж можливо зробити лише спираючись на культурні традиції, знаходячи в історії народу відповідні смисли та символи. Суперечливість ситуації модернізації, мабуть, є загальною. Варіантами її подолання були більшовизм у Росії, маоїзм у Китаї. Свій шлях знайшла Японія. Країни колишнього СРСР знову опинилися перед потребою модернізаційного ривка. І ця ситуація знов відтворює відповідні форми мислення. О.С.Панарін демонструє яскравий приклад цього: “Соціокультурний парадокс модернізації полягає в тому, що вона вимагає волі, котра живиться ідентичністю, а вестернізація підриває джерела цієї волі, деформуючи норми та послаблюючи ідентичність”.(9)

Але і рецепція на Заході східної культури була пов’язана з необхідністю подолати певний культурний дисбаланс, що виник з розповсюдженням інструментального ставлення до світу. Докладно про це я буду говорити в наступній главі. Зараз обмежусь тим, що скажу так: західні інтелектуали відчули, що такі культури Сходу як індійська та китайська значно більшу увагу приділяли внутрішньому світу людини, ніж розвитку технічних засобів опанування зовнішнім світом. Це знайшло відображення навіть на мовному рівні. В.С.Костюченко відмічає, що “...кількість психологічних термінів у санскриті в десять разів перевищує кількість їх у давньогрецькій мові та значно перевищує кількість їх в сучасних європейських мовах.”(10) Отже, знайомство з східними культурами виконувало на Заході певні терапевтичні функції.

Таким чином, у світі, поряд з розповсюдженням раціональних знань та технологій, потреби модернізації викликали до життя процеси самоорганізації, які спиралися на культурні традиції різних етносів. Самоорганізаційні процеси породжували такий ідеологічний продукт як націоналізм. Націоналізм в його сучасному вигляді потребував для свого створення інтелектуальних знарядь, пов’язаних з раціональним мисленням. Але за своєю суттю він був запереченням універсалістських прагнень раціоналізму. Це добре розумів Д.Донцов, коли писав про те, що “...хто шукає правди абстрактним розумом, мусить виходити з положення, що існує одна, спільна, загальна й приємна для всіх правда, якої базою є не та чи інша секта, церква чи нація, лише людськість, не суб’єктивно-національне відчуття, а загальнолюдський розум”. (11) На відміну від деяких сучасних “наукових націоналістів” Д.Донцов пов’язував свій світогляд перш за все з вольовим поривом: “На цій волі (не на розумі), на догмі, аксіомі (не на доведеній правді), на самостійнім, не на деривативнім постулаті, на бездоказовім пориві мусить бути збудована наша національна ідея, коли ми хочемо утриматися на поверхні жорстокого життя”.(12) Отже, Новий час і пов’язує людство загальними зв’язками, і розриває його єдність процесами самоорганізації нових націй. Розповсюдження раціоналізму породжує свою антитезу в націоналізмі. Ці діалектичні суперечності до кінця ще не осмислені. А отже і зараз виникають антиномічні форми осмислення однієї й тієї ж реальності. Достатньо тут пригадати хоча б “Кінець історії” Ф.Фукуями (13) та “Зіткнення цивілізацій” С.Хантінгтона. (14) Можливо, плідні перспективи аналізу цих проблем може відкрити нова методологія, побудована з використанням досягнень синергетики. В.Х.Лобас пов’язує її з “...утвердженням нової загальнонаукової парадигми, яка поєднує в собі орієнтацію на загальне з визнанням неповторного. Ця нетрадиційна методологія діалектично заперечує універсалізм та індивідуалізм, орієнтує на усталеність неповторного”. (15) Але поки що можна говорити лише про ідею такої методології, а не про неї, як розроблене знаряддя пізнання.

Проте складність етнічної проблематики в сучасному світі цим не обмежується. “Зіткнення цивілізацій” зараз відбувається не як зіткнення країн. В наш час майже всі країни стали поліетнічними. Запізнення з розв’язанням проблем, що виникли в міжетнічних відносинах, були однією з причин розвалу СРСР. (16) Дехто з теоретиків охрестив це “помстою минулого.” (17) Розвал Югославії був пов’язаний з тим, що в боротьбі з центром за владу і власність республіканським бюрократіям вдалося мобілізувати населення за допомогою націоналізму. (18) Але для того, щоб націоналізм відіграв цю роль, повинні були виникнути передумови. Тому слушним здається висловлювання Е.Сміта: “Хорватська весна, конфлікти в Косово, суперечки із Словенією свідчать радше про незнищенну силу націй, що утворюють федерацію, ніж про наднаціональні інституції або якісь югославські почуття” (19) Відомі приклади міжетнічної боротьби в колишньому Радянському Союзі (особливо вірменські погроми в Баку, воєнні дії в Нагірному Карабасі, Південній Осетії, Абхазії і Придністров’ї) та в колишній Югославії свідчать, що саме ця боротьба є найпрямішим шляхом до здичавіння людини, до втрати культури та повернення до канібалізму. Міжетнічна боротьба зараз розгортається не десь на периферії світової цивілізації. “Простір смерті”, про який попереджає М.В.Попович, виник в самому центрі Європи. “Простір смерті” – це немов би каверна хаосу, “чорна діра” цивілізації, де криваве убивство стає звичним явищем, де не перемагає зло, а чиниться щось страшніше – зникає різниця між добром і злом. Російський кримінальний світ породив приблизно для цього явища слово без перекладу – “беспредел”. (20) Відомий дослідник пояснює: “Загальноприйнятна ідея невідворотності покарання за злочин і є тією правовою підвалиною цивілізації, яка опиняється під загрозою внаслідок простого сусідства з “простором смерті”. (21)

Етнічні проблеми видозмінилися і в розвинутих країнах Заходу. З одного боку, залишаються проблеми, які мають велику історичну тяглість в таких регіонах як Північна Ірландія, Бретань, Каталонія, Країна Басків, Корсика та ін. З 60-х років ускладнюється проблема Квебека в Канаді. Вона осмислювалась і як проблема двох націй, і як проблема “окремого суспільства”. (22) Міжетнічна напруженість і навіть насильство на цьому ґрунті можна було бачити останніми десятиліттями також у США. Дослідники заміряють нерівність між расовими та етнічними групами різними методами. Так, скажімо за рівнем доходів індекс нерівності між білими та чорними в одинадцяти групах становив у 1967 р. – 29.3%, у 1986 р. – 25.8%. Цікавим показником є також проживання етнічних груп в різних районах. Для білих і чорних роздільне проживання було зафіксовано в 80.5%, для індіанців та білих – в 43.8% випадків. (23) Один з керівників індіанського руху в США Рассел Мінс говорив, що в першій половині 1980-х років середня тривалість життя індіанців у резерваціях становила 44.5 років. (24) В цей же час середня тривалість життя в США становила 76 років. (25) Тому серед індіанських керівників висловлювалась думка про необхідність самовизначення індіанців. В 60-70 рр. чорні мусульмани США вимагали створення незалежної держави. Соціологи з Великобританії Джейн Л. Томпсон та Джудіт Прістлі наводять дані міністерства внутрішніх справ своєї країни про те, що напади на національному ґрунті збільшилися з 4383 випадків у 1988 р. до 7780 випадків у 1991 р. Антирасистський Альянс стверджує, що реально повідомляється тільки про один випадок з десяти нападів. Англійські соціологи з міжетнічною напруженістю пов’язують і зростання популярності різних фашистських організацій. (26)

Ці фактори примушували інтелектуалів та урядовців розвинутих країн шукати нові концептуальні підходи у вирішенні окреслених проблем. Культуролог А.Геніс підсумував, що в Америці “...багато що змінилося за останні двадцять років. Але головне, змінилася центральна концепція країни, а саме: ідея *melting pot*, киплячого казана, в якому усе вариться й утворюється один сплав. Її більше немає, замість неї є ідея мозаїки, складеної з різних шматочків, проте кожний шматочок себе зберігає. А разом вони становлять одну

загальну картину. (27) В цій же площині мабуть слід розглядати і той “прорив” кінця 80-х – початку 90-х років, який пов’язаний з підготовкою та прийняттям міжнародно-правових актів, спрямованих на захист національних меншин. Серед них Віденський підсумковий документ НБСЄ (січень 1989), Паризька Хартія для нової Європи (листопад 1990 р.), Європейська Хартія регіональних мов або мов національних меншин (листопад 1992), Декларація ООН про права осіб, котрі належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (грудень 1992 р.), Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.) та ін. М.О.Шульга вважає, що в цих документах вироблена певна “філософія і методологія прав національних меншин”, до головних підвалин якої належать визнання багатоетнічності та полікультурності багатством суспільства, толерантність, сприяння взаєморозумінню та співробітництву, вирішення проблем через діалог, неприпустимість расизму та ксенофобії, боротьби з нетерпимістю. (28)

Отже, можна зробити висновок, що етнічний фактор є одним з важливих чинників змін у сучасному світі. Хоча він діє в поєднанні з іншими факторами (політичними, економічними, соціальними), але не може бути до них зведений. Соціологічний аналіз проблем України без його врахування теж буде неповним. Між тим у соціології та етнології зберігається стан непевності відносно самого феномена етнічного. Про це свідчить навіть спектр думок стосовно його вивченості. Так, В.І.Козлов вважав, що “розробка поняття етносу, або етнічної спільноти, ще не цілком завершена, але основні сторони його вже достатньо з’ясовані”. (29) Але майже через десять років по тому В.Р.Кабо констатував інше: “Проблема етносу залишається однією з центральних і в той же час найбільш дискусійною проблемою радянської етнографії”. (30)

Далекою від вирішення залишається і проблема співвідношення у вивченні феномена етносу соціології та етнології. Навряд чи стан різко змінився на краще з 1949 р. коли К.Леві-Строс писав: “Якщо взяти соціологію в тому значенні, яке й досі поширене в ряді європейських країн, з Францією включно, тобто науки, яка займається вивченням принципів соціального життя та ідей, що їх люди дотримувались і дотримуються з цього приводу, то вона зводиться до соціальної філософії і не стосується нашого дослідження; якщо ж у ній вбачати, як це властиво англо-саксонським країнам, сукупність позитивних досліджень про організацію й функціонування суспільств найскладнішого типу, то соціологія стає специфічною етнографічною дисципліною, хоча саме через складність свого предмета вона не може претендувати на такі ж точні й плідні результати, як етнографія, їхнє дослідження з точки зору методології має значно більше просторове значення”. (31)

Глава радянської етнографічної школи Ю.В.Бромлей все ж таки вважав за можливе розмежувати об’єкти вивчення соціології та етнографії: “...Етнографія вивчає “народ”, соціологія – “суспільство”. Точніше кажучи, в першому випадку об’єктом дослідження є “етнікос”, в другому – “соціальний організм”. (32) Він далі додавав, що соціологи прагнуть “розкрити всезагальне”, абстрагуючись як від одиничного, так і від етнічно особливого. (33) Ця точка зору аж ніяк не може буди віднесеною до тих, які хоча б з першого погляду не викликали заперечень. По-перше, це стосується розмежування суспільства та народу. Чи може існувати народ поза суспільством? Невже це не один з суспільних феноменів? А з іншого боку, чи може існувати суспільство, позбавлене будь-яких етнічних ознак? По-друге, чим обумовлене твердження, що соціологія вивчає лише всезагальне в суспільстві? Це можна віднести тільки до компетенції формальної, або “чистої” соціології – в термінології кінця XIX – поч. XX ст., а не до соціології як розгалуженої системи знань. (34) Зараз розвивається етносоціологія як одна з спеціальних соціологічних теорій. Вона відрізняється від етнографії, етнології та культурної

антропології не об'єктом, а предметом досліджень. Отже, справа тут не тільки в зовнішній дійсності, а й у методах її пізнання, системі ідеалізацій, що моделюють цю дійсність, та в специфічній мові опису досліджуваної реальності. Втім, не буду забігати наперед. Вважаю, що все вище написане доводить необхідність спеціального дослідження феномена етносу. Актуальність цього обумовлена як практичними потребами, так і потребами теорії.

1.1.2. Уявлення про етнічний феномен у другій половині XIX – на початку XX ст. Наука та позанаукові впливи

Науковому вивченню етносу заважає смисловий шлейф, який супроводжує цю тематику вже майже півтора століття. З цим треба розібратися. Інакше емоційно-смислові конотації позанаукового походження будуть заважати пізнавальним зусиллям.

В давньогрецькій мові слово “етнос” мало близько десяти значень. Етимологічно вони пов'язані з позначенням однакових живих істот. Серед цих значень – “народ”, “плем'я”, “натовп”, “група певної множини людей”, “клас людей”, “іноземне плем'я”, “рід” тощо. (35) Далі за цим словом закріплюються значення “язичник”. Так воно вживалось і в латинській мові: *ethnicalis* – “язичницький”, *ethnice* – “по-язичницьки”, *ethnicus* – “язичник”. (36) У науковій літературі Нового часу слово “етнос” з'являється на рубежі XVIII і XIX ст. У XIX ст. ним користувалися Л.Г.Морган (ранні стадії людської історії), А.Бастіан (історико-культурні провінції), Ж.Денікер (“народи”, “нації”, “племена”, що відрізняються мовою, поведінкою, устроєм життя). (37)

Аналізу етнічних феноменів у європейській та американській соціології другої половини XIX ст. притаманні певні особливості, обумовлені позанауковими факторами. Серед цих факторів назву колоніальну політику країн Заходу та класову боротьбу, властиву їх внутрішньому соціальному життю. Як теоретичні рефлексії цих процесів з'явилися расово-антропологічна школа та школа соціал-дарвінізму. М.В.Захарченко та О.І.Погорілий виділяють такі спільні для всіх представників расово-антропологічної школи принципи: 1) визнання расового фактора визначальним чинником історичного процесу; 2) проголошення біологічної та культурної відмінності рас; 3) намагання довести наявність ієрархічних відносин між расами; 4) обґрунтування практики боротьби за расову “чистоту”. (38)

В межах цієї школи були сформульовані ідеї та теоретичні концепції, які в XX ст. використовувалися для виправдання політики геноциду. Частина з них продовжує функціонувати і зараз. Наприклад, це стосується твердження Жозефа Артюра де Гобіно про те, що змішування рас є і причиною виникнення цивілізацій, і одночасно, причиною їх загибелі. Те ж саме можна сказати про твердження Жоржа Ваше де Ляпужа відносно того, що історія Європи – це історія боротьби біловолосих доліхокефалів та чорноволосих брахікефалів, в якій діє “закон” інтенсивного знищення більш досконалих. До цих тверджень ще доведеться повернутися, коли будемо аналізувати популярну нині концепцію етногенезу Л.М.Гумільова.

Расово-антропологічна школа в особі Х.С.Чемберлена була прямим попередником ідей націонал-соціалізму в Німеччині. Адже саме цей автор доводив, що тевтони створили найдосконалішу цивілізацію, а призначення німців – відродити арійський дух і встановити в Європі новий порядок. Головною перешкодою для них у цьому є євреї, які виступають як сила, що руйнує інші раси. Думаю, доцільно саме зараз показувати як з цих ідей виростав у Німеччині фашизм. Адже такі теоретичні вправи відкрили шлях для брутальних людиноненавистницьких ідей А.Гітлера, котрий писав: “Нині я впевнений, що

дію в душі творця всемогутнього: борячись за знищення єврейства, я борюсь за справу божу”. (39) Тому висловлюю цілковиту солідарність з М.В.Захарченком та О.І.Погорілим, які кваліфікували расово-антропологічну школу як “отруйний пустоцвіт”, що “...заклав ідеологічні основи для політичної практики фашизму й геноциду”. (40)

Соціал-дарвінізм був другою школою в соціології, представники якої інтенсивно обговорювали етнічну проблематику. Редукція боротьби між соціальними суб'єктами до біологічної міжвидової боротьби мала величезну кількість різновидів. Дехто з теоретиків, кого історики соціології зараз відносять до соціал-дарвіністів, навіть свідомо критикували цей напрямок і виступали проти біологічних аналогій у суспільствознавстві. До таких, наприклад, належав польсько-австрійський юрист та соціолог Людвіг Гумплович. Але сам предмет соціології він розумів як непримиренну боротьбу між людськими групами, що обумовлена в решті решт законами біології. Разом з тим, аналізуючи підкорення однією групою іншої (групи він називав “расами”), Л.Гумплович висловив ідею про “амальгамацію”. Окрім того, він досліджував явище етноцентризму, яке разом з амальгамацією, на його думку, є факторами інтеграції груп. Ці теоретичні конструкти виявилися плідними і ввійшли в арсенал етносоціології.

Це можна сказати і про деякі ідеї англійського політика, економіста та соціолога Уолтера Беджгоута. Він одним з перших почав аналізувати діалектику традицій та інновацій, що і зараз є однією з найважливіших тем етносоціології та етнології. Цей автор пояснював виникнення націй як результат в боротьбі за існування згуртованих груп. Всередині націй теж точиться така ж боротьба між групами.

Заслуговує на увагу творчий доробок американського соціолога та економіста Вільяма Грехема Самнера, котрий пов'язував етноцентризм з поділом на своїх і чужих за допомогою таких маркерів як, з одного боку, “ми – група”, “в групі” (we-groups, in-groups), та “поза-групою” (they-groups, out-groups), з іншого боку. При цьому ті, хто поза групою, оцінюються як ворожі, підступні, менш раціонально організовані. Крім того, В.Г.Самнер проаналізував групові звичаї. (41)

Таким чином, хоча соціал-дарвінізм теж був теоретичним рефлексом класової боротьби та колоніальної експансії, але в його межах були досягнуті серйозні наукові результати. І незважаючи на те, що соціал-дарвінізм як окрема школа в соціології припинив своє існування на рубежі XIX та XX ст., проте його вплив у розумінні етнічного феномена відчувається до нашого часу. Мабуть, без цього впливу не зрозуміти концепцію “етнії” П'єра Л. ван ден Берге. (42)

Говорячи про плідність певних ідей соціал-дарвінізму, зовсім не хочу справляти враження, що я солідаризуюсь з цією школою як такою. Для мене безсумнівною є певна ідеологічна спрямованість цього напрямку соціологічної думки. Вона полягає в тому, що біологічна редукція в поясненні соціальних явищ ставить теоретика на бік тієї сторони в соціальному конфлікті, яка виграє. Отже, імпліцитно в самій методології тут закладено не просто опортуністичну позицію по відношенню до соціальної несправедливості, а навіть можливість виправдання дій, що суперечать моралі.

Щоб не бути голослівним, наведу приклад. Щоправда, відразу висловлю застереження. Цей приклад демонструє лише певні інтенції соціал-дарвіністської методології. Я зовсім не хочу звинуватити всіх соціал-дарвіністів у виправданні геноциду чи інших антилюдських дій.

У 1915 р. младотурки вчинили жакливу різню вірменського населення, вбивши понад 1.5 млн. чол. Младотурецький діяч Мевлан-заде Ріфат у своїх спогадах описав таємну нараду керівництва партії “Іттіхад ве теракі”, де обговорювалися плани масового знищення вірменів. На ній доктор Назим підвів під злочинне рішення філософсько-соціологічне обґрунтування в дусі соціал-дарвінізму: “Жорстокість – закон природи, прийняти або відкинути його можна тільки в міркуваннях. Невже живі істоти, навіть рослини, не живуть, поїдаючи та знищуючи один одного? Може ви скажете: “Заборонити їм це, адже це варварство!” Далі він переходить до політичних висновків з цих абстрактних міркувань: “Я став вашим товаришем, соратником і братом для того, щоб відродити туркізм. Я хочу, щоб на цій землі турок і тільки турок жив і безроздільно панував. Хай зникнуть всі нетурецькі елементи, до якої б національності та релігії вони не належали. Нашу країну треба очистити від нетурецьких елементів. Релігія для мене не має значення та смислу. Моя релігія – туран”. Інший учасник наради доктор Бехаєтдін Шакір вторив попередньому оратору: “Ми, революціонери, побудувавши в ім’я турецької нації Османську державу на принципах націоналізму, встановили справжню владу Іттіхаду. В своїй національній культурі ми можемо допустити лише процвітання турецького сімені. Ми зобов’язані очистити нашу батьківщину від неспоріднених народів, що залишилися, викоринивши їх як бур’ян”. (43)

М.Г.Нерсісян пише про те, що не тільки младотурки надихалися “західною наукою”, але й їх досвід через деякий час брався до уваги фашистським керівництвом Німеччини. (44)

Всі ці обставини і створили певний ореол навколо проблеми етносу, а також навколо термінології, виробленої на початковому етапі її дослідження.

1.1.3. Московська етнографічна школа. Значення її ідей для соціології

Наукове товариство українських етносоціологів пов’язане з російською наукою, особливо з московською етнографічною школою. Це не означає, що в Україні ніколи не було інших традицій вивчення феномена етносу. Про них я скажу далі. Зараз же я лише констатую наявність реальності, яка склалася за часів існування СРСР.

Від цієї реальності неможливо відмахнутися, адже вона об’єктивована через трансляцію знань і вмінь від вчителів до учнів, вона діє в методологічних установах, вона обумовлює коло літератури, що приймається дослідниками до уваги тощо. Тому необхідно зрозуміти цю реальність і, відштовхуючись від неї, рушати далі.

Наукове поняття етносу було розроблено російським вченим С.М.Широкогоровим (1887-1939). Після його праць (45) воно входить у широкий міжнародний науковий вжиток. Етнос російським дослідником визначався як “група людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв та триб життя, що охороняються й освячуються традицією, і котрі відрізняються цією групою від таких інших”. (46) Як бачимо, у цьому визначенні увага звертається на феномени, що пов’язані з колективним підсвідомим та з колективною свідомістю, тобто з певним психо-ментальним комплексом. Ознаки етносу, виділені в цьому понятті, можуть бути операціоналізовані і використані в емпіричних дослідженнях. Якби в СРСР дослідження етносу пішло таким шляхом, то імовірно, через деякий час з’явилися б і більш системні визначення. Але сталося інакше. Під тиском позанаукових обставин досягнення С.М.Широкогорова, гіпотези Н.Я.Марра про етнічні процеси та ін. в кінці 20-х років були витіснені за межі етнологічної думки СРСР. Категорія “етнос” була проголошена приналежністю

буржуазної науки. Етнографи були зобов'язані досліджувати “соціально-економічні формації в їх конкретних варіантах.” (47)

Повернення в Радянському Союзі до етнографічної та етнологічної проблематики пов'язано з працями П.І.Кушніра (Книшова) (48), С.О.Токарева (49), Н.Н.Чебоксарова (50), В.І.Козлова (51) та особливо Ю.В.Бромлей (1921-1990). Останній з 1966 р. очолював Інститут етнографії АН СРСР. У ці роки й оформилася Московська етнографічна школа, яка відігравала провідну роль в колишньому СРСР. У цьому науковому співтоваристві склалося певне уявлення про феномен етнічного. Спробую його реконструювати.

Першим основоположним принципом, що характеризував московську етнографічну школу, був погляд на етнос як на одну з соціальних спільнот. У праці “Етнос та етнографія” Ю.В.Бромлей перша глава так і називається “Про місце етносу в системі людських спільнот (попередні зауваження)”. У творчості вченого ця праця багато в чому мала програмний характер. Хоча він постійно працював над удосконаленням своєї концепції, але основні її положення були уже чітко сформульовані тут. Спроби знайти місце етносу в класифікаційній сітці суспільних спільнот приводять Ю.В.Бромлей до висновку, що етнічні спільноти – це різновиди культурних комплексів. (52) Далі пропонується визначення за правилом “*Definitio fit per genus et differentiam specificam*”: “...Етнос у вузькому значенні слова в найзагальнішій формі може бути визначений як сукупність людей, що історично склалася, що володіють спільними відносно стабільними особливостями культури (в тому числі мови) та психіки, а також свідомістю своєї єдності та відмінності від інших таких же утворень”. (53) Для етносу в цьому розумінні пропонується термін “етнікос” (гр. – “народний”, “властивий народу”). Реально етнічні спільноти існують лише у взаємодії з іншими соціальними спільнотами. Ю.В.Бромлей писав: “Взагалі в об'єктивній реальності етнос не існує поза соціальними інститутами, що виступають в ролі його структуроутворюючої форми”. (54) В результаті такої взаємодії виникають етносоціальні утворення, які, відштовхуючись від термінології Ю.І.Семенова, автор “Етносу та етнографії” запропонував називати етносоціальними організаціями (ЕСО). (55) Дослідник вважав, що так звані “історичні спільноти людей” (плем'я, народність, нація) – це саме ЕСО. Якщо їх сплутати з етнікосами, то виникнуть як в теорії, так і в практиці негативні наслідки. Наприклад, етнікосом будуть всі українці світу. Що ж стосується ЕСО, то ним буде, скажімо, українська нація. Всі французи світу також становлять етнікос, а от ЕСО – це французька нація. Іншим прикладом ЕСО є франко-канадці, “...що представляють в межах Канади особливий етносоціальний організм, тобто націю”. (56)

Ю.В.Бромлей відчував недостатню гнучкість, недостатню розробленість етнологічної термінології. Можливо він відчував і небезпеку, яка може виникнути через необережне поводження з його власними термінологічними новаціями. Тому особливо підкреслював різницю між політичними утвореннями та ЕСО: “...Етнополітичні спільноти можуть розглядатися як організми лише в соціально-політичному, але не в етнічному відношенні”. (57) Вважаю за доцільне звернути увагу на цю думку вченого у зв'язку з нинішніми спекуляціями навколо поняття “радянський народ”. Методологічні засади Ю.В.Бромлей не дозволяють атрибутувати як націю ні “радянський народ”, ні “індійський народ”, ні “югославський народ”.

Розглядаючи етнос перш за все як культурну спільноту, Ю.В.Бромлей у зв'язку з цим звертає увагу перш за все на сигніфікативну та комунікативну функції культури. (58) В такому випадку етнос існує багато в чому завдяки інформаційним процесам. Вчений зауважує: “В певному смислі етноси являють собою просторово обмежені “згустки”

специфічної культурної інформації, а міжетнічні контакти – обмін такою інформацією”. (59) При цьому “міжпоколінній, діахронній етнокультурній інформації належить основна роль у відтворенні етносу”. (60) Інформаційні процеси висувають на перший план в існуванні етносу мову. Щоправда, цю ознаку Ю.В.Бромлей супроводжує застереженнями.” “...Для етносу, що міцно “стабілізувався”, мовна спільність (...) втрачає обов’язковий характер”. (61)

Серед елементів культури для буття етносу особливе значення мають соціонормативна підсистема суспільного життя, групова самосвідомість, що закріплюється етнізмом. (62) Суттєву роль відіграє також релігія. (63)

Жваве обговорення в науковому товаристві викликало виділення за ознаку етносу певного рівня ендогамії. (64) Ю.В.Бромлей, мабуть, боявся, щоб його положення не було перетлумачене в біологізаторському значенні. Тому він висловлювався обережно: “...Для механізму стабілізації етносу особливе значення, на наш погляд, має ендогамія в широкому значенні слова, що розуміється як переважаюче укладання шлюбів усередині своєї спільноти”. (65) Проаналізувавши дані, що стосувалися різних народів, особливо тих, які жили в регіонах інтенсивного етнічного змішування, вчений дійшов висновку, що “...в сучасних умовах етноси звичайно на 85-90% ендогамні”. (66) Щоправда в інших публікаціях він підкреслював, що найбільше ендогамія властива субетносам. (67) Але в будь-якому випадку проблема ендогамії ставила питання про співвідношення етносу та популяції. Ю.В.Бромлей виступав як проти їх ототожнення, так і проти розриву. Така позиція була пов’язана з усвідомленням того, що ендогамія – це не тільки соціальне, але й біологічне явище, свого роду генетичний бар’єр етносу. Тому з кожним етносом поєднана популяція, чи ієрархія популяцій. Але біологічне тут не первинне відносно соціального, а вторинне. Дослідник писав: “...В дійсності поєднана з етносом популяція – сама явище похідне від нього, від тих факторів, які утворюють ендогамію етносу, а це в основному соціальні фактори”. (68)

І ще один штрих, що характеризує концепцію етносу Ю.В.Бромлея. Він не пов’язує етнос з тим чи іншим ландшафтом жорсткими зв’язками. Територіальна спільність важлива перш за все в етнічному генезі: “Для генезису етносу найважливіше значення має єдність території його розселення”. (69) Що ж стосується сутнісних рис етносів, що склалися, то вони краще за все проявляються під час міграцій, які є аналогом експерименту по виявленню етнічних якостей. Висновок робиться такий: “При будь-яких переміщеннях представників того чи іншого етносу вони, як правило, з усіх своїх “групових” якостей особливо міцно зберігають деякі спільні для них особливості культури та психіки, а також уявлення про приналежність до одного цілого. Це і дає підстави вважати ці якості специфічно етнічними”. (70)

Ю.В.Бромлей підкреслював, що етноси не вічні та незмінні. Їх зміни в часі – етнічні процеси. Фактори цих змін він вбачав частіше в соціально-економічних чинниках, але вказував, що етноси мають і власну динаміку. Це, наприклад, проявляється в тому, що деякі етноси існують протягом декількох суспільно-економічних формацій. (71) Всі етнічні процеси вченим були дихотомічно поділені на етнічно-еволюційні та етнічно-дискретні. Були виділені головні шляхи етнічних процесів: етнічного розмежування та етнічного об’єднання. Особливо уважно були проаналізовані процеси об’єднувального характеру: консолідація (злиття декількох споріднених етнічних одиниць в одну), асиміляція (розчинення невеликої етнічної групи в середовищі іншого народу) та міжетнічна інтеграція (взаємодія між різними етнічними одиницями, що призводить до появи у них деяких спільних етнічних рис). Асиміляція в свою чергу поділена була на насильницьку та природну. (72) Така увага до об’єднувальних процесів, мабуть, була обумовлена відомою

ідеологічною домінантою, характерною для радянської етнології. Вона мала своїм джерелом висловлювання В.І.Леніна про перспективи глобального злиття націй, які, щоправда, він пізніше пом'якшив, вказавши на те, що це дуже довгий історичний процес. (73) Слід віддати належне Ю.В.Бромлею. Не заперечуючи ці твердження В.І.Леніна і, мабуть, свідомо їх поділяючи, він зберігав наукову обережність: "...Нові етноси не тільки виникають в наш час, але, очевидно, будуть виникати і в майбутньому, яке можна передбачити, поки все людство не стане єдиною культурною спільнотою". (74)

Сильною стороною теоретичної діяльності Ю.В.Бромлея я вважаю прагнення до системного розгляду феномена етносу. Щоправда, в центр цього розгляду, як основу системи, покладено психоментальний комплекс. І в цьому плані московська етнографічна школа в особі свого вождя продовжувала справу, започатковану С.М.Широкогоровим. Без сумніву, інакше розставлялися акценти, декларувалася вірність зовсім іншій методології, враховувалася значно більша кількість факторів, взагалі теорія спиралася на незрівнянно більший емпіричний матеріал. Але в центрі теорії залишалися уявлення про етнос як про культурну спільноту, єдність якої обумовлена спільним для всіх її членів психоментальним комплексом. Мабуть, це свідчить про те, що далеким попередником російської етнології, в тому числі і московської етнографічної школи, був німецький просвітник Йоган Готфрід Гердер. Адже ще він стверджував, що згуртовує людей культура. (75) Цим твердженням я не хочу сказати, що настільною книжкою кожного радянського етнологів був твір Гердера "Ідеї до філософії історії людства". До цього твору могли і зовсім не звертатись, навіть про Гердера не думати. Але сама парадигма осмислення етнічного життя в Росії виникла в процесі діалогу з німецькою філософською культурою. Вона зберігалася і відтворювалася в традиції етнологічної та етносоціологічної думки Росії, а потім і СРСР. Ця традиція має свої переваги (глибокий аналіз культури, особливо духовного виробництва, переконання в соціальній природі цих феноменів, гуманізм і впевненість в об'єктивності прогресу). Але, очевидно, будь-яка традиція, будучи обмеженою, має й свої недоліки. Оскільки це дуже важлива тема для української етносоціології, то я не буду поспішати висловлюватись з цього приводу. Спочатку подивимося на уявлення інших представників цієї школи про феномен етносу.

В.І.Козлов спеціально зупинився як на ознаках етносу, що сформувався, так і на умовах його формування. Визначення цього автора відзначаються великою деталізацією. Ось приклад: "Етнічна спільнота, що сформувалася, виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно однорідних шлюбів та передачі новому поколінню мови, культури, традицій, етнічної орієнтації і т. ін.; для більш тривкого свого існування вона прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (в класовому суспільстві – до держави або адміністративно-територіальної автономії)." (76) Про умови формування етносу він висловився таким чином: "Етнічну спільноту можна визначити як особливу, що історично виникла, форму соціального групування людей. Основними умовами її виникнення є спільність території та мови, що звичайно виступають потім і як ознака етнічної спільноти". (77) Як додаткові фактори він називає спільність релігії, а також близькість компонентів етносу в расовому відношенні або утворення значних метисних груп.

В.І.Козлов вважав, що запропонований Ю.В.Бромлеєм термін "ЕСО" спрощує різноманітність етнічних спільнот. Більш точним, на думку вченого, може бути термін "етнопотестарний організм" (ЕПО) (78) Щоправда, сам термін "потестарний" теж належить Ю.В.Бромлею. Він пропонував потестарними називати відносини влади, які не мають політичного характеру. Для нього, плем'я – це "соціально-потестарний організм." (79) Зрозуміти бажання В.І.Козлова замінити термін "ЕСО" можна. При його використанні начебто етнічне розглядається як щось таке, що знаходиться поза

соціальним і тільки з ним поєднується. Безумовно, що таку мету не ставив перед собою Ю.В.Бромлей. Таке розуміння розходиться з самим духом його концепції. Він виділив одну з соціальних спільнот (етнічну) і відносно протиставив її іншим соціальним спільнотам, щоб показати, що за їх допомогою етнос перетворюється на організм, що самовідтворюється. З цим же ми зустрічаємося в науці, коли доводиться розглядати “мовно-культурні проблеми”. Зрозуміло, що мова – елемент культури, але елемент специфічний і тому такий, що може бути виокремлений. Тому я вважаю, що краще залишити в науковому арсеналі термін “ЕСО”. До того ж термін “ЕПО” значно вужчий, не може описати всю ту реальність, яку описує попередній.

За проблематикою та термінологією В.І.Козлов – безсумнівний представник московської етнографічної школи. Але слід звернути увагу на певні нюанси його поглядів. Так, він акцентує увагу на демографічних підвалинах етносу, а також на ентелехіальному відношенні між етносом та його соціально-територіальною організацією. В принципі, це моменти, які виводять за коло психоментального комплексу в царину суспільних практик. Вони не відкидають психоментальних характеристик, а пояснюють їх, поглиблюючи наше розуміння етнічного феномена. Правда, розвинути в повній мірі ці підходи можна було за умови формування нової наукової парадигми. В межах старої парадигми вони могли тільки приєднуватися до старого теоретичного ядра. Так, сам В.І.Козлов вважав базовим інше своє визначення етносу: **“Народ, або етнічна спільнота, – соціальний організм, що склався на певній території з груп людей за умови вже наявної у них, або досягнутої ними по мірі розвитку різних зв’язків (господарчих, культурних та ін.) спільності мови, спільних рис культури та побуту, особливостей психічного складу, а якщо ці групи різко відрізняються в расовому відношенні, то і значної метисації їх. Основними ознаками етнічної спільноти є: етнічна самосвідомість та самоназва, мова, територія, особливості культури, певна форма соціально-територіальної організації або прагнення до створення такої організації”**. (80) Сам автор через 20 років підтверджував, що тут висловлена сутність його розуміння етносу. (81)

Відомий радянський етнограф та антрополог М.М.Чебоксаров і біолог І.А.Чебоксарова в книзі “Народи. Раси. Культура” звертають увагу на такий факт: можливе існування різних народів на одній і тій же території, які мають спільну економічну базу та користуються однією мовою. З цього вони роблять висновок, що головною ознакою етносу є культурна специфіка. (82) Узагальнене визначення у них має такий вигляд: “...Етносом слід вважати будь-яку спільноту, котра складається на певній території серед людей, що знаходяться між собою в реальних економічних зв’язках та розмовляють взаємозрозумілою мовою, зберігає, як правило, протягом всього періоду свого існування деяку культурну специфіку та усвідомлює себе окремою самостійною соціальною групою. Коротко етнос можна визначити як **усвідомлену культурно-мовну спільність**”. (83) Щоправда, культура – дуже багатогранне явище. Спільні культурні риси можуть бути не просто у різних етносів, а й у етносів дуже далеких за своїм походженням. Про це дають уявлення і такі поняття як “господарчо-культурний тип” (ГКТ) та “історико-етнографічна область (провінція)”. Дослідники так визначають перше поняття: “Під господарчо-культурними типами розуміють певні комплекси особливостей господарства та культури, які складаються історично у різних народів, що знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку та проживають в подібних природно-географічних умовах”. (84) За їхнім же визначенням: “...Історико-етнографічні або історико-культурні області – частини ойкумени, у населення котрих в силу спільності соціально-економічного розвитку, тривалих зв’язків та взаємного впливу складаються подібні культурно-побутові (етнографічні) особливості”. (85) Після цих уточнень чимось мало вловимим стають культурні особливості, з якими до цього пов’язували саму сутність етносу. Далі М.М.Чебоксаров та І.А.Чебоксарова, намагаючись знайти етноспецифічні риси культури,

пов'язують останні з побутом. Вони пишуть: "В культурі, безпосередньо пов'язаній з побутом, найбільш яскраво відображаються характерні властивості етносу, але при цьому мається на увазі не вся побутова культура, а лише її усталені компоненти, що повторюються, тобто традиційна частина, котру доцільно іменувати традиційно-побутовою культурою". (86) Відкривається шлях до того, щоб подивитись на етнос не тільки як на явище, риси якого майже невлітні, але й на комплекс архаїзмів. Це як туман, що повинен розсіятись під сонцем урбанізації. Але таке розуміння етнічного феномена не відповідає зафіксованим явищам суспільного життя. Так відомо, що наукові та технічні ідеї – явище інтернаціональне. Але розвиток в тій чи іншій країні науки і техніки буде успішним лише, коли там складуться міцні національні школи. Фахівці відмічають, що навіть у авіаційних моторах відбивається специфіка національних технічних шкіл. (87)

Цікавий напрямок розвитку ідей, які, на мою думку, своїм джерелом мають творчість Й.Г.Гердера, представлений в працях С.О.Арутюнова. Він теж пов'язує феномен етносу з культурою: "...В основі етнічних відмінностей лежить така суто людська якість, як культура. Етнічна спільнота – це перш за все спільнота, пов'язана певною спільною культурою в найширшому розумінні слова". (88) В тлумаченні культури цей дослідник слідує концепції Е.С.Маркаряна, котрий це суспільне явище пропонував визначити як специфічний спосіб діяльності людей. Таке визначення давало можливість виділити культурні явища в окремий клас, а отже досліджувати їх відповідними методами, незважаючи на їх "розлитість по всьому тілу соціального організму". (89)

Відштовхуючись від культурологічних досліджень, С.О.Арутюнов дійшов висновку, що "...всі категорії етнічних спільнот виступають спільнотами, що засновані на інформаційному зв'язку." (90) Він навіть висловлює припущення, що якби скласти "карту щільності інформаційних зв'язків між індивідами на даній території", то "...згустки підвищеної щільності збігалися б з етнічними колективами, а зони зниженої щільності – з кордонами між ними". (91) На поверхні ці взаємодії проявляються у відповідних етнічних маркерах: "...Самосвідомість та нерозривно пов'язана з нею самоназва суть результуючі демаркатори етносу". (92)

С.О.Арутюнов не тільки висловив гіпотезу про інформаційну природу етнічних спільнот, але й перевіряв її на широкому історичному матеріалі. Наприклад, він показав, що так звані "історичні спільноти людей" – якісно різні стани інформаційної щільності. (93) Для етносоціологічних досліджень такий підхід відкриває нові плідні перспективи. Вивчаючи якість та спрямованість інформаційних потоків, засоби створення та передачі інформації дійсно можна багато чого довідатися про суспільство і про етнічне життя в ньому. Але для вивчення останнього потрібні ще якісь додаткові індикатори. Адже якщо просто заміряти загальну щільність інформації, то треба брати до уваги, що її підвищення пов'язане перш за все з діяльністю державного апарату. Зараз же значні інформаційні потоки пов'язані з транснаціональними корпораціями. До того ж у сучасному світі є декілька рівнів економічного розвитку, з якими теж пов'язана різна щільність і особливо різна якість інформації. Кордони між цими інформаційними зонами аж ніяк не збігаються з етнічними. Ось що з цього приводу говорив Мануель Кастельс: "...Сьогодні існує інтегрована високодинамічна структура, яка зв'язує весь світ. І в кожній країні якась частина населення інтегрована в цю динамічну систему. І пропорція населення, що інтегроване в цю систему, змінюється в залежності від того, наскільки ця динамічна система зацікавлена в людях конкретної країни". (94) За його підрахунками в цю систему в Японії та Німеччині інтегровано 100% населення, в США – 90% (в США існує свій "четвертий світ"), в Південній Кореї – 80%, в Болівії – 5%, в Малі – 1%. Висновок з цього робиться такий: "...Світ складається з інтегрованої динамічної системи, геометричні обриси якої

змінюються, яка від'єднує від себе та маргіналізує значну частину населення земної кулі. Маргіналізована частина населення не піддається експлуатації, просто вона не має жодного значення, не являє жодного інтересу для нової економічної системи і ніяк з нею не пов'язана. І якби ця частина населення зникла, то система від цього тільки б виграла". (95) Отже в цілому говорити про етноси як головні згустки інформаційних зв'язків зараз не доводиться. Хоча це не заперечує можливості операціоналізації самого поняття "етнічні інформаційні зв'язки" при проведенні соціологічних досліджень.

Перспективні дослідження по комплексному вивченню етносів проводилися під керівництвом В.В.Піменова. (96) Цей вчений виходить з системної природи етносу: "Дослідження показують, що між сусідніми етносами абсолютних відмінностей (тобто неповторних, унікальних явищ) дуже небагато. Тому важливі міра, ступінь, число (нехай невелике) таких особливостей. Специфіка етносу, отже, може складатися як специфічне сполучення (композиція) неспецифічних або тільки почасти специфічних елементів". (97)

Компонентами етносу вчений називає демографічну структуру, економічну характеристику, територіальне розміщення, соціальну структуру, мову (чи мови), матеріальну та духовну культуру, характерні сторони побуту, етнічну самосвідомість та деякі (етнічні) риси психіки. (98) Він не вважає в принципі цей набір універсальним. Але інструментарій досліджень складалися, виходячи саме з цих уявлень. При вивченні етнічних явищ В.В.Піменов орієнтується на отримання наукових фактів як статистичних резюме спостережень та експериментів. (99) Виходячи з цих настанов, була зроблена спроба з'ясувати закономірності, притаманні структурі етносів. За результатами математичного аналізу даних, отриманих в ході польових опитувань, були побудовані графі, що представляють внутрішню будову удмурдського та чуваського етносів. (100) Ці моделі дозволили зробити такий висновок: "Серед цих стійких тенденцій та характеристик звертає на себе увагу наступна структурна закономірність – достатньо ясний поділ графа моделі на демосоціальні (DS) підвалини етносу та велику групу перемінних, що репрезентують в своєму наборі так звані власне етнічні ознаки та властивості". (101) В.В.Піменов встановив, що DS – найважливіший детермінуючий чинник буття етносу. Окрім цього, в співвідношенні компонентів етносу діє закон анізотропності (тобто нерівнозначності). В цілому ж "лише всі разом вони особлива якість – етнос, і життя етносу не може бути зведене до життя окремої компоненти, воно на порядок складніше". (102)

Висновок В.В.Піменова перегукується з думками В.І.Козлова, на які я вже звертав увагу. Відкривався шлях до створення нової парадигми у науці про етнос. І хоча в радянській традиції єдиною наукою про етнос вважали етнографію, я б сказав так, що відкривалася перспектива переходу від етнографічної парадигми до парадигми етнологічної. Тобто, на більш високому рівні узагальнень, з більшою доказовістю можна було б створювати науку про етнос. Це відкривало і перед етносоціологією нові перспективи. Адже будь-яка спеціальна соціологічна теорія включає як емпіричний, так і теоретичний компонент. Підвищення рівня теоретичного компоненту дає можливість якісно поліпшити і емпіричні дослідження.

Але з другої половини 80-х років в московській етнографічній школі починають проявлятися певні кризові явища. Засадові принципи та положення починають піддаватися критиці, часом навіть дуже емоційній, але натомість часто пропонуються їхні спрощені варіанти. Це добре видно на прикладі дискусій, що відбувалися в той час. На матеріалах двох з них я зупинюся. Перша розгорнулася навколо статті М.В.Крюкова "Етнос та субетнос" і її матеріали були надруковані в 18-му випуску щорічника "Расы и народы" (М.:Наука, 1988. – С. 5-64). Для М.В.Крюкова головними ознаками етносу

увялялися самосвідомість, причому особлива роль відводилася ендоетнонімі, та ендогамії. На цьому були побудовані також пропозиції щодо програми вивчення народів СРСР: 1) інвентаризація етнічних самоназв, їх впровадження в державне життя; 2) з'ясування ступеня мовної близькості; 3) вивчення етнічної ендогамії. (103) Позиція зачинателя дискусії зрозуміла: він незадоволений надто деталізованими визначеннями етносу, які неможливо застосувати до будь-якого реального народу. Тієї або іншої ознаки ми обов'язково не зустрінемо. В процесі цієї дискусії таке визначення, скажімо, продемонстрував В.П.Алексєєв: "Народ – ключовий таксономічний вузол класифікаційної системи, йому притаманні самосвідомість, ареал, мова, культурно-історичні характеристики, за певних умов – навіть економічні характеристики. Перефразувавши відоме афористичне визначення виду, дане В.Л.Комаровим, можна сказати, що народ – етнічна специфіка, помножена на географічну визначеність". (104) Якщо слідувати цьому визначенню, то не можна визнавати етносами циган та євреїв (за критерієм географічної визначеності), українців та ірландців (за мовним критерієм). Зрозуміло, що такі визначення будувалися, так би мовити, "з запасом". Але з логічної точки зору щодо такого визначення виникають запитання про додержання правила співмірності. Зрозуміло, що накопичення ознак – спроба всебічно охопити явище. Але це зовсім не системний його аналіз, адже система передбачає визначення основи, яка обумовлює відповідну конфігурацію зв'язків. Щоправда, сумнівний вигляд має й шлях, коли просто зменшується кількість ознак при тому ж самому підході до визначення.

Тому в межах цієї парадигми цілком слушними видаються зауваження Ю.В.Бромлея про те, що міркування М.В.Крюкова стосуються тільки етнікосів, в той час як націю можуть виокремлювати саме потестарні фактори (молдавани, македонці та ін.) (105), а також полемічна репліка С.І.Брука про те, що в різних умовах на перший план у визначенні етносу виступають різні показники. (106) У всякому випадку позиція цих вчених була продиктована прагненням зберегти набуті теоретичні здобутки.

Іншою інтенцією виступу М.В.Крюкова було прагнення справедливості по відношенню до "малих" народів СРСР. Але чи можна було збільшити цю міру справедливості, коли орієнтація на ендоетноніми передбачала зміни адміністративних кордонів, – це велике питання. В цілому ж ця дискусія за винятком окремих спеціальних питань (наприклад, розгляд первісної общини В.Р.Кабо) не сприяла приросту теоретичних знань. Але вона показала можливість зруйнування набутого. Можливо, тут можна бачити один з механізмів поглиблення кризи, який запрацював в різних підсистемах життя нашої країни під час перебудови. Замість того, щоб віддати належне нашим надбанням і, відштовхнувшись від них, перейти на більш високий рівень, почали руйнувати напрацьоване.

Інша показова дискусія розгорнулася навколо статті А.І.Кузнєцова "Про співвідношення понять "суспільство" та "етнічна спільнота" (Советская этнография. – 1989. – № 4). Для автора теж характерне прагнення до зменшення кількості сутнісних ознак етносу. Він вважав, що "ознаками етнічної спільноти будуть спільність етнічної самосвідомості, мови та культури людей, що входять в цю етнічну спільноту". (107) Особисто мене це твердження примушує згадувати розділ з логіки, де вивчають логічні помилки. Одна з них називається "Idem per idem" (те саме через те саме). Ще Г.І.Челпанов для її пояснення наводив такий приклад: "Наприклад, на запитання, чому ми бачимо крізь скло, інколи відповідають: тому, що воно прозоре; але очевидно, що назвати речовину прозорою – означає, якщо сказати іншими словами, що крізь нього можна бачити". (108) Так і в цьому випадку ознаками **етнічної** спільноти називаються **етнічні** характеристики людей, що входять в цю етнічну спільноту. Але чому ці ознаки етнічні? Що таке взагалі етнос? На ці питання таким чином відповісти неможливо.

Звертає на себе увагу і методологічна позиція автора, яку можна назвати крайнім вираженням соціологічного номіналізму. В ході обговорення він її сформулював так: “Спільність людей однієї етнічної приналежності – це і є етнічна спільнота. В той же час інші властивості людей, які мають однакову етнічну приналежність, поєднують їх в конфесійні, класові, партійні та інші спільноти. Проявляючи ті чи інші властивості, людина виступає як член то однієї, то іншої спільноти, котрі в сукупності і створюють конкретне суспільство”, (109)

Ще одна новація зачинателя дискусії – твердження про те, що “...з родового поняття “етнічна спільнота” можуть бути виділені тільки два види: “плем’я” в докласовому та “народ” (“етнос”) в класовому суспільстві”. (110) Але ж відразу можна поставити питання: невже не треба розрізняти саме за етнічними ознаками, скажімо, давніх асирійців та сучасних поляків? Для автора негативна відповідь очевидна: “Головне для етносу – єдність, спільність етнічної самосвідомості, мови та культури, а не зміст цих понять, що змінюється. Культура і мова будь-якого народу змінюються, але етнічну спільноту становлять люди, що говорять однією мовою та мають спільні елементи культури. Мова і культура, скажімо, росіян змінювали свій зміст, але при цьому вони завжди залишалися російською мовою та російською культурою”. (111) Таку позицію можна назвати опортунізмом перед минулим. Начебто воно могло бути лише таким, тому що ми зараз такі. Тобто ми є перспективою та завершенням минулого і цим воно виправдано. Між тим, напевно чи все так просто.

Ю.М.Лотман, котрий дуже багато дав для розуміння російської культури, відкривши разом з Б.А.Успенським її бінарний характер, не випадково дуже цінував ідею А.В.Ісаченка. Згідно з нею боротьба Москви і Новгороду – це і боротьба різних культурних моделей. Якби Новгород перемагав Москву 1478 р., то російська культура і російський етнос мали б іншу історію і зараз мали б зовсім інший вигляд. “Реакційна діяльність балканських емігрантів, що тягнули Москву назад до Візантії, не знайшла б для себе ґрунту в умовах європеїзації, істинна література (а не тільки писемність) російською мовою з’явилася б не два століття тому, і сама літературна мова відобразила б у собі не стільки шамкотіння московської просвітні, скільки мову освічених новгородців. Літературна мова розвивалася б не в оранжерейних умовах слов’янщини, не в затхлому середовищі малокультурного духовенства, а в демократичному середовищі вільного міста, духовно відкритого на Захід, як і на Схід”. (112) Але ж тут йдеться навіть не про відмінності між народністю та нацією. Тут фіксується відмінність між різними моделями етнічного розвитку, які склалися на одному соціально-економічному рівні.

Новації ж А.І.Кузнецова не відкривають нових перспектив, а скоріш закривають навіть ті, що їх давав старий термінологічний інструментарій.

Учасники дискусії звертали увагу на недоліки концепції А.І.Кузнецова. Так, С.В.Чешко відстоював позицію, що “саме етнічна спільнота робить індивіда носієм етнічних рис, а не навпаки. Людина є людиною тому, що вона соціальна, тобто належить до колективу її подібних”. (113) На це ж саме звертав увагу і Ю.В.Бромлей: “...Визначення етнічної спільноти підмінене визначенням етнічних ознак особи. Однак ці ознаки не первинні – вони визначаються властивостями спільноти, котрі не тотожні простій сумі властивостей осіб, що її становлять”. (114)

Отже, знову-таки дискусія почалася під гаслом боротьби з догматизмом, але не просунула вперед розуміння проблеми. Радше, проблема була спрощена та схоластизована. А це породжувало зневіру в уже зроблене наукою. Виникала спокуса просто все відкинути.

До певної міри цим можна пояснити заклик нового директора Інституту етнографії АН СРСР В.О.Тішкова: “Замість терору дефініцій було б більш плідним звільнити слово для опису складної взаємодії (не тільки відображення!) об’єктивного та суб’єктивного, реального та ірреального, і, нарешті, етнографа та інформатора”. (115) Не буду втрачати час, щоб ставити запитання до цього речення. “Звільнене слово”, що протистоїть “терору дефініцій”, віднесу до класу тропів. Що ж стосується напрямку методологічної переорієнтації, то її В.О.Тішков вбачав у відмові від позитивістського мислення, теорії відображення та у введенні в “теоретичний арсенал” “символічної антропології” К.Гірца і М.Салінса, “дискурсивного аналізу” М.Фуко. (116) Але ця програма означала кінець оригінальної московської етнографічної школи. Натомість повинно було б постати щось зовсім інше.

В.О.Тішков під гаслом повернення до світового наукового співтовариства запропонував відмовитися від центральної категорії московської етнографічної школи – категорії етносу. Він цю пропозицію обґрунтовував так: “В світовій літературі, а тим більше в політичній мові немає й поняття “етносу”. У нас навколо нього накручені грандіозні паранаукові конструкції, політики і журналісти хизуються цим словом, воно вже з’явилося в текстах офіційних державних документів”. (117) В принципі, аргументів (у логічному розумінні слова) на користь висловленої пропозиції тут не наведено зовсім. Та чи інша наукова школа має право на свою термінологію. Частина її згодом стає надбанням світового наукового співтовариства. В.О.Тішкова не можна звинувачувати в непоінформованості. Він працював у США. Навіть брав інтерв’ю у керівника індіанського руху Рассела Мінса, на яке я вже посилався. Але тим менш зрозуміло, чому він стверджує, що “етнічна група” – єдине поняття, яким послуговується світова етнологія та соціально-культурна антропологія. (118) По-перше, якщо є “етнічна група”, то що робить її етнічною? Що таке етнічність? По-друге, світова наука існує як велика кількість шкіл, в тому числі національних. По-третє, слід звернутися до фактів. Візьмемо американський підручник соціології і зазирнемо в його “Subject index”. Серед інших ми знайдемо там такі теми, як “Ethnic groups”, “Ethnicity”, “Ethnocentrism”. (119) Окрім того, як в російській так і в українській науковій літературі вже звертали увагу на те, що П’єр Л. ван ден Берге застосовує неологізм “етнія” (ethy), тому що вважає термін “етнічна група” незграбним. Термін “етнія” отримав права громадянства у Франції та Іспанії. (120) Відомі українські історики соціології А.О.Ручка та В.В.Танчер перекладають термін П’єра Л. ван ден Берге “ethni” взагалі як “етнос”. Вони таким чином передають смисл концепції етнічного феномена відомого західного соціобіолога: “Саме етнос визначає репродуктивну стратегію максималізації пристосовуваності з допомогою утворення широкої мережі з спорідненості, поширення альтруїстичних установок на всю етнічну спільноту через маніфестування базових “потреб” етносу, усвідомлення необхідності взаємодопомоги “таким самим”. (121) Так що, навряд чи варто позбуватися власних термінологічних набутків та жаяхатися того, що вони проникають в мову журналістів і офіційні державні документи.

Звертає на себе увагу й заява В.О.Тішкова про “грандіозні пара-наукові конструкції”. В іншому місці він висловлюється інакше: “Слідом за серйозною наукою вишикувалася, особливо в останні роки, ціла бібліотека поверхово-емоційних або пара-наукових творів націоналістичного та напіврасистського характеру (В.Солоухін, Л.Гумільов, В.Шафаревич та ін.)” (122) Серед трьох перелічених авторів, котрим пред’явлено найсерйозніше звинувачення, до розробки теорії етносу мав відношення власне тільки Л.М.Гумільов. При цьому він багато десятиліть був головним опонентом московської етнографічної школи в СРСР. Його ідеї набули широкої популярності в кінці перебудови. Деякі його неологізми стали атрибутом лексики інтелігенції як Росії, так і України. Тому вважаю за необхідне звернутися до його творчості.

1.1.4. Концепція етносу Л.М.Гумільова

Лев Миколайович Гумільов – історик-сходознавець, котрий займався переважно народами Великого Степу середньовічної доби. (123) Але, разом з тим, з другої половини 60-х років починають з'являтися його праці, присвячені теорії етносу. (124) Вони досить різко контрастували як за концептуальною спрямованістю, так і за термінологією, що використовувалася, з працями більшості радянських вчених того періоду. Поступово Л.М.Гумільов перетворюється у найзапеклішого критика концепції Ю.В.Бромлей і взагалі московської етнографічної школи. Зворотня критика найчастіше носила фрагментарний характер. В.І.Козлов дивувався: “Як не дивно, але навіть Ю.В.Бромлей, котрий активно розробляв теорію етносу, не побажав вступати у всебічний диспут з Л.М.Гумільовим і обмежився критикою його окремих положень”. (125) В мій задум не входить докладний розгляд історії цієї дискусії, що тривала чверть століття. Висловлю лише припущення, що відмовою від всебічної дискусії Ю.В.Бромлей дав можливість Л.М.Гумільову зберегти свій статус та продовжити критичну діяльність. В іншому ж випадку невідворотним став би висновок про ідеологічну несумісність праць дослідника Великого Степу з радянською системою. (126) Особисті перспективи вченого після такого висновку могли б бути навіть і в той час досить сумними. Л.М.Гумільов про це міг не тільки здогадуватись, адже йому, як він вишукано висловлювався, “...самому довелося звідати перетворення з безправного державного раба у вченого, що користується певною увагою публіки”. (127) За цими словами – три терміни ув'язнення.

У 70-ті роки Л.М.Гумільов оформив свій теоретичний доробок у вигляді трактату “Етногенез та біосфера Землі”, що не був тоді надрукований, а лише депонований 1979 р. у Всесоюзному інституті наукової та технічної інформації (ВИНИТИ). Але ідеї трактату поступово ставали відомими широким колам науковців. За даними Р.Ф.Ітса на депонований рукопис було отримано понад дві тисячі заявок. (128) 1989 р. він був нарешті випущений видавництвом Ленінградського університету, а 1990 р. – перевиданий видавництвом “Гидрометеиздат” (наклад 50 000 прим.) Зрозуміло, що це свідчить про певну відповідність ідей Л.М.Гумільова очікуванням не просто науковців, а широкої громадськості.

Мабуть, є підстави стверджувати, що в свій зоряний час Л.М.Гумільов поведився не завжди коректно. Дозволю собі навести цитату з статті В.І.Козлова, до якої я вже звертався. “Продовжується й полеміка Л.М.Гумільова з етнограми, головним чином з Ю.В.Бромлеем, котрий їх представляє, причому перший як і досі веде її методом, далеким від етично-коректного стилю. Коли Ю.В.Бромлей пише, наприклад, про важливість етнічної ендегамії для стабілізації та відтворення етносів, то Л.М.Гумільов звинувачує його в “еротизмі” (?!), а коли Ю.В.Бромлей відмічає роль міжетнічних шлюбів, то пише: “Ю.В.Бромлей розглядає етнічний контакт не на популяційному, а на клітинному рівні, тобто з точки зору сперматозоїда (?!), а останній, як відомо, не має етнічної приналежності”. (129) Навіть після смерті Ю.В.Бромлей Л.М.Гумільов продовжує його звинувачувати в негативному впливові на науку, говорячи, що “...застоем етнографічна думка зобов'язана багато в чому самому академіку”. (130) Емоційність провокує зворотню емоційну реакцію, але я від цього утримаюсь. Більш корисним буде перейти до розгляду самої концепції Л.М.Гумільова.

В її центрі – положення про етнос як про феномен біосфери. “...Етнос – феномен біосфери, або системна цілісність дискретного типу, що працює на геобіохімічній енергії живої речовини, у відповідності з принципом другого начала термодинаміки, що підтверджується діахронічною хронологією історичних подій”. (131) З точки зору Л.М.Гумільова: “В географічному аспекті основою для виникнення етносу служить

популяція, котра в сюжеті, що нас цікавить, може розглядатися як група пасіонарних істот, яка пристосувала певний ландшафт до своїх потреб та одночасно сама пристосувалася до ландшафту”. (132) Але разом з тим: “Ні в якому разі не можна ставити знак рівності між етносом та популяцією, котра (серед тварин) може розглядатися як аналог етносу”. (133) Тож як? Ні в якому разі, чи в географічному аспекті можна? В іншому місці читаємо: “...Етнос – це специфічна форма існування Homo sapiens, а етногенез – локальний варіант внутрішньовидового формоутворення, що визначається сполученням історичного та хоронічного (ландшафтного) факторів”. (134) Отже, позиція автора є внутрішньосуперечливою. Такою вона, мабуть, стала внаслідок бажання Л.М.Гумільова вийти з-під критики Ю.В.Бромлея, котрий до останніх днів свого життя критикував висловлювання Л.М.Гумільова, в яких ототожнювалися етнічна спільнота і біологічна популяція. (135) Для етнографів зв’язок між етносом та популяцією – не новина, але аналізують його вони інакше. Я про це вже писав під час розгляду концепції Ю.В.Бромлея.

Щоправда, для Л.М.Гумільова ця проблема – прохідна. Його цікавить не популяція як така, а як група пасіонарних істот. Саме з пасіонарністю дослідник пов’язує виникнення етносів. “...Формування нового етносу завжди пов’язане з наявністю у деяких індивідів непоборного внутрішнього прагнення до цілеспрямованої діяльності, завжди пов’язаної зі змінами оточення, суспільного або природного, причому досягнення наявної мети, часто ілюзорної чи згубної для самого суб’єкта, уявляється йому ціннішим навіть за власне життя”. (136) Саме для цієї пристрасті Л.М.Гумільовим і запропоновано термін “пасіонарність”, що еквівалентно англійському “drive”.

Люди, котрі здатні діяти заради самої дії, забуваючи про себе і навіть про наслідки своїх дій, – пасіонарії – з’являються внаслідок космічних імпульсів. Теоретик переконаний, що наша планета отримує з космосу енергії більше, ніж потрібно для підтримки рівноваги біосфери. Цей надлишок і призводить до ексцесів, які в тваринному світі проявляються в масових міграціях і навіть самознищенні (викидання китів на сушу, самогубство лемінгів), а в людському світі – в етногенезі. Етногенез як “процес енергетичний” породжує “мутаційні зрушення”. (137)

Л.М.Гумільов постулює наявність в природі навіть окремого етнічного поля. Особливо життя він собі не ускладнював, підшукуючи факти, які б доводили існування такої реальності. Мови не було ні про експерименти, ні про прилади для них. Висновок робиться лише з того, що у всіх випадках “...має місце координована дія чисельних елементів цілого, тобто проявляється принцип поля”. (138) Виникає двозначність. Адже спочатку автор безсумнівно говорив про особливу фізичну реальність. Але далі він веде мову в більш широкому контексті. М.В.Попович про цю реальність висловлюється так: “В загальному випадку будемо розрізняти **простір** як систему вимірів і **поле** – реалізований простір, реальність, яку ми “вимірюємо” і в якій встановлюємо її структуру (в неформальному значенні останнього слова). Текст є мовне поле; мова є лише можливість мовлення, вона реально існує через мовне поле – сукупність актів мовлення, писання тощо на даній мові”. (139) Змішувати розуміння поля як фізичної реальності та як “реалізованого простору” – це здійснювати в процесі міркувань підміну тези. Але Л.М.Гумільова це не обходить. Далі він говорить, що різні етнічні поля мають різні частоти коливань. За допомогою цих тверджень він пояснює, що між католиками та індіанцями можлива метисація, а між останніми та протестантами – ні. Навіть робиться висновок, що росіяни в цьому відношенні близькі до протестантів. (140)

Всі ці припущення та висновки, зроблені з них, не можуть бути визнані науковими, хоча вони й базуються на знайомстві з сучасним природознавством. Краще було б визначити їх

як пара-наукові, що й зробив В.О.Тішков. Але чи варто на цьому ставити крапку? Думаю, що ні. Вважаю, що під цими пара-науковими конструкціями Л.М.Гумільова криються реальні проблеми. Чому люди однієї етнічної приналежності, навіть якщо вони територіально розділені, продовжують зберігати спільну програму поведінки? Чому одні етнічні групи навіть при ворожості держав, в яких вони живуть, зберігають приязне ставлення один до одного, а інші – навіть при прагненні державних структур до союзу – не можуть нормально співіснувати? Чому в одних випадках етноси зберігають свою специфіку навіть у вкрай несприятливих умовах, а в інших випадках – відбувається асиміляція за наявності можливостей для нормального розвитку? Але конструкції Л.М.Гумільова це спроба пояснити незрозуміле за допомогою невідомого. Пасіонарність у цьому відношенні можна порівняти хіба що з флогістоном хімії XVIII ст.

Взагалі у Л.М.Гумільова зіткнення з фактами, які поки що недостатньо пояснені наукою, породжують відповіді у вигляді образів, метафор. Наприклад, складність у поясненні факторів етногенезу, викликає у нього таку картину: “Наче хтось шмагає кулю земну, а до рубців приливає кров, і вона ятриться”. (141) Начебто етногенези обов’язково починаються в регіонах, що витягнуті вздовж меридіанів або паралелей, чи під кутом до них, але обов’язково суцільною смугою. І начебто незалежно від характеру ландшафту та занять населення на таких смугах раптово починається етнічна перебудова. Але в іншому місці трактату саме характеру ландшафту приписувалася вирішальна роль в етногенезі: “Справжніми місцезрозвитками є території поєднання двох і більше ландшафтів. Це положення вірне для Євразії, але і для всієї земної кулі”. (142) Таких прикладів саморуйнації теорії в трактаті Л.М.Гумільова можна знайти багато. Але, як не дивно, автор на них не звертає уваги. Складається навіть враження, що він занотував всі асоціації, які виникали у нього з того чи іншого приводу, а потім оперував ними за принципом бриколажу.

Одним з центральних положень концепції Л.М.Гумільова є твердження про те, що етноси – процеси. В різних місцях тексту він дещо по-різному говорить про них. В кінці ж книги дається звідна таблиця “Фази етногенезу”. В переліку фаз такі: 1) Вихідне поєднання етносів та ландшафтів регіону; 2) пасіонарний підйом (інкубаційний період); 3) пасіонарний підйом (явний період); 4) акматична фаза; 5) надлом; 6) інерція; 7) обскурація; 8) меморіальна фаза; 9) гомеостаз. (143) В принципі, положення про процесуальність етнічних спільнот ні в кого з етнологів не викликає заперечень. Але підходи до аналізу цих процесів зовсім інші: говорять про стадіальні відмінності етнічних спільнот, про процеси в межах однієї стадії. Просто ж про вікові категорії стосовно етносу зараз не йдеться. Це міг собі дозволити ще Дж.Віко. Л.М.Гумільов теж антропоморфізує етнос, створюючи його “вікову фізіологію та психологію”. Щоправда, переконливим це видається лише для тих, хто повірив у пасіонарність. Адже фази етногенезу – фази пасіонарної напруженості, що зменшується. Перетворення в релікт, або загибель – це невідворотна перспектива будь-якого етносу, адже “...коли зникає пасіонарність, тобто сила, що коливає етнічне поле, симфонія змовкає, і етнос (або суперетнос) розсипається сам, від власної ваги”. (144)

Крім цього, в творі Л.М.Гумільова є ще один важливий сюжет. Він пов’язаний з проблемою міжетнічних зв’язків. Виникає він у процесі обговорення проблем турецької історії. Автор пише, що турки XVI ст. дивилися на етнічну приналежність як на стан, який можна змінити. Щоб стати турком слід було вимовити формулу сповідування ісламу. Це призвело до засилля авантюристів з різних країн, що проникли на високі пости в державній ієрархії. Ця цілком реальна проблема конкретної країни спочатку узагальнюється в сентенції життєвської мудрості: “...Природу та культуру нищать вільне спілкування і вільне кохання”. (145) А вже з цього виводиться “етнологічний закон”:

“Якщо етноси – процеси, то при зіткненні двох несхожих процесів виникає інтерференція, що порушує кожну з вихідних частот. Об’єднання, що складаються, химерні, а отже, не стійкі перед сторонніми впливами та недовговічні. Загибель химерної системи тягне за собою анігіляцію її компонентів та вимирання людей, що в цю систему залучені”. (146) Логічні слідування тут всі дуже сумнівні. З визнання етносу процесом ще не випливає можливість інтерференції в фізичному розумінні терміну. Для цього потрібно, щоб він був процесом хвильовим. Але якби ми й це визнали, то інтерференція підсилює хвилі в одних точках простору і послаблює в іншому. Анігіляція тут ні до чого. Вона виникає при зіткненні часток та античасток (скажімо, електрона і позитрона). Але з усього сказаного про інтерференцію та анігіляцію у міжетнічних стосунках автор теорії пасіонарності робить ще й висновок про небезпеку, що таять в собі міжнаціональні шлюби. Начебто створена таким чином сім’я передає дитині “...два стереотипи, що взаємно загашують один одного”. (147) Тобто, що виростає людина без будь-яких стереотипів поведінки? Є багато прикладів, які це спростовують. Достатньо пригадати хоча б Хорхе Луїса Борхеса. (148)

Щоправда, в інших місцях Л.М.Гумільов говорить, що пасіонарний поштовх переплавляє химери в нові етноси, “...коли первинні компоненти, етнічні субстрати втрачають на мить структуру і знову кристалізуються в небувалих до того сполученнях”. (149) В іншому ж місці передбачалося, що завдяки компліментарності етноси виникають з консорцій (“гуртків”, артілей, банд та ін.), які перетворюються в конвіксії, а останні стають субетносами. (150)

Л.М.Гумільов лякає читачів не тільки химерами. Є в його теорії об’єкт значно страшніший. Це – антисистеми. Вони пов’язані з химерами, але не тотожні їм. Частіше за все антисистеми Л.М.Гумільов змальовує як світоглядні вчення, які відкидають світ, заперечуючи його як недосконалий, грішний і негідний існування. До таких вчень він відносить тантризм, ісмаїлізм, маніхейство, гностицизм, альбігойство та ін. Критикуючи ці вчення, теоретик пасіонарності висловлює думки, що заслуговують на увагу. Ось, наприклад, що він говорить всупереч теоретикам ненасильства, а, конкретніше, всупереч Л.М.Толстому: “А ті, хто стверджує життя, вбивають та гинуть самі, щоб на їхніх трупах проробили те ж саме їхні нащадки та щоб життя, преображене смертю, ширилося по лику планети так само, як це відбувалося в минули геологічні епохи”. (151) Ця думка, мабуть, більш глибока, ніж плаский заклик до абсолютного ненасильства. Але стилістика висловлювання така, що робить думку схожою на апологію насильства.

Стилiстика Л.М.Гумiльова взагалi пiдводить часто i вiн переграє, що особливо небезпечно, коли граєш трагедiю. I тодi отримуєш протилежний ефект – смiх. Ось, наприклад: “Римський етнос помер i згнив, ранiше, нiж загинув вiд вторгнення варварiв”. (152) Як же це йому вдалося двiчi померти?

Наскрiзною методологiчною iдеєю Л.М.Гумiльова є переконання в несоцiальнiй природi етносу. Його вiн вiдносить до колективностi, яка є “...бiльш загальна властивiсть життя, нiж соцiальнiсть”.(153) Через це – етнос начебто не результат, а передумова соцiальної еволюцiї. I це обгрунтовується тим, що “в етносi, на вiдмiну вiд суспiльства, працюють не свiдомi рiшення, а вiдчуття та умовнi рефлекси”. (154) Такi аргументи, мабуть, нiколи не втратять здатнiсть дивувати. Невже класи створювалися свiдомим рiшенням? I невже етнiчне життя нiяк не залежить вiд свiдомих рiшень, залишаючись на рiвнi травлення?

Правда, не можна сказати, що Л.М.Гумiльов нiколи не вагався, вiрiшуючи це питання. Вагався й iнколи писав таке: “В етнiчних феноменах теж у наявностi двi форми руху – соцiальна та бiологiчна”. (155) В основi ж заперечення соцiальностi етносу лежить

своєрідно зрозумілі положення історичного матеріалізму. Л.М.Гумільов впевнений, що соціальне тотожне формаційному, оскільки ж етноси можуть пережити декілька формацій, або виникнути й зникнути в межах однієї суспільно-економічної формації, то він і робить висновок, що вони не соціальні. (156) Тут дійсно схоплено проблему, присутню в теорії суспільно-економічної формації. Але це не тотожно спростуванню соціальної природи етносу. Інший аргумент Л.М.Гумільова має такий вигляд: “Соціальна схожість не знищує етнічної оригінальності”. (157) Раціональний смисл цієї фрази полягає в тому, що в суспільстві існує не одна, а декілька соціальних структур. Так, у сучасних суспільствах виділяють соціально-класову, поселенську, соціально-демографічну, професійну, господарсько-галузеву та етнічну структури. (158) Лише всі разом вони становлять соціальну структуру суспільства. Схожість деяких структур не суперечить оригінальності інших. І якщо в якихось суспільствах схожі соціально-класові структури, то це ніяк не знищує їхньої етнічної оригінальності.

Сам Л.М.Гумільов називав свою концепцію “сучасною теорією етногенезу”. (159) Але підбиваючи підсумки можна констатувати, що для цього висновку об’єктивних підстав дуже мало. Книжка “Етногенез та біосфера землі” залишиться у культурі як зразок маргінальної пара-наукової творчості. Причому головні ідеї цього твору зовсім не нові та, висловлюсь обережно, латеральні відносно головного шляху науки про етнос. З одного боку, це загальні ідеї циклізму. Нема підстав стверджувати, що Л.М.Гумільов продовжує лінію від Полібія чи Джамбатіста Віко. Скоріше за все, це просто загальна ідея циклізму, яку автор наповнив своїм змістом. З іншого боку, це ідеї Жоржа Ваше де Ляпужа про “закон інтенсивного знищення більш досконалих” (у Л.М.Гумільова – поступове зменшення кількості пасіонаріїв внаслідок їх швидкої загибелі) та ідеї Жозефа Артюра де Гобіно про те, що расове змішування – це і причина виникнення цивілізацій і причина їх загибелі (у Л.М.Гумільова – вчення про химери та про їх переплавку енергією пасіонарного поштовху в етноси). В цьому випадку я вказую тільки на загальний збіг думок, а не пряме успадкування теоретичних ліній. Більш того, якщо в працях Л.М.Гумільова Полібій та Дж.Віко згадуються, то в таких книжках як “Етногенез та біосфера Землі” і “Ритми Євразії: епохи та цивілізації” посилань на Ляпужа чи Гобіно взагалі немає. Можливо російський автор сам дійшов до цих думок, а можливо тут ми маємо справу з дифузією ідей.

Обговорюючи творчий доробок Л.М.Гумільова, неможливо залишитися суто в академічних рамках. Книжки автора розійшлися великими тиражами і набули широкої популярності на теренах колишнього СРСР. Це їх перетворило в факт масової свідомості, а не тільки академічного дискурсу. В такому випадку значення має не тільки сказане в тексті, але й самі інтенції тексту, які можуть сприяти продукуванню відповідних думок у читачів. Оцінку В.О.Тішкова я вже наводив. В.І.Козлов спробував застосувати концептуальну схему Л.М.Гумільова до аналізу подій в Німеччині першої половини ХХ ст. Висновок з цього уявного експерименту такий: “Викладена схема роздумів в душі логічних побудов концепції Л.М.Гумільова призводить, як неважко помітити, до виправдання нацистських злочинців, діяння котрих були обумовлені нібито природними силами та генетичними факторами”. (160) В.І.Козлов вбачав небезпеку і в твердженнях Л.М.Гумільова про стосунки між суперетносами, які начебто породжують боротьбу: “...Буде тільки сумно, якщо міркуваннями Л.М.Гумільова дійсно скористаються які-небудь націоналісти, що мають вплив на маси”. (161)

Підкреслю, що в цих висловлюваннях оцінюються саме інтенції гумільовської теорії. Оцінки ці вважаю слушними. Але разом з тим хочу вступитися за Л.М.Гумільова як за особистість. Він, описуючи знищення різних племен-ізолятів колонізаторами, знаходить дуже емоційні слова для засудження цих дій: “Винищування таких милих безневинних

людей, чесних, гостинних та доброзичливих, подібно вбивству дітей, тобто це злочин, якому немає виправдання”. (162) Можна навести й інші висловлювання автора теорії пасіонарності, які свідчать про його благородні почуття і поривання. Разом з тим, це не відміняє відповідальності теоретика за можливості інтерпретації його концепції.

Розгляну ще два звинувачення в бік Л.М.Гумільова – в расизмі та в націоналізмі. Без сумніву, інтернаціоналістом в марксистському розумінні він не був. Суперечили його погляди і ліберальним ідеям. Адже Л.М.Гумільов заперечував загальнолюдські цінності, говорячи: “Причина тут проста. Суперетнічні системи цінностей як правило такі, що взаємовиключають одна одну та, у всякому випадку, погано сумісні між собою”. (163) Що стосується принципів міжетнічних стосунків в багатоетнічних державах, то про них він міркує так: “Неможливість злиття зовсім не означає нездатності до добросусідства та щирої дружби. Навпаки, єдино вірний девіз тривкого співіснування народів в поліетнічній державі – “В мирі, але окремо.” (164) Погляди ці було б неправильно кваліфікувати як расизм. Тут немає твердження про расову нерівність тощо. Радше це – етнічна сегрегація. Можливо, автор мав на увазі тільки збереження етнічної специфіки. Але в цілому це висловлювання для поліетнічної держави неконструктивне. Просто неможливо в такій державі співіснувати. Слід взаємодіяти, а отже розуміти один одного. Невідворотно виникає питання про мову міжетнічного спілкування, про взаємне врахування економічних та інших інтересів. Якщо ж припустити, що якась поліетнічна держава спробує існувати за максимою Л.М.Гумільова, то міжетнічні стосунки в ній будуть схожими не на відносини між якутами та евенками чи хантами і ненцями, а, скоріше, на апартеїд що колись існував у ПАР. В Росії теж щось схоже колись було, наприклад, риса осілости для євреїв. Щоб цього уникнути поліетнічна держава повинна утриматися як від штучного об’єднання етносів, так і від штучної їх консервації. Обов’язковим стане розвиток загальнодержавної ідентичності, а отже ієрархії ідентитетів. Чим успішніше поєднуються ідентитети етнічні з ідентитетами державними у громадян, тим успішнішими будуть справи в такій державі.

Неконструктивним мені уявляється і заперечення загальнолюдських цінностей. Цінності не пов’язані винятково з етносами. Вони виробляються будь-якою спільнотою людей. Що стосується людства, то тут можна говорити про два види загальнолюдських цінностей. З одного боку, це цінності, пов’язані з самим соціальним способом життя людей. Вони, скажімо, знайшли вираження в різних етичних системах, які в своєму виникненні ніяк не пов’язані одна з одною. Найкраще вираження цього – “золоте правило моралі”. У Конфуція воно мало вигляд: “...Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді і в державі, і в сім’ї до тебе не будуть почувати ворожості”. (165) В Проповіді на горі Ісуса Христа воно звучало так: “І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви” (Лк. 6.31). З іншого ж боку, з виникненням певної економічної та культурної єдності людства, а особливо з появою глобальних проблем, з’явилася й інша група загальнолюдських цінностей. Це – цінності-цілі та цінності-норми, які зорієнтовані на виживання та розвиток людства, на співпрацю всіх народів у цій справі. Частина з цих цінностей знайшла вираження в “Загальній декларації прав людини”. Нехтування цими цінностями гальмує вирішення загальнолюдських проблем та сприяє тій маргіналізації, про яку вже йшлося.

Тепер стосовно націоналізму. Лексика та стилістика Л.М.Гумільова дійсно споріднена з лексикою і стилістикою націоналістів кінця XIX – початку XX ст., які сформували свій погляд під впливом ідей А.Шопенгауера та Ф.Ніцше. Це проявляється і в переважній увазі до емоційно-вольового життя народів, до підсвідомого, і в прославленні дії заради дії, чину заради чину. Наведу висловлювання Д.Донцова, яке дуже схоже на міркування Л.М.Гумільова про пасіонаріїв: “Для здорових – species – вольовий інстинкт необмежений

нічим. Утвердження права на життя, продовження роду – має в них аксіоматичний характер, іде перед усім”. (166) І це – не поодиноким приклад збігу, хоча Л.М.Гумільов ніде не посилається на Д.Донцова.

Але, разом з тим, Л.М.Гумільов аж ніяк не можна визнати націоналістом в європейському розумінні. Е.Геллнер так визначає європейське розуміння націоналізму: “Націоналізм – це перш за все політичний принцип, суть якого в тому, що політична та національна одиниці повинні збігатися”. (167) Ця позиція чужа для Л.М.Гумільова, котрий називав себе євразійцем, інколи навіть “останнім євразійцем”. (168) Він чітко висловлював солідарність з поглядами М.С.Трубецького, котрий вважав оптимальною формою співіснування євразійських народів – спільну державність та “євразійське братство”. В цьому братстві націоналізм окремого народу мусить комбінуватися з загальноєвразійським націоналізмом. (169) Отже, це – програма творення імперії, а не національної держави.

Наостанок декілька слів про причини популярності теорії Л.М.Гумільова. Т.М.Рудницька вбачає в цій теорії, центральне положення якої вона оцінює як “художній” конструкт, перш за все протест проти ідеологічної монополії в радянських суспільних науках. (170) Мабуть у роки застою та перебудови це було одним з провідних чинників, які обумовлювали зростання популярності гумільовської теорії. Але зараз це пояснення вже не актуальне. Тому хочу звернути увагу на інші чинники.

Перше. Концепція Л.М.Гумільова органічно вписується в сучасну пара-наукову міфологію. “Пасіонарність” органічно доповнює такий образно-понятійний ряд як “космос”, “енергія”, “біополе”, “НЛО”, “пришельці” та ін.

Друге. Кампанія “повернення забутих імен” в Росії з лавиною публікацій заборонених раніше дореволюційних та емігрантських авторів показала спорідненість ідей Л.М.Гумільова з ідеями багатьох з них. Перш за все я хотів би звернути увагу на його батька – поета М.С.Гумільова. Інтерес до Сходу, до чужих культур – лейтмотив творчості автора “Шляху конкістадорів”, “Перлів”, “Чужого неба”, “Фарфорового павільйону”, поеми “Мік” та багатьох інших творів. Син продовжує справу батька. Стилїстика наукових творів Л.М.Гумільова мабуть теж сформувалася під впливом М.С.Гумільова. Трагічна доля батька, жорстокість сталінської влади до сина робили Л.М.Гумільова знаковою фігурою свого часу.

Чітко стала зрозумілою і спорідненість ідей Л.М.Гумільова з працями М.Я.Данилевського. Для повної картини слід було б врахувати ще й праці О.Шпенглера і А.Тойнбі, які в цей час почали теж повертатися до наукового вжитку на наших теренах.

Ідеї Л.М.Гумільова переігруються і з деякими ідеями українських авторів, що поверталися з забуття. Відносно Д.Донцова я це вже показав.

Третє. Гумільовська концепція відповідала потребам громадян колишнього СРСР в пошукові нової самоідентифікації. В Росії євразійство стало одним з впливових напрямків суспільної думки. Це теж міцно вписувало праці Л.М.Гумільова в тяглу традицію. Для України це також актуально, адже це торкається не тільки життя Росії, але й внутрішньоукраїнської суперечки про подальший розвиток нашої країни, про її геополітичну орієнтацію.

Для тих же читачів, хто занурений у сучасне міфологічне світосприйняття, гумільовська концепція теж давала певну надію. Адже вона говорила, що за стадією надлому почнеться щаслива інерційна фаза. Люди начебто відчували смисл своїх страждань і це зменшувало

їх гостроту. Але одночасно вона сприяла групуванню психічних комплексів людини розколотої часу, в тому числі й ксенофобських. Тому теорію Л.М.Гумільова можна розглядати і як ідеологічну концепцію, яка може мобілізувати енергію мас на різні реставраційні рухи на території колишнього СРСР.

В історії культури трактат Л.М.Гумільова “Етногенез та біосфера Землі” залишиться, мабуть, як пам’ятка перш за все ідеологічної думки. І саме в цій якості він завжди буде цікавим для соціологів, філософів та політологів. Оскільки теоретична думка України пов’язана незліченними зв’язками з теоретичною думкою Росії, то я й зважився на такий розлогий аналіз поглядів Л.М.Гумільова.

1.1.5. Етнос як соціальна спільнота

В якому ж напрямку може розвиватися сучасна теорія етносу? Що для цього може дати соціологія? Почну зі з’ясування специфіки етносу як певного типу спільнот серед інших типів соціальних спільнот.

“Соціальна спільнота” – категорія соціології, що має подвійну спрямованість. З одного боку, вона констатує різноманітність членів суспільства, з іншого ж боку – вказує на те, що люди з відповідними спільними ознаками об’єднуються в групи. Співіснування людських груп в одному соціальному просторі створює феномен соціальних відносин. Породжується механізм, який робить можливими різні типи зв’язків. З цього приводу вдало висловився В.О.Ілюшин: “Відносини – не реальна взаємодія речей, а лише можливість такої взаємодії”. (171)

Перебуваючи в певному місці соціального простору, відноситися до інших, вступати з ними в зв’язки – означає різні практики. З спільних практик формуються спільні інтереси, а їх усвідомлення породжує групову свідомість. Бути членом групи – це посідати певний статус, грати відповідну соціальну роль, носити соціальну маску, що стандартизує спілкування між людьми. Бути членом групи – знаходитися в полі певних експектацій, тобто очікувань з боку суспільства поведінки, яка відповідає статусу. Бути членом групи означає підкорюватись груповим цінностям. Сукупність цих ознак робить людську групу суб’єктом спільної дії.

Людські групи надзвичайно різноманітні. Що стосується соціальних спільнот, то вони являють собою великі соціальні групи, а отже тут неможливе безпосереднє спілкування всіх з усіма. З цим пов’язана ще одна їхня характеристика – неістотність безпосередніх психологічних реакцій членів один на одного для існування спільнот. Тому, як правило, вони існують значно довше в порівнянні з малими групами. Це свідчить про зв’язок соціальних спільнот з існуванням певного соціального цілого – суспільства. Оскільки суспільство існує лише завдяки сукупній людській діяльності, то спільноти пов’язані з неоднорідністю цієї діяльності та з обмінними процесами в суспільстві.

Соціальні спільноти потрібно відрізати від організацій. Останні являють з себе групи, спеціально створені для досягнення певної мети. Реальне існування організацій пов’язане з цілим континуумом цілей. Цілі можуть змінюватись у процесі існування організацій. (172) Але без мети та втіленої волі організації не можуть існувати. Окрім того, хоча в будь-якій організації з’являються неформальні зв’язки, але організація не може існувати без наявності зв’язків формальних. Інша справа – соціальна спільнота. Вона є наслідком соціальної самоорганізації, або, як висловлюється А.І.Пригожин, “процесів соціального регулювання, що самоздійснюються”. (173)

Я поділяю точку зору, згідно з якою етноси належать до соціальних спільнот. Це означає, що їм притаманні риси, які є спільними для всіх соціальних спільнот. Але для розуміння сутності етносу в наш час вже недостатньо вказувати на його зовнішні ознаки. Московська етнографічна школа показала вичерпаність цього шляху. Треба зрозуміти сутність практик, які перетворюють людську сукупність в етнос.

У світовій соціологічній та етнологічній думці є надбання, які дозволяють просунутися по цьому шляху. Перш за все хочу звернути увагу на працю Ф.Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності та держави”. В передмові до першого видання 1884 р. автор писав: “Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є в кінцевому підсумку виробництво та відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знов-таки, буває двох родів. З одного боку – виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла та необхідних для цього знарядь; з іншого – виробництво самої людини, продовження роду”. (174) Такий розтин виробництва можна зробити лише в абстракції. В живій дійсності обидва моменти суспільного виробництва взаємопронизують один одного. Але основою етносу є перш за все друга підсистема суспільного виробництва – відтворення самої людини. При цьому другу підсистему суспільного виробництва не слід ототожнювати суто з процесом дітонародження. Дітонародження в суспільстві передбачає такі суспільні інститути як шлюб та сім’ю, а отже складний психоментальний комплекс, що регулює відносини між статями. Те, що структура спорідненості відносно автономна по відношенню до виробничих відносин, видно на прикладі первісних суспільств. Тому К.Леві-Строс дуже цінував думку засновників марксизму про те, “...що первісні суспільства або ж ті, котрі такими вважаються, управляються завдяки зв’язкам кровних родичів (ми називаємо їх тепер структурами спорідненості), а не виробничими відносинами”. (175)

Такий підхід дає можливість зрозуміти етнічні процеси первісного суспільства. Поки діяльність людей своїм стрижнем мала саме безпосереднє відтворення людського життя, доти на першому місці знаходилися етнічні характеристики людських груп. Інакше не пояснити той факт, про який В.С.Барулін пише так: “...Всі спільноти первісно-общинного ладу носили яскраво виражений етнічний характер”. (176)

Відтворення людини через народження передбачає певний тип обмінних процесів. К.Леві-Строс їх характеризує як обмін жінками. Чітко уявлення про це він виклав при дослідженні авункулату, тобто давнього звичаю, що передбачає тісний зв’язок небіжа та дядька з боку матері. Він писав: “...В людському суспільстві чоловік може отримати жінку від іншого чоловіка, який поступається нею або як донькою, або ж як сестрою. Отже, немає потреби пояснювати, як саме у структурі спорідненості з’являється дядько з боку матері: він там не з’являється, він там – безпосередньо даний, він є її умовою”. (177) К.Леві-Строс розглядав спорідненість як динамічний процес телеологічного характеру, що існує одночасно в синхронічному і діахронічному вимірах.

Структура спорідненості з її обмінними процесами передбачає презумпцію зрозумілості. Успішне відтворення людини неможливе в світі, який незрозумілий, а отже, в якому неможливо впевнено діяти. Презумпція зрозумілості – наслідок колективних семіотичних дій, які здебільшого вплетені в матеріальну діяльність. Це не що інше як процес спілкування. Він обслуговується процесом реального буття мови, тобто мовленням. В.Х.Лобас пише: “Упорядкування явищ дійсності засобами етнічних мов створює у свідомості людей психологічну установку на те, що світ можна впорядкувати і діяти осмислено в межах цього встановленого порядку. А те, що залишається за межами цього порядку, слід вважати чужим, незрозумілим, хаосом”. (178) В.Х.Лобас пропонує цю функцію етнічних мов називати “презумпцією осмисленості”. “Якщо якесь явище має

назву в певній мові, воно осмислене. Йому є місце в системі уявлень, можна передбачити, що від нього можна чекати”. (179) Отже, презумпція зрозумілості своєю передумовою має презумпцію осмисленості. Вони є результатом колективності, яка передбачає обмінні інформаційні процеси, спілкування. В сучасній науці виділяють три різновидності спілкування: 1) комунікацію як обмін оперативною інформацією; 2) трансляцію як міжпоколінну передачу інформації в ході соціалізації молодого покоління; 3) трансмутацію як інноваційний інформаційний процес, що передбачає пояснення. (180)

Виникнення етнічності – це розв’язання парадоксу комунікації, що був відкритий В.Х. Лобасом. Відкривач сформулював його так: “Сутність його з соціальною, наприклад, точки зору полягає в тому, що для досягнення єдності комунікація повинна базуватися на цій єдності. Логічний аспект цього парадоксу полягає в тому, що взаєморозуміння можливе при ототожненні предмету з самим собою, а це, в свою чергу, передбачає знання ознак, за якими здійснюється ототожнення”. (181) Фактично, цей парадокс є одним з проявів герменевтичного кола. Розірвати це коло та досягти презумпції зрозумілості в спілкуванні можливо лише за умови постійного знаходження індивідів в стані обміну інформацією, тобто колективності. Герменевтичне коло розривається лише в тому випадку, коли суб’єкти-індивіди включені в колективний суб’єкт. У цьому випадку виникає особливий спосіб регуляції поведінки індивідів за допомогою того, що Г.Гарфінкель назвав “фоновими очікуваннями”. Це ті властивості повсякденного життя, які навіть не помічаються людьми, але виконують роль правил при взаємодіях індивідів. Через фонові очікування суспільство задає спрямованість власної інтерпретації. (182) Звідсіля і презумпція зрозумілості є чинником згуртованості членів етносу і одночасно чинником відчуження від інших етносів. Етнос вкорінений в повсякденності.

Суспільна самоорганізація, що викликала до життя етноси, була пов’язана з рядом факторів. Щоб розібратися з ними слід розрізняти етногонію та етоногенез. С.О.Арутюнов запропонував під першим терміном розуміти первинне утворення етносів на базі доетнічних колективів, а під другим – утворення нових етносів на базі попередніх. (183) Етногонію цей автор пов’язує зі змінами, що відбулися в верхньому палеоліті. Антропологічно – це сапієнтація, технологічно – поява складених з декількох елементів знарядь, лінгвістично – поява синтагм, а соціально – на заміну стаду приходить екзогамна родова організація. Екзогамні родові общини не могли існувати ізольовано від інших общин, адже інакше неможливе відтворення людей шляхом дітонародження, але, одночасно, первісні колективи не могли селитися близько один від одного. Це пов’язано з проблемою так званої “кормової території”. При чисельності общини в 100 чол. діаметр території, де її члени полювали, повинен становити близько 50 км. Це розштовхувало общини в територіальному плані. С.О.Арутюнов писав, що такі колективи селилися вздовж певної лінії ландшафту (річка, передгір’я та ін.). Вирішення суперечності між потребою взаємодіяти та потребою просторово віддалитися було досягнуто через виникнення дуально-родової організації, коли один з сусідів ставав близьким, інший – далеким. (184) Цілком можна погодитися з С.О.Арутюновим, що “...етноси як форми культурної варіабельності можуть розглядатися як адаптивні механізми, ізоморфні різним видам біологічної варіабельності”. (185) При цьому слід наголосити, що етноси виконували адаптивні функції не тільки на початковому етапі їх існування. Це – їх атрибутивна властивість. Адаптація здійснюється відносно природного середовища, інших етносів та своїх внутрішніх проблем. Е.С.Маркарян пов’язує з цим появу трьох підсистем культури – природно-екологічної, суспільно-екологічної та соціорегулятивної. (186)

Адаптація здійснюється не тільки завдяки знаряддям праці. Вона передбачає мотивацію діяльності індивідів, певні диспозиції, а також проєктивні схеми успішної діяльності.

Останні я далі буду розглядати як особливу підсистему цінностей. Знаряддя праці (навіть одні й ті ж) набувають різного значення в контексті цілого адаптаційного комплексу. В сучасному світі наочні приклади цього дає порівняння США і Канади з країнами Латинської Америки, або Німеччини з Польщею. В одному випадку ми бачимо диспозиції та цінності, обумовлені протестантською етикою з її культом ділового успіху, в іншому – обумовлене католицизмом прагнення до красивого та забезпеченого особистого життя.

Здійснення практик, пов'язаних з відтворенням буття людей, які забезпечують виникнення етнічних груп, одночасно є процесом етнічної самоідентифікації. С.О.Макеєв вважає, що ідентифікаційні практики "...можна трактувати як постійно поновлювані індивідуальні та групові спроби розташувати себе в неоднорідному просторі, упевнитися в стабільності приналежності до реальних та "уявних" спільностей, спроби знайти переконливі підтвердження відповідності "зовнішніх" та "інтернаціоналізованих" структур, тобто соціальної структури і габітусу". (187)

В процесі ідентифікаційних практик у членів етносу народжується відчуття "Ми", яке закріплюється в самоназві. Особистість пов'язана з відчуттям декількох "Ми", або ідентитетів. Це може бути "Ми – члени сім'ї", "ми – друзі", "ми – уродженці Луганщини", "ми – жителі України", "ми – українці", "ми – росіяни", "ми – гагаузи", "ми – токарі", "ми – викладачі соціології", "ми – люди середнього віку", "ми – чоловіки", "ми – жінки" та багато чого іншого. Етнічне "Ми" характеризується тим, що зрівнює нерівних. Адже етнос – соціальна спільнота, яка включає в свій склад представників інших соціальних спільнот, що знаходяться у відносинах нерівності. Це дало підставу С.О. Войтовичу висунути тезу про те, що "етнічні й територіальні чинники визначають лише просторові кордони спільноти, але аж ніяк не організують її в систему як цілісність". (188) З розглядом етнічних та територіальних чинників як однопорядкових погодитися неможливо. Так же неможливо поділити думку про етнічні чинники, як про "кордони спільноти". Адже етнос – теж спільнота. Кожна спільнота покладає сама собі межу сукупністю практик, завдяки яким вона існує. Клас, скажімо, може включати представників різних етносів. Суспільства сучасних країн, або соціальні організми, як правило, багатоетнічні. Тому не можна етнічний чинник розглядати як такий, що покладає межу соціальному організму. Але все ж теза С.О.Войтовича виникла не на порожньому місці. Етнічний чинник постійно породжує в суспільстві зрівняльні тенденції. Він формує уявлення, що члени етносу мають перед іншими членами етносу певну моральну відповідальність. Тобто етнічна приналежність пов'язується з зобов'язаннями перед етнічним колективом, які закріплюються, здавалося б, безглуздими висловами – "справжній українець", "справжній росіянин", "справжній іспанець" чи "справжній удмурт".

Власне, ця позиція – псевдоетична, тому що мораль є вираженням загальнолюдського. Але ця позиція часом дієва. Причому ця дієвість може бути спрямована на пом'якшення класового гноблення. Мабуть, без цього була б неможливою така складова реформ Солона в давніх Афінах як заборона обернення в рабство за борг та сісахфія ("струшування тягара"). (189) У Платона з цього впливає протиставлення еллінів і варварів як нерівних за суттю. В Книзі п'ятій "Держави" говориться: – Виходить, і нашим громадянам не можна мати рабом елліна та й іншим еллінам слід радити те ж саме.

– Звичайно, таким чином їхні зусилля будуть скоріше спрямовані проти варварів й елліни утримаються від міжусобиць". (190)

Далі це пояснюється таким чином: "Я стверджую, що всі елліни – близькі один одному люди і знаходяться між собою в стані спорідненості, а для варварів вони – іноземці та

чужинці”. (191) З таких засновків виводиться природність війни між еллінами та варварами і природність миру між еллінами.

Зрівняльні тенденції етнічної ідентифікації є причиною того, що члени того чи іншого етносу орієнтуються на найвищі досягнення представників свого етносу. Відблиск найвищих досягнень начебто лягає на всіх представників цього етносу, піднімаючи їх самооцінку. Цікаві спостереження з цього приводу належать М.М.Карамзіну: “Вчора ж зайшов я до одного жида для того, щоб розміняти декілька червінців на французькі талери. На столі у нього лежала розгорнута книга: Мендельзонів “Єрусалим”.

“Мендельзон був великою людиною”, – сказав я, взявши книгу в руки. – “Ви знаєте його? – запитав він у мене з веселою посмішкою. – Знаєте й те, що він був однієї нації зі мною і носив таку ж бороду, як я?” – “Знаю, – відповідав я, – знаю”. Тут жид мій кинув на стіл талери й почав мені хвалити Мендельзона з жаром і захопленням та завершив свою хвалу повторенням, що сей великий муж, сей Сократ і Платон наших часів, був жид, був жид!” (192)

Ставлення до найвищих досягнень членів свого етносу отримало назву “національної гордості”. Через ці найвищі досягнення зусилля представників етносу, які теж прагнуть соціальної активності, певним чином орієнтуються. Виникає ефект суспільної тенденції, що самопідсилюється. Таким чином реалізується і адаптивно-адаптуюча функція етносу. Це, можливо, найкраще ілюструє історія євреїв, які проживали в Європі. Вони добре відчули потребу в висококваліфікованій інтелектуальній праці з становленням індустріального суспільства і змогли адекватно відповісти на цю потребу. Звідціль їх значний внесок в розвиток науки та мистецтва.

Досвід єврейського етносу свідчить про важливість референтної групи членів етносу, що досягли найвищих здобутків. Дуже небезпечно, коли такої референтної групи немає, або її заміняє інша група – скажімо жертв насильства, або ж катів. Це загрожує етнічній групі дезінтеграцією.

Зі зрівнюванням нерівних при формуванні етнічних “ми” пов’язане й формування спільних психологічних рис членів того чи іншого етносу. Думаю, можна погодитися з М.Н.Корневим та А.Б.Коваленко, котрі розглядаючи “національний характер” як фіксацію певних типових рис, застерігають проти їх абсолютизації: “Будь-яка риса національного характеру не може бути жорстко прив’язана лише до конкретної нації, кожна з них зрештою є загальнолюдською рисою. Адже не можна сказати, що якомусь народові властива працьовитість, а іншому – веселість. Тому слід говорити не стільки про різний набір рис, скільки про міру вираженості тієї чи іншої риси, про специфіку її вияву”. (193) Ця констеляція рис змінюється з часом, що є вираженням адаптивної функції етносу. Цитовані вище соціальні психологи наводять декілька відповідних прикладів. У XVIII ст. найбільш схильним до революційних змін народом вважали англійців, а французів розглядали переважно як консерваторів. Ці стереотипи змінилися на протилежні після Великої французької революції. В той же час німців вважали нездатними до економічної діяльності, але після промислового перевороту в Німеччині від цих уявлень не залишилося й сліду. (194)

Слід відзначити одну рису етносу, що пов’язана з формуванням людини як цілісності і яка стає більш зрозумілою саме при аналізі процесу зрівнювання нерівних. Він забезпечується процесом соціалізації, коли особистість формується як етнофор, тобто носій етнічних ознак (нагадаю, що термін “етнофор” належить В.В.Піменову). Бути ж етнофором – це бути носієм саме загальних рис етносу. На опис цього явища спрямований особистісно-типологічний підхід, розроблений в нашій літературі М.О.Шульгою. “Він заснований на

тому, що приналежність особи до етнічної спільноти, включеність в життєдіяльність цієї групи формує у неї сталі, такі, що повторюються, риси, властивості, спрямованість, які є типовими для всіх або більшості членів спільноти”. (195) Український дослідник наводить переконливі докази щодо цього. Наприклад, кожна етнічна культура має свій ідеальний образ нормальної дитини. В США – це активний, радісний дослідник довколишнього світу, в Японії – тихий та замкнутий малюк. Десь на 3 – 4 місяцях життя у дітей формується відповідна поведінка. Відмінності з ходом соціалізації збільшуються. (196)

Залишається багато питань стосовно чинників, які обумовлюють формування у особи типових етнічних рис. Наприклад, Ф.К.Сюй (Hsu F.L.K.) досліджуючи національний характер, висловлювався проти недостатньо обґрунтованих узагальнень. Акценти при вивченні цих проблем ним робилися на етнокультурних факторах, що “...накладали певні обмеження на варіативність типів особи в даному суспільстві”. (197) Думаю, що це цілком слушний підхід, але далеко не такий, що вичерпує проблему.

Більш розгорнуту картину впливу етносу на особу дає М.О.Шульга. Він говорить про три головні способи: 1) через несвідоме засвоєння ціннісних орієнтацій, норм, настанов, цілей, еталонів поведінки даної етнічної культури; 2) через закон; 3) через ідеологію. (198) Український етнолог звертає увагу на те, що в процесі етнізації діють дві системи детермінації – облігаторна та така, що не має облігаторного характеру. Про першу він говорить: “В певному значенні феномен етнізації особистості являють собою побічні продукти, наслідок таких видів діяльності, котрі на свідомому рівні не передбачають відповідний результат”. (199) Далі наводиться приклад: “...Логіка загальнокультурних конструкцій українського та російського етносів імпліцитно містить в собі православні християнські “паттерни”, схеми, “ходи”. Хоча в свідомості, причому не тільки особистій, але й суспільній, вони слабо усвідомлені, слабо відрефлектовані, тим не менш сприймаються як давні, народні, “грунтові”, корінні”. (200) Інша система детермінації, що не має облігаторного характеру, має відкритий характер. Етнічна культура, досвід народу стають тут предметом свідомої рефлексії особи. Людина щось приймає, а щось відкидає.

Ось через цю діалектику облігаторного та необлігаторного в етнізації особи і проявляється дуже важлива риса етносу. **Він є способом відтворення людини як цілісності.** Тобто в процесі соціалізації людина набуває професійні якості, стає членом багатьох спільнот та організацій, але завдяки етносу вона залишається цілісною особою. Саме цьому і служить зрівнююча функція етнічної спільноти, завдяки їй відтворення людини здійснюється не як відтворення слюсарів, поетів чи космонавтів, а як цілісних осіб, які можуть переходити від одного виду діяльності до іншого. Саме тут розгадка того, що етнічні відмінності всі відчують але дуже часто абсолютно неможливо чітко їх визначити. Етнічність заглиблена в повсякденності, вона криється в її обмінних процесах, про які я вже сказав раніше. Але завдяки цьому вона пронизує всі підсистеми суспільства, проникаючи у всі його пори. Завдяки цьому відбувається стабілізація суспільства. Воно не розколюється на професійні чи якісь інші замкнені утворення, які б контактували лише з прагматичних економічних міркувань. До речі, це вказує межу теоретичній абстракції раціональної “людини економічної”.

Якщо ж в одному суспільстві об’єднуються декілька етносів, які будуть виконувати різні професійні функції, спілкуючись лише на рівні спеціалізованих обмінів, то виникне тенденція до перетворення етнічних груп у кастові утворення. Це стосується не тільки індійських каст, природа яких історично стала значно складнішою. Щось подібне можна побачити в феномені, який Д.С.Фюрніваль та М.Г.Сміт назвали “плюралістичним суспільством”. Вони його спостерігали в Бірмі та на Яві. Там різні етнічні групи живуть поряд, але окремо. Майже так, як це вважав ідеальним Л.М.Гумільов. В кожній з них своя

внутрішня стратифікація. (201) Це зовсім не той плюралізм, до якого варто прагнути. Для нього характерні періодичні погроми, спрямовані проти китайців. Останні зразки цього дала індонезійська революція 1998 р.

Отже, підсумую. Етнос – соціальна спільнота, яка існує завдяки обмінним процесам, що розгортаються в площині повсякденності, маючи своєю метою відтворення людини як цілісної особистості. Етнічність перш за все пов'язана з формами спорідненості та з повсякденним спілкуванням.

Далі вважаю за необхідне перевірити свої висновки на міцність. Колись Дж.К.Хоманс виступив з в'їдливою критикою функціоналізму. Він писав: “Те, що дійсно було зроблено функціоналістами, виявилось не теорією, а просто новою мовою для опису соціальної структури, однією з багатьох можливих мов; і більшість праць, на їх думку теоретичних, полягала в тому, щоб показати, як слова інших мов, в тому числі і повсякденної, можуть бути перекладені мовою функціоналізму”. (202) Так ось, я й хочу перевірити свої твердження на теоретичність. Слід впевнитися, чи не являють вони собою просто переклад на іншу мову (в даному випадку – мову соціального обміну) того, що вже було сказано московською етнографічною школою. Якщо ні, то тоді ознаки етносу, які були виділені представниками московської етнографічної школи, повинні бути пояснені, виходячи з нових теоретичних засновків. Адже, як писав в уже цитованій праці Дж.К.Хоманс, “якщо соціологія – наука, то вона повинна серйозно поставитися до того завдання, що стоїть перед будь-якою наукою, а саме: пояснити отримані емпіричні дані. Будь-яке пояснення є теорія, і як таке воно існує в формі дедуктивної системи”. (203)

Почну з самосвідомості та самоназви як її частини та індикатора. Л.М.Гумільов цим чинникам приділяв найбільшу увагу при визначенні етносу: “Мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія інколи виступають визначальними моментами, а інколи – ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожною одиницею: “Ми такі-то, а решта – інші”. (204) Що стосується уваги Ю.В.Бромлея та інших провідних представників московської етнографічної школи до самосвідомості етносу, то я вже наводив відповідні цитати. З цього приводу перш за все слід відмітити, що певний рівень самосвідомості притаманний і іншим соціальним спільнотам – класам, професійним групам, статевим групам та ін. Тобто вони теж являють собою певні “Ми”, що протиставляють себе іншим “ми”. По-друге, вказати на самосвідомість як на ознаку спільноти не означає ще пояснити її сутність. Самосвідомість передбачає рефлексію. Можливо, виникнення та функціонування етнічної самосвідомості можна описувати за допомогою схем В.О.Лефевра. Перш за все маю на увазі рефлексивну структуру, коли суб'єкт А уявляє собі комбінацію самого себе та суб'єкта В, як таких, що бачать комбінацію обох суб'єктів. (205) Ю.А.Шрейдер однією з найбільш важливих лефеврівських ідей вважає ту, згідно з якою “...оцінка суб'єктом себе та відчуття цієї оцінки як негативної або позитивної здійснюється без зусиль свідомості”. (206) Тобто діє своєрідний оціночний автомат, що виробляє самооцінки. Хоча сам В.О.Лефевр, дослідивши різні форми рефлексії, дійшов висновку навіть про існування двох етичних систем, але мені поки що невідоме застосування цих процедур до вивчення саме етнічної самосвідомості. (207) Між тим застосування формальних засобів для її вивчення, створення відповідної моделі могли б відкрити нові перспективи перед багатьма науками, в тому числі й перед етносоціологією.

Але і на сучасному рівні знань можна твердити, що рефлексивні автоматизми етнічної самосвідомості вкорінені саме в обмінних процесах повсякденності. Відносини спорідненості, повсякденне спілкування формують та зберігають певний універсум життєдіяльності особи. Цей універсум передбачає такий рівень колективної рефлексії, коли спосіб життя групи визнається нею як нормальний. При цьому нормальність ця не

потребує підтвердження, вона сама собою зрозуміла. Становище змінюється, коли етнос на повсякденному рівні вступає в тривалі відносини з іншим етносом. Виникає потреба в постійному підтвердженні своєї нормальності. Особливо гострих форм ця потреба набуває в умовах міжетнічної конкуренції, коли у якоїсь з груп виникають сумніви в успішності своїх практик. Тоді в її самосвідомості власний етнічний образ набуває рис проблематичності. Вона себе бачить начебто різними очима – своїми і свого конкурента. Це породжує дискомфорт, отже і спроби його позбутися. Виникають відповідні ауто- і гетеростереотипи. За певних обставин вони можуть стати засобом легітимізації насильства по відношенню до етнічної групи, котра розглядається як конкурент.

В цьому плані значний інтерес становить зусилля С.В.Оболенської, спрямовані на аналіз процесу складання образу німця в російській культурі XVIII – XIX ст. Дослідниця переконливо доводить, що цей образ складався під час повсякденних контактах росіян з німцями, котрі жили в таких містах як Москва і Санкт-Петербург. Що ж стосується німців, які жили в Німеччині, а також німців-колоністів причорноморських губерній, то про них не було чітких уявлень. Уявлення, що народжувалися в повсякденних інтеракціях, набували сталості та підсилювалися через такі форми народної російської культури як лубочні видання, вистави на майданах та ін. С.В.Оболенська пише: "...В образі німця відображалось уявлення про самого себе, відбувалося осмислення власного образу.

Виявляючи переваги, відчували змішані почуття – і повагу, і заздрість, прагнули з допомогою іронії злегка принизити образ чужого і упевнити себе, що російська людина не гірша. Насмішка виступає як форма самоствердження". (208) Отже, історичний матеріал свідчить на користь того, що основні структури етнічної самосвідомості формуються і зберігаються в повсякденних інтеракціях.

Слід зупинитися й на такій характеристиці самосвідомості народу як етнонім. Я вже звертав увагу на точку зору М.В.Крюкова, згідно з якою слід чітко розрізняти ендоетноніми від екзоетнонімів, адже він вважає, що "...останні в принципі не мають відношення до сфери вираження етнічної самосвідомості". (209) Інакше на цю проблему дивиться С.О.Арутюнов. Він теж поділяє думку, що самосвідомість та самоназва, що її виражає, – основні етнічні маркери. Але він не бачить якоїсь загрозової суперечності між ендоетнонімами та екзоетнонімами. Наприклад, самоназва азійських ескімосів "юпігіт", але ті, хто не знає своєї мови називають себе "ескімосами". Дослідник робить висновок: "Хай цей термін чужий ескімоській мові, зародився в алгонкінській, потрапив до російської мови через посередництво французької – це не має значення для того, хто говорить. В колективній етнічній самосвідомості азійських ескімосів слова "юпігіт" та "ескімоси" – синоніми, і позначення себе ними є знак приналежності до ескімоського етносу, що триває". (210)

Спеціально проблему етнонімів досліджував Я.В.Чеснов. Він виділив етап передетнонімів, коли імена груп виступають як прозивні. Так, найдавніші назви пов'язані з властивістю місцевості, де мешкає група. Наприклад, одна з груп канадських ескімосів називається уткухікалінгміут, що означає "люди, що живуть на землі мильного каменя". (211) Далі з'являються фратрійні назви, що розділяють своїх та чужих. Вони готують ґрунт для етноніму. Але самі вони дуже рідко перетворювалися в етноніми. Так, польський лінгвіст Я.Острембський етимологію терміну "слов'яни" зводить до реконструйованого слова "slou" та суфікса "en". Він вважає, що його початкове значення – "ті, що належать до однієї домашньої общини". (212) Я.В.Чеснов певен, що початковим етапом формування етноніму є ім'я прозивне, а кінцевим – ім'я власне. Висновок його такий: "Отже, що означає назва народу? Тільки той або інший конкретний народ". (213) Отже, навряд чи є підстава для різкого протиставлення ендоетнонімів – те екзоетнонімів. Вони є

результатом саморефлексії етносу, яка має декілька етапів, а також взаємодії з іншими етносами. Отже, назви народу це результат внутрішніх та зовнішніх обмінних процесів, а не прояв якогось національного духу.

Роль цих процесів добре видно на прикладі розвитку етно – та екзоетнонімів українців. Давня самоназва “Русь” та етноетнонім “русичі”, “руські” довгий час зберігалися і часом зустрічаються і зараз. Автор “Історії русів” писав: “Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь от нас до них перейшла”. (214) Що ж стосується європейських авторів, то в епоху Відродження Україна сприймається через призму “Географії” Птолемея. Через це її відносять до Сарматії. Д.С.Наливайко пише: “В багатьох ренесансних джерелах сарматами називали взагалі слов’ян, і Сарматія в них виступає, власне, своєрідним синонімом Слов’янщини; в деяких джерелах виявляється тенденція закріпити цю назву за Польсько-Литовською державою, як воно пізніше й сталося”. (215) Цей же автор розповідає про подорож італійського гуманіста Помпонія Лета до “Скіфії”, який під “скіфами” мав на увазі власне українців. Італійський поет М.Боярдо в поемі “Закоханий Роланд” відрізняє “Русь” (власне Південна та Західна Русь) і “Московію”. В війні християнського та “поганського” світів він їх розташовує в різних таборах. Д.С.Наливайко вважає, що “...в поемі Боярдо виступає історично-епічна Київська Русь, звучить її своєрідне ренесансне відлуння”. (216) У Герберштейна для козаків, що живуть південніше Києва, з’являється назва “черкаси”. В Західній Європі використовувалися також назви “Рутенія” та “Роксоланія”. Про інші назви українців я буду говорити в наступному параграфі. Цікавий же матеріал Д.С.Наливайка, на мою думку, підтверджує висновок про залежність етно – та екзоетнімів від обмінних процесів. Вжитковим етноетнімом залишався той, який був пов’язаний з історичною традицією народу, що знаходила вираження в повсякденному житті (“русичі”, “руські”). Нові етноетноніми з’являлися з формуванням нових субетнічних груп, які були пов’язані з новим способом життя (козаки – “черкаси”).

Ще одна ознака етносу, яку слід проаналізувати, – мова. Здається, що ця ознака самоочевидна. Але все не так просто. Ю.В.Бромлей писав: “Існування спільної мови у декількох етносів разом з тим свідчить про надмірну категоричність тези, яка пов’язує виконання функції етнічної ознаки лише з тією мовою, яка властива винятково даному народу”. (217) Прикладами тут виступають англослов’янські народи, народи, що послуговуються іспанською, португальською чи арабською мовами. Серби та хорвати теж користуються двома варіантами однієї мови. (218) З іншого ж боку, є народи, для яких характерною є практично повна двомовність (українці, парагвайці, значною мірою перуанці). Різні частини одного народу можуть говорити різними мовами (шотландці, ірландці тощо). Все це свідчить про те, що для існування етносу потрібна не унікальна мова, а своя сфера спілкування, де діє презумпція зрозумілості. Вона може забезпечуватися і однією мовою, і двома мовами, і навіть декількома. Але межі етносу задає не мова, а от ця безпосередня зрозумілість соціального та природного світів.

Дуже цікавою проблемою є співвідношення етносу і культури. Я вже наводив висловлювання, в яких вони фактично отожднюють. Без сумніву, немає етносу без культури, але далеко не все в культурі має етнічний характер. Загальним місцем в етнологічних дослідженнях стало розрізнення етнічної культури та культури етносу. Остання значно ширша в сучасних умовах від першої, тому що включає елементи загальнолюдської культури.

Існує декілька сотень визначень культури. Тільки станом на другу половину 60-х років ХХ ст. А.Моль нараховував понад 250 її дефініцій. (219) Мабуть найбільш “працюючим” в соціології є визначення культури, запропоноване українським дослідником

В.Х.Лобасом. “Комплекс приписів та обмежень, що вироблені в процесі трудової діяльності та відрізняють соціальний тип організації від біологічного, іменуються терміном “культура””. (220) В цьому визначенні в найбільш узагальненій формі знайшли відображення інтенції радянської культурології. Воно близьке до підходів Е.С.Маркаряна і Ю.М.Лотмана. Разом з тим, для нього притаманний надзвичайно високий (кібернетичний) рівень узагальнення, що дозволило відобразити саме всезагальні риси культури. Власне до етнічних компонентів культури належать ті форми діяльності (приписи та обмеження), які пов’язані з формами спорідненості та з забезпеченням презумпції зрозумілості світу.

Хоча культурні форми можуть передаватися від одного суб’єкта до іншого, але культура як така пов’язана з тими чи іншими формами колективності. Вона виступає як система форм діяльності тієї чи іншої спільноти. Це означає неможливість співіснування в культурній системі будь-яких довільних форм діяльності. Залишаються тільки ті, які відповідають системі. Інші вибраковуються нею. Можливо, найбільш наочні уявлення про це дають праці з фонології М.С.Трубецького. М.В.Попович таким чином передає сутність структуралістських уявлень у лінгвістиці: “Уже на рівні фонології аналіз звукового складу мови дав можливість не тільки з необхідною точністю встановити властиві для даної мови опозиції звуків (точніше, фонем – звуків, значущих саме для даної мовної системи), але й взаємозв’язок між звуковими мовними явищами. Зміна звучань в одному, так би мовити, місці мовного поля викликає зміну звучань в іншому місці, оскільки всі звукові, фонетичні опозиції пов’язані між собою”. (221) Мова – один з найважливіших елементів культури. В її фонологічних законах відображається загальна риса системності культури. Для культури ж як надскладної системи людських форм діяльності теж властиві слідування, обумовлені її цілісністю. В.Х.Лобас пише про них таке: “Бути “культурною людиною” означає, таким чином, входити до складу певної єдності, бути здатним мислити, відчувати і діяти в певній послідовності, що дозволяє стати передбачуваним. Якщо людина сказала “а”, то мусить сказати “б”, якщо сказала “один”, то має на увазі, що наступною цифрою буде “два””. (222)

Крім культурних слідувань, які реалізуються в послідовності дій людей як індивідів, для культури властиві системні закономірності. Одну з таких закономірностей російської культури відкрили і дослідили видатні представники Тартусько-московської семіотичної школи Ю.М.Лотман та Б.А.Успенський. Маю на увазі бінарну структуру цієї культури. Бінарний характер полягає в тому, що тут не визнаються ціннісно нейтральні явища. Весь культурний світ дихотомічно розколюється на ціннісно позитивну та ціннісно негативну частини. Це задає і відповідні характеристики культурної динаміки. Нове уявляється як радикальний розрив з попереднім. Як писав Ю.М.Лотман: “Навіть там, де емпіричне дослідження знаходить багатофакторні та поступові процеси, на рівні самосвідомості ми стикаємося з ідеєю повного і безумовного знищення попереднього і апокаліптичного народження нового”. (223) Культурна динаміка набуває рис постійного “вивертання”: “Природним результатом цього було те, що нове виникало не з структурного “невикористаного” резерву, а з’являлося як результат трансформації старого, так би мовити, вивертання його навиворіт. Звідціля, в свою чергу, повторні зміни могли фактично приводити до регенерації архаїчних форм”. (224) Можливо, ця структурна закономірність властива не тільки російській культурі, а культурам всіх східнослов’янських народів, а може й всім православним народам. Проте це потребує додаткових досліджень.

Будучи системою форм людської діяльності, культура є колективною пам’яттю народу. Через свою структурну організацію вона впливає на вибір майбутнього. Тому можна

погодитися з таким афористичним визначенням культури: “Це минуле, яке діє в сучасних умовах і формує майбутнє”. (225)

З цього можна зробити такий висновок. Хоча в культурі народу можна виділити суто етнічні елементи (їх найчастіше вбачають в традиціях, обрядах, ритуалах, формах побуту), але завдяки системності культура як цілісність теж набуває етнічного забарвлення. Виходячи з цього, слід визнати плідною думку Ю.В.Бромлея про етноси як про “згустки” специфічної культурної інформації, на яку мені вже довелося звернути увагу. (226)

Для забезпечення презумпції зрозумілості у випадку запозичень в культурі діють механізми адаптації. Перш за все вони функціонально розділяють своє та запозичене. Наприклад, для японської культури властивий поділ елементів побутової культури на традиційні японські – “васікі” та запозичені західноєвропейські – “йосікі”. При цьому “васікі” переважають в інтимній сфері, “йосікі” – в публічній. (227) Навіть запозичені речі функціонують в системі культури як знаки, викликаючи певні ментальні та поведінкові реакції. В.М.Живов та Б.А.Успенський відмічали: “Німецький кафтан на німцеві не означає нічого, але німецький кафтан на росіянинові перетворюється в символ його прихильності до європейської культури”. (228) Отже, і цей матеріал підтверджує, що в культурі є елементи, які пов’язані безпосередньо з обмінними процесами, що забезпечують існування етносу як соціальної спільноти. Разом з тим помітно й інше. Етнічна функція культури не обмежується тільки її власне етнічними елементами. Вона виконує етнічну функцію також в своїй цілісності.

Закінчуючи розгляд проблеми “етнос та культура”, хочу звернути увагу на відображення в етнічній культурі природного світу. Через пристосування форм людської діяльності до певного природного середовища етнос виконує адаптивні функції. Вони не обмежуються тільки прагматичною складовою, скажімо, усталеністю успішних способів господарювання, форм одягу, типів житла тощо. Адаптивно-адаптуюча діяльність спільноти включає в себе і певні форми сім’ї. Внаслідок цього знакову роль починають відігравати елементи ландшафту, флори й фауни, з якими пов’язана життєдіяльність етносу. (229) Звідціль символічність образу берези для росіян чи калини – для українців.

Наостанок зупинюся на такій рисі етносу як ендогамія. Вона є проявом регулюючої ролі етносу щодо шлюбно-сімейних відносин. Механізм її реалізації складається як з шлюбних очікувань особи, що формуються в процесі соціалізації, так і з примусового впливу спільноти на індивіда. Я вже посилався на К.Леві-Строса, котрий розглядав інститут шлюбу як інститут обміну жінками. Думаю, що з сучасних позицій це розуміння слід визнати дещо обмеженим. В шлюбі партнери обмінюються статусними позиціями. Взагалі, шлюб для індивіда – спосіб по-новому розташуватися в соціальному просторі. Але ж індивід – це не незалежна монада. Вже самим народженням він включений в структури спорідненості. Ці структури передбачають сукупність прав та обов’язків. Родичі хочуть, щоб ці обмінні процеси не переривалися. Шлюб же означає включення людини в нові структури спорідненості, об’єднання через дану конкретну особу структур спорідненості чоловіка та жінки, виникнення нової конфігурації структур спорідненості. Тому нерівні шлюби завжди викликали незадоволення родичів, а в певних умовах могли вести і до трагічних наслідків.

Але якщо в межах свого етносу процедури взаємодії спорідненості шлюбних партнерів регулювалися визнаними нормами, то в міжетнічних шлюбах це відразу проблематизується. Отже міжетнічні шлюби і розглядалися як загроза для стабільності обмінних процесів, завдяки яким існують структури спорідненості. Найбільш надійний

захист від руйнування цих структур – відтворення їх через установки індивідів. Як пише С.О.Макеєв “соціальна структура отже є примус до відтворення системних елементів за допомогою формування відповідної цілераціональної та ціннісно орієнтованої поведінки індивідів”. (230) Разом з тим примус не обмежується лише формуванням відповідних диспозицій особи. Якщо цього виявляється не досить, то в дію вступає громадський осуд, або навіть насильство, носієм якого можуть бути як окремі групи, так і держава. Приклад закріплення останнього у вигляді правової норми дає середньовічний іспанський Кодекс Куенки (Forum Conche) (1189 р.): “XI.48. **Про жінку, яку застукали з невірним.** Якщо жінку застали з мавром чи юдеєм, то обидва вони повинні бути спалені живцем”. (231) Отже, тут можна бачити дію ще одного чинника збереження ендогамії – релігії. В цьому ж напрямку діють мовні, взагалі культурні відмінності.

Всі ці перепони ніколи не робили міжетнічні шлюби абсолютно неможливими. Але поки ці регулятори зберігали дієвість, міжетнічні шлюби не перевищували межі, коли виникала загроза існуванню даного етносу. За умови дієвості цих регуляторів навіть нечисленні народи не асимілювалися серед численних. Вражаючий приклад цього дали караїми. (232)

Яким чином руйнуються перепони на шляху масових міжетнічних шлюбів показує досвід Бразилії. Фахівці роблять висновок про виникнення в цій країні нової етнічної спільноти внаслідок змішування не просто різних етносів, а етносів, які належать до трьох основних рас. Об’єднання етнорасових груп відбувалося через метисацію, яка дала такі групи як кабокло (португало-індіанці), мулати (португало-африканці) та пардо (афро-індіанці). Нову етнічну спільноту в Бразилії утворюють нащадки мігрантів. Фактор міграції розривав сталі структури спорідненості, сприяв формуванню нових. Додаткову роль, мабуть, відігравали і особливості португальської культури, в тому числі й терпимість до міжетнічних шлюбів, яку деякі дослідники пов’язують з впливом арабів. (233) Але нові етноси сформувалися і в інших регіонах, населення яких в основному склалися з мігрантів. Аргентина, Мексика, Парагвай, США і Канада показують різні шляхи утворення нових етнічних спільнот. (234) Все ж, незважаючи на відмінності, головною передумовою складання нової етнічної спільноти є розрив старих структур спорідненості.

Досвід України в цьому плані представляє великий інтерес. Адже тут в одній країні ми можемо спостерігати різні типи міжетнічних стосунків. Але про це в інших параграфах. Для того ж, щоб перейти до них, слід розглянути ще один теоретичний сюжет, пов’язаний з типологією етнічних спільнот. Він має два аспекти. З одного боку, аналізується ієрархія етнічних спільнот в синхронному плані, з іншого – виділяються історично-стадіальні типи етносів. Обидва аспекти надзвичайно заплутані. Навколо них багато десятиліть точаться суперечки. Я не ставлю собі за мету поставити крапку в цих дискусіях. Скоріше, хочу досягти точності в термінах, які буду використовувати в подальшому аналізі реалій Донбасу.

Почну з питання про ієрархію етнічних спільнот. Ю.В.Бромлей, відштовхуючись від думок В.Ф.Генінга (235), запропонував виділяти:

а) “основні етнічні підрозділи”; б) “елементарні етнічні одиниці” чи “мікроетнічні одиниці”; в) “макроетнічні одиниці”. Критерії для їх виділення, щоправда, не відрізнялися великою чіткістю. Наприклад, основний етнічний підрозділ пропонувалося розуміти як сукупність людей, що характеризується найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей. Але як виміряти цю інтенсивність? Далі автор пояснював, що “основний етнічний підрозділ” – це власне і є етнос. Ще невизначенішим видається критерій для виявлення “елементарних етнічних одиниць”. Ю.В.Бромлей говорив про них як про межу поділу етносу. Не викликає заперечень тільки уявлення про “макроетнічні одиниці” як про

такі спільноти, що охоплюють декілька етносів. Ці недоліки проявилися при спробі знайти межу поділу етносу. Вчений дійшов висновку, що ним є людина як етнофор. (237) Але ж мова йшла про ієрархію етнічних спільнот. Виділення людини в цьому ряду не є співмірним. Якщо ж треба перейти від логіки до онтології етнічного буття, то й в цьому випадку етнофор – це не атом етнічності, з яких складається етнос. Щоб бути носієм етнічних рис слід належати до етносу, тобто етнічні риси людини виступають в ролі системних якостей. Ще на одну ваду в підході до етнофора як до мікроетнічної одиниці вказав М.В.Крюков. За його словами, окремі етнофори не відокремлюють себе від інших етнофорів цього ж етносу в етнічному плані, а отже їх не можна розглядати як самостійні таксономічні одиниці. (238)

В подальшому відбулося уточнення критеріїв віднесення етнічних спільнот до різних таксономічних рівнів, але сам тричленний поділ зберігся. Так, Л.М.Гумільов виділяв етноси, субетноси та суперетноси. Останньому терміну він приділяв особливу увагу, вважаючи феномен етносу лише варіантом суперетносу. (239) Він різко висловлювався проти пропозиції С.І.Брука і М.М.Чебоксарова групу споріднених етносів назвати метаєтносом. (240) Навіть в давньогрецькому префіксі “мета” – він вбачав “потойбічність” і натяк на те, що метаєтноси нестабільні. (241) Між тим цей давньогрецький префікс в сучасних штучно створених наукових термінах вживається у значенні “після, за, через”. Існує велика кількість термінів, які прижилися в науці (“Метагалактика”, “Метатеорія”, “Метамова”). Так що, лінгвістичний аргумент Л.М.Гумільова навряд чи можна визнати слухним. І не зрозуміло, чим латинський префікс “супер” зі значеннями “зверху, над” кращий за грецький “мета-” Більш того, з латинським префіксом пов’язані значення та коннотації, які вказують на вищу дію, підвищену дію. Тому, якщо вже вибирати між префіксами, то перевагу слід віддавати давньогрецькому.

Більшість дослідників субетнос визначають як внутрішню групу в межах етносу. Наприклад, М.М.Чебоксаров та І.А.Чебоксарова писали так: “Територіально-культурні підрозділи народів звичайно називають “етнографічними групами” або “субетносами”; вони можуть збігатися з районами розповсюдження мовних діалектів, хоча такий збіг і не є обов’язковим”. (242) Але, якщо уважніше поглянути на проблему, виникає багато сумнівів щодо такого визначення субетносу. По-перше, це стосується розуміння поняття “територіально-культурний підрозділ народу”. Який його зміст? Культурні відмінності можна знайти між будь-якими населеними пунктами. Невже будь-яку територіально-культурну групу треба визнати субетносом? По-друге, сумнівним видається ототожнення субетносу з етнографічною групою. Адже на цій сторінці автори говорять, що існують основні етнографічні групи, в межах яких можна виділити ще декілька етнографічних груп меншого масштабу. До яких з них можна застосувати термін “субетнос” незрозуміло.

Розширеному вживанню терміну “субетнос” суперечить реальний етнографічний матеріал. Адже навряд чи українці Харківщини, Донеччини, Поділля, а також бойки, лемки чи гуцули це все субетноси. Мабуть, цей термін без застережень можна застосувати лише до трьох останніх етнографічних груп. Можливо, взагалі субетнос слід розуміти як ізольовану частину етносу. В тому ж випадку, коли територіальні підрозділи народу не ізольовані від обмінних процесів з іншими територіальними підрозділами, то немає, очевидно, сенсу називати їх субетносами. Для них потрібний інший термін, який би відображав їх природу.

Мабуть, недоліки терміну “субетнос” були причиною, що спонукали Е.А.Рікмана висунути пропозицію відмовитися від нього і натомість застосовувати інший для позначення відповідних груп – “внутрішньоетнічні”. (243) Але останній термін ширший за змістом і охоплює як субетнічні, так і територіальні підрозділи народів. Субетнічні та

територіальні спільноти – це і є два типи внутрішньоетнічних спільнот. “Територіальні спільноти – це сукупності людей, що характеризуються спільністю відношення до певної господарчо освоєної території, системи економічних, соціальних, політичних та інших зв’язків, які виділяють її як відносно самостійну одиницю просторової організації життєдіяльності населення”. (244) Територіальні спільноти ще й тим відрізняються від субетносів, що вони не обов’язково гомогенні в етнічному відношенні. Прикладом тут є територіальна спільнота Донбасу, якій і присвячені подальші глави цієї книжки.

Дозволю собі ще одну ремарку. В сучасних науках про культуру широкого розповсюдження набуло розширене трактування терміну “субкультура”, як сегменту культури. Цю тенденцію чітко зафіксував Ю.Б.Савельєв, котрий до того ж довів її до логічного завершення. Його позиція така: “Культуру в цьому випадку буде справедливо визначити як множину субкультур, аналіз яких призведе до розуміння феномена внутрішньокультурної різноманітності”. (245)

Мені ця позиція не здається бездоганною. Культура є способом впорядкування суспільного життя, а отже об’єднання людей. Завдяки цьому вона робить поведінку індивідів передбачуваною. Що ж стосується субкультури, то вона призначена для відмежування якоїсь людської групи в межах культури. Тобто субкультура пов’язана з сталими способами девіантної поведінки. Девіантна поведінка зовсім не тотожна злочинній поведінці. Остання – тільки один з її різновидів. Н.О.Победа пише, що після молодіжних бунтів 60-х років XX ст. молодь в розвинутих країнах Заходу створила численні організації. Для них було притаманним негативне ставлення до цінностей традиційної культури. Отже, форми їхнього культурного життя не належали до злочинного світу, але були спрямовані на відокремлення від панівної культури. (246) В подальшому з’явилося декілька різновидів молодіжних субкультур. Власне з цього поштовху 60-х років і бере свій початок розширене розуміння терміну “субкультура”. Але сенс тут є тільки в тому, що субкультура не тотожна злочинній субкультурі.

Субкультури можуть бути не лише злочинні та молодіжні. Мабуть можна говорити про субкультуру партпрацівників КПРС в колишньому СРСР, про субкультуру сучасних “нових росіян” чи “нових українців”. Але в будь-якому разі вона служить відокремленню, закритості якоїсь групи від решти суспільства в культурному відношенні. Роль кожної субкультури в суспільстві необхідно оцінювати конкретно-історично. Все ж субкультура – така програма поведінки, яка ніколи не може стати в своїй цілісності всезагальною. Це відразу викликало б масові дисфункції. В той же час будь-яка норма культури тяжіє до генералізації.

З усього сказаного випливає, що культурне життя як субетносів, так і територіальних спільнот не може бути охарактеризовано за допомогою терміну “субкультура”. В усіх цих випадках ми маємо справу з культурою, яка є суспільною тотальністю, але існує через багатоманітні модифікації, пов’язані з різними соціальними суб’єктами. Отже культура сучасної України існує через культуру Поділля, Донбасу, Галичини тощо. Разом з тим вона існує через культуру робітників, селян, інтелігенції та інших соціальних груп.

• 1.1.6. Історично-стадіальні типи етнічних спільнот

Особливо складним є завдання виділення історично-стадіальних типів етнічних спільнот. Довгий час в радянській науці монопольним правом користувався підхід, згідно з яким виділялися три головних типи “історичних спільнот” – плем’я, народність і нація. Монопольне становище такого підходу пов’язане з тим, що він був виражений у працях Й.В.Сталіна. Десталінізація в радянській науці не була послідовною. Критика сталінізму

найчастіше була декларативною. Сталінські формули відкидалися, але самі схеми мислення постійно відтворювалися. Звільнення думки (в тому числі й марксистської) неможливе без наукового аналізу сукупності ідей та методологічних настанов сталінізму. На жаль, в повному обсязі така робота не зроблена ні у нас, ні за кордоном.

Зусиллями критики були розвінчані деякі догматичні формули. По-перше, це стосується поняття “історичні спільноти людей”. Було показано, що воно не є адекватним для відображення історико-стадіальних типів етнічних спільнот. Ю.В.Бромлей писав: “Нерідко серед соціальних утворень виділяють як особливу категорію “історичні спільноти”. Між тим загальновідомо, що всі соціальні явища, в тому числі соціальні спільноти, складаються в ході історичного процесу (...). В цьому значенні всі соціальні спільноти є історичними”. (247) По-друге, сумніву був підданий тріадичний поділ. В.І.Козлов вважав, що за формаційною ознакою слід виділити п’ять типів спільнот. (248) Всупереч цьому А.І.Кузнецов пропонував обмежитися всього двома типами – “плем’я” для докласових суспільств та “народ” для суспільств класових. Ні та, ні інша позиція не знайшли підтримки серед наукового загалу. Питання до цього часу залишилося дискусійним.

Перш ніж перейти до розгляду кожного з історико-стадіальних типів етнічних спільнот, зупинюся на загальних принципах періодизації історії етнічного розвитку. Першим з цих принципів повинен бути той, згідно з яким в основу періодизації повинні бути покладені саме етнічні закономірності. Їх не можна підміняти закономірностями інших підсистем суспільного життя. Так, в основу такої категорії марксистської соціології як “суспільно-економічна формація” було покладено уявлення про спосіб виробництва матеріальних благ, його історичні типи. Але етнос безпосередньо пов’язаний з іншими обмінними процесами – відтворенням людини та спілкуванням. Хоча вони об’єднані в суспільній цілісності з матеріальним виробництвом, але не тотожні йому, мають відносну автономію. Тому немає підстав жорстко пов’язувати перехід від одного історичного типу етнічних спільнот до іншого з переходом від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Слід шукати етапи розвитку обмінних процесів, що є основою існування етносу, тобто різних форм спорідненості та спілкування. Під цим кутом зору вся історія людства розпадеться, по-перше, на два періоди. Перший з них характеризується тим, що форми спорідненості тотожні соціальній структурі суспільства. Це – первіснообщинний лад. Особливої форми тут набула і передача інформації, яка забезпечувала відтворення людей відповідного типу. Вона здійснювалася завдяки особисто-іменному типу соціокоду. В.Х.Лобас про це пише так: “Той, хто одержав відповідне доросле ім’я, віднині зобов’язаний удосконалювати себе в певній мисливській процедурі. Отже, ім’я людини є водночас назвою певної підпрограми, а сукупність таких підпрограм формує одночасно всю соціальну програму (є її соціокодом) й інтегрує мисливський колектив. Виникає синкретичний нерозривний зв’язок соціальних функцій (соціальні структури). Ця нерозривність підтримується і містичним ставленням до слова. Ім’я вважається невід’ємною частиною того, хто його носить”. (249) Власне, ці дві характеристики – збіг структур спорідненості з соціальною структурою та особисто-іменний тип соціокоду – і є головними характеристиками етнічних спільнот первісної епохи. Але за іншими параметрами етнічні спільноти цього періоду можуть суттєво різнитися.

Другий період етнічної історії людства пов’язаний з появою соціальних спільнот, які не є вже суто етнічними. Історія їх знає величезну кількість – класи, стани, прошарки, професійні групи та ін. Етнічні спільноти тепер існують, взаємодіючи з іншими елементами соціальної структури суспільства. Величезну роль в узгодженні взаємодії соціальних спільнот в суспільстві починає виконувати державна влада.

Етнічні спільноти аграрних суспільств мали станово-корпоративний характер. Відтворення людини залежало від соціального становища її роду. З ходом історії змінювалися суспільні стани, але становий характер суспільного життя аграрних суспільств залишився. Скажімо в давньому Шумері все населення розподілялося на “великих людей” (lū – gu – la) та “підлий люд” (uk̄), в давньому ж Вавілоні за законами Хаммураті (1790 р. до н.е.) був закріплений поділ на такі стани як “люди” (awilum, mar – awilum) та “схилені” (mīl kenum). (250) У середньовічній Франції XI ст. Жераром Камбрезійським та Адальбером Ланським була розроблена схема побудови суспільства, згідно з якою виділялися стани – тих, що моляться (oratores), тих, що воюють (bellatores) та тих, що трудяться (laboratores). В подальшому ця структура ускладнювалася. (251)

Для етнічного життя цього періоду характерним був значний розрив між верхами та низами суспільства. Саме взаємодію між елітарною та народною культурою, що переконливо показав С.О.Арутюнов, слід розглядати як важливий механізм культурного розвитку, адже вертикальні зв'язки виявилися ефективним шляхом розповсюдження інновацій. (252) Народності як станово-корпоративні етнічні спільноти послуговуються, як правило, декількома мовами. Так, мовою культури у великих регіонах може виступати мова народу, від якого іншими були запозичені культурні надбання. Скажімо, грецька мова розповсюджується у всьому елліністичному світі. Шумерська мова навіть після асиміляції шумерів серед семітів продовжувала виконувати в Месопотамії культурні функції. Зайве повторювати про роль латинської мови в середньовічній Європі, про роль давньослов'янської мови у православних східних слов'ян. Все це були мови спеціалізованого духовного виробництва. Що ж стосується життя народу, то він послуговувався великою кількістю діалектів, які становили лінгвістичну безперервність в межах етносу.

Для етапу існування народностей характерний місцевий партикуляризм. Він по-різному проявився в різних країнах. Наприклад, в Давньому Єгипті при більш-менш гомогенному в етнічному відношенні населенні номові особливості освячувалися своєю релігійною системою. (253) Між номами часом велися жорстокі війни.

Окрім цього, постійною була взаємодія народностей з великими політичними утвореннями, які розповсюджували певні культурні впливи. Наслідки цих впливів були часом досить значними. Так в Ассірійській імперії часів Тигратпаласара III (VIII ст. до н.е.) проводилася політика “насаху” (nasahu - “виривання з коренем”), коли народи розселялись в інших місцях. Наслідком стала арамеїзація Передньої Азії. В цьому арамейському казані розчинилася й сама ассірійська народність, що було передумовою падіння й зникнення Ассірії. (254) В середньовічній Європі політика “насаху” не проводилася, тому там постійно відчувався опір народів чужим культурним формам. Жорж Дюбі, наприклад, так пише про культурний опір сицилійців нормандцям: “Життєва сила сициліанської землі підкорила своїх завойовників. Вона так і не дала нічого собі нав'язати – проте сама з надзвичайною щедрістю роздавала повсюди навколо свої багатства”. (255)

Незважаючи на партикуляризм, з одного боку, та на зазіхання надетнічних політичних утворень, з іншого боку, народності існували як основна етнічна одиниця в аграрних суспільствах. Академік В.В.Струве писав про народності: “Багато з цих останніх, на відміну від імперій Кіра та Олександра Великого або імперій Цезаря та Карла Великого, були стійкими спільнотами людей, а не тимчасовими і нетривкими військово-адміністративними об'єднаннями. Вони століттями зберігали історичну наступність, як, наприклад, єгиптяни, вавилоняни, юдеї, греки, римляни та ін.” (256)

Розглядаючи проблему народностей, не можна обминути питання про відмінності між народностями рабовласницьких та феодальних суспільств. Вже класичним стало їх розрізнення С.О.Токаревим. Він вважав, що народності рабовласницької формації включали в себе тільки вільне населення, лишаючи за своїми межами рабів. У феодальному ж суспільстві народності могли не включати в свій склад верхівку феодалів. (257) Перше твердження знаного етнографа не видається бездоганим. Перетворення елліна на раба було можливим і в грецькому світі. Навіть Платон потрапляв на рабський ринок. Але еллін через це не перетворювався на варвара. Тут дуже вже прямо соціально-правові категорії ототожнюються вченим з етнічними. Суть відмінностей, мабуть, в іншому. Станово-корпоративна організація і в рабовласницькому, і в феодальному суспільстві співіснувала з родо-племінною. І відмінності між цими типами народностей слід шукати в мірі цієї взаємодії. В рабовласницькому суспільстві родоплемінна структура – рівноправна складова соціальної структури. Можливо, найкраще це відчував О.Ф.Лосєв, пишучи про античну філософію: “Общинно-родова формація відчувається в античній філософії рішуче всюди, від її початку й до її кінця. Але це тільки одна стихія античної філософії. Антична філософія розвивалася в плині рабовласницької формації, і це зовсім інша стихія античної філософії”. (258) Хоча йдеться тут про філософію, але узагальнення вченого має значно більшу пояснювальну силу, розкриваючи соціологічну характеристику античності. Ця характеристика розповсюджується як на соціальну структуру, так і на форми духовного життя (поєднання міфології та раціонального знання). Становлення ж феодального суспільства відсуває родоплемінні відносини на задній план, підпорядковуючи суспільство саме ієрархії станів. Проте і в одному, і в іншому випадку ми маємо народності. І в одному, і в іншому випадку співіснують професійно-іменний та універсально-понятійний типи соціокодів. Спільного у народностей рабовласницького та феодального суспільств більше, ніж відмінностей.

Найбільше суперечок між вченими, політиками, людьми мистецтва, журналістами викликає поняття “нація”, яке використовується для позначення етнічних спільнот у суспільствах індустріального рівня розвитку. В вітчизняній традиції осмислення цього феномена неможливо розібратися, не звернувшись до марксистського вчення про націю. Адже це вчення не тільки було монополюючим пануючим за часів СРСР, але воно знайшло своє втілення в національній політиці, яка мала об’єктивні наслідки. Отже, незалежно від нинішнього ставлення теоретика до марксизму, в нашій країні він змушений звертатися до його положень при поясненні соціальної реальності. Необхідність такого звернення добре обгрунтовує теорема Томаса: “Якщо люди визначають деякі ситуації як реальні, ці ситуації реальні в своїх наслідках”. (259)

У науковий обіг термін “нація” ввели не марксисти. Етимологічно він походить від латинського слова “nasci” (“народжуватися”). Римляни словом “natio” називали різні племена, хоча для найбільш великих племінних об’єднань використовували поняття “gentes”. Себе ж вони йменували “populus romanus”. У середні віки поняття “natio” вживалось в різноманітних значеннях – для позначення племен, земляцтв, корпорацій. У період пізнього середньовіччя формується уявлення про націю як про сукупність феодалів-землевласників тієї чи іншої країни (наприклад, natio hungarica, natio polonica). З підйомом третього стану його теоретики переосмислюють поняття нації, вбачаючи в ньому відображення сукупності індивідів, що підлягають спільним законам та мають представництво в одних і тих же законодавчих органах. Особливо яскраво таке розуміння було представлено в творі абата Сієйса “Що таке третій стан?” (260) У славетній “Енциклопедії” французьких просвітників про націю сказано, що це поняття “застосовується для позначення значної кількості людей, котрі населяють певну країну, яка обмежена певними рубежами, та підкоряються одному й тому ж уряду”. (261) В німецькій науковій думці нація почала пов’язуватися з етнічними характеристиками

народу. Виникла розбіжність між етатистською та культурною концепціями нації. (262) Фрідріх Майнеке за словами Е.Сміта "...перший став розрізняти (1908 р.) Kulturnation, переважно пасивну культурну спільноту, і Staatsnation, активну, самовизначену політичну націю". (263)

Ці суперечливі тенденції осмислення феномена нації знайшли своєрідний синтез в поглядах засновників марксизму. В.В.Карлов пише, що К.Маркс та Ф.Енгельс ніколи не давали визначення нації через сукупність ознак даного феномена, а перш за все аналізували ті конкретні соціально-історичні умови та фактори, завдяки яким нації сформувалися. "Серед цих умов та факторів провідне місце посідають такі як складання єдиної національної території, формування спільної розмовної та літературної мови, поступове визрівання капіталістичного ринку та національної господарчо-економічної спільності. При цьому саме економіці, економічній спільності відводилось пріоритетне місце в тому головному й основному зв'язку, що утворює систему, яка конститує національну спільноту людей буржуазної епохи в жорстко організовану структуру, де всі класи та соціальні верстви, що входять до неї, взаємодіють через ринкові відносини". (264)

Особливо гостро в другій половині XIX- на початку XX століття національне питання стояло в багатоетнічних імперіях, таких як Османська, Австро-Угорська, Російська. Найбільш інтенсивно його розробляли соціал-демократи Австро-Угорщини і Росії. Провідний теоретик австрійських соціал демократів Отто Бауер розглядав націю як синонім етнічної спільноти, або, як говорив Ю.В.Бромлей, підміняв її етнікосом. (265) Для О.Бауера нація – перш за все культурна спільнота: "Нація є сукупність людей, спільністю долі згуртованих в спільність характеру". (266) З такого розуміння нації можна було вивести цілком опортуністичні стосовно існування Австро-Угорської імперії вимоги. Головна з них – вимога національно-культурної автономії. В.І.Ленін в поглядах О.Бауера побачив також інші вади: "

(А) ідеалістична теорія нації

(В) гасло національної культури (=буржуазне)

(Г) націоналізм очищений, вишуканий, абсолютний, аж до соціалізму

(Д) повне забуття інтернаціоналізму

(Е) національний опортунізм". (267)

У російській соціал-демократії теж точилася боротьба з цих питань. Більшовики в ній відстоювали позицію ортодоксального марксизму, розглядаючи націю як феномен буржуазного суспільства, тобто історичний. Вони робили висновок про необхідність тактичної підтримки гасла самовизначення націй, але стратегічною метою мали всесвітню соціалістичну республіку як шлях до злиття націй. Особливого значення в обґрунтуванні позиції більшовиків з національного питання набула праця Й.В.Сталіна "Марксизм та національне питання", написана в кінці 1912 р. – на початку 1913 р. у Відні. В.І.Ленін дуже високо оцінював цю статтю, виступаючи проти того, щоб вважати її дискусійною, а самого Й.В.Сталіна називав "чудовим грузином". (268) Саме в цьому творі Сталін запропонував дефініцію нації: "Нація є стійка спільнота людей, що історично склалася, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що проявляється в спільності культури". (269) Він особливо підкреслював необхідність всіх перелічених ознак: "Тільки наявність всіх ознак, взятих разом, дає нам націю". (270)

В період десталінізації серед марксистів стало нормою відтворювати сталінське визначення з певними модифікаціями, але без посилання на першоджерело. Ось приклад з “Філософського словника”: “Нація “ – (лат. *natio* – плем’я, народ) – стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності економічного життя, території, мови, особливостей культури та побуту”. (271) З іншого ж боку, критикувалися окремі аспекти сталінського визначення. Наприклад, А.Козінг закидав, що “хоча Сталін висунув свою точку зору, критикуючи теорію нації Бауера, але він, по суті справи, сам запозичив у нього висхідну його позицію, а саме що нація являє з себе **спільноту з готовими ознаками**, при порівнянні котрих то одна, то інша виступає більш рельєфно”. (272) Думаю, що це надумане звинувачення. Для Й.В.Сталіна цілком очевидним було, що “нація являє собою не просто історичну категорію, а історичну категорію певної епохи, епохи капіталізму, що підносився. Процес ліквідації феодалізму та розвитку капіталізму є в той же час процесом складання людей в нації”. (273) Без сумніву, В.І. Ленін більш витончений теоретик, але між ним і Й.В.Сталіним у розумінні феномена нації розбіжностей немає. Це добре видно на прикладі праці В.І.Леніна “Про право націй на самовизначення” (1914 р.), навести розлогу цитату з якої я й дозволю собі. “У всьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була пов’язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягала в тому, що для повної перемоги товарного виробництва необхідне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, необхідне державне об’єднання території з населенням, яке говорить однією мовою, при усуненні всіляких перепон розвитку цієї мови та закріплення її в літературі. Мова є найважливішим засобом людського спілкування; єдність мови та безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного й широкого, такого, що відповідає сучасному капіталізму, торгового обороту, вільного й широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті – умова тісного зв’язку ринку з усяким і кожним хазяїном та хазяйчиком, продавцем та покупцем”. (274) Тут же В.І.Ленін підкреслює, що національні рухи спрямовані на утворення національних держав і “...для всього цивілізованого світу – типовою, нормальною для капіталістичного періоду є тому національна держава”. (275)

Дійсно серйозну ваду в сталінському визначенні нації помітив В.В.Карлов. Вона стосується четвертої ознаки – проявлення психічного складу в культурі. Він пише: “...Гадати, що спільність психічного складу проявляється або відображається в спільності культури, означає нерозуміння причинно-наслідкового зв’язку, оскільки психіка є проявом чи відображенням культурного середовища людини, а не навпаки”. (276)

В принципі перелік недоліків сталінського визначення можна продовжити. Воно описове, а тому принципово не може охопити всіх важливих ознак нації. Наприклад, суттєвим, з моєї точки зору, є перехід від механічної солідарності до солідарності органічної в розумінні Е.Дюркгейма (277), яке відбулося з переходом від народності до нації. Важливим було також виникнення принципово нової професійної культури, яка орієнтувалася на споживання її продуктів всіма верствами населення. Надзвичайно важливим було виникнення засобів масової інформації, без яких нація теж неможлива. У зв’язку з цим громадські опії перетворилися на важливий чинник суспільного життя. Фактором світового значення став націоналізм. Його загальну сутність відобразив Е.Геллнер: “Націоналізм – теорія політичної законності, яка тримається на тому, що етнічні кордони не повинні пересікатися з політичними і, зокрема, що етнічні кордони усередині держави – імовірність, що формально виключається самим принципом в його загальному формулюванні, – не повинні відділяти правителів від основного населення”. (278)

Проте, незважаючи на ці недоліки, визначення Й.В.Сталіна слід визнати науковим. Воно було на рівні теоретизування свого часу. Небезпека крилася не в недоліках дефініції, які

неминучі, а в тому, що вона була виведена з зони наукової критики, абсолютизована. Абсолютизація дійсно перетворила це визначення в гальмо наукової думки в СРСР.

Зараз серед вчених України і Росії точиться дискусія про нове розуміння нації. Позиції її учасників можна розділити дихотомічно на прибічників примордіалістських та суб'єктивістських концепцій. Перші відстоюють об'єктивність існування нації як суспільної спільноти. Так, В.В.Карлов вважає, що "...націю можна, напевно, визначити як соціально-політичне утворення формаційного характеру, що сформувалося в надрах етнічної спільноти, котра має самосвідомість, що об'єднує через ринкові відносини більшість народонаселення етнічної спільноти". (279)

Активно проти суб'єктивістського підходу до нації виступає Е.В.Тадевосян, називаючи цей підхід "етносоціальним та етнотериторіальним нігілізмом". (280) М.О.Шульга вважає, що аналіз процесу етнізації особи, в ході якого частина етнічних якостей особа інтеріоризує незалежно від своєї свідомості та контролю, свідчить проти погляду на етнос як на сукупність людей, що солідаризуються на спільній платформі. До того ж, на його думку, суб'єктивістський погляд прирівнює етнічну спільноту до явищ надбудовного характеру типу політичних партій, релігійних груп та ін. (281)

Здавалося б сам історичний досвід нашої країни штовхає саме до підсилення примордіалістської позиції. Це дуже добре відчув знаний американський соціолог Нейл Смельзер. Він писав в передмові до російського видання свого підручника "Соціологія": "Прагнення до національної незалежності було по суті одним з головних факторів, що призвели до остаточної загибелі радянського комунізму. В теперішній час ці споконвічні сили – одним словом, сили Гемайншафт – очевидно знову заявили про себе в регіональній, етнічній та лінгвістичній свідомості, в соціальних рухах і в політичній боротьбі в усьому світі. Ці події вимагають, щоб соціологи переосмислили попередні теорії соціальних змін та звернули на примордіальні структури належну увагу, якої вони завжди заслуговували, але яка не завжди їм надавалася". (282) Між тим теоретична свідомість в країнах СНД розвивалася не зовсім в цьому напрямку. Такі російські вчені як В.О.Тішков, А.Г.Здравомислов, Б.Г.Капустін почали підтримувати суб'єктивістський підхід у розумінні нації. Найбільш резонансними були виступи В.О.Тішкова, котрий доводив, що нація – політичне гасло та засіб мобілізації народу, а не наукова категорія. Він висловлював впевненість, що розуміння етнічності як соціального конструкту та символічного капіталу надає значно більше можливостей для регулювання міжетнічних стосунків. (283) Посилаючись на праці В.Тішкова та О.Ахієзера з такими думками висловила солідарність Т.М.Рудницька. Щоправда, її підхід більш зважений: "...Згідно з сучасними науковими уявленнями нація створюється внаслідок передусім політичної інтеграції етнічних (або релігійних) спільнот в межах єдиної держави на основі спільної території, економічного життя, правової системи, єдиної державної мови, що поступово веде до формування єдиної (національної) самосвідомості, хоча етнічний склад нації подекуди може бути досить строкатим, визначаючи її полікультурність". (284) Отже, нація розглядається як похідне від конструюючих зусиль держави.

Ці позиції не залишаються суто академічними. З них імплікуються протилежні політичні програми. Примордіалізм передбачає етнотериторіальний устрій державного життя. Колись він був покладений в основу побудови СРСР та Югославії. Методологічною передумовою такої програми є переконання, що "...хоча державність не являє собою невід'ємного атрибуту етносоціальних спільнот, вона, безперечно, служить важливою умовою та фактором їх консолідації і прогресивного розвитку". (285) Передбачається єдність національного та народного суверенітетів в тій чи іншій формі. (286) Що ж

стосується розвалу СРСР та Югославії, то цей трагічний досвід пояснюється тим, що тоталітаризм призвів до квазіфедералізму та квазіавтономізму. (287)

Суб'єктивістський підхід до розуміння нації продукує вимогу деетнізації державності і деетатизації етнічності. В.О.Тішков відстоює ідею "...будівництва багатокультурної нації на основі подвійної та не взаємовиключаючої ідентичності (культурно-етнічної та державно-громадянської) громадян країни як найбільш обіцяючої і конструктивної формули нової Росії". (288) Мабуть, ця позиція обумовлена бажанням запобігти національним конфліктам та загрозі розпаду Росії. Джерелом цієї загрози уявляється перш за все етнічний націоналізм. Він перетворюється в суб'єкта надзвичайної сили: "Етнічний націоналізм конструює культурні, соціальні та інші відмінності й суперечності між групами там і тоді, де й коли їх не було, особливо на рівні масових контактів". (289) Не знаю, як можна конструювати відмінності там, де їх не було. А особливо хотілося б побачити етноси, між якими немає відмінностей.

Не менш сумнівним здається і твердження, що результати конструюючої діяльності етнонаціоналізмів проявляються перш за все на рівні масових контактів. Серед російських та українських націоналістів було досить таких, що провокували ворожість наших народів один до одного. Але на масовому рівні, на щастя, ці заклики практично не знаходили відгуку. Разом з тим серед польських та українських націоналістів були такі, що вважали за потрібне об'єднати зусилля наших народів у боротьбі проти російського імперіалізму. Але такі ідеї розбивалися до цього часу об протидію народів. Достатньо пригадати долю Гадяцького договору (1658 р.).

Серед українських соціологів Т.М.Рудницька висловлюється на підтримку пропозиції В.О.Тішкова вилучити категорію "нація" з етнологічної термінології, а категорію "етнічність" – з політичної лексики. Вона вважає, що "...нагальною вимогою часу, завданням безконфліктного будівництва нової поліетнічної держави Україна, як видається, є деполітизація міжетнічних відносин, їх гуманізація за допомогою таких соціальних інституцій як сім'я, школа і церква". (290) Аргументи на користь відмови від етнотериторіального устрою держави, який вона вважає "глибоко помилковим", Т.М.Рудницька знаходить в історії розпаду СРСР. Устрій Радянського Союзу не витримав випробувань суспільною кризою, виникла велика кількість територіальних претензій між суб'єктами радянської федерації. Альтернативу дослідниця вбачає в досвіді США, Канади та Франції, який вона вважає "взірцевим". (291)

В науці не сперечаються про слова, а за допомогою слів сперечаються про саму реальність. Тому вилучати лексеми з ужитку – не дуже надійний спосіб регуляції об'єктивних суперечностей. І якщо ми відмовимося від слів "нація" та "етнос", то ми або повинні будемо замінити їх іншими, або ж не зможемо описувати реальність, яку досліджуємо. Те, що така реальність існує, я вважаю доведеним попереднім розвитком науки та суспільної практики. Адже в процесі формування капіталістичних відносин, становлення індустріального суспільства етноси набули нового якісного стану. Принципова новизна внутрішньої будови нації була обумовлена руйнуванням станово-корпоративних зв'язків, атомізацією індивідів та об'єднанням їх на економічному ґрунті в класи. (292) Індустріалізація обумовила перехід від великої сім'ї до нуклеарної, більшу щільність спілкування в суспільстві, панування універсально-понятійного соціокоду.

Сподівання на безконфліктне будівництво нової держави мені теж здаються марними. По-перше, конфлікти – невідворотний наслідок взаємодії соціальних суб'єктів, у яких в чомусь відрізняються проекти бажаного майбутнього. Тому конструктивно не уникати конфліктів, а регулювати їх на користь суспільному розвитку. По-друге, відмова від

етнотериторіального принципу не усуває причин конфліктів на етнічному ґрунті. В складі України є Автономна республіка Крим. Вона формально не побудована за етнотериторіальним принципом, але це не запобігає виступам протесту з боку кримських татар. По-третє, в поліетнічній країні держава не має права усуватися від регулювання міжетнічних стосунків. Саме за допомогою сили закону вона мусить захистити права національних меншин. Державна політика повинна підтримувати баланс інтересів між етнічними групами, вирівнюючи перекоси та сприяючи регулюванню конфліктів. Отже, деполітизація міжетнічних відносин навряд чи буде сприяти пануванню справедливості в суспільстві. Не дуже віриться і в дієвість рецепту гуманізації міжетнічних стосунків за допомогою засобів масової інформації, церкви, сім'ї та школи. Ці інституції можуть виконувати в певних випадках таку функцію, а в інших можуть виконувати і прямо протилежну. Коли міжетнічні конфлікти освячуються релігією, вони набувають найбільшої запеклості. Конфлікт у Північній Ірландії тому приклад. І таких випадків в сучасному світі, на жаль, дуже багато. Те ж саме стосується й інших інституцій. Навіть школа, якщо вона виступає інструментом сегрегації, може закріплювати конфліктні установки. Для того, щоб цього не було, і потрібна регулююча діяльність держави.

І наостанок про ставлення до взірцевого досвіду Франції, США і Канади. Що стосується Франції, то її шлях – шлях етнічної гомогенізації за допомогою держави. Тобто проект нації у Франції за походженням та суттю етатистський, а отже він несумісний з деполітизацією міжетнічних стосунків. На шляху до цього проекту були й хрестові походи проти альбігійців, і релігійні війни. Франція й зараз застосовує державні важелі в регулюванні практики вживання мов у офіційній сфері.

Досвід США та Канади пов'язаний з формуванням націй з іммігрантів. Отже, навряд чи цей досвід є універсальним. До того ж і він не вільний від міжетнічних конфліктів.

Разом з тим, суб'єктивістський підхід до феномена нації виник не на порожньому місці. Сам феномен виявився надзвичайно складним та суперечливим. Історично нації або виростили з однойменних народностей, або були результатом об'єднання декількох народностей. В останньому випадку етнічні відмінності між їхніми представниками можуть не зникнути повністю, але незважаючи на це з їх союзу складеться єдина нація. Приклад цього дають мешканці США, чиї предки приїхали туди з Німеччини. За даними обстеження 1982 р. в США мешкало 51.5 млн. людей, чиї предки були німцями за національністю. Це, до речі, найчисельніша група в складі американського населення. Знаючи, хто вони за походженням, нащадки вихідців з Німеччини не вважають себе окремою групою. (293) Мабуть, можна висловити припущення, що існування американської нації є результатом культурного компромісу між німцями, англійцями, ірландцями та шотландцями. Вони й склали домінуючу коаліцію, без якої ця нація була б неможливою. (294) Ця обставина, що єдину націю утворили різні за етнічним походженням люди, створює враження, що нація тотожна співгромадянству. Саме це ототожнення і є основою пропозицій В.О.Тішкова. Проте це – ототожнення хоча й пов'язаних, але все ж різних соціальних феноменів. Нація є явищем соціального життя суспільства, а співгромадянство – політико-правова установа. Тому далеко не всі етнічні групи, чиї члени є співгромадянами, входять до складу нації. З нацією можуть знаходитися в асоційованих відносинах народності й навіть племена.

На те, що нація не тотожна співгромадянству, вказує й можливість існування в межах однієї держави декількох націй. Такий характер має проблема Квебека в Канаді. В Росії, крім російської є й татарська нація. Нація та співгромадянство – різні рівні ідентичностей у поліетнічних державах. Якщо вони гармонійно узгоджені, то можуть виступати джерелом сили, а не слабкості країни.

Співгромадянство за умови тривалого досвіду співробітництва між націями, народностями та іншими етнічними групами в багатоетнічній державі може набувати рис наднаціональної спільноти. В цьому раціональний смисл терміну “радянський народ”. Ця спільнота дійсно існувала в СРСР. Тому з певними застереженнями я можу погодитися з Т.М.Рудницькою, коли вона пише, що “сьогодні доводиться констатувати, що результати творення “радянської нації” не є міфом, що експеримент по створенню нової нації (в статистичному розумінні цього терміну), проведений на шостій частині земної кулі, мав певні наслідки”. (295) Застереження ж мої відносяться до використання терміну “радянська нація”. Він належить до сьогоднішніх критичних інтерпретацій нашого минулого.

В офіційних документах доби “розвинутого соціалізму” радянський народ характеризувався як “нова історична спільнота людей”. Її існування пов’язували з функціонуванням єдиного господарчого організму в межах СРСР, з соціальною (особливо класовою) та духовною єдністю всіх націй та народностей країни. Інша справа, що радянський народ розглядався як етап на шляху до злиття націй, але нацією він не проголошувався. (296) Незважаючи на прагнення ідеологів КПРС, а також, незважаючи на прагнення сучасних антикомуністів, радянський народ дійсно існував, будучи спільнотою співгромадян. І наслідки його існування, мабуть, будуть тривалими.

Тепер, коли постановка основних теоретичних проблем у вітчизняній науковій літературі з’ясована, перейдемо до розгляду сучасної української реальності. Арсенал наявних теоретичних засобів буде використовуватись для того, щоб зрозуміти сутність тієї етнотериторіальної спільноти, яка склалася в Донбасі, з’ясувати її роль в етнічному розвитку України. Виходячи з викладених у цьому параграфі позицій, я зосереджу свою увагу на 1) загальній характеристиці Донбасу як соціальної спільноти; 2) з’ясуванні ціннісних орієнтацій мешканців нашого регіону; 3) аналізові ставлення донбасівців до мовної проблеми та 4) характеристиці ставлення нашого населення до різних засобів масової інформації.

§2. Специфіка Донбасу

1.2.1. Регіональні та етнотериторіальні спільноти

Для України притаманна значна регіональна гетерогенність. Її регіони відрізняються в природному, економічному, соціальному та культурному відношеннях. Регіональний поділ України – результат багатовікової історії, адже різні її землі входили до складу різних державних утворень. Внаслідок дії всієї сукупності факторів масова свідомість мешканців України теж має регіональну специфіку. З урахуванням факторів формування масової свідомості київськими соціологами в нашій країні було виділено 11 регіонів: Київ, Північний (Київська, Чернігівська і Житомирська області), Північно-Західний (Волинська, Рівненська і Хмельницька області), Західний або Галичина (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області), Південно-західний (Чернівецька і Закарпатська області), Центральний (Черкаська, Полтавська, Вінницька й Кіровоградська області), Північно-Східний (Харківська й Сумська області), Східний або Донбас (Донецька й Луганська області). Південно-Східний (Дніпропетровська та Запорізька області), Південний (Одеська, Миколаївська і Херсонська області) та Автономна республіка Крим. (1) Цей сучасний поділ у певних відношеннях збігається, а в певних розходиться з традиційним історичним розподілом українських етнічних земель на Донбас, Слобожанщину, Київщину, Сіверщину, Поділля, Волинь, Буковину, Галичину, Закарпаття, Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшся. (2) Частина історичних земель залишилась поза

межами нашої держави. Разом з тим, з'явилися нові – Південний регіон (Новоросія), Крим.

Історичні землі України з соціальної точки зору є багатомірні спільноти з стійкою трансляцією соціальної інформації. В силу цього вони продукують регіональну ідентичність своїх мешканців. Отже, вивчення регіональних спільнот України це вивчення колективних “Ми”, що склалися в її землях. З цього погляду навряд чи коректно поєднувати Волинську область з Рівненською та Хмельницькою областями, або Чернівецьку область з Закарпатською областю. Разом з тим, при вирішенні наукових чи прикладних фундаментальних завдань цілком можливий інший поділ України на регіони. Він буде залежати від того завдання, яке переслідує дослідник. Але при вирішенні будь-якого завдання, він не може бути довільним. Історичні землі можуть об'єднуватися за якоюсь ознакою в більшій сукупності. Крім того, на сучасну ситуацію значний відбиток наклали адміністративний поділ України. Формування областей відбувалося не обов'язково в кордонах історичних земель.

Так, Луганська область (утворена 1938 р.) об'єднала частину власне Донбасу і частину районів Слобідської України. Навіть у природному відношенні промисловий південь області відрізняється від сільськогосподарської півночі. О.П.Фісуненко та В.І.Жадан пишуть, що з геологічної точки зору південна частина Луганської області розташована в межах Донецької складчастої споруди, а північна її частина належить до Східно-Європейської платформи, точніше, до Воронезької антеклізи, південне крило якої спускається до Донецької складчастої споруди. (3) Але незважаючи на це, перебування в межах однієї області виникнення інтенсивних зв'язків між містами та районами, формування відповідної інфраструктури об'єднали населення в нову територіальну спільноту. Тому область зараз цілком можливо розглядати як регіон. Можна погодитися з економістами, що”...з методологічної точки зору, мабуть, неправильно виявляти регіональні розбіжності у рівнях розвитку для територіальних одиниць масштабу дрібніших за адміністративну область. Області, не кажучи вже про міжобласні утворення, макро- та мезоекономічні райони, сформувались або формуються як доволі потужні територіально-виробничі комплекси, яким останні десятиліття були притаманні тенденції диверсифікації економіки, набуття галузевими структурами все більшої гармонійності”. (4) Отже, в подальшому я буду розглядати Луганську область і як особливий регіон, масову свідомість мешканців якого можна аналізувати як певною мірою окремих феномен, і як частину більшого регіону – Донбасу.

Регіональні спільноти належать до класу багатомірних спільнот. Розгляд їх в аспекті етнічного життя дозволяє використовувати термін “етнотериторіальні спільноти”. Підкреслюю, що етнотериторіальні спільноти – не етноси і навіть не субетноси. Це саме регіональні спільноти, взяті в єдності їх етнічних характеристик. Етнічне життя тієї чи іншої країни визначається відносинами між етнічними групами, між етнічними та субетнічними групами, між етнотериторіальними спільнотами. Є всі підстави стверджувати, що в сучасному світі етнотериторіальні спільноти набули значення самостійного чинника суспільного розвитку. Щоправда, слід зауважити, що в різних країнах різні етнотериторіальні спільноти відіграють різну роль. Так, скажімо, в історії України етнотериторіальні спільноти Донбасу та Галичини відігравали та й відіграють значно більшу роль, ніж етнотериторіальні спільноти Закарпаття чи Буковини.

• 1.2.2. Проблема Донбасу в загальноукраїнському контексті

Донбас – ключовий регіон у виборі майбутнього України. Тому в поворотні моменти української історії теоретичний та практичний інтерес до нього неодмінно зростає. І це

було пов'язано не тільки з економічною потугою Донбасу, не тільки з масштабами соціальних конфліктів, що були властиві нашому краю. Від позиції Донбасу багато в чому залежав етно-культурний розвиток всієї України. Свого часу це добре відчув М.О.Скрипник, перу якого належить спеціальна праця “Донбас і Україна”. В цій статті він писав: “Наша трагедія на Україні є саме в тому, щоб за допомогою робітничої кляси, російською національністю або русифікованої, що зневажливо ставиться, коли навіть трохи натякнути на українську мову і українську культуру, за допомогою її і силами її завоювати собі селянство і сільський пролетаріят, а ця людність, за національним складом українська, через складні історичні умови насторожливо і недовірливо ставиться до всього російсько-“московського””. (5) Отже, щоб перемогти в цій боротьбі за селянство, треба українізувати робітничий клас, а це означає – зробити Донбас носієм української культури. Саме в цьому М.О.Скрипник вбачав передумову перемоги соціалістичної революції в Україні.

Відволікаючись від політичної спрямованості роздумів М.О.Скрипника, слід констатувати, що йому належить першість в постановці питання про роль Донбасу в Україні саме в соціологічній площині. Воно було пов'язане з проблемою міжкласових стосунків, а ці в свою чергу – з стосунками міжнаціональними. М.О.Скрипник вважав, що успішне вирішення проблеми культурного будівництва в радянській Україні перетворить її на “П'ємонт українських трудящих мас”, тобто дасть можливість об'єднати всі українські землі.

На цьому теоретичному підмурку було вибудовано концепцію політики українізації. Згідно з нею, українська мова повинна була перетворитися на домінуючу, яка обслуговувала б всі підсистеми суспільного життя. Українська мова повинна була стати і засобом міжнаціонального спілкування в нашій країні. Сам М.О.Скрипник при цьому висловлювався проти насильства під час проведення українізації: “Ми закликаємо й ведемо до того, щоб кожний свідомий робітник і селянин не українець, щоб він, знаючи свою мову, підносячи свою свідомість, задовольняючи свої культурні потреби на своїй рідній мові, одночасно вивчав і українську мову, як засіб сполуки й праці серед величезної більшості трудящої людності нашої республіки. Адже ніякого примусу наша республіка не визнає і не визнаватиме.” (7)

Правда, реальна політика українізації дещо відрізнялася від теоретичних уявлень про неї. По-перше, були задані надто високі темпи її здійснення. По-друге, були погано враховані особливості краю, що дуже швидко призвело до гальмування всього процесу. Згідно з планом українізації шкіл Донбасу почалася з 1 січня 1923 року. На той час в краї було 7 українських шкіл. По всій губернії було знайдено 523 педагоги, що володіли українською мовою. Протягом 1923 р. кількість українських шкіл було доведено до 129, в 1924 р. відкрито ще 181 школа. (8) Але вже підбиваючи підсумки 1924 р., голова Укрголовпрофосвіти Я.Ряппо говорив: “Цілком очевидно, що українізація школи в Донбасі буде носити довший характер в той час, як по інших губерніях в той установлений дворічний термін завдання по українізації шкіл буде виконане”. (9)

Цими об'єктивними труднощами скористалися через деякий час сталінські клеветники, які почали проводити політику великодержавного шовінізму. Наш край пережив нову культурну “ломку”. Можна погодитись з Л.С.Трубіковою, котра так підбила підсумок культурного розвитку Донбасу в 20-30 – ті роки: “... Темпи українізації необгрунтовано форсувалися, слабко враховувалася специфіка Донбасу з великою кількістю російського населення. Проте відмова на початку 30-х років від українізації призвела до такого згортання українських шкіл та використання української мови, що по суті перетворилася в “русифікацію” всього населення краю”. (10)

Отже, політика українізації в Донбасі зіткнулась перш за все з двома групами проблем. З одного боку, бюрократично встановлені темпи її здійснення були не реальними. “Револьюційні” методи вирішення мовного питання були дуже далекими від принципу добровільності, про який писав М.О.Скрипник. Навпаки, вони вимагали безальтернативності, примусу, а, отже, повинні були забезпечуватися бюрократичним апаратом. З іншого боку, під час українізації політики вперше зіткнулися з об’єктивною етнічною структурою Донбасу, що була далекою від стереотипу “зрусифікованого краю”, який буде легко повернути до лона материнської культури. Тут саме поняття материнської культури набувало проблемності, адже парадоксально, але матерів виявлялося дві – культура українська та культура російська. Тому навіть якби були виправлені перегини, пов’язані з першою групою проблем, то цим обмежитися було неможливо. Потрібно було вносити зміни в саме розуміння стратегічної мети. Культурна політика в Донбасі повинна була б переорієнтуватися на пошуки оптимальної взаємодії між українською та російською культурами. Це мало б наслідки не тільки для Донбасу, але й для всієї України. В межах всієї країни довелося б розробляти механізми українсько-російського культурного діалогу.

Мабуть, така еволюція культурної політики була цілком можливою. Тим більше, що політика українізації дала блискучі наслідки в галузі професійного духовного виробництва. Тут достатньо пригадати творчість М.Хви-льового, П.Тичини, М.Куліша, Л.Курбаса, М.Зерова, М.Йогансена, В.Підмогильного, М.Драй-Хмари та багатьох інших. Українська культура цілком могла бути рівноправним учасником діалогу з культурою російською. Але еволюція культурної політики була по насильницькому перервана. Це не дало можливості модифікувати гасла культурної політики, прирікаючи на пізніше повернення до них. Проблеми, з якими зіткнулися, не були адекватно осмислені.

Повернення до реального аналізу національно-культурного розвитку України відбулося лише в 60-ті роки ХХ ст. Але серед суб’єктів цього аналізу переважали не досвідчені мислителі та політики, а молоді протестанти проти бюрократичної влади. І.Лисяк-Рудницький говорив про досить провінційний рівень аналітичних зусиль молодих українських дисидентів. Причину цього він вбачав у тому, що “...через постійні переслідування, спрямовані проти елітарних елементів в українському суспільстві, сучасна українська інтелігенція в соціологічному плані дуже молода і тому культурно незріла. Вивчаючи сімейне походження українських дисидентів, можна виявити, що у більшості випадків вони є інтелігенцією першого покоління. Це створює культурну перешкоду, яку навіть обдарованим особистостям важко подолати”. (11) Безсумнівно, що це спостереження відображало реальність. Проте, справедливості ради, слід сказати, що причина провінціалізму не тільки в цьому. Значну роль тут відігравала ізоляція від світової думки, тотальний контроль. Щоб досягти значних успіхів в інтелектуальній праці треба мати глибокі уявлення про існуючі парадигми мислення. Це дасть можливість працювати в межах певної парадигми, чи створити нову. В Радянському Союзі у молодих протестантів було декілька можливостей, які можна згрупувати таким чином. По-перше, можна було рухатися в межах марксизму, розвиваючи критику існуючого режиму. По-друге, можна було приєднатися до перерваних парадигм мислення.

Перша можливість була найбільш вірогідною. Теорія марксизму викладалася в навчальних закладах. Твори засновників марксизму, праці В.І.Леніна, а також окремі книжки Г.В.Плеханова, А.Грамші, П.Тольятті були в бібліотеках. Марксизм як вчення, що було перетворене в СРСР в квазірелігію, давав широкі можливості для еретичних виступів. Адже аутентичний марксизм – вчення, яке спрямоване проти соціальної несправедливості, проти відчуження, проти експлуатації людини людиною, проти бюрократизації суспільного життя. Безперечними є гуманістичні інтенції марксизму. У

марксиста, котрий обирає гуманізм, виникає потреба перебудувати відповідним чином всю концепцію соціалізму.

Що ж стосується перерваних парадигм мислення, то доступні в Україні матеріали були надто обмеженими. До певної міри вони були представлені в українській класичній художній літературі. В цьому зв'язку можна пригадати антиімперські, але часом такі, що переходили в антиросійські, пасажі в романі П.Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Але орієнтація на такі настрої могла призвести до відродження архаїки, а не до сучасного осмислення новітніх проблем. Виняток становили Галичина та Волинь, де ще свіжими залишалися спомини про альтернативні марксизму суспільні теорії. Отже, не випадково, що протест проти ігнорування владою потреб розвитку української культури був у 60-ті роки репрезентований марксистом Іваном Дзюбою та інтегральним націоналістом Валентином Морозом. Знаменно й те, що перший з них – вихідець з Донбасу, а другий – з Волині.

Вже згадуваний І.Лисяк-Рудницький, виступаючи 1981 р. на 13-ому Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням висловився в тому дусі, що “падіння Дзюби і Мороза відображають банкрутство цих двох течій у сучасній українській політичній думці”. (12) Історик вважав, що в українському дисидентському русі відбувся поворот до гуманізму та демократії”. (13) Час показав, що цей прогноз не був точним. Україна пережила і короткий поворот до націонал-комунізму під час перебудови, і пропаганду різних форм націоналізму, включаючи інтегральний. Ці течії зберігаються й зараз як крайні альтернативні проекти майбутнього України.

Час засвідчив і непересічне значення трактату І.М.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Праця І.Дзюби починається жорсткою констатацією: “...Українська нація переживає тепер не “розквіт”, як це офіційно прокламується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність”. (14) Причини цієї кризи автор вбачав у русифікації, яка проводиться під виглядом інтернаціоналізму. Вона придушує творчі сили українського народу. Таку політику дослідник пояснює відступом від ленінських принципів у національному питанні. І.М.Дзюба розглянув внутрішньопартійні дискусії 20-30-х років з національного питання, показав, що поворот Сталіна від політики “коренізації” до політики великодержавного шовінізму був відходом від настанов Леніна та відновленням у правах без посилання на авторів ідейного надбання російських імперіалістів. І.М.Дзюба прямо писав: “...Сталін нищив комуністичну суть в ім'я великодержавної форми і в ім'я “пересудів старого великоруського націоналізму, імперіалізму” (Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 40. – С. 43)” (15)

Показавши, що Сталін виступив продовжувачем справи російських імперіалістів, дослідник гостро критично розглянув історичну традицію ставлення Росії до “іногородців”. Фактично вся ця історія постає як історія колонізаторських насильств. Головним же інструментом російського царизму у цій справі виступає “обрусение”. (16) Хоча трактат “Інтернаціоналізм чи русифікація?” – праця наукова, але її автор піднімається до художньої виразності в своєму сарказмі: “Всі казенні російські патріоти дуже любили “благодатный юг” – Малоросію, і всі поміщицько-бюрократичні п'явки, і вся крамарсько-чиновницька сарана любили Україну. Але що найкраще – принципи українофоби й войовничі російські націоналісти найсильніше любили її, люто, неподільно, на смерть, по-братерському”. (17)

Прояви кризи української нації І.М.Дзюба вбачав у відставанні її від інших націй СРСР в різних підсистемах суспільного життя. В економіці, на його думку, спостерігається гальмування темпів зростання промисловості. На підтвердження він наводить цифри, які

свідчать про те, що питома вага внеску промисловості УРСР у національний прибуток СРСР від промисловості в 1960 р. становила 17%, а в сільськогосподарському прибутку – 22.9%. Сільськогосподарська частка неухильно зростає і вже в 1961 р. підвищилася до 25.5%. У відставанні промисловості криється причина консервації відсталості соціальної структури: в 1959 р. в Україні було 46% міського і 54% сільського населення. У РРФСР в той же час міське населення становило 52%. (18)

І.М.Дзюба проаналізував відставання УРСР у книговидавничій справі (книжкова продукція, видана в Україні протягом 1959 – 1963 рр. становила близько 1/10 назв і тиражів від загальносоюзних показників в той час, як населення республіки становило 20% населення СРСР), у вищій освіті (аспіранти – українці становили 11% аспірантури Союзу) і та ін. (19) Всі ці диспропорції інтегруються в диспропорції мовні, а відмова від мови для народу – це відмова від самого себе, самознищення. (20)

У праці І.М.Дзюби відчувається літературознавчий фах автора. Але це не завадило йому поставити цілу низку суто соціологічних проблем та запропонувати підходи до їх вирішення. Багато з його постановок проблем зберігають і зараз свою актуальність. Так, він не тільки говорив про русифікацію, але й спробував сформулювати уявлення про її механізми. Серед них він називає панування російської мови в офіційному житті, в житті громадських організацій, в господарстві, в діловодстві, в армії, в усіх ланках освіти та виховання. Це стало можливим як наслідок централізації державного життя в СРСР. В таких умовах українська культура не функціонувала як цілісність (великі її пласти були виведені з ужитку ідеологічною цензурою), а українська мова втрачала одну позицію за іншою. Україна змушена була імпортувати фахівців з вищою освітою, в той же час як випускники її вузів розподілялися за межі республіки. (21)

Критичний аналіз І.М.Дзюбою проблем України в цілому виглядає як такий, що не втратив значення і зараз. Деякі з тем його дослідження знайшли продовження в працях сучасних соціологів. Наприклад, порівняльне дослідження соціальної динаміки етнічних спільнот України, здійснене Т.М.Рудницькою, підтвердило та поглибило висновки І.М.Дзюби. Не треба мої слова розуміти так, що Т.М.Рудницька прямо відштовхувалася від праці І.М.Дзюби. Але немає сумніву, що саме І.М.Дзюба одним з перших спробував неупереджено розглянути ці питання.

Складніше було у І.М.Дзюби з пропозиціями щодо соціальних технологій, які дозволили б виправити загрозливі диспропорції в житті України. Він відчував себе продовжувачем справи українських комуністів. Тому концепція українізації М.О.Скрипника видавалася йому придатною і в нових умовах. І.М.Дзюба, як і М.О.Скрипник, виступав проти насильницьких дій у культурній сфері. Проте у І.М.Дзюби з'явився й новий мотив – демократизація. Дозволю собі навести досить велику цитату з заключної глави трактату “Інтернаціоналізм чи русифікація?": “Коли я наводив приклади “непомітного” русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що “добровільність” русифікації тільки позірна, “кажущаяся”. Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу – свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє – свобода обговорення, дискусії, суперечки”. (22)

Ці думки не були провідними в трактаті І.М.Дзюби, але вони показували можливість руху від націонал-комінізму до демократії й гуманізму. Тому навряд чи вірно гадав І.Лисяк-

Рудницький, говорячи про глухий кут, куди зайшов І.Дзюба через націонал-комунізм. Про дзюбину еволюцію свідчить і його виступ у Бабиному Яру 29 вересня 1966 року. Тоді він проголосив позицію, що "...ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість". (23)

У трактаті І.М.Дзюби проблема Донбасу не аналізувалася. Але цей твір повернув українську незалежну думку до того стану осмислення національних проблем, у якому її розвиток було зупинено в 30-і роки. Знову виникала потреба в з'ясуванні місця Донбасу в Україні адже з історії вже було відомо, що українізація саме там зіткнулася з непередбаченими обставинами.

Наслідки нового теоретичного контексту почали проявлятися в українському дисидентському русі. Були спроби прямо розглянути становище в Донбасі. Яскравим прикладом цього є великий лист О.Тихого, відправлений ним Голові Президії Верховної Ради УРСР І.С.Грушецькому. Автор листа використовує багато конструкцій, розроблених у трактаті І.М.Дзюби, але настроєний досить прямолінійно. Донбас він змальовує як українську землю, яка внаслідок колоніальної політики втратила свої культурні ознаки. "Престрашна мішанина людей. Кожен несе на Донеччину свої традиції, мораль (часто низькопробні). Цілковита байдужість до традицій, віри, моральних норм, мови корінного населення – українців. Їдуть на Донбас, як правило, люди, котрим байдужа наша Батьківщина, ті, хто шукає "длинных рублей", "привольной, хорошей жизни". (24) Негативну реакцію у нього викликають змішані шлюби, які він розглядає як шлях до асиміляції українців: "І часто українець чи українка опиняються перед альтернативою: або самознищитись, або розлучитись. На мою думку, краще вже друге, ніж перше". (25) Знаючи, що в Донецькій області живуть 2.7 млн. українців, 1.9 млн. росіян, 103 тис. греків, а також представники інших народів, О.Тихий різко заперечує проти навчання російською мовою в вузах. Цікаво придивитися до його аргументів. Він виходить з того, що росіяни й інші народи не мають в Україні прав автономії, а статус Донеччини не тотожний статусу Квебека в Канаді. Звідціля він робить висновок: "Російськомовні вузи на Донеччині – це порушення суверенітету держави. Людей, що живуть на Донеччині і зневажають український народ, можна порівняти з колоністами і плантаторами, якими були, наприклад, іспанці чи англійці в Америці, Індії, Австралії в XVII ст., німці, болгари, греки на землях запорізьких козаків, у тім числі на Донеччині з ласки Катерини Другої у XVIII ст". (26) Потрібен порядок, "коли кожний зайда, що прийшов непрошений на чужу землю, буде поважати український народ, або перебереться на свою батьківщину". (27)

О.Тихий зупиняється на багатьох проблемах життя Донбасу, в тому числі на наростанні девіантної поведінки серед міської молоді, на кризі ціннісних уявлень, але всі проблеми він редукує до національної. Віддаючи належне мужності цієї людини, не можна не сказати про спрощення ним проблем етнічного життя в Донбасі. Тим більш про це потрібно говорити зараз, адже подібні погляди тепер набули широкого розповсюдження. Отже, в тексті, що розглядається, мешканці Донбасу розділені на корінних (українців) та некорінних (решту). Корінні мешканці розглядаються як такі, що повинні мати ширші культурні права. Пропонується паралельний розвиток національних общин, певний варіант культурної сегрегації. Для тих, хто з таким варіантом не згоден, передбачається депортація на історичну батьківщину.

Така концепція міжетнічних стосунків не враховує історію формування Донбасу. Вона потенційно конфліктогенна. Її втілення в життя неможливе без примусу.

Після отримання Україною незалежності осмислення проблеми Донбасу українською інтелігенцією навряд чи просунулося дуже далеко. Для ілюстрації наведу декілька досить типових думок.

Видатний поет з тяжкою долею Василь Голобородько написав вірш “Географія”, в якому є такі слова:

“Але річки донецького краю
з якогось часу впадають у Дніпро
вище Києва:
і Дінець, і Лугань, і Міус,
і Біла Лугань, і Лозова, і Вільхова –
якраз навпроти Вишгорода.
Течуть у Дніпро
і забруднюють його
стічними водами підприємств-заброд,
помиями від вимитих, закривавлених по лікті рук
нерозкаяних ветеранів-катів,
плювками перевертнів-малоросів”. (28)

Жанр, в якому я зараз працюю, не дає мені можливості морально оцінювати вірш як вчинок. Але я можу подивитися на нього як на явище суспільної свідомості. З цієї точки зору ми маємо перед собою концентроване вираження стереотипу в ставленні до Донбасу частини української інтелігенції. В.Голобородько силою поетичного слова перетворює цей стереотип у легенду про край зла, який загрожує всій Україні.

Журналіст М.О.Бублик у статті, написаній для львівського видання, дозволив собі висловитись без поетичних умовностей: “Свідомість пересічного мешканця Донбасу – це свідомість покидька, перекотиполя”. (29) Основою для такої заяви стали якісь нечіткі спогади дитинства журналіста. А реально це не що інше як підігравання певним очікуванням замовників.

Більш поміркований підхід до реалій Донбасу у відомого письменника Р.І.Іваничука. Він говорить про існуючий стереотип: “До Сходу ставився з настороженням. Був у нас такий живучий стереотип: все, що знаходиться по лівий беріг Дніпра – зрусіфіковане, денационалізоване, не варте уваги”. (30) Проте з подальших слів письменника стає зрозумілим, що він дещо погарячкував, висловившись про стереотип у минулому часі. Говорячи, що побачене в Донбасі його надихає, адже більшість тут українців, хоча багато з них розмовляють російською мовою, Р.І.Іваничук вигукує: “І в цій ситуації виношується злочинна ідея про дві державні мови. І як це не парадоксально, її підтримує і частина українців”. (31) Далі я покажу, що “частину українців” становить більшість українців

Донбасу. Поки ж обмежусь констатацією, що шановний автор на жаль продемонстрував не подолання стереотипів, а їх життєздатність та дієвість.

Картина буде не повною, якщо не сказати, що реалії Донбасу осмислюють не тільки сучасні Конради Валленроди, чи люди, які наш регіон не знають і упереджено ставляться до нього. Симетричну ідейну конструкцію пропонують політики, що налаштовані на відновлення СРСР. Прикладом цього можуть бути висловлювання Івана Симоненка. Ось що він говорив у інтерв'ю газеті “Донецкий кряж”, коли був ще лідером групи “Союз” у Верховній Раді України: “Лідери націоналістів представляють в Києві не інтереси України, а лише її західної частини. Але ж населення Західної України це зовсім інший народ. Логічне запитання: яке право мають три мільйони західних українців диктувати волю всім іншим 48 мільйонам громадян країни, нав'язуючи всій державі свою “гуманітарну політику”.” (32)

• 1.2.3. Донбас та “російське питання” в Україні

Отже, як бачимо, проблема Донбасу перш за все пов'язана з “російським питанням” в Україні. Зупинюсь на цьому докладніше. По-перше, не проаналізувавши це питання, неможливо зрозуміти сутність Донбасу. По-друге, воно відіграє величезну роль у житті України в цілому. В залежності від його вирішення знаходиться майбутній розвиток нашої країни. Усвідомлюючи таке його значення, соціологам слід чітко перш за все виразити сутність цього питання. Щоб полегшити це завдання, для початку спробую виокремити головні аспекти “російсь-кого питання” в Україні.

Перший і найбільш очевидний аспект стосується відносин між етнічними українцями та етнічними росіянами. В свою чергу цей аспект має декілька граней. Перша стосується кількісного співвідношення українців та росіян в Україні. За даними перепису 1989 р. в нашій країні проживало 37.4 млн. українців та 11.4 млн. росіян, що відповідно становило 72.7% та 22.1% від загальної кількості жителів. Це означає, що хоча в Україні проживають представники 127 етносів, але **саме стосунки між українцями та росіянами є системоутворюючими в етнічній структурі населення нашої країни.**

Динаміка національного складу населення України характеризувалася зменшенням питомої ваги українців та зростанням питомої ваги росіян. Для українців в абсолютних та відносних цифрах це має такий вигляд: 1930 р. – 31317 тис. чол. або 75.0%; 1959 р. – 32158 тис. чол. або 76.8%; 1970 р. – 35284 тис. чол. або 74.9%; 1979 р. – 36489 тис. чол. або 73.6%; 1989 р. – 37419 тис. чол. або 72.7%. Для росіян цей динамічний ряд має такий вигляд: 1930 р. – 3331 тис. чол. або 8.0%; 1959 р. – 7091 тис. чол. або 16.9%; 1970 р. – 9126 тис. чол. або 19.4%; 1979р. – 10472 тис. чол. або 21.1%; 1989 р. – 11356 тис. чол. або 22.1%. (33) Цю динаміку до того ж слід розглядати на тлі збільшення різноманітності етнічної структури населення нашої країни. Такі зміни були пов'язані зі зменшенням чисельності таких етнічних груп як євреї та поляки. Так, якщо 1930 р. в сучасних межах України проживало 2710 тис. євреїв (6.5% населення), то у 1989 р. їх залишилося 486 тис. чол. (0.9% населення). Причиною зменшення чисельності єврейського населення став геноцид, який проводили фашистські загарбники на окупованій території, та масова еміграція останніх десятиліть до Ізраїлю. У 1930 р. в межах нинішніх кордонів України проживало 2295 тис. поляків (5.5% населення). У 1989 р. їх залишилося 219 тис. чол. (0.4% населення). Різноманітність етнічного складу населення України збільшувалася за рахунок зростання чисельності вірменів (1959 р. – 28 тис., 1989 р. – 54.2 тис.), циган (1959 р. – 22.5 тис., 1989 р. – 47.9 тис.), кримських татар (дані по Криму: 1989 р. – 38.4 тис., 1996 р. – 240.7 тис.), азербайджанців (1959 р. – 6.7 тис., 1989 р. – 37.0 тис.). (34) Майже подвоїлася в Україні чисельність білорусів (1959 р. – 290 тис., 1989 р. – 440 тис.)

Враховуючи зменшення чисельності єврейського населення, можна очікувати, що білоруси стануть третьою за чисельністю етнічною групою в Україні.

Третя грань, на яку слід звернути увагу, це спосіб життя народів. Довгий час росіяни в Україні домінували в місті, а українці – на селі. Останніми десятиліттями відбувалася стрімка урбанізація українців. Якщо 1959 р. питома вага городян серед українців становила 36.6%, то 1989 р. – вже 60.3%. Серед росіян України у 1959 р. городяни становили 80.8%, а в 1989 р. – 87.6%. Т.М.Рудницька запропонувала всі етнічні спільноти України за способом життя розділити на три групи: перша характеризується переважно урбанізованим способом життя (росіяни, євреї, білоруси, татари, вірмени, азербайджанці), друга пов'язана з руралізованим (сільським) способом життя (молдавани, болгары, угорці, румуни, гагаузи), а третю групу становлять етнічні спільноти, спосіб життя більшості представників яких динамічно змінюється і поки що остаточно не сформувався (українці, поляки, греки, німці, кримські татари). (35)

Т.М.Рудницька зі способом життя пов'язує кваліфікаційний рівень різних етнічних спільнот України. За її підрахунками “пропорції кваліфікаційного складу зайнятих в українців знаходяться приблизно на середньому рівні у порівнянні з іншими етнічними спільнотами”. (36) Більш “просунутими” етнічними спільнотами є євреї, росіяни та білоруси. В гіршому становищі знаходяться поляки, болгары і особливо молдавани. Кінцевий висновок цінного дослідження Т.М.Рудницької наведу повністю: “Нинішні світові реалії вимагають всебічної модернізації трудового потенціалу кожної з етнічних спільнот України. Такі етнічні меншини, як євреї, росіяни і білоруси мають порівняно високий загальний рівень трудових потенцій з професійно-кваліфікаційною структурою, що загалом здатна вирішувати сучасні соціальні й економічні проблеми. Водночас молдавани, болгары й поляки, а також українці потребують спеціальної уваги з боку держави з метою модернізації їх трудового потенціалу. Особливою є ситуація українців як титульного етносу держави, чий трудовий потенціал в останні роки почав модернізуватися, але темпи цієї модернізації ще досить незначні”. (37) Ці висновки видаються мені надзвичайно важливими. На мою думку, вони вимагають визнання того, що сучасна динамічна нація в Україні може скластися лише за рахунок домінуючої коаліції трьох східнослов'янських народів. При цьому **росіяни в Україні не можуть розглядатися як етнічна меншина. Вони є другою системоутворюючою спільнотою серед етнічних груп в Україні.** Таке визнання зовсім не принижує українців як титульний етнос в державі. Жодна з інших спільнот на нього не може претендувати. Але в умовах збільшення різноманітності етнічної структури в нашій країні стабільність у суспільстві значною мірою буде залежати від моделі відносин між групами однопорядковими за величиною. Якщо між ними буде зберігатися суспільний договір, який забезпечить гармонійну взаємодію і розвиток партнерів, то майбутнє України буде забезпечене. Якщо ж цей суспільний договір, що стихійно вже склався, буде зруйновано, то наслідки можуть бути дуже сумними. Найбільш очевидно те, що наша країна втратить значну частину трудового потенціалу. Але ж проблема не зводиться лише до економічних вимірів. До того ж, як писав О.Тоффлер: “Люди зрештою дадуть відсіч, коли будуть притиснуті до стіни. Ми живемо в період, коли навіть дуже маленькі групи можуть привести до величезних потрясінь, якщо вирішать зробити це”. (38)

Висловлю припущення, що зміцнення домінуючої коаліції трьох східнослов'янських народів в етнічній структурі України буде сприяти таким же процесам в Росії та Білорусії. Це значно покращить становище української діаспори в цих країнах.

Четверта грань стосунків між етнічними українцями та етнічними росіянами пов'язана з особливостями автостереотипів та гетеростереотипів цих народів. За результатами опитувань як в Україні, так і в Російській федерації українці та росіяни сприймають один одного як найближчий народ. Дослідження, проведені Інститутом соціології НАНУ та фірмою "Соціс-Геллан" в 1992 р., 1994 р. та 1996 р. дають уявлення про міжнаціональні стосунки в Україні. При опитуваннях використовувалася семибальна шкала міжнаціональної дистанції американського соціолога Е.Богардуса. Згідно з нею, чим більшою цифрою виражається індекс, тим більша нетерпимість між етнічними групами. Динаміка толерантності населення України до різних національностей за роками відповідно мала такий вигляд: українці – 1.55; 1.83; 1.39, росіяни – 2.45; 2.25; 2.04, білоруси – 2.85; 2.70; 2.60, євреї – 4.18; 3.82; 3.83, поляки – 3.77; 4.45; 4.52, кримські татари – 5.09; 4.55; 4.75, молдавани – у 1992 р. не включалися в перелік; 4.59; 4.72, цигани – 5.55; 5.09; 5.28. (39) Не наводжу всього матеріалу з таблиці, що міститься в статті Є.І.Головахи і Н.В.Паніної. Бажаючи можуть самі звернутися до неї. В цілому ж одержані дані говорять про наявність в Україні домінуючої коаліції, про яку я вже говорив.

За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки, вчені якого досліджували в жовтні 1993 р. та в березні 1995 р. ставлення росіян до людей різних національностей, в Росії серед титульного етносу, поки що не панує рівне ставлення до всіх етнічних груп. Автостереотип росіян, як і у будь-якого народу, вищий за всі гетеростереотипи. Серед опитаних росіян до представників свого етносу позитивно ставилися відповідно 91% та 92%, негативно – 2% та 2%. Дуже близьким до автостереотипу було сприйняття українців, про позитивне ставлення до яких відповідно заявляли 81% та 83%, про негативне по 7%. Для інших народів ці результати давали таку картину: татари – позитивно 71% та 74%, негативно 13% та 12%; євреї – позитивно 68% та 64%, негативно по 17%; естонці – позитивно 64% та 58%, негативно 16% та 19%; узбеки – позитивно 61% та 59%, негативно 20% та 18%; вірмени – позитивно 41% та 46%, негативно 45% та 35%; азербайджанці – позитивно 43% та 42%, негативно 43% та 39%; цигани – позитивно 39% та 36%, негативно по 48%; чеченці – позитивно 35% та 30%, негативно 48% та 51%. (40)

Українські дослідники роблять висновок: "Низький рівень толерантності стосовно представників більшості національностей (що однаково характерно для населення України і Росії), – лише один з проявів загальної соціальної нетолерантності. Має йтися насамперед про ксенофобію, яка стала реальним фактором життя суспільства в період розвалу тоталітарної системи". (41) Це судження не здається мені бездоганим. Навряд чи міжетнічна дистанція безпосередньо виводиться з інших соціальних процесів. Етнічне життя має певну автономію. Інші процеси в суспільстві можуть прискорювати чи гальмувати розвиток міжетнічних стосунків, але не радикально їх змінювати. Такий висновок можна зробити і з даних, на які я тільки що посилався. Міждержавні стосунки України, Росії та Білорусі в останні роки були далекими від ідилії, а толерантність населення України до східнослов'янських народів зростала.

Що стосується висновку про наявність ксенофобії в Україні, то він мені здається зайвою драматизацією. Поки що не йдеться про бажання повного виключення з життя українського суспільства якоїсь етнічної групи. В цьому відношенні Україна якраз відрізняється від Росії, де дійсно існують ксенофобські комплекси стосовно народів Північного Кавказу та Закавказзя.

Повну ж, абсолютну, толерантність всіх до всіх навряд чи ми знайдемо в якомусь суспільстві. Для порівняння наведу дані польських соціологів. Вони були отримані 1993 р. в ході загальнопольського опитування (N=1015). Оскільки ці дані для широкого загалу читачів недоступні, то наведу дві таблиці з польських джерел. (42)

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання

“Як би пан(і) визначи(ла)в своє ставлення до інших народів?” (В %)

№	Національності	Симпатія	Неприязнь	Байдужість	Середня оцінка
1.	Італійці	63	6	24	1.2
2.	Американці	62	9	25	1.2
3.	Французи	61	9	25	1.0
4.	Англіїці	47	16	32	0.7
5.	Угорці	47	18	29	0.6
6.	Шведи	44	14	30	0.6
7.	Австрійці	41	19	32	0.5
8.	Чехи	38	28	29	0.2
9.	Словаки	33	27	31	0.1
10.	Литовці	24	43	26	- 0.5
11.	Німці	23	53	22	- 0.8
12.	Болгари	19	41	30	- 0.5
13.	Білоруси	19	47	25	- 0.6
14.	Росіяни	17	56	24	- 0.9
15.	Ізраїльтяни	15	51	25	- 0.9
16.	Українці	12	65	19	- 1.3
17.	Серби	10	55	19	- 1.2
18.	Румуни	9	66	19	- 1.3

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання

“Яка думка пан(і)а про ставлення наступних народів до поляків?” (В %)

№	Національності	Симпатія	Неприязнь	Байдужість	Середня оцінка
1.	Італійці	51	9	27	1.2
2.	Американці	41	20	26	0.9

3.	Французи	49	13	26	1.0
4.	Англіїці	30	27	28	0.4
5.	Угорці	47	16	27	1.0
6.	Шведи	31	20	31	0.6
7.	Австрійці	25	29	28	0.3
8.	Чехи	23	45	21	- 0.1
9.	Словаки	30	27	25	0.4
10.	Литовці	15	56	16	- 0.6
11.	Німці	9	65	17	- 0.9
12.	Болгари	18	33	30	0.1
13.	Білоруси	15	45	21	- 0.3
14.	Росіяни	16	51	23	- 0.5
15.	Ізраїльтяни	14	45	21	- 0.4
16.	Українці	9	66	14	- 1.1
17.	Серби	10	37	21	- 0.3
18.	Румуни	14	41	25	- 0.1

На відміну від українців, у поляків негативні стереотипи розповсюджені відносно тих народів, з якими вони безпосередньо контактують. Позитивні гетеростереотипи стосуються більш далеких народів, які проживають в економічно розвинених країнах. Помітну роль відіграє також релігійно-культурний чинник, що добре видно на прикладі ставлення до італійців та французів.

Показовим є ставлення поляків до українців, яке різко контрастує з відповідним ставленням росіян. Це ще одна ілюстрація до думки, яку я вже висловлював. Розглядаючи стосунки між народами, корисно використовувати такі ідеально-типові конструкції як “повна сумісність між народними масами та повна несумісність між елітними групами” і “повна сумісність елітних груп та несумісність народних мас”. Природно, що у відповідності до веберівської традиції ці конструкції слід розглядати не як онтологічні описи, а перш за все як методологічні інструменти. Застосовуючи їх до відносин між слов’янськими народами, які відігравали і відіграють в житті України дуже важливу роль, українсько-російські відносини треба розташувати ближче до першого полюсу, а українсько-польські – до другого. (43)

Реалії міжетнічних стосунків в будь-якій країні не можуть бути абсолютно однаковими між різними етнічними групами. Показовим тут є досвід США, де нагромаджено величезний соціологічний матеріал з цієї проблеми. В цій країні регулярно заміряються міжрасова та міжетнічна дистанції. Отримані дані свідчать про те, що стабільно на останніх місцях залишаються вихідці з Азії, афро-американці та мексиканці. (44) З цього приводу можна висловлювати жаль, обурення тощо. Проте краще цю реальність враховувати в політиці, таким чином регулюючи міжетнічні стосунки, щоб стереотипи свідомості не перетворювалися на фактори, що легітимізують насильство. Далі зусилля державної політики мусять бути спрямовані на досягнення гармонійної взаємодії між етнічними спільнотами, коли етно-расова різноманітність перетвориться на джерело соціальної творчості.

В цілому ж ця грань відносин між українцями й росіянами свідчить про сумісність цих етносів. А отже, у нашої країни є величезний ресурс міцності. Безумовно, як будь-яке явище суспільної дійсності, низький етнічний поріг між українцями та росіянами має як позитивні, так і негативні наслідки. Їх слід не захвалювати чи замовчувати, а спокійно аналізувати. Так, до негативних наслідків слід віднести несприйняття росіянами інакшості українців. Всеросійський центр вивчення громадської думки в жовтні 1997 р. опитав за загальноросійською вибіркою 1600 респондентів, поставивши перед ними питання “Як Вам здається, росіяни та українці – один народ чи два різних народи?” Більшість, а саме 56% від загальної кількості опитаних, погодилися з думкою, що це один народ, 37% були згодні з тим, що це два різних народи, а 7% певної думки не мали. (45)

В принципі такі особливості громадської думки росіян можуть бути основою тиску на українців з метою їх асиміляції. Але це не єдина можливість розвитку українсько-російських контактів. Дослідження показують, що росіяни в Україні набувають психологічних рис, властивих українцям, переймають у останніх риси побутової культури тощо. Соціальний психолог В.О.Васютинський, узагальнюючи результати загальноукраїнських опитувань, робить висновок, що “...російська етнічна група в Україні великою мірою вкорінена в українське суспільство і на більшій території країни соціально-психологічні відмінності між українським і російським населенням простежується невиразно (на відміну, наприклад, від країн Балтії або Молдови)”. (46) Отже, і в соціально-психологічному відношенні стихійно сформувалась домінуюча коаліція східнослов'янських народів в Україні. В реальній політиці слід виходити з цього факту, а не намагатися зруйнувати цю суспільну угоду заради якоїсь примарної мети.

Другий аспект “російського питання” в Україні – регіональний. Пропорції українців та росіян в етнічній структурі різних областей не однакові. Росіян більше в східних областях, ніж в західних. У Криму росіян більше, ніж українців (за даними перепису 1989 р. відповідно 67.0% та 25.8%). В усіх інших областях українці чисельно переважають. Щоправда, в Донбасі українці та росіяни є приблизно однаковими за чисельністю етнічними групами. Станом на 1989 рік у Луганській області українці становили 51.9%, а росіяни – 44.8% від загальної чисельності населення, в Донецькій області – відповідно 50.7% та 43.6%. У Харківській області українців мешкало 62.8%, росіян – 33.2%, у Запорізькій – відповідно 63.1% та 32.0%, в Одеській – 54.6% та 27.4%, у Дніпропетровській – 71.6% та 24.2%, у м. Київ – 72.5% та 20.9%.

В жодній з областей Західної України частка росіян в структурі населення не досягає навіть 10%. Так, у Тернопільській області українці становлять 96.8%, а росіяни – 2.3% від загальної чисельності населення, в Івано-Франківській – відповідно 95.0% та 4.0%, в Рівненській – 93.3% та 4.6%, у Львівській – 90.7% та 7.1%.

Про особливості регіонального розподілу етнічних росіян в Україні свідчать і такі дані перепису 1989 р. В Донецькій області проживало 20.4% усіх росіян республіки, в Криму – 14.4%, в Луганській обл. – 11.3%, у Харківській обл. – 9.3%, у Дніпропетровській обл. – 8.2%, в Одеській обл. – 6.3%, у Запорізькій обл. – 5.8%, у м. Київ – 4.7%, у Миколаївській обл. – 2.3%, у Херсонській обл. – 2.2%, у Львівській та Сумській областях – по 1.7%, у Полтавській обл. – 1.6%, у Київській обл. – 1.5%.

Цікаву інформацію про регіональні особливості українсько-російських відносин дають міграційні процеси. За їх рахунок питома вага росіян в етнічній структурі східних областей поступово зростала. Динамічні ряди мають такий вигляд. Луганська обл.: 1959 р. – 38.8%; 1970 р. – 41.8%; 1979 р. – 43.8%; 1989 р. – 44.8%. Донецька обл.: 1959 р. – 37.6%; 1970 р. – 40.6%; 1979 р. – 43.2%; 1989 р. – 43.6%. Харківська обл.: 1959 р. – 26.4%; 1970 р. – 29.3%; 1979 р. – 31.8%; 1989 р. – 33.2%. Дніпропетровська обл.: 1959 р. – 17.2%; 1970 р. – 20.9%; 1979 р. – 22.9%; 1989 р. – 24.2%.

В областях Західної України частка росіян або залишалась стабільною, або зменшувалась. Львівська обл.: 1959 р. – 8.6%; 1970 р. – 8.2%; 1979 р. – 7.6%; 1989 р. – 7.1%. Івано-Франківська обл.: 1959 р. – 3.5%; 1970 р. – 3.7%; 1979 р. – 3.7%; 1989 р. – 4.0%. Тернопільська обл. – 1959 р. – 2.5%; 1970 р. – 2.3%; 1979 р. – 2.2%; 1989 р. – 2.3%. Рівненська обл.: 1959 р. – 4.2%; 1970 р. – 4.8%; 1979 р. – 4.6%; 1989 р. – 4.6%. Волинська обл.: 1959 р. – 4.2%; 1970 р. – 4.0%; 1979 р. – 4.3%; 1989 р. – 4.4%. (47)

Останні дослідження міграційних процесів у Львівській області свідчать про дію там механізму гомогенізації етнічного складу. Протягом 1990-1996 рр. в цій області зростала чисельність в абсолютних показниках тільки українців. Абсолютні показники інших національних груп, за свідченням А.Романюка, постійно зменшувалися. Чисельність євреїв зменшилася на 55.4%; росіян – на 8.2%; поляків – на 7.9%. (48)

Отже, “російське питання” в Україні набуває характеру міжрегіонального питання. Воно є визначальним чинником в проблематизації відносин Сходу та Заходу України.

Третій аспект цього питання пов’язаний з долею російської мови в Україні. Зараз для більш ніж 50% населення нашої країни російська мова є головним засобом спілкування.

В останні роки виявилось розходження між офіційною державною політикою в мовному питанні, яка була спрямована на витіснення російської мови з офіційної сфери, та прагненнями більшості населення України. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, які були отримані в 1997 р., 20% опитаних висловлюються за надання російській мові статусу другої державної, а 49% респондентів були згодні з наданням російській мові статусу офіційної, тобто більш ніж 2/3 населення підтримують підвищення правового статусу російської мови в Україні. М.О.Шульга з цього приводу зауважує: “Опитування відображають високу толерантність в етнополітичних орієнтаціях громадян України. Вона (толерантність) у населення значно вища, ніж у багатьох політиків, особливо правої частини політичного спектра”. (49)

Мовне питання буде розглянуто детально в наступних главах. Тому тут я обмежуся тільки цими загальними його характеристиками.

Четвертий аспект питання, що розглядається, стосується перспектив розвитку російської професійної культури в Україні. Відразу слід сказати, що саме цей аспект є найбільш конфліктогенним. Заборонні укази російського самодержавства, починаючи з Петра І, були спрямовані саме проти української професійної культури. Культурні діячі України

виробляли антиімперську ідеологію, яка у деяких з них набувала антиросійського забарвлення.

У середовищі останніх було розроблено концепцію про принципову несумісність української культури як європейської, центром якої є людина, та культури російської як азійської, зосередженої на державі, яка поглинає індивідуальність. (50) Д.Донцов з переконання, що Україна як європейська країна цілком чужа “візантійсько-татарській Московії” зробив політичне узагальнення: “Одне лише певне: держава, що має бути збудована в Дніпровій області, вирізана з тіла сучасної російської імперії, населена народом, якого його ворожі до Росії традиції не лише не згасли, але останньою політикою Росії ще зміцнені, ця держава на непроглядно довгий час буде до розпорядження кожної політичної комбінації, вістря якої буде звернене проти Росії”. (51)

Ці ідеологічні засади знайшли подальший розвиток в середовищі українських емігрантів. Петро Голубенко (П.І.Шатун) присвятив цій справі велику працю “Україна і Росія у світлі культурних взаємин”. Весь її текст підпорядковано двом тезам, які автор сформулював так: “Культурні і політичні взаємини України з Москвою починаються аж з кінця XVI століття. Характерною рисою цих взаємин є культурна перевага України над Москвою, з одного боку, і недовір’я та ворожнеча москвинів до українців – з другого”. (52) Для П.Голубенка не просто російське самодержавство, чи навіть російська професійна культура, а саме російський етнос постає як ворог українців. Він прямо писав: “...Росіяни завжди дивилися на українську культуру як на суперницю російської і їхні зусилля були спрямовані на боротьбу з українською свідомістю та українською культурною творчістю”.(53)

Останніми роками подібні ідеологічні конструкції стали фактором внутрішньоукраїнського ідейного життя.(54) Від них вже неможливо просто відмахнутися. Їх небезпечно заганяти в культурну підсвідомість. Адже у цьому випадку вони будуть виринати з темних глибин саме в періоди загострення міждержавних українсько-російських відносин, надаючи їм відтінок фатальності. Міфологізація труднощів, які, мабуть, неминучі при становленні відносин між такими великими державами, як Україна і Росія, завдає шкоди обом сторонам.

Конфліктологічна експертиза поглядів П.Голубенка показує їх небезпечність для розвитку України. Соціологи, що вивчають конфлікти, виділяють етапи їх розгортання, які одночасно являють собою певні моделі конструювання соціальної реальності елітними групами. А.Г.Здравомислов пише про етапи інтерпретації ключових понять, номінації, створення конфліктних ситуацій та вибору засобів боротьби в діапазоні “насильство – ненасильство”. (55) Праця П.Голубенка являє собою саме етап номінації, що відкриває шлях для провокування конфліктів сутичок. Боротьба, в тому числі з застосуванням насильства, стає неминучою, якщо не здійснити інший варіант конструювання соціальної реальності. В Україні склалася ситуація, коли конструкція українсько-російських відносин, створена інтелектуалами – націоналістами, є несумісною з конструкцією цих відносин, яка склалася стихійно в процесі взаємодії українських та російських народних мас. Ця суперечність зберігається вже доволі довгий час і не може не виглядати парадоксально.

Варта уваги ще одна обставина. Установка на суперництво з російською професійною культурою була притаманна не лише свідомим націоналістам. Вона з’являлася і в середовищі українських націонал-комуністів. Яскравий приклад цього дав М.Хвильовий. У статті “Україна чи Малоросія?” він відштовхувався від загальних настанов таких циклістів як М.Я.Данилевський та О.Шпенглер, поєднуючи їх погляди з марксизмом.

М.Хвильовий таким чином, мабуть, хотів знайти відповідь на запитання про причину запізнення світової комуністичної революції. Шпенглерівське твердження про сутінки європейської культури, здавалося, пояснювало неуспіх пролетарських революцій у Західній Європі. Російська ж дійсність вселяла песимізм в українського романтика “загірної комуни”: “Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, – пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні, і зокрема в центрі її, ви чули тільки “товариш”, там вже давно перейшли з “гражданина” на “господин””. (56) Зневіра в революційних потенціях Росії породжувала у М.Хвильового критичне ставлення до всієї російської культури: “Російський пасивний песимізм виховував кадри “лишніх людей”, просто кажучи, паразитів, “мечтателів”, людей без “определенных занятий”, “нитиків”, сіреньких людей “двадцатого числа”.” (57) У російській культурі поєдналися месіанська маячня, бюрократизм та теософія. Тому гаслом, яке здатне врятувати світову революцію для українського письменника стає “Ex oriente Lux!” Саме Схід мусить врятувати для комуністичного суспільства великі досягнення Заходу. “...Економіка Західної Європи може стати на міцну матеріальну базу для азійських конкістадорів. “Жовта небезпека”, що її так жахалася буржуазія, по суті, завжди символізувала ту реальну силу, яка розв’яже проблему комуністичного суспільства, активно почавши утворювати новий культурно-історичний тип”. (58) Конкістадорами М.Хвильовий називає сильних і цільних людей. Саме Україна “...виховала в своїх буйних степах тип революційного конкістадора”. (59) Тому вона мусить стати авангардом творення нового культурно-історичного типу.

Щоб відповідати цьому призначенню, Україна мусить позбутися наслідків свого колоніального минулого, перетворитися на модерну націю. “І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес”. (60)

Домінування російської культури в Україні може загальмувати ці прогресивні процеси. Тому невідворотною стає боротьба двох культур. Українська інтелігенція опинилася в ситуації конкуренції з інтелігенцією російською на книжковому ринку. “Орієнтуючись на російське мистецтво, вона не здібна побороти свого конкурента, бо її крам буде завжди розцінюватись як крам другого, третього чи четвертого сорту, хоч би він був і першого”. (61) М.Хвильовий дуже відвертий у своїх судженнях, відвертий до “здорового цинізму” в розумінні А.Сміта. Його концепція багато що пояснює і в поведінці української інтелігенції кінця перебудови, коли велика кількість поетів, прозаїків, режисерів пішла в політику. Безсумнівно, не останню роль тут зіграла боротьба за ринок. Щоправда, таким чином вона й була програна. Але відвертості М.Хвильового вже ні в кого не було.

Заради об’єктивності слід зазначити, що сам М.Хвильовий боротьбу за ринок пов’язував лише з непом. Головну ж мету він вбачав в іншому: “Нове гасло, що його скеровано проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва (“соревнования”) для двох націй і не як націй, а як революційних факторів”. (62) Перемога України в цій боротьбі забезпечить перемогу нових сил у Росії, оновлення російської культури.

Проблематика “боротьби двох культур” особливої актуальності набуває після отримання Україною незалежності. Правда, тепер серед частини української інтелектуальної еліти формується більш тонке розуміння взаємодії між українською та російською

професійними культурами в Україні. М.В.Попович пише: “Російська література, російська музика, російське малярство, вся російська культура – це не одна з іноземних культур, як то хоче зобразити дехто з наших політичних лідерів та освітніх адміністраторів. На жаль чи на щастя – це залежить від політичних смаків, – але російська культура для нас не чужа і ми не зрозуміємо власної духовної історії, якщо викинемо з неї духовну Росію”. (63) Тому М.В.Попович пропонує йти до НАТО, зберігаючи культурну єдність з Росією. Майбутнє покаже, наскільки це можливо. Але проблема окреслена надзвичайно рельєфно.

Великої уваги взаємодії української та російської культури надає І.М.Дзюба. В його працях останніх років можна побачити певну роздвоєність між тим, як розуміється теоретиком необхідне та наявне. Максима необхідного формулюється таким чином: “Культури мають бути поряд одна з одною, а не замість одна одної”. (64) Заміщення національної культури іншою – знищення нації. Але розглядаючи далі історію ствердження і роль російської культури в Україні, І.М.Дзюба пише: “Насаджувана силоміць і добре доглянута, вона прижилася на сприйнятливим ґрунті і почала давати плоди, привабливі й для українців. Вона зробилася й залишається самостійним чинником і чинником неоднозначним, широкий діапазон дії якого лежить між полюсами асиміляції та індукування внутрішніх струмів самої української культури – в імпульсах як притягування, так і відштовхування. Можна по-різному до цього ставитися, але вона глибоко ввійшла в життя українського суспільства, і українська культура мусить виживати в масовому оточенні російської, і співпрацюючи з нею, і конкуруючи на нерівних умовах”. (65) Дослідник вважає, що зараз “...їдеться не про витіснення російської культури, а про оптимізацію її взаємин з українською, про збалансування її присутності – присутності інших культур світу”. (66) Мені здається, що від цих констатацій слід рухатись далі. Для цього слід визнати, по-перше, що нереалістично очікувати складання в Україні моноетнічної цілісності української культури. Культура нашої країни може розвиватися як цілісне утворення лише через діалог української та російської складових. Гранями цієї живої цілісності є й повинні залишатися “Вальдшнепи” М.Хвильового та “Біла гвардія” М.Булгакова... По-друге, українсько-російський культурний діалог це, мабуть, механізм розвитку обох культур. Багатоголосся культур в тому чи іншому культурному регіоні – умова творчої динаміки. Це добре видно на прикладі Західної Європи. Але цей же механізм діє і в східних слов'ян. Він не настільки добре помітний через політичні впливи. Все ж ми можемо побачити цикли перемін домінант, поперемінне лідерство, хвилі культурних інновацій, що йдуть то переважно з України, то переважно з Росії. Ці процеси ще чекають на своїх дослідників.

Вивчення українсько-російської культурної взаємодії повинне базуватися на визнанні того, що діалог не виключає моментів суперництва і навіть боротьби, але сторони діалогічної взаємодії життєво необхідні одна одній. Умовою діалогу є спільний тезаурус. В українсько-російському випадку він наявний. В цьому розгадка спадщини М.В.Гоголя, П.Д.Юркевича чи М.М.Ковалевського. Цю спадщину, а також спадщину багатьох інших діячів культури, неможливо розділити за етнічною приналежністю. Справжній діалог – завжди операція множення.

П'ятий аспект “російського питання” в Україні – геополітичний. Росія для України – це зона пріоритетних національних інтересів. Наша країна зацікавлена в російських ринках, в економічній кооперації з російськими підприємствами, в культурних обмінах, в захисті інтересів українців в Росії, в узгодженні дій на міжнародній арені та ін. Ці стратегічні інтереси не можуть бути відмінені такими минулими обставинами як криза чи незграбні, а то й злочинні дії представників політичних еліт.

У зв'язку з цим Україна повинна так побудувати систему відносин з Росією, щоб не тільки відчувати впливи з її боку, але й мати можливості самій впливати на її політику в сприятливому для нас напрямку. Слід розуміти, що цього неможливо досягти за допомогою хитрощів. Відносини з Росією мусять будуватися на основі чесності й принциповості. Однією з передумов такої політики є гармонізація відносин між українцями та росіянами в Україні.

1.2.4. Історичні особливості формування етнічної структури Донбасу

Ю.В.Бромлей якось зауважив, що аналогом соціального експерименту, який дозволяє висвітлитись етнічним властивостям народів, є міграції. (67) В цьому плані досвід формування територіальної спільноти Донбасу дуже багато дає для розуміння народів, які в ньому брали участь. У заселенні нашого краю з самого початку брали участь як українці, так і росіяни. Специфіка формування нашого краю полягала в тому, що він складався як українська земля в межах Російської імперії. Щоб розібратися з цією специфікою слід подивитися на зв'язок Донбасу з Слобожанщиною, яка сформувалася раніше і чиї традиції мали певний вплив на Донбас. До того ж, традиції Слобожанщини в міжетнічних стосунках найближчі до традицій Донбасу.

Господарче освоєння території нашої області починається з кінця XVI – початку XVII ст. як українцями, так і донськими козаками. Московський уряд сприяв переселенню сюди українців в межах Слобідської України, що формувалася. Переслідувалися при цьому прагматичні цілі. Територія сучасної Луганщини була ареною боротьби Російської держави з Кримським ханством. Як пише історик В.І.Золотарьов, "...організувати надійну оборону навіть при добре поставленій сторожовій службі без заселення місцевості було практично неможливо". (68)

Українців же сюди видавлював гніт польської шляхти. В Дикому Полі рятувалися учасники повстань. Особливо інтенсивним потік переселенців став під час визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького та під час Руїни. Саме ця українська колонізація перетворила наш край в одну з земель України.

Історики відмічають, що на початковому етапі в заселенні Слобідської України українці та росіяни брали участь по-різному. Українці сюди переселялися сімейно, великими групами на чолі з осадчими. Так, у 1652р. з-під Острогу на Волині переселилася тисяча козаків на чолі з полковником Іваном Дзиковським.

З Росії ж сюди потрапляли несімейні служилі люди. Якщо вони осідали на цій землі, то перетворювалися на слобожан. (69)

Острогозькому та Ізюмському слобідським полкам належала тільки частина території нашої області. В інших місцевостях існували зимівники запорожців. Ще частина земель належала Війську Донському. Безумовно, що ні в XVII, ні в XVIII ст. тут не було якогось єдиного соціального організму. Лише промислове освоєння нашого краю призвело в перспективі до формування нової територіальної спільноти. Але неможливо не бачити і спадковості в процесах заселення території нашої області.

Слобідська Україна сформувалася в політичному полі Московської держави. Д.Багалій писав: "...Хоч то було на диких, не заселених степах, котрі не були нічиєю власністю, але все ж таки на ту землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення українськими переселенцями, хоч ті землі в дійсності належали прадідам українців". (70)

Слобідська Україна відіграла величезну роль в історії Московської держави. Мені здається, що ця роль ще до кінця не зрозуміла і не поцінована. Знов-таки пошлюся на Д.І.Багалія, котрий писав про історичну роль Слобожанщини так: “Се було велике діло безіменного велетня-народа. Слободська Україна захищала собою московську Белгородську лінію і тому повинна була приймати на себе перші татарські напади”. (71) Ширше про це можна сказати, що живий щит з слобідських українців зробив життя Московської держави спокійнішим. З іншого ж боку, завдяки слобідським українцям зменшувалися сили Кримського ханства, яке й було ліквідоване 1783 р. Після цього в Росії з’явилися нові геополітичні перспективи в басейні Чорного моря, що в свою чергу вимагало створення воєнної промисловості на Півдні.

Доленосне значення мало формування Слобожанщини й для України. Ця українська земля надала всьому українському організмові нової геополітичної орієнтації. Є підстави стверджувати, що таким чином виник зв’язок України та Росії міцніший, ніж той, який пов’язаний з Переяславським договором 1654 р. Склалася широка зона українсько-російського порубіжжя, де на народному рівні розгорталися культурні обмінні процеси. В елітних шарах українського суспільства теж завдяки цьому відбулася переорієнтація, адже українська козацька старшина отримала перспективу набути прав російського дворянства. В своїй більшості вона сприйняла це з задоволенням.

Питання про взаємовідносини України й Росії потребує всебічного, системного розгляду. Абсолютизація одного з аспектів цих відносин може спотворити всю картину. Для всебічності розгляду необхідно розрізнати міждержавні та міжетнічні стосунки. У випадку українсько-російських відносин вони дуже часто не збігалися. Під цим кутом зору треба дивитися і на Переяславський договір. В цілому можна погодитися, що “військово-політичний союз України і Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї”. (72) Але не можна цей розвиток подій пояснювати винятково підступністю однієї з сторін та тим, що “надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників”. (73) Здається мені, що саме застосування в цьому контексті терміну “національно-державні інтереси” – данина сучасності. Модернізація ж минулого – один з способів творення політичної міфології. Запобігти цьому може соціологічний погляд на українське суспільство доби Великого повстання. Воно було станом корпоративним, але вищі щаблі були погано з’єднані з нижчими. Верхи й низи розділялися етнічно й релігійно. Антипольська війна породила егалітарні тенденції в українському суспільстві. Але далі козацька старшина сама почала перетворюватися на шляхту, породжуючи антиегалітарні тенденції в суспільному житті. Українське суспільство XVII ст. змогло розвинути неймовірну енергію в боротьбі з Польщею, але його політична еліта не досягла згоди з приводу майбутнього країни. Через це вона виявилася нездатною сконструювати соціальний простір України як незалежної держави. Звідціля – Руїна, втеча величезних мас населення на Слобідську Україну, яка все міцніше поєднує український та російський народні організми.

Окрім цього, українсько-російські відносини слід розглядати як такі, що еволюціонували в часі. В цьому процесі змінювалися самі суб’єкти взаємодії. Так, українське суспільство втрачало відносні риси егалітаризму і демократизму, з якими воно вийшло з визвольної війни. Його еліта захопилася здобуттям та переділом власності, утисками козаків та представників інших суспільних верств. Тим самим, як писав Д.І.Багалій, вона “приготувала для себе свою політичну смерть”. (74) Скориставшись зловживаннями слобідських полковників, царський уряд скасував автономію Слобідської України. В перспективі це відкрило шлях до закріпачення селянства. Тобто сам розвиток соціальної

структури українського суспільства в XVII-XVIII ст. не сприяв збереженню автономії, не кажучи вже про здобуття незалежності.

У Росії ж на рубежі XVII і XVIII ст. сталися політичні та культурні мутації, які відкривали шлях до технологічної, адміністративної та культурної модернізації, що парадоксально вели до збереження і підсилення феодалізму. Росія скористалася здобутками європейської культури, які були пов'язані з буржуазним розвитком, для укріплення середньовічних політичних та соціальних інститутів. У цій справі велику роль відіграли освічені українці. Достатньо пригадати Ф.Прокоповича. Внаслідок цих змін, колосально зріс вплив бюрократії. Бюрократизація ж держави породила тенденцію до нівелювання культурного життя по всій імперії. Цей шлях в історичній перспективі вів до глухого кута, але в перспективі короточасній дав Росії переваги у вигляді небаченого зростання військової могутності, а за її допомогою, збільшення території.

У процесі взаємодії змінювалися і уявлення українців та росіян один про одного. Про початковий етап Д.І.Багалій писав так: “Придивляючись до переселенців, московські люди побачили, що се були хоча й рідні брати їх, але все-таки вони дуже од них одріжнялися усім своїм життям і своїми звичаями. І оцю велику різницю вони обізвали у своїх актах “черкаскою, старочеркаскою обыкlostію, обычностъю”, себто їх особливими звичаями. І до сих звичаїв вони спочатку однеслися обережно”. (75) Цими звичаями обґрунтовувалися привілеї, якими наділялися українці, і яких не мали великороси. Перш за все це право на вільну займанщину земель. В становому суспільстві такі характеристики дуже важливі. Взагалі у XVIII ст. населення Слобожанщини ділилося на 7 станів: “...1) козаки виборні, або компанейці, і їх підпомошники, 2) козаки підсусідки, 3) козака старшина, 4) поспільство, або піддані, 5) цехові люди, або ремісники, 6) духовенство, 7) великоросіяне та чужоземці”. (76) Великороси об'єднані з чужоземцями саме за рівнем прав, а не на етнічному ґрунті.

Історик Т.В.Вихрова відмічає, що “...два народи, які жили плечем до плеча на Слобожанщині, спочатку ставилися один до одного насторожено. Але неприязнь один до одного не йшла далі взаємних дражнівок, насмішок з особливостей національних характерів. В цілому стосунки між українцями та росіянами були доброзичливими”. (77) Вона ж на основі аналізу документів пише, що в слободах з українсько-російським населенням дуже швидко з'являлися змішані шлюби, переймалися звичаї та традиції, особливості побуту. (78)

Етнографи зафіксували досить багато народних приповідок як українських, так і російських, які являють собою гетеростереотипи іншої етнічної групи. Часто вони мають форму дражнівок. Але у відносинах українців та росіян навряд чи цей факт можна витлумачити як прояв неприязні на етнічному ґрунті. Справа в тому, що в аграрних суспільствах дражнівки побутують саме на внутрішньоетнічному рівні. В.В.Карлов відмічав, що “...локально-земляцькі відмінності до найдрібніших деталей та тонкощів розпізнавалися самим населенням, яке, як правило, не приймало і висміювало будь-які варіанти, хоча б скільки-небудь відмінні від прийнятих у власному середовищі”. (79) Так що немає підстав і з відповідних етнографічних фактів, зафіксованих на Слобожанщині, робити якісь висновки про неприязнь між українцями та росіянами.

Донбас як нова металургійна та паливна база Російської імперії почав формуватися з кінця XVIII ст., коли згідно з указом Катерини II від 14 листопада 1795 р. були засновані Луганський завод і вугільна ломка в урочищі “Лисича балка”. Це поклало початок новому етапу в українсько-російській культурній взаємодії. Адже вперше на українській землі почав формуватися острівцеві індустріального суспільства.

Для роботи на Луганському заводі були переселені кваліфіковані робітники та майстри з Липецького та Олександрівського (м. Петрозаводськ) металургійних заводів. Для потреб заводу царським урядом були закуплені кріпаки у поміщиків Тамбовської та Курської губерній. До заводу були приписані селяни чотирьох місцевих сіл. У 1796 – 1798 рр. сюди партіями були надіслані 371 чол. колишніх польських військовослужбовців. Керівництво роботами здійснювали шотландець Карл Гаскойн, англієць Адам Сміт та ін. (80)

Перші островці індустріального суспільства на українській землі з соціологічної точки зору мали парадоксальний характер. Тут поєднувалися новітня техніка та технології з архаїчними суспільними відносинами. Виробництво трималося на примусовій праці. Сучасний дослідник В.І.Подов так пише про організацію діяльності Лисичанського рудника та Луганського заводу: “На руднику, як і на заводі в цілому, підтримувався суворий режим військової дисципліни. Робітники, по суті, знаходилися на становищі військовослужбовців. Все їх життя підпорядковувалося гірничому статуту, який мало чим відрізнявся від військового. Гірничим чиновникам присвоювалися військові звання. На заводі був створений військовий суд, який був покликаний захищати підвалини феодальної держави. За найменші провинності робітників жорстоко карали”. (81) Проте я не вважаю за можливе саме з цих фактів виводити нинішні характеристики мешканців Луганщини. На жаль, про це доводиться писати. Не так дав-но з’явилася стаття, де заснування Луганського заводу саме як підприємства, яке було покликане задовольняти військові потреби, проголошується “археподією”. Постулюється, що “археподія” обумовила в соціальній психології луганчан схильність до державного патерналізму, майже зробила їх релігією військової сили та ін. (82)

Автори XIX ст. свідчать зовсім про інше. Так, професор І.Тіме писав: “У Луганську та Лисичанську свого часу був достатній контингент прекрасного гірничозаводського населення. Маючи випадок протягом двох років (1868 – 1869 рр.) керувати спорудженням машин для Лисичанського заводу, ми до цих пір зберегли найпрекрасніші спогади про робітників Луганська та Лисичанська, багато з яких за шляхетністю, за старанністю та знанням справи були справжні джентльмени”. (83) Отже, розвиток промисловості в нашому краї навіть в умовах домінування позаекономічного примусу призвів до формування нової якості робочої сили.

Але після реформи 1861 р. почався новий етап розвитку нашого краю. До цього часу територія сучасного Донбасу була малонаселеною. Тут залишались значні площі вільних цілинних земель. (84) Про чисельність населення та про його етнічний склад в середині XIX ст. дає уявлення наступна таблиця.

Отже, напередодні реформи 1861 р. на території сучасного Донбасу чисельно домінуючою етнічною групою були українці. Але в другій половині XIX ст. відбулися радикальні зміни в етнічній структурі населення. Це було обумовлено характером міграційних потоків.

Пореформені міграції, їх вплив на етнічну структуру Донбасу ретельно вивчила Н.П.Пашина. Вона дійшла висновку, що “...аграрні та промислові міграції в Донбас були приблизно однаковими, а в подальшому основна частина емігрантів йшла в промисловість”. (86) Головними факторами переселення були економічні чинники. При цьому, якщо до відміни кріпацтва російське населення державною силою та общиною стримувалося від переселення на південні терени, а українці були мобільнішими, то тепер становище змінилося. Після реформи у селян було відібрано близько 5 млн. дес. землі. За землю разом з процентами вони змушені були виплатити близько 2 млрд. руб. Стрімко

зростали недоплати в Рязанській, Тульській, Орловській, Казанській та Смоленській губерніях. Близько 4/5 селянських господарств були змушені продавати робочу силу. Станом на 1893 р. в 46 губерніях Росії 24.4% від загальної кількості селян становили резервну армію праці.

На землях сучасного Донбасу були дешевші ціни на землю, ніж в Центрально-Чорноземному регіоні Росії. Так, у 80-ті роки у нас десятина землі коштувала від 30 до 80 руб. у порівнянні з 55 – 150 руб. в російському Центрально-Чорноземному регіоні. Крім того, на наших територіях існувала велика потреба в робочих руках, які до того ж краще оплачувалися. Таким чином, виник суспільний механізм, який спрямовував переселенські потоки з місць аграрного перенаселення на терени сучасного Донбасу. Тому в цілому тут населення зростало в 5 разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії.

Потужним чинником збільшення міграційних потоків на територію Донбасу стала стрімка індустріалізація нашого краю. Її показником може бути збільшення вуглевидобутку за 40 пореформених років в 112 разів. З 17 металургійних та машинобудівних заводів Півдня 12 діяли в Донбасі. Всього ж у 1900 р. тут діяло близько 300 різних підприємств.

Н.П.Пашина вважає, що до 1880 р. Донецький басейн як окремий економічний регіон вже склався “начорно”. На рубежі ж XIX та XX ст. Донбас перетворився на провідний центр індустрії Російської імперії. (87)

Внаслідок міграцій відбулися значні зміни в етнічній структурі населення Донбасу. По-перше, збільшилася питома вага росіян, по-друге, зросла кількість етнічних груп, представники яких мешкали в Донбасі. Чіткі уявлення про ці зміни дає співставлення даних середини XIX ст. з даними Всеросійського перепису 1897 р. Наведу останні дані по Донбасу в табличній формі.

Таблиця 4

Національний склад населення Донбасу

за даними перепису 1897 р. (88)

Етнічні групи	Бахмутський повіт	Маріупольський повіт	Слов'яносербський повіт	Старобільський повіт	м. Слов'янськ	Усього
Українці	193510	117206	88633	299599	11677	710613
%	58.2	46.1	50.7	83.4	73.9	62.5
Росіяни	103702	35691	79281	52932	3668	275274
%	31.2	14.0	45.4	14.7	23.2	24.2
Білоруси	2468	1697	1564	5309	23	11061
%	0.7	0.67	0.9	1.48	0.14	1.0
Греки	142	48290	14	1	6	48452
%	0.042	19.0	0.008	-	0.04	4.2
Німці	12646	19104	896	1085	43	33774
%	3.8	7.5	0.5	0.3	0.27	3.0

Євреї	9457	10291	2331	99	238	22416
%	2.8	4.0	1.3	0.03	1.5	2.0
Татари	346	15462	151	15	8	15992
%	0.1	6.0	0.09	0.004	0.05	1.4
Молдавани	6371	95	839	-	-	7305
%	1.9	0.037	0.48	-	-	0.64
Турки	21	5320	4	-	-	5345
%	0.06	2.0	0.002	-	-	0.4
Поляки	2000	528	1511	50	58	3147
%	0.6	0.20	0.29	0.013	0.37	0.27
Французи	451	46	122	3	5	625
%	0.13	0.018	0.07	-	0.03	0.05
Цигани	255	21	177	172	-	625
%	0.076	0.008	0.10	0.05	-	0.05
Вірмени	281	60	124	4	55	524
%	0.084	0.023	0.07	-	0.34	0.04
Англійці	184	41	13	-	3	241
%	0.055	0.016	0.007	-	0.02	0.02
Литовці	118	13	52	-	-	183
%	0.035	0.005	0.029	-	-	0.01
Чехи і словаки	130	21	25	1	-	177
%	0.039	0.008	0.014	-	-	0.01
Італійці	37	39	25	-	-	101
%	0.011	0.015	0.014	-	-	0.008
Осетини	53	8	28	3	-	92
%	0.015	0.003	0.013	0.008	-	0.008
Болгари	17	53	13	-	-	83
%	0.005	0.02	0.007	-	-	0.007
Латиші	56	9	9	4	4	82
%	0.016	0.003	0.005	0.0008	0.3	0.007
Фіни	53	4	9	2	-	68
%	0.015	0.001	0.005	0.0002	-	0.005

Серби	23	25	5	-	-	53
%	0.006	0.009	0.002	-	-	0.004
Грузини	8	3	11	3	-	24
%	0.002	0.001	0.006	0.0008	-	0.002
Шведи	10	4	8	-	2	24
%	0.003	0.001	0.004	-	0.012	0.002
Горці	4	-	15	-	-	19
%	0.0018	-	0.008	-	-	0.002
Перси	8	6	1	2	-	17
%	0.002	0.002	0.0005	0.0002	-	0.001
Естонці	10	1	3	-	-	16
%	0.003	0.001	0.001	-	-	0.001
Голландці	5	-	1	-	-	6
%	0.001	-	0.0005	-	-	0.0004
Норвежці	1	4	-	-	-	5
%	-	0.01	-	-	-	0.0004
Угорці	-	1	-	-	-	1
%	-	-	-	-	-	-
Інші	8	3	3	-	-	14
%	0.002	0.001	0.001	-	-	0.001
Всього	332478	254056	174753	359282	15789	1136361
%	100	100	100	100	100	100

Порівняння даних таблиць 3 і 4 свідчить про те, що українці залишилися в Донбасі найбільш чисельною етнічною групою, але їх питома вага дещо зменшилася з одночасним зростанням питомої ваги росіян. На протилежних полюсах знаходилися Старобільський та Маріупольський повіти. Перший був майже моноетнічним (83.4% населення – українці). Разом з росіянами та білорусами східнослов'янське населення тут становило 99.6%. Другий характеризувався наявністю досить великих неслов'янських етнічних груп. Так, другою за чисельністю після українців (46.1% населення) етнічною групою тут були греки (19%), четвертою – німці (7,5%), п'ятою – татари (6%), шостою – євреї (4%).

Н.П.Пашина з'ясувала, що українці та росіяни в Донбасі по-різному орієнтувалися відносно професійних занять та способу життя. За даними перепису 1897 р. в гірничозаводській промисловості нашого краю росіяни становили 74% робітників, українці – 22.3%, в металургії – відповідно 69% та 20.2%. (89) Такий розподіл найбільш численних етнічних груп у промисловості досить показовий. Його не можна пояснити тим, що серед мігрантів-росіян переважали робітники. Ні, це теж були в своїй масі вихідці з села. Але вони більш радо, ніж українці, йшли працювати на шахти та заводи. Крім

цього, й підприємці намагалися наймати на роботу безземельних селян з російських губерній. Справа тут полягала не в етнічних симпатіях. Підприємці були зацікавлені в постійних працівниках, а не в таких, що будуть періодично відлучатися на сезонні сільськогосподарські роботи. Тому тільки на залізниці серед працівників фіксувалася невелика чисельна перевага українців, адже робота тут не вимагала повного відриву від землі. (90)

У сільськогосподарському виробництві співвідношення етнічних груп було іншим. У трьох повітах Донбасу (Бахмутському, Маріупольському та Слов'яносербському) за переписом 1897 р. нараховувалося 532480 чол., які займалися землеробством, тваринництвом та обробкою продукції землеробства та тваринництва. З них 329217 чол. (61.8%) були українцями, 97563 чол. (18.3%) – росіяни, 46015 (8.6%) – греками, 26838 чол. (5.0%) – німцями. (91)

Отже, незважаючи на те, що за пореформені роки XIX ст. приплив мігрантів у Донбас був приблизно однаковим як з російських (46.7%), так і з українських (37.9%) губерній, але міграція висвітила різні схильності українців та росіян. (92) Завдяки цьому формувалося російськомовне місто та українськомовне село. Але оскільки в Донбасі саме промислова праця була провідним видом діяльності, це автоматично призводило до домінування російської мови в краї. Тобто, **російсько-українська мовна асиметрія нашого краю пов'язана з історією складання його соціальної структури, з місцем у ній різних етнічних груп.** Мабуть вже з кінця XIX ст. можна говорити про певні закономірності розвитку етнічної структури Донбасу. Саме ці закономірності сприяли поступовому збільшенню питомої ваги росіян в усій масі населення.

До етнічних процесів не можна підходити механістично. При поясненні міграцій слід враховувати стан соціальної структури не тільки в місцях виходу мігрантів, але й у місцях їх нового поселення. Це добре видно, коли порівняти динаміку української та російської етнічних груп у Донбасі та в Новоросії. З механістичної точки зору пропорції цих етнічних груп у названих регіонах мусили б бути однаковими. Між тим, за даними, які наводять С.І.Брук та В.М.Кабузан, частка українців у Новоросії зростає з 9.4% у 1719 р. до 45.9% у 1858 р., а далі дещо знижується до 42.9% у 1897 р. У цей же час питома вага росіян зменшується з 90.6% у 1719 р. до 21.1% у 1858 р., а потім незначно зростає до 30% у 1897 р. (93) Зрозуміло, що за цією динамікою стоять зовсім інші процеси в народному господарстві, а отже й інша соціальна структура. Сільськогосподарська Новоросія не мала тієї притягальної сили для безземельного російського селянина як Донбас.

Дослідники констатують, що стосунки між українськими та російськими мігрантами на землях, які зараз складають Донбас, були дружніми. Це стосується як аграрних, так і промислових мігрантів. Міграційні потоки якщо й породжували напруженість, то не в стосунках між українцями і росіянами, а в відносинах аграрних мігрантів і місцевого сільського населення. Останні побоювання підвищення орендної плати за землю та зниження ціни на робочу силу. (94) В промисловій сфері не було й цих перешкод.

Для Донбасу характерною була взаємодія українських та російських народних мас практично без участі гуманітарної інтелігенції. Елітні прошарки суспільства тут представляла переважно технічна інтелігенція. Взагалі в міжлюдських контактах величезну роль відігравали саме технологічні відносини, адже саме виробництво було головною ареною суспільних інтеракцій. Формувалося індустріальне суспільство без сегрегації за національними ознаками, але з сильними технократичними традиціями.

Взаємодія між українцями та росіянами в нашій місцевості вже в другій половині XIX ст. почала породжувати синтетичні явища в культурі. Надійним індикатором, який дозволяє їх зафіксувати, є поява власної фольклорної традиції. У Донбасі вона є, причому дуже оригінальна. Фольклорист Ю.П.Фесенко зафіксував побутування на Луганщині деяких народних пісень як в українському, так і в російськомовному варіантах. (95) Він пише: “Фольклор у Луганщині необхідно сприймати як особливе культурне утворення”. (96) Цікавим і обґрунтованим видається й наступний висновок вченого: “Репертуар народно-поетичної творчості, який ствердився на Луганщині, при всій його внутрішній рухливості мало піддається зовнішнім впливам. Він майже несприйнятливий й до привізного (західного) українського фольклору, і до пісень з російської глибинки”. (97)

Особливе значення для Донбасу має шахтарський фольклор. Тут навіть можна говорити про складання елементів власної міфології. Перш за все це стосується оповідок про такий амбівалентний персонаж як Шубін, якого не зовсім точно називають шахтарським чортом. Оригінальна міфотворчість, як випадок інтенсивного семіозису, могла відбуватися лише в умовах радикального розриву переселенців у Донбас зі своїм минулим. Колишні селяни потрапляли в нові умови життя і змушені були займатися надзвичайно небезпечною працею. Новий стан не стикувався з їх попереднім досвідом, вони майже не могли скористатися наявним у них семіотичним резервом для адаптації до нових умов. Особистість людини мусила начебто розплавитись, щоб потім відбулася кристалізація нової структури. Людей, що опинилися в подібному стані, В.Тернер назвав “лімінальними персонами” (від лат. “limen” – межа). Члени “лімінальної групи” потрапляють у позастатусний стан, який був названий англійським дослідником терміном “комунітас”, і який передбачає рівноправ'я і товаришування. В такому стані вони набувають екзистенціального досвіду єдності з колективом.

В.Тернер, вивчаючи життя африканських племен, виділяв у ритуалах переходу три фази: відділення, межа і відновлення. (98) Хоча ця теоретична конструкція була побудована для первісної культури, але в своїх загальних положеннях дозволяє пояснити будь-які процеси соціальної динаміки. І в цьому плані пісня зі словами: “Шахтер рубит, шахтер бьет, за плечами смерть несет” (99) – є вираженням особливого екзистенціального досвіду. А перший спуск у шахту був схожий на ініціацію, яка знаменувала смерть старого “Я” та народження нового. (100)

Саме через цей досвід “комунітас” і лежав шлях не просто до дружнього співіснування української та російської культур у Донбасі, а до їх синтезу. Виникнення – цього синтезу є проявом системних якостей нової етнотериторіальної спільноти, що складалася в нашому краї. У подальшому її закономірності визначали етнічні процеси на наших теренах.

У мене є всі підстави передбачати, що мої слова про українсько-російський синтез, про нову етнотериторіальну спільноту Донбасу будуть витлумачені як ціннісні судження. Я дійсно належу до цієї спільноти, з дитинства засвоїв її паттерни і аттитюди. Я дійсно відчуваю гордість з приводу певних звершень цієї спільноти і гіркоту з приводу її помилок та невдач. Я дійсно хочу, щоб не повисало в повітрі запитання наших предків: “Для чого ж ми жили і за що ми боролися?”, тобто я хочу, щоб продовжувалися кращі традиції нашої спільноти. Але говорячи про наявність донбаської етнотериторіальної спільноти, фіксуючи певні її риси я претендую на істиннісні судження.

Повсякденне життя більшості робітників Донбасу в XIX ст. було не просто суворим, а жорстоким. У цей час в наших краях 1 школа приходилася на 2040 чол. населення, 1 церква – на 3094 чол., а 1 шинок – на 570 чол. (101) П'янки й бійки були звичним явищем в шахтарському середовищі.

Люди працювали по 12 годин у надзвичайно шкідливих умовах. Значна частина робітників жила в бараках та землянках. Звідси розповсюдження сухот, ревматизму, професійних захворювань. Смертність дітей досягала 55%. Медична допомога була мало доступною. Яскравим прикладом є те, що на початку XX ст. групу крупних рудників (Щербинівський, Нелепівський та Північно-Микитівський), де нараховувалося близько 15 тис. робітників, обслуговував лише один “роз’їзний” лікар. (102)

У цих рисах історичного Донбасу відсутня благоліпність, але естетична оцінка не відмінняє факту складання українсько-російського культурного синтезу. У зв’язку з цим хочу зробити одне зауваження. У суспільній свідомості України побутує стереотип, що Донбас – конгломерат різноплемянних людей, спільною рисою яких є зрусифікованість. Між тим, це далеко не так. Основу етнічної структури Донбасу становлять українсько-російські відносини. Всі інші етнічні групи мають справу з цією реальністю і змушені тим чи іншим чином адаптуватись до неї.

Ця мовчазна суспільна угода між українцями та росіянами склалася в процесі промислового освоєння нашого краю. В тих місцях, де жило сільське неслов’янське населення, таких синтетичних форм культурного життя не виникало. Навпаки, тривалий час зберігалася етнічна сегрегація. Колоністи близько ста років мали право на власну юриспруденцію. Так, “грецький суд” у Маріуполі було скасовано лише після реформи 1861 р. Колоністи мали й інші привілеї в землеволодінні та оподаткуванні. Самоврядування в німецьких колоніях піклувалося про збереження етнічної культури. Все це призводило до відносної замкнутості життя цих спільнот. (103)

Специфічні риси тієї чи іншої спільноти найкраще висвітлюються у кризові періоди суспільного розвитку. Донбаська етнотериторіальна спільнота мабуть вперше проявила свої специфічні якості в революційних подіях початку XX ст. Це і горлівське повстання грудня 1905 р. і страйкова активність перед революцією 1917 р. Не випадково 1916 р. вуглепромисловцями при підтримці царського уряду був створений спеціальний орган “Китоперс” для завезення в Донбас робітників з Китаю та Персії. (104)

У ході революції 1917 р. та громадянської війни відбувався складний процес усвідомлення специфіки Донбасу як елітними групами, так і всім населенням. Показово, що 5 березня 1917 р. демонстрація в Луганську пройшла під гаслами “Хай живе свобода!”, “Хай живе вільна Росія!”, “Хай живе російський народ!” Проте в процесі формування рад у Донбасі вони прагнуть координувати свою діяльність перш за все в межах нашого краю. Так, на першій конференції Рад Донбасу були присутні представники від шести найбільших районів регіону: Бахмутського, Горлівсько-Щербинівського, Макіївського, Юзівського, Єнакієвського та Лисичанського. Потім (з 27 квітня по 6 травня 1917 р.) в м. Харкові відбулася перша обласна конференція Рад Донецького й Криворізького басейнів. Там було обрано обласний комітет Рад. Більшість на цих конференціях належала есерам та меншовикам. Але не це важливо. До координації дій штовхала специфіка регіону, а не політичні вподобання. Більшовики теж створили свою організацію, яка охоплювала Донецький та Криворізький басейни, на конференції в Катеринославі, яка відбулася 13-15 квітня 1917 р.

Важко відтворити еволюцію масової свідомості мешканців нашого краю. Певні уявлення про неї дають результати виборів до Установчих зборів. Тоді в Донецько-Криворізькому басейні більшовики отримали 32.3% голосів, есери – 18.7%, меншовики – 5.4%. Решта голосів розподілилася між українськими партіями. Отже, з певною обережністю можна сказати, що трохи більше половини населення (56.4%) цього великого регіону

орієнтувалися на загальноросійське політичне життя. Решта ж (43.6%) були зорієнтовані на українські проблеми.

У великих промислових центрах власне Донбасу більшовики отримали значно більше голосів: у Луганську – 48%, у Юзівці – 47%.

Після захоплення влади більшовиками в Петрограді серед керівників рад Донецько-Криворізького басейну все частіше обговорюються питання про автономію нашого регіону. Так, 17 листопада 1917 р. на пленарному засіданні виконкому Рад Донецько-Криворізького басейну визначалося ставлення до Центральної Ради та її III Універсалу. Було прийнято резолюцію, де пропонувалося “розвинути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом в складі Російської республіки з віднесенням цієї території в особливу, єдину адміністративно-самоврядну область”. (105)

На IV обласному з’їзді Рад Донецько-Криворізького басейну 12 лютого 1918 р. було проголошено Донецько-Криворізьку радянську республіку. Цьому передували гострі дебати. С.Ф.Васильченко стверджував, що при владі Рад державне життя буде будуватися не за національною ознакою, а за особливостями “економічно-господарського побуту”. Він вважав, що Донецький та Криворізький басейни вже склалися як самостійні господарчі одиниці. Виходячи з цього висновку, С.Ф.Васильченко й запропонував резолюцію про створення окремої від України Донецько-Криворізької республіки.

Альтернативну резолюцію запропонував з’їзду М.О.Скрипник. Мова там йшла про автономію Донбасу, але в межах України. Свою позицію М.О.Скрипник обґрунтував тим, що перемога соціалістичної революції в Україні без правильного вирішення національного питання неможлива. Відокремлення Донбасу від України зробить це неможливим.

Хоча була обрана й рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки на чолі з Ф.А.Сергєєвим (Артемом), але республіка не відбулася. В умовах наступу німців керівництво більшовиків відмовилося від цієї ідеї. Як і М.О.Скрипник вони, мабуть, побачили в ній загрозу для майбутньої перемоги в усій Україні.

З того часу ідея Донецько-Криворізької республіки перетворилася на ересь, яка витіснялася в підсвідомість за часів соціалізму і продовжує витіснятися зараз. Радянські історики оцінювали створення цієї республіки як помилкове, таке, що суперечило ленінській політиці з національного питання. Вона розглядалася як штучне утворення, не викликане необхідністю. (106) Сучасний історик П.І.Лаврів характеризує проголошення Донецько-Криворізької республіки як “харківську метушню”. (107)

Навряд чи такі оцінки відповідають сучасним потребам України. Незважаючи на те, що проголошення Донецько-Криворізької республіки залишилося формальним актом, Донбас у роки революцій та громадянської війни проявив себе як окремий регіон України.

Народні маси Донбасу в період громадянської війни явили світу чудеса героїзму. Перш за все треба пригадати безпрецедентну епопею переходу 82 ешелонів луганських робітників та їх сімей з Луганська в Царицин. Це було 1918 року. Дозволю собі велику цитату з книги луганського письменника Г.С.Довнара “Луганці”: “Тридцять тисяч народу, в тому числі жінки, діти, завантаживши в три тисячі вагонів необхідні пожитки, хліб, худобу, птицю, а також заводське майно, утворили ще ніким ніколи не бачений майже суцільний ешелон протяжністю в двадцять верст, котрий тягнули майже сто паровозів.

Попереду пробивали шлях потужним вогнем гармат та кулеметів бронепоезди гартманців “Коммуна летит” та “Луганец” під командою Дмитра Рудя. З боків стримували шалений натиск білокозачих повстанців отамана Краснова кіннотники й піхотинці загонів Пархоменка, Латишева, Якубовського, Артема, Холоділіна та червоних козаків і сулінських шахтарів під командуванням Юхима Щаденка, що приєдналися до луганців у станиці Каменській. А замикав цей воістину залізний потік бронепоезд “Гроза”, команда якого складалася майже цілковито з патріотів”. (108)

Не менш легендарною була боротьба луганчан під час облоги міста денікінськими військами. Це тоді в квітні 1919 р. мешканці міста утворили живий ланцюг від прохідної патронного заводу до Гострої Могили і передавали боєприпаси з рук в руки до бойових позицій червоних військ.

Такі події не проходять безслідно. Стаючи надбанням колективної пам’яті, вони перетворюються на могутній чинник семіозису. Виникають нові фактори, що згуртовують спільноту.

Специфіку Донбасу після цих подій вже неможливо було ігнорувати.

Історичний досвід Донбасу зараз не розглядається як складова традиції української державотворчості. Мабуть, тут свою роль відіграє острах перед привидом сепаратизму. Проте парадокс сучасної ситуації полягає в тому, що одночасно здійснюється гльорифікація Західно-Української республіки, діячі якої зовсім не з самого початку прагнули до злуки з Києвом. До того ж відбувається інверсія радянської схеми української історії ХХ ст. Якщо за часів СРСР саме Схід України розглядався як носій прогресивних тенденцій, то зараз такою роллю наділяється Захід. Але в обох випадках соціальна дійсність конструюється таким чином, що один з регіонів мусить відчувати гордість, а інший – комплекс вини за своє минуле. На такому ґрунті неможлива побудова спільного для всієї України майбутнього. Мені вже доводилося писати, що наша Батьківщина потребує історичного компромісу між Сходом та Заходом. (108) Проте компроміс це не капітуляція. Він можливий лише при збереженні історичного досвіду регіонів у всій повноті, але при знаходженні в цьому досвіді спільного знаменника.

Досягнення внутрішньоукраїнського історичного компромісу, незважаючи на його надзвичайну важливість, не видається мені легкою справою. І.М.Дзюба слушно зауважив, що в українсько-російському історичному діалозі є багато історичних обставин, які продукують у його сторін різні, а часом і протилежні оцінки. “Скажімо, нинішнє відродження монархічних настроїв у Росії справляє на українця прикре враження, а гльорифікація царів – Петра I, Катерини II (а тепер уже й Миколи II та ін.) для нього принципово неприйнятна і викликає гіркоту: вони для українця залишаються тими, ким їх вважав і як їх називав Шевченко: “Кати! Кати! Людоїди!” Це не предмет “діалогу”, тут у кращому разі слід залишити одним одних у спокої”. (110) Щоправда, напевно ми з росіянами залишимо один одного в спокої. Історія та спільна.

Проте така ж проблема існує й у внутрішньоукраїнському діалозі. Справа тут не тільки в тому, що луганські червоногвардійці та галичанські січові стрільці билися за різні ідеали. Річ у тім, що в Луганську пам’ятають про те, що в травні 1918 р., після окупації міста німецькими військами, в ньому з’явилися два коменданти – німецький та український. В архівах збереглися документи і про той період, коли після падіння уряду Скоропадського, в Луганську хазяйнували січові стрільці. Каральні органи військової влади здійснювали терор по відношенню до населення. (111) Так що, поспішна гльорифікація всіх, хто

воював на боці всіх українських урядів часів громадянської війни в Україні – шлях до внутрішньоукраїнського розбрату.

Відповідна історична пам'ять зберігається і в Західній Україні. Вона стосується, скажімо, подій після возз'єднання Західної й Радянської України восени 1939 р. Їх спектр – від розгрому галицької інтелігенції, коли навіть галицьких прихильників радянської влади замінювали на відповідальних постах вихідцями з Східної України, до масових розстрілів (за деякими підрахунками до 10000 чол.) в'язнів в тюрмах Західної України напередодні відступу радянських військ в 1941 р. (112) Дуже складною темою у відносинах Сходу та Заходу України є діяльність ОУН і УПА. Т.Гунчак пише, що перед війною і в початковий період німецької окупації українських земель "...ОУН, з одного боку співпрацюючи з німцями, з другого – самостійно шукала розв'язки проблем української державності". (113) В подальшому значна частина українських націоналістів почала боротьбу з німецькими окупантами, одночасно ставлячи за мету і боротьбу з радянським комунізмом. Не буду переповідати загальновідоме. До того ж я пишу не історичний трактат. Весь цей матеріал дозволяє зробити висновок, що у внутрішньоукраїнському діалозі взагалі не можна гльорифікувати досвід однієї з сторін. Донбас став одним з "хартлендів" Радянського Союзу, а політична еліта Галичини довгий час бачила свій край "П'ємонтою української незалежної держави". І на Сході, і на Заході в масовій свідомості вкорінено форми мислення, пов'язані з тоталітаризмом, хоча й з різними його формами. Пам'ятаючи цю спадщину, не прикрашаючи її й не драматизуючи, слід шукати форми історичного компромісу. Прикро, але доводиться констатувати, що за роки незалежності України для цього зроблено надто мало.

Уявлення про етнічний склад Донбасу по закінченню громадянської війни дають результати перепису населення 1926 р. Наведу відповідні дані в табличній формі.

При порівнянні цих даних з даними перепису 1897 р. помітно, що при загальному збільшенні населення Донбасу з 1136361 чол. до 2036200 чол., тобто на 899839 чол., знову дещо зменшилася в структурі населення питома вага українців (з 62.5% до 60%) та суттєво зросла питома вага росіян (з 24.2% до 31.4%). Для всіх інших етнічних груп характерне зменшення їх питомої ваги. Виняток становили євреї, чия питома вага серед етнічних груп Донбасу залишилася незмінною.

Звертає на себе увагу також відмінність між містом і селом за етнокультурними ознаками. Серед міського населення домінують росіяни (48.9%) та українці (40.5%). Третє місце за питомою вагою серед міського населення посідали євреї (4.6%).

Місто в цей час переважно розмовляло російською мовою (71.3% мешканців), але близько третини населення віддають перевагу українській мові.

Сільське населення Донбасу в цей період переважно складається з українців (74.1%). Росіяни на селі були другою за чисельністю етнічною групою (18.8%). Далі йшли греки (2.7%) та німці (2.6%), але вони були переважно зосереджені в Маріупольській окрузі.

На селі 1926 р. переважала українська мова (66.8% мешканців), але й у російській мові тут були досить міцні позиції.

Співвідношення українців та росіян по округах теж зафіксовано не однако. Найбільшою була питома вага росіян у Луганській окрузі, а найменшою – в Артемівській. Питома вага українців була найбільшою в Старобільській окрузі, а найменшою – в Луганській.

Отже, незважаючи на те, що в попередні роки землями Донбасу прокотилися страшні хвилі вогню, але суспільні потрясіння не похитнули етнічну структуру нашого регіону. Продовжували діяти структурні закономірності, які були помітні вже в кінці XIX ст. Вони сприяли збільшенню російського населення, розповсюдженню російської мови і збереженню відмінностей між переважно російськомовним містом та переважно україномовним селом. Але помітно й інше. Між українцями та росіянами немає сегрегації за способом життя, адже українців у місті майже стільки як і росіян.

Аналізуючи результати переписів у нашому краї слід пам'ятати, що для значних мас східнослов'янського населення проблема етнічної самоідентифікації становила певну проблему. Вона полягала в тому, що респондентам важко було однозначно віднести себе або до українців, або до росіян. У яскравій художній формі цю проблему відобразив В.М.Сосюра в автобіографічному романі “Третя рота” (115) Поет пише про свої вагання при етнічній самоідентифікації. Він належав до тих, хто зробив однозначний вибір на користь українськості. Але в кінці XIX ст. та в перші десятиліття XX ст. в нашому краї мабуть було багато людей, які задовольнялися тим, що ідентифікували себе з “перевертнями”. Л.Н.Чижикова писала: ““Ми не росіяни і не українці, ми – перевертні”, – нерідко можна почути ще і в наш час від місцевих жителів старшого покоління”. (116) Зараз такої ідентифікації фактично вже немає. Це пов'язано й з емоційно-смысловими конотаціями слова “перевертень”, і з тією обставиною, що за часів СРСР у кожного в паспорті мусила бути позначена лише одна національність. Виникли відповідні традиції, про що йтиметься далі.

Проте при всіх колізіях самовизначення особистостей змішаного походження історичний досвід Донбасу пом'якшував ці пошуки. Думаю, що в цьому плані досвід Донбасу заслуговує на увагу в світовому масштабі. Достатньо порівняти його з досвідом Бельгії. П.Л.ван ден Берге в книзі “Етнічний феномен” розповідає про свій власний досвід самоідентифікації. Хлопчиком він довідався про повстання фламандців 1302 р., коли інсургенти вирішили знищити в м. Брюгге французький експедиційний корпус. Щоб відрізнити своїх від французів вони вимагали від розбуджених серед ночі чоловіків вимовити фламандську фразу “Schilde en de Vriend” (“щит і друг”). Ця фраза містить фонему, недоступні вимові корінних французів. Вчений пише: “Як син фламандсько-бельгійського батька та французької матері, я чітко пригадую своє двозначне становище, коли, відвідуючи франкомовну бельгійську школу в Брюсселі, ознайомився з цим жахливим епізодом бельгійської історії – мені ніяким чином не було зрозуміло, на чий сторону стати”. (117) В Бельгії так і не виникло суспільної угоди між фламандцями та валлонами, яка б забезпечувала єдність країни. Зовсім недавно в газеті “Известия” писалося: “У Бельгії вже три десятиріччя не припиняється процес конституційного перевлаштування. В результаті унітарна держава перетворилася в федерацію трьох регіонів (Фландрія, Валлонія, Брюссель) та трьох мовних общин – фламандської, французької і німецької, причому кордони регіонів та общин не збігаються”. (118) Зараз існує загроза перетворення Бельгії на конфедерацію, або навіть її розпаду. Донбас дає зовсім інший зразок.

Коли в 20-ті роки XX ст. окружна адміністративна комісія намагалася диференціювати населені пункти Луганщини за національною ознакою, вона зіткнулася з великими труднощами. Ю.П.Фесенко опублікував витяг з протоколу засідання окружної адміністративно-територіальної комісії від 8.06.1927 р. Згідно з ним м. Луганськ визнається за національно російське місто. Райони Лозово-Павлівський та Краснолучський визнавалися українськими, але до розгляду їх характеру пропонувалося повернутися пізніше. Деякі селищні ради було визначено як “умовно українські”. (119)

Отже, в Донбасі проблему породжувало не поєднання, а розділення по лінії “українське – російське”.

Довгий час інтенції донбаської етнотериторіальної спільноти, що формувалася, не знаходили вираження на рівні професійної культури. Становище почало змінюватися з перетворенням Донбасу в новий центр вищої освіти. Першим вузом став Донецький інститут народної освіти (ДІНО), заснований 1923 р. Зараз це Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. (120) Паралельно з відкриттям вузів у Донбасі створюються й інші елементи культурної інфраструктури: з 1923 р. починає видаватися журнал “Забой”, відкриваються театри тощо. Поступово в художній літературі і кіно формується явище, яке можна назвати “міфом Донбасу”. Приблизно його можна виразити такою формулою: “Прихід та самоперетворення в звичайній праці, набуття нового суспільно-значимого “Я”. (121) Хоча цю формулу можна запідозрити в тому, що вона несе емоційно-сміслові конотації сталінської епохи, але вона відображає й дійсні риси Донбасу як соціального феномена.

Велика Вітчизняна війна призвела до зменшення населення Донбасу, до переміщень великих мас людей. Післявоєнна відбудова народного господарства була пов’язана з масовою міграцією в Донбас. Але показово, що в етнічній структурі нашого краю зберігалися закономірності, які дали про себе знати ще в кінці XIX ст. В загальному вигляді про це дає уявлення наступна таблиця.

Таблиця 6

Національний склад населення Донбасу

за даними всесоюзних переписів 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. (122)

Націо- нальності	Усе населення							
	1959		1970		1979		1989	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Луганська область								
Усе населення	2452.2	100	2750.6	100	2787.6	100	2857.0	100
Українці	1416.3	57.5	1506.6	54.8	1472.7	53.1	1482.2	52.1
Росіяни	950.0	38.9	1148.3	41.7	1222.0	43.6	1279.0	44.5
Білоруси	25.9	1.1	36.1	1.3	33.5	1.2	33.5	1.2
Євреї	13.9	0.6	12.6	0.5	10.6	0.4	8.2	0.3
Татари	12.6	0.5	12.7	0.5	12.4	0.4	11.9	0.4
Інші	33.5	1.4	34.3	1.2	36.4	1.3	42.2	1.5
Донецька область								
Усе населення	4262.0	100	4892.0	100	5150.3	100	5311.8	100

Українці	2368.1	55.7	2596.9	53.1	2622.6	50.9	2693.4	50.7
Росіяни	1601.3	37.5	1987.2	40.7	2225.4	43.2	2316.1	43.6
Білоруси	63.3	1.5	77.8	1.6	75.9	1.5	76.9	1.4
Євреї	42.5	1.0	40.0	0.8	35.5	0.7	28.1	0.5
Греки	93.2	2.2	93.9	1.9	90.6	1.8	83.7	1.6
Татари	24.5	0.6	26.7	0.5	26.0	0.5	25.5	0.5
Молдавани	12.3	0.3	11.8	0.2	12.2	0.2	13.3	0.3
Інші	56.8	1.2	57.7	1.2	62.1	1.2	74.8	1.4

Як бачимо, постійно збільшувалася частка російського населення в обох областях. Українці та росіяни стали майже однаковими за чисельністю етнічними групами в Донбасі. Стабільно зменшувалася частка єврейського населення. На 10.2% зменшилася чисельність греків.

Декілька слів про динаміку народонаселення Луганщини. Про зменшення чисельності населення області за час війни дає уявлення співставлення даних 1939 р. (1837016 чол.) та 1950 р. (1705100 чол.) В подальшому населення зростало. Збільшувалась кількість міських жителів (від 1114000 чол. в 1950 р. до 2472981 чол. в 1989 р., що у відсотках становило 65.3% та 86.4% від загальної чисельності відповідно). Сільське населення постійно скорочувалося (від 591100 чол. в 1950 р. до 389753 чол. в 1989 р., що відповідно становило 34.7% та 13.6% від загальної чисельності мешканців). (123)

З 1990 р. у Донбасі фіксується від'ємний коефіцієнт приросту населення. В Луганській обл. він становив – 0.6, а в Донецькій обл. – 1.2 з розрахунку на 1000 чол. населення. (124) Тому в нашому регіоні відбувається депопуляція. Згідно з прогнозом Держкомстату України на 1 січня 1999 р.у Луганській області мешкало 2673 тис. чол. (1998 р. – 2689.7 тис.чол.), в Донецькій області – 5005.8 тис. чол. (1998 р. – 5035.1 тис. чол.) (125)

У структурі міського населення Луганської області українці й росіяни відповідно становили в 1970 р. – 51.0% та 45.0%, в 1979 р. – 49.4% та 46.9%, в 1989 р. – 49.2% та 47.2%. Серед сільського населення цифри мали такий вигляд: 1970 р. – 72.4% та 26.3%, 1979 р. – 71.2% та 27.5%, 1989 р. – 68.3% та 29.8%.

Про співвідношення українців і росіян в різних міськрадах та районах Луганської області дають уявлення наступні дві таблиці.

Таблиця 7

Частка українців та росіян

у міськрадах Луганської області. (126)

№	Міськради	1979			1989		
		Все населення, (чол.)	Українці %	Росіяни %	Все населення (чол.)	Українці %	Росіяни %

1.	Луганська	497599	42.6	53.2	533755	42.2	53.9
2.	Антрацитівська	95309	44.9	50.9	103699	44.8	50.9
3.	Брянківська	70987	49.3	46.8	72835	49.0	47.3
4.	Кіровська	53513	50.8	45.1	54177	50.7	45.5
5.	Комунарська	119756	44.9	50.7	125618	45.7	50.2
6.	Краснодонська	127011	28.6	66.9	135000	29.3	66.2
7.	Краснолучська	171235	41.1	54.2	174288	41.2	54.1
8.	Лисичанська	142145	60.2	36.4	149467	59.9	36.8
9.	Первомайська	95467	60.5	35.6	97029	60.7	35.9
10.	Ровеньківська	94258	55.0	41.4	100003	55.0	41.6
11.	Рубіжанська	65767	59.4	38.3	73761	60.0	37.6
12.	Свердловська	124359	40.3	53.8	127755	39.2	55.5
13.	Сіверськодонецька	124280	52.0	45.4	134796	53.5	44.0
14.	Стаханівська	136880	41.0	55.3	137510	41.5	55.1

Таблиця 8

Частка українців та росіян

в районах Луганської області. (126)

№	Райони	1979 р.			1989 р.		
		Все населення (чол.)	Українці в %	Росіяни %	Все населення (чол.)	Українці %	Росіяни %
1.	Антрацитівський	44077	62.3	36.3	42592	59.0	39.1
2.	Біловодський	30986	88.0	11.1	28714	86.0	12.2
3.	Білокуракінський	29550	87.8	11.5	25997	87.9	11.2
4.	Краснодонський	36610	42.5	55.0	36149	41.8	55.2
5.	Кремінський	60974	83.5	15.1	58603	81.6	16.8
6.	Лутугинський	85386	63.7	33.3	84765	64.6	32.6
7.	Марківський	20714	92.2	6.6	20342	90.1	7.7
8.	Міловський	19047	78.1	20.7	18152	72.0	25.9
9.	Новоайдарський	31028	51.1	48.1	29466	48.7	49.8
10.	Новопсковський	40293	93.1	6.1	38249	91.0	7.9
11.	Перевальський	107915	49.3	47.3	102197	49.8	46.9

12.	Попаснянський	64942	69.8	28.4	66435	68.4	29.7
13.	Сватівський	55550	90.7	8.5	48235	87.8	10.7
14.	Свердловський	18731	71.6	26.6	18128	67.3	29.6
15.	Слов'яносербський	70197	60.2	37.4	70277	58.4	39.1
16.	Станично-Луганський	56725	32.8	65.4	58504	32.7	65.1
17.	Старобільський	64162	84.6	14.2	63089	83.2	15.2
18.	Троїцький	31244	62.7	36.7	27444	61.3	37.4

З одного боку, ці таблиці підтверджують попередні висновки, які стосуються структурних закономірностей всієї етнотериторіальної спільноти. З іншого ж боку, помітні територіальні особливості в етнічній структурі області. Південний схід області більш російський, а захід та північ – українські. Ці відмінності свідчать на користь того, що етнічні процеси в нашій області неможливо розглядати як такі, що ведуть до суцільної русифікації.

Взагалі термін “русифікація” не зовсім точний при поясненні специфіки Донбасу. Неможливо заперечувати, що як царський уряд, так і радянське керівництво з сталінських часів проводили політику, спрямовану на розповсюдження російської мови та російської культури, на уніфікацію культурного життя Російської імперії і СРСР. Проте в різних регіонах ця політика мала різні наслідки. Грузія та Естонія не сприйняли цієї політики, незважаючи на всі зусилля. Що стосується Донбасу, то розповсюдження тут російської мови в поєднанні з українською побутовою культурою – результат внутрішніх закономірностей нашої етнотериторіальної спільноти.

1.2.5. Етнокультурна самосвідомість мешканців Луганщини

Ці закономірності знайшли вираження й у масовій свідомості мешканців Луганщини. Аналізуючи її, я буду користуватися результатами соціологічних досліджень, які були здійснені співробітниками Соціологічної лабораторії Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Питання національно-культурної своєрідності нашого краю вивчаються цим науковим колективом з 1991 р.

Вперше питання про специфіку нашого регіону було включено в анкети під час опитування читачької аудиторії обласної “Нашої газети”. Згодом, через чотири роки, воно було повторено під час опитування аудиторії цієї ж газети, а також аудиторії луганської міської газети “Жизнь Луганска”. Вибіркова сукупність в усіх цих дослідженнях формувалася за серійним принципом. Методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання були опитані всі передплатники відповідних видань у визначених відділеннях зв'язку. Узагальнені результати наведу в табличній формі.

Таблиця 9

Уявлення читачів газет про специфіку
територіальної спільноти Донбасу

(В %)

№	Визначення населення Донбасу	“Наша газета”		“Жизнь Луганска”
		1991 р.	1996 р.	1996 р.
		№=748	№=400	№=400
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	54.9	64.5	45.4
2.	Переважаю українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	16.4	10.5	10
3.	Переважаю росіяни та зрусіфіковані представники інших народів	9.4	16	10
4.	Денаціоналізовані елементи	6.4	6.5	7.5
5	Важко відповісти	11.9	5.3	5.2

1992 р. колективом лабораторії спільно з Луганським гуманітарним центром було здійснено спеціальне дослідження “Національно-культурні орієнтації населення Луганської області”. За загальнообласною квотною вибіркою було опитано 968 чол.

Таблиця 10

Розподіл відповідей на запитання

“Що Ви думаєте про національно-культурну специфіку Донбасу?”

(В %)

№	Визначення населення Донбасу	Всі опитані		Національність		
		№=968	Українці	Росіяни	Інші	
			№=441	№=467	№=60	
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	49	48	49	55	
2.	Переважаю українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	12	18	7	8	
3.	Переважаю росіяни та зрусіфіковані представники	14	11	19	8	

	інших народів				
4.	Денаціоналізовані елементи	14	13	15	20
5.	Важко відповісти	10	10	10	8

Отже, як бачимо, більшість опитаних схильні були визначити населення Донбасу як особливу спільноту людей. Громадська думка українців і росіян за цим параметрам майже не відрізнялася. Відмінності між ними простежувалися в іншому. Серед українців було більше тих, хто схилився до визнання українського характеру донбаської спільноти, а серед росіян відповідно було більше тих, хто нашу спільноту розглядав як російську.

Всі повторні опитування підтвердили впевненість в тому, що нами був зафіксований феномен масової свідомості мешканців Луганщини, який можна назвати громадською думкою про специфіку Донбасу.

Наведу результати опитування, яке проводилося в місті Луганськ 1998 р.

Ця таблиця свідчить про те, що представлені позиції вичерпно характеризують діапазон визначень територіальної спільноти Донбасу. Отже і регіональна самоідентифікація наших мешканців може здійснюватися виключно в цих параметрах. Тобто ці позиції являють собою сукупність регіональних ідентитетів, між якими мусить визначитися мешканець Донбасу в процесі самоідентифікації.

Таблиця 11

Уявлення мешканців м. Луганськ

про специфіку територіальної спільноти Донбасу

(В %)

№	Визначення населення	м. Луганськ		
		Всі опитані №=422	Українці №=191	Росіяни №=191
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	51.7	56.2	46.1
2.	Переважаю українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	13.0	17.8	8.4
3.	Переважаю росіяни і зрусіфіковані представники інших народів	21.1	12.8	31.4
4.	Денаціоналізовані елементи	7.8	7.3	7.9
5.	Інше	0.0	0.0	0.0

6.	Важко відповісти	6.4	5.9	6.3
----	------------------	-----	-----	-----

Відомо, що ставлення до своєї ідентичності може бути як позитивним, так і негативним. (127) Позитивне ставлення згуртовує спільноту, відкриває їй перспективу стабільного розвитку. Негативне ж ставлення продукує аномію, викликає процеси саморуйнації спільноти. Тому з самого початку досліджень нами ставилася мета з'ясувати регіональні автостереотипи мешканців Донбасу.

Ще 1991 р. під час опитування читачів “Нашої газети” перед респондентами ставилося запитання, як вони розцінюють культурний рівень Донбасу в порівнянні з іншими регіонами тоді ще СРСР. В той час 49.2% з числа всіх опитаних обрали позицію, що наш культурний рівень не нижчий рівня більшості регіонів СРСР, а 8.4% навіть висловили впевненість, що він є вищим. Але 19.1% наших респондентів розглядали Донбас як глуху культурну провінцію. Решта (23.3%) з відповіддю визначитися не змогла.

У ході опитування 1992 р. на репрезентативній для всієї Луганської області вибірці був отриманий розподіл відповідей на це ж запитання:

1. Наш культурний рівень є не нижчим від більшості регіонів України та СНД - 57%
2. Наш культурний рівень є вищим від більшості регіонів України та СНД - 6%
3. Мешкаємо в глухій культурній провінції - 31%
4. Важко відповісти - 6%

Наведу дані, одержані 1998 р.

Таблиця 12

Оцінка культурного рівня Донбасу

мешканцями міста Луганськ

(В %)

		м. Луганськ		
№	Оціночні судження	Всі опитані №=422	Українці №=219	Росіяни №=191
1.	Наш культурний рівень не нижчий ніж у більшості регіонів України	62.3	61.6	62.8
2.	Наш культурний рівень	5.7	3.7	8.4

	вищий в порівнянні з більшістю регіонів України			
3.	Ми – глуха культурна провінція	18.0	16.0	19.9
4.	Важко відповісти	14.0	18.7	8.9

Наведені дані дають можливість зробити висновок про те, що на Луганщині в громадській свідомості домінує позитивний регіональний автостереотип. Проте він не пов'язаний з “регіональним шовінізмом”. У нас не помітно серйозної тенденції в громадській свідомості, яка була б спрямована на вивищення нашого регіону в порівнянні з іншими регіонами України.

Разом з тим, не можна не звернути уваги на те, що для значних груп людей (від 1/5 до 1/3 опитаних) наш регіон уявляється глухою культурною провінцією. Таке сприйняття місця проживання може провокувати дуже різноманітні реакції – від бажання залишити цю місцевість до прагнення все зробити для її культурного підйому. Але в будь-якому випадку це свідчення неблагополуччя. І ця проблема потребує подальшого вивчення. Відповідними до автостереотипу є уявлення мешканців Луганщини про можливе культурне майбутнє нашого краю. Порівняю загальнообласні дані 1992 р. з даними по місту Луганськ.

Таблиця 13

Уявлення мешканців Луганської області

про культурне майбутнє нашого регіону (1992 р.)

(В %)

№	Варіанти культурного майбутнього	Всі опитані №=968	Українці №=441	Росіяни №=467	Інші №=60
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	58	55	61	58
2.	Відбудеться українізація	16	24	9	18
3.	Відбудеться русифікація	10	8	11	10
4.	Важко відповісти	16	13	18	13

Таблиця 14

Уявлення мешканців міста Луганськ

про культурне майбутнє нашого регіону (1998 р.)

(В %)

Варіанти культурного		м. Луганськ		
№	майбутнього	Всі опитані	Українці	Росіяни
		№=422	№=219	№=191
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	49.8	50.7	47.6
2.	Відбудеться українізація	14.0	16.4	11.5
3.	Відбудеться русифікація	5.7	1.4	11.0
4.	Важко відповісти	30.6	31.5	29.8

Наявність великої кількості в останньому опитуванні респондентів, яким складно було відповісти про можливе майбутнє нашого регіону, можна витлумачити як ознаку невпевненості в культурному майбутньому Донбасу. Симптоматично, що за останні роки ця невпевненість зростає.

До духовних феноменів, які забезпечують існування етнотериторіальної спільноти належить історична свідомість. Більш того, можна сказати, що самоідентифікація будь-якого соціального суб'єкта включає історичну свідомість. Вона дає уявлення про буття суб'єкта в історичному часі як тотожного собі і одночасно відмінного від самого себе. Діалектика цих моментів завжди присутня в ідентифікаційних практиках. (128) Г.В.Комісарова відмічала, що історична свідомість не тотожна історії як науці, а значно ширша. Вона виконує роль в усіх відносинах суб'єкта, опосередковуючи їх. (129) Цій дослідниці належить глибока думка про те, що “соціальні організми можуть відрізнятися за характером та механізмами відтворення і відповідно за характером та способами відображення історичного зв'язку теперішнього з минулим та майбутністю”. (130)

У цьому розумінні історична свідомість присутня у всіх тих духовних феноменах, про які я вже вів мову. Але важливим показником стану історичної свідомості є і зацікавленість членів тієї чи іншої спільноти своїм минулим, тими чи іншими його періодами. Враховуючи це, в ході опитування 1992 р. перед респондентами ставилося запитання про їх зацікавленість різними періодами історії України та Росії. Переслідувалася мета дізнатися, чи відбулася в масовій свідомості мешканців Луганщини переорієнтація з спільних епізодів історії України та Росії на ті моменти минулого, які представляють минуле наших країн як особне. Отримані результати наведу в табличній формі.

Таблиця 15

Інтерес до минулого України та Росії

(В %)

№	Історичні періоди	Всі опитані	Українці	Росіяни	Інші
		№=968	№=441	№=467	№=60
1.	Київська Русь	13	16	11	8
2.	Окрема історія дореволюційної України	6	10	2	8

3.	Окрема історія дореволюційної Росії	5	3	7	10
4.	Спільна дореволюційна історія України та Росії	21	21	21	29
5.	Радянський період історії	14	14	16	8
6.	Історія не цікавить	24	23	26	27
7.	Важко відповісти	8	14	17	10

Мабуть, такий розподіл відповідей свідчить, по-перше, про те, що для нашої спільноти властива історична свідомість, позбавлена гостроти. Адже чверть опитаних прокламували свою незацікавленість історією. По-друге, переважає інтерес до минулого, яке поєднує Україну та Росію. По-третє, досить низький показник зацікавленості радянською історією, можливо, пояснюється минулими обставинами. В цей час люди перенаситились поверховими публікаціями викривального характеру про сталінщину.

Дуже важливим показником культурних орієнтацій спільноти є переважаючі літературні вподобання її членів. Художня література забезпечує трансформацію цілісних моделей людського світу. Ці моделі містять когнітивні та емотивні структури. Результати дослідження 1992 р. дають можливість скласти уявлення про цю сторону культурного життя мешканців Луганщини.

Таблиця 16

Розподіл відповідей на запитання

“Художній літературі яких країн світу Ви надасте перевагу?”

(В %)

№	Літературні регіони	Всі опитані	Українці	Росіяни
1.	Українська література	5	7	3
2.	Російська література	31	27	37
3.	Українська та російська література в однаковій мірі	25	30	21
4.	Західноєвропейська і північноамериканська література	17	15	19
5.	Література країн Сходу	2	3	1
6.	Інша	3	2	4
7.	Важко відповісти	17	16	15

У 1995 р. було проведено опитування працівників приватних підприємств в Луганській області (№=233, вибірка – серійна). Розподіл відповідей був отриманий дещо інший: 46% опитаних віддавали перевагу російській літературі, 5% – українській, 17% – в однаковій

мірі українській та російській літературі, а 32% – західноєвропейській та північноамериканській літературам. Безумовно, ці дані не можна розглядати як репрезентативні відносно всього населення області. Але оскільки вони відображають художні вподобання найбільш економічно активної частини населення, то їх не можна не розглядати як вельми симптоматичні. Українська література в ринкових умовах програє боротьбу за читача, як про це й попереджав М.Хвильовий. Мабуть це пов'язано не тільки з комерційними здібностями видавців. Більш важливим є ступінь відповідності самої літературної продукції сучасним запитам. Є підозра, що спосіб структурування нею соціальної дійсності не відповідає структурам самої реальності. Проте це потребує спеціального дослідження.

Повертаючись до літературних вподобань нашого населення, слід звернути увагу на дві їхні риси. По-перше, “російська асиметрія” навіть при прагненні до поєднання російської та української орієнтацій; по-друге, спрямованість на західноєвропейську та північноамериканську літератури, тобто певний літературний європоцентризм. Отже символічний простір мешканців Луганщини зорієнтований на два полюси культурної влади – російський та західний. Українська складова в цьому символічному просторі виконує, на жаль, підпорядковану роль.

Для характеристики етнотериторіальної спільноти Донбасу цінний матеріал дає вимірювання соціальної дистанції між різними етнічними групами, що проживають у нашому регіоні. Визнаною в світі методикою для цього є шкала Е.Богардуса. В останні роки її використовували багато українських соціологів. Тому є можливість порівняти стан міжетнічної толерантності в Донбасі з станом міжетнічної толерантності в Україні в цілому, та в різних її регіонах. Я в табличній формі порівняю дані, отримані 1992 р. в Луганській області (131), з даними по Україні в цілому і по м. Києву. (132) Оскільки повні дані досліджень були опубліковані, то я обмежусь тільки власне індексами. Читач повинен пам'ятати, що за шкалою Е.Богардуса 1 бал означає готовність допустити представників етнічної групи як членів сім'ї (за шлюбом), 2 бали – як близьких друзів, 3 бали – сусідів, 4 бали – колег по роботі, 5 балів – мешканців населеного пункту (регіону, країни), 6 балів – відвідувачів населеного пункту (регіону, країни), 7 балів означає бажання повного виключення представників етнічної групи з життя міста (регіону, країни), коли вони навіть туди не допускаються.

Таблиця 16а

Ставлення населення України, Луганської області

та м. Київ до різних етнічних груп

(В балах. Шкала: 1 – 7)

№	Етнічні групи	Україна	Луганська область	м. Київ
1.	Українці	1.55	1.40	1.44
2.	Росіяни	2.46	1.43	2.08
3.	Білоруси	2.85	1.92	2.41
4.	Українці діаспори	3.48	2.38	2.56
5.	Євреї	4.18	3.48	3.48

6.	Поляки	3.77	3.49	3.65
7.	Американці	4.31	3.44	3.79
8.	Угорці	4.24	3.69	3.86
9.	Англійці	-	3.55	3.92
10.	Французи	4.45	3.56	4.10
11.	Литовці	-	3.69	4.02
12.	Японці	4.66	3.87	4.30
13.	Румуни	4.56	4.01	4.31
14.	Німці	4.43	3.81	4.75
15.	Грузини	5.26	4.57	4.78
16.	Вірмени	-	4.60	5.04
17.	Турки	-	4.54	5.20
18.	В'єтнамці	5.29	4.69	5.20
19.	Кримські татари	5.09	4.57	5.21
20.	Араби	5.37	4.67	5.21
21.	Узбеки	-	4.68	5.23
22.	Азербайджанці	-	4.78	5.29
23.	Африканці	5.49	4.80	5.40
24.	Цигани	5.55	4.79	5.72
25.	Народи Північного Кавказу	-	4.69	-

Порівняння свідчать на користь того, що в Луганській області рівень міжнаціональної толерантності дещо вищий, ніж по Україні в цілому і в Києві зокрема. По-друге, найбільші відмінності Луганщини в тому, що тут зафіксовано найвищу толерантність стосовно трьох східнослов'янських народів. Це ще одне підтвердження наявності в етнічній структурі нашого регіону домінуючої коаліції, про яку я вже говорив.

Разом з тим, я згоден з тим, що міжетнічні стосунки на Сході України не потрібно витлумачувати як всезагальну толерантність. Цікаві дані щодо цього були отримані колективом вчених Інституту соціології НАНУ під керівництвом А.О.Ручки. В січні 1997 р. за загальноукраїнською вибіркою ними було опитано 1200 чол. Вивчалось ставлення населення до культур різних етнічних груп. Після кластерного аналізу відповідей було виділено три групи респондентів: 1) “помірковані” (70.5% від загальної кількості), для яких властиві уявлення домінуючі в масиві опитаних; 2) “відкриті” (18.9%) з космополітичними орієнтаціями та 3) “закриті” (10.6%), яким властиво розглядати лише культури східнослов'янських народів як близькі. В різних регіонах співвідношення цих груп різне. Суто формально за цією структурою ознакою Схід (відповідно 72.2%; 16.9%; 10.9%) ближче до Заходу (70.1%; 18.3%; 11.6%), ніж до Центру (70.1%; 18.3%; 11.6%) та особливо Півдня (56.8%; 38.1%; 5.1%). (133) Правда, схожість Сходу і Заходу саме

формальна, адже вченими зафіксовано, що в східному регіоні індекс етнокультурної дистанції щодо росіян найменший (1.47), а у західному – найвищий (2.64). В цілому ж ці висновки підтверджують, що на Сході України, як і в Україні в цілому, мова ведеться не про ліквідацію будь-яких міжетнічних бар'єрів. Йдеться про домінуючу коаліцію східнослов'янських народів.

Ще раз підкреслю, що на мою думку, домінуюча коаліція східнослов'янських народів не тотожна ксенофобії. Більш того, міжнаціональний мир в Україні, забезпечується саме наявністю цієї коаліції.

Етнічні дослідження говорять на користь такого висновку. Наприклад, у вересні 1992 р. соціологічна лабораторія разом з Луганським гуманітарним центром та фірмою “ЛОЦИС” провели дослідження “Ставлення жителів Луганської області до проекту Конституції України” (№=968, вибірка квотна репрезентативна за статтю, віком, освітою та місцем проживання). Тоді 72% респондентів висловилися за те, щоб у Конституції була закріплена рівність всіх національностей, а ще 8% вважали за необхідне особливим чином обумовити права національних меншин. 8% з усіх опитаних думали, що національне питання взагалі не треба зачіпати в Конституції. Разом з тим, 8% наших респондентів були за те, щоб у Конституції особливим чином були закріплені переважні права українців. Лише 5% опитаних не змогли обрати один з варіантів відповідей.

Певні відмінності в розподілі відповідей спостерігалися в залежності від національності та рідної мови респондентів. Так, за конституційну рівність всіх національностей висловилися 70% опитаних українців, 75% респондентів – росіян та 65% представників інших національностей, яких було проінтерв'ювано в ході опитування. Серед тих, хто назвав своєю рідною мовою українську, цю позицію підтримали 62%, серед тих, для кого рідною була російська мова, – 76%, серед іншомовних – 60%.

Серед респондентів-українців 12% бажали для свого етносу особливих конституційних прав (серед україномовних – навіть 17%). Серед опитаних росіян та російськомовних тих, хто висловлював згоду з цією перспективою, було по 4%. Серед представників інших національностей та іншомовних таких було відповідно 3% і 8%.

Вважаю, що саме суспільна угода східнослов'янських народів, перш за все українців та росіян, утримала українців від прагнення вимагати особливих прав для себе. Тим самим ця коаліція сприяла не розпалюванню ксенофобських настроїв, а збереженню демократії та забезпеченню прав представників всіх народів.

Регіональні спільноти існують, співвідносячись одна з одною. В регіональній структурі України особливе значення мають відносини між Сходом та Заходом, Донбасом та Галичиною. Оскільки кожний з цих регіонів продукує свій проєкт бажаного для всієї України майбутнього, оскільки ці проєкти часто виявлялися в історії несумісними, остільки відносини між ними висувалися на передній план загальноукраїнського дискурсу в кризові періоди розвитку нашої країни. Осмислюючи досвід 1917-1920 рр., на це звернув увагу М.Шлемкевич, який писав про духовно-расові відмінності в середовищі українства”. (134)

Характер внутрішньоукраїнських відносин після 1991р. інколи примушував їх сприймати як загрозу самому існуванню України. Так, Соціологічна служба Центру “Демократичні ініціативи” за участю Інституту соціології НАНУ в 1994 р. опитала в східних та південних регіонах нашої країни 1200 чол. І.Бекешкіна так підсумовувала один з результатів цього дослідження: “...Узвичаєний стереотип, що протиставляє національно орієнтований захід

України сходіві й півдню – як проросійському, взагалі неточний, починаючи з того, що ці останні вельми різняться у рівні національного самовизначення”. (135) Цей висновок базувався на розподілі відповідей на запитання про те, як би чинили респонденти, якби референдум про незалежність України відбувся сьогодні.

Наведу відповідну таблицю з цитованого тексту.

Таблиця 17

Розподіл по регіонах відповідей стосовно незалежності України:

“Якби референдум відбувся сьогодні...”

(В %)

№	Варіанти відповідей	Регіон					
		Північно-Східний (Харківська обл.)	Східний (Дніпропетровська і Запорізька обл.)	Південний (Миколаївська, Херсонська, Одеська обл.)	Донбас	Крим	Разом
1.	Не брали б участі у референдумі	17	9	14	7	21	12
2.	Проголосували б за незалежність України	34	36	27	16	6	24
3.	Проголосували б проти незалежності України	30	36	36	63	55	47
4.	Важко відповісти	18	19	23	13	18	17

Ці дані свідчили, що більшість населення України були розчаровані напрямком її розвитку. Лідером цього невдоволення виступав Донбас. Такі процеси примушували деяких зовнішніх спостерігачів розцінювати їх як загрозу цілісності країни. Наприклад, 25 січня 1994 р. в газеті “Вашінгтон пост” з’явилася стаття Данієла Уільямса та Р.Джеффри Сміта під промовистою назвою “Розвідка США передбачає розвал України внаслідок тяжкого становища України”. Навіть деякі російські інтелектуали радили своєму уряду скористатися з такого становища нашої країни. (136)

Осмилення цього тяжкого досвіду до кінця ще не відбулося. Однак, зараз зрозуміло, що різна поведінка населення регіонів не може бути поясненою виходячи лише з економічних чинників. Разом з тим, навряд чи серйозний прорив у справі розуміння українських реалій можливий завдяки доведенню до рівня банальності суджень про цивілізаційні відмінності між католицизмом і православ’ям у дусі А.Тойнбі та С.Хантінгтона. Що ж тоді утримало Україну від розлому? Навряд чи цю заслугу можна приписати її політичній еліті. Завдання

зрозуміти це ставилася в ряді досліджень, здійснених у Луганській області. Деякі результати представлю в табличній формі. Спочатку дані, отримані в ході загальнообласного опитування в липні 1994 р.

Таблиця 18

Розподіл відповідей на запитання “Чи існують зараз суперечності між Сходом та Заходом України, і якщо так, то на якому рівні?”

(В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=962	Українці №=502	Росіяни №=428	Інші №=32
1.	Суперечності існують лише між політиками, а між населенням їх немає	38.3	40.1	38.4	33.3
2.	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	46.9	44.4	48.2	50.0
3.	Суперечності існують на рівні населення, а на рівні політиків їх немає	2.4	2.3	3.0	2.1
4.	Суперечностей взагалі немає	3.3	4.1	2.5	4.2
5.	Складно відповісти	9.1	9.1	7.9	10.4

Наведу також результати двох опитувань в м.Луганську, що були проведені 1997 р. і 1998 р.

Отже, як бачимо, для мешканців Луганщини наявність суперечностей між Сходом та Заходом України очевидна. Але помітно й інше. Наші респонденти, визнаючи суперечності, не становили однорідну групу. Близько половини з цього числа були схильні пояснювати міжрегіональні суперечності впливом політики. Тобто, в масовій свідомості був присутній фактор, що сприяв більш “м’якому” сприйняттю цих суперечностей.

Таблиця 19

Розподіл відповідей на запитання “Чи існують зараз суперечності між Сходом та Заходом України, і якщо так, то на якому рівні?”

(В %)

		1997 р.			1998 р.		
№	Варіанти відповідей	Всі опитані	Українці	Росіяни	Всі опитані	Українці	Росіяни

		№=450	№=219	№=219	№=422	№=219	№=191
1.	Суперечності існують лише між політиками, а між населенням їх немає	30.7	32.0	29.7	34.1	32.9	36.6
2.	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	38.9	33.3	44.3	40.8	42.5	39.3
3.	Суперечності існують на рівні населення, а на рівні політиків їх немає	2.4	2.7	2.3	4.5	4.6	3.7
4.	Суперечностей взагалі немає	4.4	5.0	3.7	5.9	6.4	4.7
5.	Важко відповісти	23.6	26.9	20.1	14.7	13.7	15.7

Ця настанова проявлялася також у свідомому прагненні до міжрегіонального компромісу. Наведу з цього приводу знову дані загальнообласного опитування 1994 р. та опитувань у м. Луганськ 1997 р. і 1998 р.

Таблиця 20

Розподіл відповідей на запитання

“До яких відносин між Сходом та Заходом України слід прагнути?”

(В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=962	Українці №=502	Росіяни №=428	Інші №=32
1.	Необхідно домагатися згоди через компроміс	76.8	78.7	75.6	81.3
2.	Необхідно домагатися перемоги Сходу над Заходом	7.0	5.4	8.7	2.1

3.	Треба, щоб ідеали Західної України перемогли і у нас	0.8	1.6	0.0	0.0
4.	Важко відповісти	15.4	14.3	15.7	16.6

Таблиця 21

Розподіл відповідей на запитання “До яких відносин між Сходом та Заходом України необхідно прагнути?”

(В %)

№	Варіанти відповідей	1997 р.			1998 р.		
		Всі опитані №=450	Українці №=219	Росіяни №=219	Всі опитані №=422	Українці №=219	Росіяни №=191
1.	Необхідно домагатися згоди через компроміс	69.6	63.5	75.3	74.9	76.3	73.3
2.	Необхідно домагатися перемоги Сходу над Заходом	6.0	6.4	5.9	5.2	2.7	8.4
3.	Треба, щоб ідеали Західної України перемогли і у нас	1.6	2.3	0.5	2.8	3.2	2.6
4.	Важко відповісти	22.8	27.8	18.3	17.1	17.8	15.7

Цінний матеріал для аналізу отриманих даних дає крос-табуляція відповідей на питання про наявні та бажані стосунки між Сходом та Заходом.

Представлю результати такої операції над даними, отриманими в м. Луганськ 1997 р.

Середні стовпчики з аналізу можна виключити з причини нечисельності груп. Що стосується останнього стовпчика, то він свідчить про те, що частіше складно було сказати про варіант бажаних відносин тим респондентам, які суперечностей між населенням регіонів не визнавали. Перший же стовпчик дає повноцінну інформацію, яка свідчить про те, що до компромісу прагнуть ті жителі Луганщини, котрі визнають наявність суперечностей. Це можна розглядати як доказ існування в масовій свідомості мешканців нашої області громадської думки про необхідність міжрегіонального компромісу.

Таблиця 22

Результати крос-табуляції відповідей всіх опитаних на запитання про наявні та бажані відносини між Сходом та Заходом

(В %)

№	Наявність суперечностей	Бажані відносини			
		Згода через компроміс	Перемога Сходу	Розповсюдження ідеалів Заходу	Складно відповісти
		№=313	№=27	№=7	№=109
1.	Суперечність лише між політиками	37	11	14	17
2.	Суперечності як між політиками, так і між населенням	47	59	14	10
3.	Суперечності лише на рівні населення	2	7	0	2
4.	Суперечності взагалі немає	2	0	14	12
5.	Важко відповісти	12	23	58	59

Масова свідомість суперечлива. Цю банальну констатацію доводиться повторювати й відносно проблеми міжрегіональних відносин. Наші дослідження показують, що люди не тільки стикаються з міжрегіональними суперечностями, але й постійно відтворюють їх своєю діяльністю. Особливо це чітко показують виборчі компанії.

Вперше ми зіткнулися з цією проблемою восени 1991 р., коли в м. Луганськ проводили вивчення громадської думки відносно проголошення України незалежною державою та виборів Президента і місцевих органів влади, які повинні були відбутися. Тоді за квотою репрезентативною вибіркою було опитано 584 чол. Серед інших респондентам пропонувалося питання про вплив на їх ставлення до кандидатів у Президенти України тієї обставини, звідки кандидат родом. Відповіді розподілились так: 30% від загальної кількості опитаних воліли бачити Президентом вихідця з Донбасу, 24.1% – з центральних областей України, 4.1% – з Заходу України, 2.6% – з південних областей. Ще 36% заявили, що походження кандидата з тієї чи іншої місцевості не впливає на їхнє ставлення до нього, а 3.2% респондентів з відповіддю не визначилися.

Безумовно, ці дані не можна інтерпретувати як свідчення конфронтаційного ставлення донбасівців до галичан. Але вони показують, що, досить одностайно прагнучи до

компромісу між регіонами, мешканці Луганщини не схильні були ділитися політичною владою з вихідцями з Західної України.

В опитуванні 1994 р. тільки 2% опитаних заявили, що при виборі депутата Верховної Ради вони орієнтувалися на його національність, і лише 1.9% брали до уваги, з якої місцевості родом кандидат в депутати. Між тим, об'єктивно результати виборів свідчать про інше. Серед обраних 1994 р. депутатів Верховної Ради України від Луганщини уродженці нашої області становили 53%, уродженці Донецької обл. – 4%, уродженці інших областей Лівобережної України – 13%, а 30% депутатів були вихідцями з різних областей Росії. Половина депутатів, обраних у 1994 р. від нашої області, отримали освіту в вузах Луганщини, а по чверті – в вузах України і в вузах Росії.

Розгляну відповідні дані 1998 р., отримані в м.Луганськ.

Таблиця 23

Вплив походження кандидата в депутати Верховної Ради України з того чи іншого регіону на ставлення до нього виборців

(В балах. Шкала: 1 – 5)

		м. Луганськ					
№	Регіони	Всі опитані		Українці		Росіяни	
		№=422		№=219		№=191	
		Серед- ній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Свій виборчий округ	4.3	0.8812	4.4	0.8555	4.3	0.8985
2.	Луганська обл.	4.1	0.9428	4.1	0.9291	4.1	0.9822
3.	Донбас	3.8	1.0359	3.8	1.0126	3.7	1.0766
4.	Інші області Сходу і Півдня України	2.9	1.0325	2.9	0.9840	2.9	1.0982
5.	Області Центру і Півночі України	2.8	0.9925	2.8	0.9521	2.8	1.0374
6.	Області Західної України	2.2	1.0082	2.3	1.0213	2.1	0.9509

7.	Росія	2.1	0.9929	2.0	0.9571	2.2	0.9923
8.	Інші країни СНД	1.9	0.9783	1.8	0.9219	2.1	0.9925

Матеріал цієї таблиці свідчить про те, що в масовій свідомості мешканців Луганщини всі регіони України поділяються на три групи. По-перше, це Донбас (оцінка “добре” переважає по відношенню до вихідців, котрі прагнуть потрапити в парламентську еліту), по-друге, це Західна Україна (переважають негативні оцінки), по-третє, це решта областей (переважають нейтральні оцінки).

Тлумачачи ці дані, слід пам'ятати, що йдеться про вибори депутатів Верховної Ради. Виборці хочуть в особі депутата мати захисника своїх інтересів. Оскільки ж Донбас та Галичина це крайні політичні полюси України, які продукують різні, а часом і несумісні, проекти бажаного майбутнього, то настрої виборців цілком зрозумілі.

Ідентичність соціального суб'єкта забезпечується складною ієрархією ідентитетів. Це вірно як по відношенню до особи, так і по відношенню до територіальної спільноти. Зараз як результати наших досліджень, так і досліджень інших українських соціологів дозволяють стверджувати, що регіональна ідентифікація мешканців Луганщини вписана в їх загальноукраїнську ідентифікацію. Саме тому, навіть усвідомлюючи наявність суперечностей з таким регіоном як Галичина, наші мешканці демонструють прагнення до компромісу.

Образ цілісної України для донбасівців – момент їхнього внутрішнього “Я”. Про це свідчить ставлення до такого питання як проблема статусу м. Севастополь. Його ми з'ясували під час загальнообласного опитування в серпні 1993 р. (№=1021, вибірка квотна репрезентативна за статтю, віком та місцем проживання). Тоді 53% опитаних засудили рішення російського парламенту визнати Севастополь російським містом, а 18% були з цим рішенням згодні. Не визначилися з відповіддю 29% респондентів.

Подібні результати були отримані Соціологічною службою Центру “Демократичні ініціативи” в травні – на початку червня 1994 р. Вони вивчали уявлення жителів Сходу та Півдня України про майбутнє Криму. В Донбасі на запитання “Кому має належати Крим?” був отриманий такий розподіл відповідей:

Залишитися в складі України – 51%

Стати незалежною державою – 16%

Увійти до складу Росії – 6%

Інший варіант – 9%

Важко відповісти – 18%

З приводу цього питання в Донбасі були зафіксовані навіть більш “державницькі” настрої, ніж за вибіркою в цілому. (137) Вони дають підстави стверджувати, що це стосується не тільки ставлення до Криму. Думаю, що якби хтось спробував відділити Галичину від України, то він зустрівся б з протидією мешканців Донбасу.

Отже, усвідомлення жителями Донбасу специфіки своєї етнотериторіальної спільноти не несе загрози цілісності України. В ході опитування 1994 р. за унітарний устрій держави висловилися 54.1% респондентів, проти – 24.3% (підтримали варіант федеративного устрою). Не визначилися з відповіддю 21.6% опитаних, Зверну увагу на те, що розподіл опіній з цього приводу в нашій області майже збігається з загальноукраїнським. За даними Є.І.Головахи в листопаді 1993 р. в Україні загалом підтримували ідею федеративного устрою держави 26% опитаних, відкидали її – 50%, не визначилися з відповіддю – 24%. (138)

Штовхнути на шлях здобуття автономії, а то й підштовхнути до сепаратизму населення Донбасу може тільки політика офіційного Києва, яка не буде враховувати специфіку нашого регіону. Я вже неодноразово говорив, що найважливіша специфічна його риса – українсько-російський культурний синтез. Йому відповідають і обмінні процеси спорідненості. В дослідженні серпня 1993 р. було зафіксовано, що населення Луганщини родинними зв'язками поєднано перш за все з регіонами Росії та України. При цьому зв'язки з Росією характеризувалися навіть більшою інтенсивністю. Там були родичі у 84% опитаних (у 18% – в Ростовській обл., у 16% – в Москві, у 9% – в Воронежській обл., у 7% – в Белгородській обл. та у 34% – в решті областей Російської федерації). З мешканцями різних регіонів України зв'язками спорідненості були поєднані 78% наших респондентів (у 16% опитаних родичі були в Донецькій обл., по 14% мали родичів в Києві і в областях Центральної України, 13% – в Південній Україні, 12% – в Харківській обл., 10% – в Західній Україні).

В інших регіонах колишнього СРСР мали родичів значно менше жителі Луганської області. Так, у Білорусі вони були у 8% опитаних, у Прибалтиці та Закавказзі їх мали по 5% респондентів, в Середній Азії та Казахстані – 4%, у Молдові – 3%.

Географічна конфігурація родинних зв'язків мешканців Луганщини дещо відрізняється від відповідної конфігурації родинних зв'язків населення України в цілому. Вчені Інституту соціології НАНУ двічі (в 1996 р. і в 1997 р.) збирали інформацію про останню. Згідно з їх даними більше ніж у половини населення (1996 р. – 50.3%, 1997р. – 51.9%) близьких родичів за межами України не було. Більш ніж третина мали їх в Росії (відповідно 34.9% та 33.4%). Про їх наявність в інших колишніх республіках СРСР в 1996 р. заявили 7.6% опитаних, а в 1997 р. – 8.2%. За кордоном колишнього СРСР були близькі родичі в 1996 р. у 7.2% респондентів, а в 1997 р. – у 6.4%. (139)

Зафіксована нами більша інтенсивність родинних зв'язків населення Луганщини з населенням російських регіонів у порівнянні з Україною в цілому підтверджується дослідженнями демографів. Вони встановили, що до Росії здебільшого виїжджають жителі колишнього Донецько-Придніпровського економічного району, на частку яких припадало майже 50% тих, хто переселявся з України. (140)

Підсумовуючи матеріали цього параграфа хочу зробити деякі зауваження. **Перше.** Наявність у Донбасі особливої етнотериторіальної спільноти передбачає ідентифікаційні практики, спрямовані на єдність з нею. Вони мусять бути властиві більшості мешканців нашого краю, інакше спільноти не буде. Проте ця обставина не відмінює інших ідентитетів жителів нашого регіону. Без сумніву, сказане стосується і етнічної ідентичності. Донбасівці залишаються росіянами, українцями, білорусами чи євреями.

Про це свідчить та обставина, що під час опитувань люди відносять себе до того чи іншого етносу. До речі, останні опитування свідчать на користь того, що не підтверджується гіпотеза, згідно з якою для значних мас людей у нашому краї офіційно

записана національність “росіян(ка)ин” була криптонаціональністю. Ця гіпотеза провокувала очікування що зі зміною політичного режиму люди почнуть себе ідентифікувати інакше. Можливо, що останнім часом переорієнтації дійсно мали місце, але з впевненістю можна стверджувати, що вони не мали масового характеру. Так, якщо згідно з переписом 1989 р. у м.Луганськ українці становили 42.2% від загальної маси населення, а росіяни – 53.9%, то під час опитування 1998р. у вибірку сукупність, яка формувалася за квотним принципом (стать, вік, освіта, місце проживання) потрапило 51.9% українців і 45.3% росіян. Серед мешканців Перевальського району згідно з переписом 1989 р. українці становили 49.8%, а росіяни – 46.9%. В нашу вибірку сукупність потрапило 53.2% українців та 44.1% росіян. Отже, є всі підстави твердити, що для етноструктури Донбасу притаманна стабільність.

Друге. Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам’яті. Я хочу заперечити тим дослідникам, які шукають пояснень лише в недавній історії. Наприклад, Е.В.Віленська та В.І.Поклад вважають, що “на місці зруйнованого ідеологічного моноліту – тоталітарної свідомості – виникла різноманітність типів свідомості з неоднаковими національними та політичними орієнтаціями”. (141) Далі вони відтворюють схему, запропоновану в книзі “Есть мнение!” (редактор Ю.О.Левада) (142) для відображення змін у масовій свідомості радянського суспільства за роки перебудови.

Уявлення про “ідеологічний моноліт” – міфологема доби перебудови. Ідеологія, що панувала в Радянському Союзі, ніколи не охоплювала всіх духовних продуктів, які виробляло наше суспільство. Тим більше це стосується духовно-практичних утворень. Живі люди ніколи не ідентифікували себе лише як “радянських”, але й як “українців”, “росіян”, “євреїв”, “жителів Донбасу” чи “галичан”. Крах соціалізму призвів до кризи ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Були ж втрачені зовсім не всі ідентитети. Старі й набуті нові ідентитети вимагали переструктурування для утворення нової ієрархії. Зараз така перебудова й відбувається в Україні. Регіональна складова в новій ієрархії буде посідати значніше місце, ніж це було за часів СРСР.

Третє. Відносини Сходу та Заходу України мають принципову важливість для її майбутнього, а тому потребують ретельного і, я б сказав, тактовного вивчення. Тут існує загроза вже неадекватним інструментарієм, а потім і відповідною інтерпретацією отриманої інформації активізувати упередженості, які й так заважають нормальній міжнаціональній комунікації. У зв’язку з цим хочу звернути увагу на дослідження групових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей жителів міст Львів і Донецьк, що було проведене навесні 1994 р. групою співробітників Львівського університету разом з американськими дослідниками Мічиганського університету. Цей науковий колектив зафіксував, що “...91.1% львів’ян вважають, що мають багато спільного з українцями, і це їх головна суб’єктивна ідентифікація, тоді як 84.1% жителів Донецька знаходять багато спільного у себе і так званих радянських людей”. (143) Знайомство з публікацією результатів цього дослідження породило у мене відчуття, що в анкетах набір ідентитетів не являв собою логіко-семантичної моделі відповідної суспільної реальності. Як основні в переліках були присутні етнічні, професійні, класові та політичні ідентичності, але відсутні ідентичності регіональні. Такою семантичною структурою респонденти заганялися в глухий кут, де їм доводилось визначатися між полюсами “українці – радянські люди”. Результат можна було передбачити до дослідження.

Сумнівну валідність інструментарія в попередньому дослідженні висвічує також порівняння його результатів з результатами дослідження того ж року, проведеного Соціологічною службою Центру “Демократичні ініціативи”. В останньому випадку розподіл відповідей на запитання “До якої з груп населення Ви себе зараховуєте?” в Донбасі мав такий вигляд: (144)

населення України – 23%

населення СНД – 9%

населення колишнього СРСР – 34%

населення Росії – 2%

населення регіону проживання – 25%

населення Європи – 1%

Можливо, в подальшому слід зосередити зусилля на виявленні типів особистостей за показником ієрархії ідентитетів. (145) Є надія, що це відкриє шлях до розробки соціальних технологій досягнення міжрегіонального компромісу з ключових питань розвитку країни.

З’ясувавши головні характеристики донбаської етнотериторіальної спільноти, перейдемо до розгляду ціннісних уявлень жителів нашого регіону.

ГЛАВА 2.

ЦІННОСТІ ТА ЕТНІЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

§ 1. Цінності як суспільна реальність

2.1.1. Обговорення проблеми в сучасній філософській та соціологічній літературі

Будь-яка людська спільнота для свого існування передбачає наявність спільних цінностей. Саме вони взаємно орієнтують дії та експектації людей і їх “можливі світи” (за висловом М.В.Поповича) (1) не розбігаються у безконечність, а існують як упорядкована система.

Цінності – одна з найважливіших складових культур. Причому це – не просто одна з складових поряд з іншими. В певному значенні ціннісна система є “сутністю” тієї чи іншої культури, що пронизує та об’єднує її технологічну, соціонормативну та символічну сферу. До цього я повернуся згодом. Зараз обмежусь констатацією, що виходячи з цього, вивчення культури з соціологічної точки зору неможливе без вивчення цінностей суспільства та ціннісних орієнтацій населення. А отже, без цього неможливий і кваліфікований розгляд процесів існування етнічної, етнотериторіальної чи субетнічної спільнот.

Проблема цінностей нерозривно пов’язує соціологію з філософською проблематикою. Розгляд цієї проблеми нашою думкою, що крім загальних філософських уподобань в соціології є ряд фундаментальних проблем, які одночасно є фундаментальними проблемами філософії. Через них соціологи визначаються щодо своєї філософської позиції. Такі проблеми існують, мабуть, у всіх фундаментальних науках. Скажімо, в сучасній фізиці до таких проблем можна віднести проблему вакууму, яка тісно пов’язана з

філософською проблемою буття. Через філософію найважливіші проблеми сучасного наукового пізнання отримують цілісне осмислення, впливаючи одна на одну.

У сучасній постановці проблема цінностей своїм загальним витоком має філософію І.Канта, з її поділом світу на сферу свободи та сферу необхідності. В явній же формі вона була поставлена в середині XIX ст. німецьким філософом Рудольфом Германом Лотце (1817 – 1881), котрий ввів до наукової термінології й саме поняття цінності. (2) Для нього цінності – момент всесвітньої телеології. Ціннісна визначеність будь-якого об'єкта обумовлена його місцем і роллю в реалізації світового телеологічного процесу. (3)

На цей час налічується величезна література з проблеми, що розглядається. Так, з початку XX ст. по його середину було видано 4 тис. книг та статей про проблему цінностей. (4) Публікації відрізняються великим розмаїттям підходів, дефініційною неузгодженістю. А.О.Ручка в середині 80-х років нараховував тільки у вітчизняній, марксистсько-ленінській на той час, літературі понад 100 визначень цінностей. (5) Тому у В.С.Бакірова були підстави написати: “В міру заглиблення в спеціальну літературу колекція відмінних дефініцій цінності набуває розмірів, що лякають, відображаючи велику складність, багатозначність ціннісних явищ, можливість їх розгляду та аналізу під різними кутами зору, в найрізноматніших площинах людського ставлення до світу”. (6)

Я зупинюсь на двох, найбільш характерних для нашої вітчизняної літератури, підходах. **Перший** назву предметним. Згідно з ним цінностями виступають певні фрагменти об'єктивного світу, які важливі для задоволення людських потреб та реалізації інтересів. Так, видатний радянський етик О.Г. Дробницький писав: “Цінність, термін, що широко використовується в філософській та соціологічній літературі для вказування на людське, соціальне та культурне значення певних явищ дійсності”. (7)

На мою думку реїфікація цінностей знищує сам їх феномен. Іменем цінності в цьому випадку називається зовсім інше явище. Логіка тут така. Людина і суспільство – системи відкриті, такі, що саморегулюються. Їм для самовідтворення та розвитку потрібні певні зовнішні умови. Саме вони й виділяються суспільною свідомістю як цінності. Наприклад, А.Г.Здравомислов вважає, що “цінність – особливе суспільне відношення, завдяки якому потреби та інтереси людини чи соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовні явища, надаючи їм певних соціальних якостей, не пов'язаних прямо з утилітарним призначенням цих речей, предметів, духовних явищ”. (8)

Розгляну детальніше думку російського соціолога. По-перше, зверну увагу на те, що мені здається недоречним згадування як однопорядкових потреб та інтересів. Потреба – поняття, яке описує не тільки соціальну, але й біологічну реальність. Найбільш містке визначення потреби запропоноване В.Є.Хмельком: “...З точки зору “процесної парадигми” потреба будь-якої системи (організму, співтовариства, людини, суспільства) є залежність процесів її функціонування та розвитку як цілого від певних процесів взаємодії з зовнішнім середовищем, або внутрішніх самої системи (наприклад, потреба у відпочинку, у сні)”. (9) Що ж стосується інтересів, то А.Г.Здравомислов цілком слушно розглядає їх як головні інструменти регулювання соціального становища. (10) Виходячи з цього навряд чи можна проекцію на зовнішній світ таких відмінних феноменів називати одним терміном. Крім того, суто з цих проекцій неможливо пояснити виникнення “неутилітарних якостей”.

По-друге, потреби та інтереси відносно незалежні від визначених фрагментів зовнішнього світу. Одна й та ж потреба, чи один і той же інтерес можуть переноситись з одного фрагмента реальності на інший. Наприклад, потреба в енергозабезпеченні сучасного

суспільства може задовольнятися за рахунок різних енергоносіїв (нафти, газу, вугілля, урану тощо). Інтереси соціальних груп теж не прив'язані тільки до тих чи інших засобів їх забезпечення. Наприклад, національні інтереси тієї чи іншої країни на світовому ринку не забезпечуються лише розвитком якихось одних форм діяльності. Навпаки, забезпечення своїх національних інтересів передбачає розвиток різних форм діяльності в залежності від кон'юнктури.

По-третє, саме існування потреб та інтересів як суспільних феноменів передбачає існування цінностей, а тому цінності до них не редукуються. Адже навіть вітальні людські потреби – це не якась сліпа жага організму. В суспільстві людські потреби окультурені, тобто унормовані. Норми виступають критеріями оцінки будь-яких потреб та способів їх задоволення. Ще більшою мірою це стосується інтересів, які характеризують положення суб'єкта в площині різних соціальних полів.

Друга точка зору полягає в тому, що цінності як феномени суспільної свідомості є відображенням значимісних відносин між людьми та світом. Найбільш повно цей підхід був представлений В.С.Бакіровим, який писав, що ціннісна свідомість "...є особливою формою відображення реальності, суб'єктивним образом об'єктивних значимісних відносин, що виникають між людьми та світом у процесі діяльнісного освоєння останнього". (11)

Цей підхід виник внаслідок усвідомлення суперечностей реїстичного підходу. Правда, він не був радикальним розривом з попередніми поглядами. Так, словацький вчений В.Брожек спочатку запропонував розрізняти "ціннісну предметність" від власне цінності. (12) Виходячи з цього був зроблений крок до того, щоб витлумачити цінність як "...конкретний суб'єктивний спосіб проявлення ціннісної предметності". (13) В свою чергу це вело до появи логічного кола у визначенні, коли цінність розумілася як результат оцінки чи як "бажане бажане". Наприклад: "В самому загальному вигляді цінності можна визначити як будь-які предмети людських устремлінь, прагнень, бажань, які сприймаються в якості таких свідомістю особистостей, соціальних груп, суспільств". (14) Хоча одночасно з цим визнавалась продуктивність погляду на вищі цінності як на символ в розумінні О.Ф.Лосева, тобто як на породжуючі моделі реальності. (15)

Зупинюся більш докладно на деяких пунктах цієї позиції. По-перше, багато запитань виникає стосовно "значимісних відносин". Це поняття чітко не визначається. Вчення про значення та смисл розроблене в логіці, але в даному випадку звернення до нього навряд чи буде релевантним. У повсякденному ж слововжитку "значимий" це й той, що має відношення до змісту чогось і той, що відіграє важливу роль. Мабуть, можна припустити, що мовиться саме про роль тих чи інших явищ в житті соціального суб'єкта.

Ця проблема заслуговує на окреме обговорення. Якщо "значимісні відносини" можна витлумачити як відносини рольові, то ролі будуть визначатися характером та ступенем участі якихось факторів у житті суб'єкта. Це означає, що ролі будуть ситуаційними. В такому розумінні той чи інший феномен буде мати різне значення в різних обставинах. Скажімо, значення питної води для спраглого в пустелі буде зовсім іншим, ніж для того, кого підхопив гірський потік. Інколи в житті людини те, що цінується найнижче, висувається на перший план. Проте це зовсім не означає, що таким чином змінюється ціннісна система. До того ж, говорячи про ситуаційне значення тих чи інших факторів слід враховувати, що крім ситуацій загальних (характерних для всього людства чи для певної країни) існують ситуації групові та індивідуальні. Отже, "значимісні відносини" будуть, часом суттєво, різнитися в різних ситуаціях. Якби цінності були відображенням цих відносин, то вони мали б переважно суб'єктивний характер. В умовах ціннісної

анархії було б неможливе узгодження дій та експектацій. Між тим ще Т.Парсонс показав, що цінності можна розглядати як символи, які служать критеріями чи стандартами при виборі серед альтернативних орієнтацій, які відкриваються в ситуації. (16)

Таким чином, трактування цінності як відображення певних “значимісних відносин” виявилось до певної міри маргінальним. Воно виросло з вірної критики реїстичного підходу до цінностей, але відірватися від нього не змогло. Як і в попередньому підході цінності тут позбуваються власного обличчя.

2.1.2. Функції цінностей у суспільстві

Я не буду прагнути замість визначень, які не витримують найпростішої фальсифікаційної процедури, запропонувати нове визначення. Після критики К.Поппером есенціалізму як однієї з підвалин історизму зрозуміла непродуктивність такого руху в суспільних науках. (17) Не слідуючи за К.Поппером у всьому, в даному випадку вважаю слушним його розрізнення двох підходів до визначення. “Ми можемо сказати, що в той час, як есенціалістське витлумачення читає визначення “нормально”, тобто **зліва направо, то визначення, як його звично застосовують у сучасній науці, мусить читатись навпаки, тобто справа наліво**, оскільки починається з визначальної формули, до якої вимагає стислої етикетки” (18) У випадку цінностей ця вимога може бути реалізованою через аналіз їх функцій у суспільстві.

Більшість з них вже описані в літературі. **Перша**, на яку звертають увагу фактично всі дослідники, може бути названа **інтегруючою**. В.С.Бакіров характеризує її таким чином: “Функціональне призначення ціннісної свідомості на соцієтальному рівні зводиться до інтеграції безконечної множини розрізнених людських дій і вчинків в єдину цілісну систему практичної взаємодії соціального організму з природою, систему, що відрізняється особливим внутрішнім розчленуванням і що знаходиться в постійному процесі руху до нових якісних станів”. (19)

Друга функція пов’язана з **регулюванням індивідуальної поведінки**. А.О.Ручка визначив її так: “Виступаючи як знаряддя соціального регулювання в нашому суспільстві, вони є тією проміжною ланкою, яка з’єднує поведінку людини з його найважливішими соціальними інститутами, з його ідеалами та вимогами”. (20)

Найбільш докладно ця функція розглядається в диспозиційній концепції регулювання соціальної поведінки людини, розробленій В.О.Ядовим з співробітниками. (21) В.Є.Хмелько таким чином передає сутність цієї концепції: “Основною в цій концепції є ідея про те, що внутрішня регуляція соціальної поведінки людини здійснюється складною організованою системою її відносини до умов свого існування і діяльності, котрі обумовлюють домінуючу **спрямованість** як сприйняття зовнішніх соціальних впливів, так і практичної діяльності, та що всі відносини, які виконують регулятивні функції, при всій їхній різноманітності є не що інше, як **диспозиції** особистості, зафіксовані соціальним досвідом людини **схильності** сприймати та оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах певним чином. (22)

В якості одного з класу диспозицій розглядаються ціннісні орієнтації. Диспозиції структуровані ієрархічно. На найнижчому щаблі знаходяться елементарні фіксовані установки, пов’язані з потребами фізичного існування. Далі йдуть соціальні установки (аттітуди). Як третій рівень виділяється система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення. (23) В.Є.Хмелько пише, що “стан орієнтацій на сфери діяльності та цінності дозволяє передбачити характер узагальнених соціальних

установок, а варіації останніх в свою чергу обумовлюють і варіації ситуаційних установок. Спроби ж встановити зворотні залежності – від ситуаційних соціальних установок до узагальнених і далі до ціннісних орієнтацій – не дали статистично значимих результатів”. (24)

Феномен ціннісних орієнтацій пов’язаний з тим, що людині доводиться самовизначатися в неоднорідному, часом навіть суперечливому ціннісному просторі. Як виміри тут виступають різні ціннісні системи. Отже ціннісна орієнтація – результат засвоєння певних цінностей, перетворення їх в “складові вищих рівнів у диспозиційній структурі **спрямованості особистості**” (25)

Кожна ціннісна орієнтація включає в себе когнітивний та емотивний компоненти. Тому напевно чи модно погодитися з пропозицією Ю.Р.Саарніта визначити її “... як узагальнену систему певних ціннісних уявлень, яка функціонує в психіці особи як відносно самостійна і цілісна одиниця і регулює поведінку особи в певних сферах соціальної діяльності. (26) Хоча естонський дослідник відносить до ціннісних уявлень і конкретну думку, і переконання, але при спеціальному розгляді вбачає в цьому феномені реальність, що описується за допомогою трьох параметрів: 1) предмета або об’єкта уявлення; 2) критерію, або димензіона ставлення; 3) інтенсивності ставлення. (27) Таким чином, емотивний компонент ціннісної орієнтації залишається поза увагою.

Особливого обговорення заслуговує проблема співвідношення ціннісних орієнтацій та реальної поведінки людини. В.С.Бакіров пише: “Ціннісна орієнтація – системно пов’язані ціннісні уявлення, що **реально** детермінують вчинки та дії людей, які проявляються і відкриваються в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особи, її спосіб життя”. (28) Мені це твердження здається занадто ригористичним. Адже воно виключає суперечності між уявленнями (щирими!) та діями, що можуть бути обумовлені впливом підсвідомості. (29) Крім того, для людини і на свідомому рівні може бути характерною неузгодженість між різними її ціннісними орієнтаціями. Скажімо, вищі світоглядні орієнтації (матеріалізм чи ідеалізм) можуть розходитися з орієнтаціями на цілі життєдіяльності (альтруїстичні чи егоїстичні).

Певне занепокоєння у мене викликають і методологічні наслідки постулату холізму. В.С.Бакіров висловився проти того, що він назвав “парціальним” характером зв’язку між ціннісними уявленнями та відповідними реальними діями і вчинками. Альтернатива була запропонована така: “Більш коректним нам уявляється підхід, при якому цілісність ціннісної свідомості особи співставляється з цілісністю її соціальної поведінки...” (30) Така теоретична позиція на перший погляд здається привабливою. Але незрозумілим залишається, якими засобами її можна реалізувати. Цілісність ціннісної свідомості особи протягом всього життєвого шляху та цілісність її соціальної поведінки соціологічними методами порівняти неможливо. Соціологи користуються особистісно-типологічним підходом, який дозволяє втримати в полі зору особистість і не впасти в спокусу холізму. М.О. Шульга про поняття типу пише: “Тип як наукова конструкція дозволяє одночасно представити в ньому характеристики багатьох людей, що мають схожість, хоча й припускає деякі варіації навколо свого роду центральної лінії, осі. І разом з тим через систему типів можна відобразити широкий спектр відмінностей”. (31)

Крім того, холістичний підхід до суспільних явищ штовхає до певного типу експериментів. К.Поппер про них писав: “...Вони можуть бути названі “експериментами” тільки у сенсі, в якому цей термін є синонімічним з **дією, наслідок якої є невизначеним**, але не у сенсі, коли цей термін уживається аби позначити засоби добування знання шляхом порівняння одержаних результатів з очікуваними”. (32)

Третя функція – ідентифікаційна. Самоідентифікація – механізм, завдяки якому особистість ототожнює себе з якоюсь спільнотою. Через таке ототожнення виникає і ставлення до норм цієї спільноти як до своїх. Тобто самоідентифікація виступає умовою дієвості функції регулювання індивідуальної поведінки. Безумовно самоідентифікація – не просто результат вільного вибору людини. Спільнота, до якої особистість належить, вимагає від своїх членів певних ідентифікаційних практик, примушує до них. В умовах соціальної стратифікації – елементом ідентифікаційних практик груп, що знаходяться вище інших на щаблях суспільної ієрархії, є примус груп, що знаходяться на нижчих щаблях, до певних ідентифікаційних практик, які відтворюють моменти залежності тих, що знаходяться нижче, від тих, що знаходяться вище. У всіх цих випадках цінності відіграють найважливішу роль.

В усіх названих випадках функції ідентифікації можна відокремити від функцій регуляції індивідуальної поведінки. Адже, крім процесів самоідентифікації та примусу до здійснення певних ідентифікаційних практик, цінності виступають моментом та умовою виникнення макроідентичності (наприклад, національної самосвідомості в тій чи іншій країні). (33) Що ж стосується регулювання індивідуальної поведінки, то її можуть здійснювати навіть норми спільноти, з якою людина себе не ототожнює. Так, у мусульманських країнах християнин змушений зважати на ціннісні уявлення ісламу. В минулі часи це набувало часом дуже драматичних форм. При цьому саме приналежність до православ'я в мусульманських землях вимагала відступити від православної поведінки. Наприклад, А.Нікітін під час своєї подорожі молиться, звертаючись винятково до Бога – Батька, ототожнюючи його з Аллахом. (34)

Не можна ідентифікаційну функцію ототожнювати й з інтегруючою. Макроідентифікація суспільства як свій момент передбачає усвідомлення його окремішності щодо інших суспільств. Ідентифікація людини стосовно певної спільноти одночасно є відділенням від інших спільнот. Якщо спільнота знаходиться в антагоністичних стосунках, то розвиток їх ідентичностей збігається з розвитком конфліктної взаємодії. Тому цілком слушною видається думка А.О.Ручки, що "...ціннісно-нормативні регулятиви далеко не завжди відіграють інтегруючу роль". (35)

Четверта функція була виділена Т.Парсонсом і на цю його думку я вже посилався. Вона полягає в тому, що **цінності відіграють роль стандартів чи критеріїв для вибору з наявних альтернатив**, які властиві будь-якій ситуації людської дії. (36) Тобто цінності є необхідною передумовою операції оцінки, без якої людська діяльність неможлива.

Оцінка є всезагальним моментом людської діяльності. Без нього неможливо зрозуміти суспільство. І тут для соціолога надійним союзником може стати сучасна логіка. Нинішня логіка оцінок розглядає дуалізм істиннісного та ціннісного підходів до дійсності як пережиток попередньої епохи. (37) Ніяке знання неможливе без явних чи прихованих оцінок. Для багатьох поколінь соціологів еталоном була вимога М.Вебера до викладачів суспільних наук з'ясувати для себе та пояснити своїм слухачам, ...що є в його лекціях суто логічним висновком або емпіричним встановленням фактів, і **що має характер практичної оцінки**". (38) Зараз і це твердження, і пізніші твердження М.Шліка, Р.Карнапа чи Г.Мюрдаля здаються утопічними, хоча б тому, що без оцінок неможливе розуміння як таке. (39)

О.А.Івін таким чином характеризує істиннісний та ціннісний підходи, які цілком у згоді з гегелівською діалектикою і взаємовиключають, і передбачають один одного: "Вони мають протилежну спрямованість і вже тому не можуть збігатися. У випадку істиннісного підходу рух спрямовано від дійсності до думки. Як висхідна тут виступає дійсність, і

завдання полягає в тому, щоб дати адекватний її опис. При ціннісному підході рух здійснюється від думки до дійсності. Висхідною виступає оцінка існуючого стану речей, і йдеться про те, щоб перетворити його у відповідності з цією оцінкою або уявити в абстракції таке перетворення”. (40)

Оцінка включає в свою структуру такі компоненти як 1) суб’єкт оцінки; 2) предмет оцінки, 3) характер оцінки (вказує на абсолютність чи порівняльність, а також на кваліфікацію, яку дають об’єктові, що оцінюється), 4) засади оцінки (з точки зору чого відбувається оцінювання). Для порівняння дескриптивне твердження має такі частини: 1) суб’єкт; 2) предмет; 3) засади; 4) характер (вказівка на істинність чи хибність). Передбачається, що в дескриптивних твердженнях засади збігаються. Ототожнення засад та суб’єктів – передумова ідеї інтерсуб’єктивності знань.

Що ж стосується оцінок, то суб’єкти і засади не можуть ототожнюватися. Для встановлення ціннісних відносин обов’язково необхідні спеціальні мовні засоби. Оцінки не є інтерсуб’єктивними в тому ж розумінні, що й дескрипції. (41)

Логіки розподілили оцінки на явні та неявні. Проаналізовані форми, за допомогою яких до міркувань чи теорій потрапляють неявні оцінки. До них відносять ідеали, зразки, стандарти, поради, побажання, методологічні та інші рекомендації, попередження, прохання, обіцянки, погрози тощо. Крім того, ціннісні відношення проявляються в різноманітних нормах (закони держав, різні правила, команди, директиви, технічні норми і моральні норми тощо). (42)

У соціології значна увага надається розрізненню цінностей та норм. Т.Парсонс таким чином сформулював критерій поділу: “У зв’язку з розрізненням ролі та колективу на рівні одиниць встановлюється розрізнення між нормою та цінністю на рівні стандарту відносин”. (43) Американський соціолог у відповідності з цим запропонував визначення: “Цінність – нормативний стандарт, котрий визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць або їх окремих ситуацій. Норма в свою чергу є стандартом, що визначає бажану поведінку для одиниці або класу одиниць у специфічних для них контекстах, диференційованих від контактів, пов’язаних з іншими класами одиниць”. (44)

А.О.Ручка запропонував розрізняти цінності – цілі суспільства та цінності – засоби (норми), які суспільство пропонує своїм членам для досягнення мети. Він відмічає, що хоча таке розрізнення не абсолютне “тим не менш в емпіричних дослідженнях фіксація такої відмінності не марна, тому що вважається, що і соціальні цінності, і соціальні норми можуть бути автономними критеріями вибору варіантів соціальної поведінки”. (45)

2.1.3. Структура ціннісної реальності

Погляд на суспільство через призму цінностей дає досить незвичний для будь-якої теоретичної перспективи його вигляд. Адже цінності існують як реальність, об’єктивна відносно окремих індивідів. Це начебто ідеальний план реально існуючого суспільства, який виявляється надзвичайно дієвим, не діючи безпосередньо. Крім того, ціннісна реальність за своєю суттю телеологічно організована. Будь-яка нижча цінність має сенс якщо вона дозволяє підніматися до цінності вищого порядку.

Ціннісна реальність не тотожна системі позитивних ідеалів. У ній представлені також антицінності. В сучасних ціннісних системах обов’язково існують уявлення про ціннісну нейтральність, хоча такі уявлення були далеко не завжди.

Ціннісна реальність є реальністю структурною, а отже для неї властиві певні слідування. А це означає, що сама ціннісна система діє в напрямку своєї самоузгодженості. Наприклад, для ранньобуржуазної епохи взаємно передбачають одна одну такі цінності як право на власність, право на життя і право на свободу. В усвідомлення їх єдності величезний внесок зробив Дж.Локк. Е.Ю.Соловйов пише: “Завдяки цьому було помічено цілком специфічний, цілісно-єдиний світ норм, які раніше усвідомлювалися лише окремо (фрагментарно), або як підпорядковані моменти інших нормативних утворень: моральності та звичаїв, канонічного права та “державної мудрості”; в наслідку було вперше покладено предметність, з якою має справу юриспруденція як особна наука, яка “відбрунькувалася” від традиційної, “моральної” філософії”. (46)

Цінності – ідеальні утворення, які відіграють роль породжуючих моделей (за О.Ф.Лосєвим) (47) по відношенню до емпіричної соціальної реальності. На цій підставі цінності часом ототожнюють з символами. Вище я вже наводив відповідні висловлювання Т.Парсонса та В.С.Бакірова. Все ж думаю, що цей погляд потребує певних уточнень. Символ має відношення до знакової реальності, до того, що Ю.М.Лотман називав “семіосферою”. (48) Ціннісна ж реальність тільки проявляється в знаковій реальності, а не тотожна їй. Ось одне з визначень символу, запропоноване О.Ф.Лосєвим: “Символом речі є її знак, який не має нічого спільного з безпосереднім змістом тих одиниць, які тут позначаються, але ці різноманітні та супротивні одна одній позначені одиницями, визначені тут тим загальним конструктивним принципом, що перетворює їх в однорідну цілісність, яка певним чином спрямована”. (49) Отже, хоча символ ближче за всі поняття стоїть до поняття цінності, проте він не цінність, а її знакове вираження. Воно може бути більш чи менш вдалим. Оперуючи з символами можна не тільки виражати цінності, але й впливати на них. Однак про останнє згодом. Поки що дозволю собі ще одну евристичну аналогію. Колись П.Д.Юркевич писав про ідею, що це не просто психічний образ, а об’єктивний діяч, креатор. (50). Це уявлення, мабуть, найближче до того, що я маю на увазі під цінністю.

Таким чином, аналіз феномена цінностей, здається, приводить до тієї традиції мислення, витоком якої є філософія Платона. Підкреслю, що я цим не пропоную повернутися до платонізму чи до якоїсь його інтерпретації, а посилаюся саме на традицію мислення. У широкому розумінні в цій традиції знаходяться і Арістотель, і Фома Аквінський (Томазо Аквінат), і Гегель, і певним чином К.Маркс. До речі, до однієї традиції Платона, Арістотеля, Гегеля та Маркса зараховував і К.Поппер. Їх він вважав історичними та ворогами відкритого суспільства.

2.1.4. Методологічна ремарка стосовно ідей К.Поппера

Мені доводилося в певних випадках висловлювати солідарність з К.Поппером у вирішенні методологічних проблем. Тому слід порозумітися. За жанром “Відкрите суспільство та його вороги” і “Злиденність історизму” належать до памфлетів. Незважаючи на багатство історико-філософського, соціологічного та політологічного матеріалу вони переслідували злободенну мету боротьби з тоталітаризмом. Внаслідок цього названі праці відрізняються лапідарністю і в певних пунктах значним спрощенням проблем. Наприклад, як пояснюючий аргумент щодо позицій “ворогів відкритого суспільства” висувається їхня жадоба влади. Стосовно Гегеля надмірно експлуатується незрозумілість його текстів та неузгодженість окремих думок.

Разом з тим праця, зроблена К.Поппером, мені здається надзвичайно цінною, якщо на неї подивитися як на критику європейської культури. Ця культура породжувала і демократію, і тоталітаризм. Розібратися з такою амбівалентністю дуже важливо. К.Поппер зробив

тільки перші кроки на цьому шляху, виділивши певну низку вчень. Але ці ж вчення відігравали величезну роль у розвитку європейської культури як такої. Без них вона б просто не існувала, а отже не існувала б і її демократична традиція. На жаль, К.Поппер не бачив перспектив такого аналізу. На заваді, мабуть, стали методологічні перепони. Перша пов'язана з критикою холізму. Дійсно, холізм як спроба охопити цілісність у єдності всіх складових частин заводить у глухий кут. Але ж цілісності (втому числі й культурні) існують в самій реальності. Їх можна теоретично аналізувати, не впадаючи в оману холістичної методології. Для цього необхідно аналіз зосереджувати саме на явищі єдності різноманітного, нових якостей, пов'язаних з єдністю.

Друга методологічна позиція в цьому ряду – відкидання історичних закономірностей. К.Поппер писав: “Еволюція життя на землі або людського суспільства – унікальний історичний процес. Такий процес, можна припустити, відбувається згідно з усіма різновидами причинних законів, наприклад, законів механіки, хімії, спадковості і агрегації, природного добору та ін. Його опис, однак, є не законом, а одиничним історичним твердженням. (51) Правда, в історичному процесі визначаються тенденції, навіть такі, що існують тисячі років. “Тенденція (ми могли б знову навести приклад зростання народонаселення), що наполегливо прокладала собі дорогу впродовж сотень і тисяч років, здатна змінитися за одне десятиліття, а то й швидше”. (52) В основі переконання, що будь-яку послідовність подій неможливо описати як закономірну лежить впевненість, що така спроба веде у безконечність. Тобто аргумент такий же, що й у випадку з холізмом. Наприклад, щоб описати падіння яблука, треба врахувати величезну кількість фізичних та хімічних законів, але будь-який з цих законів не описує саму послідовність подій. К.Поппер робить висновок: “Вирішальним моментом є такий: хоч ми можемо припускати, що будь-яка послідовність явищ відбувається згідно з законами природи, важливо усвідомити, що практично жодна послідовність, скажімо, з трьох чи чотирьох причинно пов'язаних конкретних подій не відбувається відповідно до якогось одного-єдиного закону природи”. (53)

Отже, пояснення подій зводиться винятково до причинної детермінації. Вона ж передбачає універсальні закони та індивідуальні початкові умови. “Таким чином, ми маємо два різні складники, два різновиди тверджень, які разом складають повне причинне пояснення: (1) **універсальні твердження типу природних законів; і (2) індивідуальні твердження, що мають відношення до даного особливого випадку і які називаються “початковими умовами”**. Тепер з універсальних законів (1) ми можемо вивести, за допомогою початкових умов (2), наступне одиничне твердження (3) : “ця нитка обірветься”. Цей висновок (3) ми можемо також назвати індивідуальним прогнозом”. (54)

Історичний процес, що розглядається такими, здавалося б, строго науковими методами, несподівано набуває якогось містичного забарвлення. Адже причинно пояснені моменти – острівці в океані випадкового. Сам же океан з його штормами і штилями залишається поза можливостями нашого розуміння. Ми не можемо досягти в цьому океані бажаного для нас берега. Наші знання здатні тільки застерегти нас від здійснення якихось необачних кроків у досить простих ситуаціях (на кшталт “не чіпляй до нитки вантаж, який вона не здатна витримати”). Проте, хоча це й важливо, практика такими прогнозами та поясненнями задовольнитися не може. Тому побиття історицизму вченням, що дає раціональне пояснення лише певних точок соціального простору, не даючи уявлення про сам цей простір, відкриває шлях для торжества ірраціоналізму та містики.

Друге. Пошуки законів, які властиві суспільству, навряд чи коректно обмежувати тільки причинно-наслідковими зв'язками. Сучасна наука, прийнявши структуралізм як свою універсалістську ідеологію, дещо інакше дивиться на проблему інваріантів. М.В.Попович,

який найчіткіше висловив цю інтенцію сучасної науки, пише: “Існують регулятори на рівні цілого, що з усіх флуктуацій залишають те, що потрібно”. (55) Отже, закони – це усталені взаємодії в межах системи. Для коректного формулювання закону треба взяти до уваги (1) взаємодіючі сторони, і (2) систему, в межах якої здійснюється взаємодія, адже тільки вона обумовлює характер взаємодії. В цьому плані не становлять винятку і універсальні закони, про які говорить К.Поппер. Вони теж існують тільки як внутрішня взаємодія в такій системі як наша Метагалактика. В інших можливих світах вони втрачають свій універсалізм.

Таким чином, говорячи про суспільство, ми повинні враховувати системну детермінацію. Тільки виходячи з неї стає зрозумілою і причинна детермінація. Такий погляд зовсім не повертає нас до уявлень про абсолютну заданість всього, що відбувається в суспільстві. Суспільство – арена і одночасно продукт людської творчості. В історії змінюються унікальні ситуації та події. Але це не суперечить визнанню визначеності їх певними характеристиками системи. Так, скажімо, кожна економічна криза унікальна. Але існує певна циклічність криз, яка відкрита й описана економістами, в тому числі М.Д.Кондратьєвим. І якщо, скажімо, “великі хвилі” пов’язані з такими перемінними як інвестиції і норма прибутку, а наукові відкриття інтенсивно робляться на низхідній фазі економічного розвитку, то, безумовно, ми не можемо передбачити всі відкриття наперед, але ми знаємо, що вони будуть зроблені. Це – не просто функція окремих індивідів. Це – функція суспільного механізму. Тут разом з П.Бурдьє можна констатувати, що в певному сенсі суспільні відносини “більш реальні, ніж суб’єкти, яких вони поєднують”. (56)

Те ж саме можна сказати й про таке явище як європейський капіталізм. М.Вебер та В. Зомбарт переконливо показали, що він виник як унікальне явище. Це означає, що в його становленні величезну роль відіграли випадковості. Але ж далеко не всі випадковості ведуть до виникнення нових форм суспільного життя, а тільки ті, які відповідають тенденціям розвитку системи. В цьому випадку системою, яка створила можливості для такого явища як капіталізм, була Західна Європа як цивілізація, а не якась окрема її країна. Саме взаємодії, внутрішні для цієї цивілізації, сприяли відбору певних випадковостей, їх кумуляції, а інші випадковості вибраковувалися.

Слід врахувати й наступне. Оскільки соціальні системи належать до класу відкритих систем, що саморегулюються, й у них існує залежність одних підсистем від інших, то можна говорити про потреби соціальної системи як такої (за визначенням В.Є.Хмелька). Таке розуміння знайшло відображення в “AGIL” схемі Т.Парсонса, згідно з якою потреба системної стабільності системи вимагає виконання функцій адаптації, ціледосягнення, інтеграції окремих елементів та збереження структурного зразка. (57)

Будучи усвідомленими, суспільні потреби перетворюються на цілі діяльності людей. Вони об’єктивуються в системі суспільних інститутів (скажімо, в державі). Тим самим у суспільстві виникає телеономна детермінація.

Ігнорування К.Поппером системних та телеономних детермінацій у суспільному житті обумовило певний парадокс у творчості цього вченого. Його видатні памфлети написані для захисту певної системи цінностей, але послідовне розгортання його методологічних принципів робить суспільні цінності цілком незрозумілими. І їх слід або ігнорувати, щоб не суперечити своїм методологічним принципам, або виводити з якогось містичного джерела.

2.1.5. Цінності як момент суспільної онтології

Через аналіз деяких попперівських ідей стало можливим поглиблення розуміння цінностей. Без цінностей неможлива онтологія будь-якого суспільства. Ціннісні уявлення входять як складова частина до механізму дії суспільних законів. Закони, скажімо, феодалізму неможливі без постійного відтворення відповідних практик, а це передбачає певну стабільну систему ціннісних уявлень. Наводжу приклад феодалізму тому, що тут ці зв'язки найбільш очевидні. Відштовхуючись від цього прикладу, неважко помітити всезагальність твердження.

Тут ми підходимо до проблеми розрізнення цінностей та ціннісних уявлень. Загальним місцем у соціологічній теорії є їх ототожнення. Наприклад, Клайд Клакхон трактує цінності як санкціоновані суспільною групою або суспільством і такі, що поділяються індивідом, концепції того, що варто бажання. Вони впливають на відбір способів, засобів та цілей діяльності. (58) Проте в цьому випадку вірним був би суб'єктивістський та волонтаристський підхід як до цінностей, так і до всього життя. Ціннісні системи виступали б продуктом вільної концептуалізації.

Насправді ж цінності можуть виражатися ціннісною свідомістю більш чи менш адекватно. Діяльність теоретика в цій сфері є не що інше як пізнання цінностей свого суспільства, чітке вираження та обґрунтування його ціннісних вимог. Часом велич соціальних мислителів і полягає у виконанні цього завдання. Для прикладу мені вже доводилося посилаючись на Дж.Локка. Таких прикладів можна навести величезну кількість. Тут будуть засновники і реформатори релігій, соціальні мислителі, політичні діячі, письменники.

Правда, відображення цінностей діячами різних гатунків буде відбуватися по-різному. Релігійні діячі, політики та письменники продукують нові формулювання ціннісних імперативів. Тобто вони створюють твердження, які й за своєю логічною формою є ціннісними. В цьому випадку до них неможливо застосувати критеріїв істинності чи хибності. Це впливає з того, що "їхня функція – не опис дійсності, а спрямування людської діяльності, що перетворює дійсність". (59) Що стосується вчених, то вони здатні дати опис цінностей, який складається з тверджень, стосовно яких можлива перевірка на істинність і хибність. Тут я говорю про головні тенденції цих двох підходів у відображенні цінностей спеціалізованою свідомістю. В принципі ж у будь-якому висловлюванні нерозривні істиннісні і ціннісні моменти.

Люди, що займаються спеціалізованим духовним виробництвом, не тільки не створюють цінності, але навіть не виступають їх першовідкривачами. Первинно ціннісна свідомість формується на духовно-практичному рівні. Вона закріплюється на рівні мови. Причому тут не мається на увазі тільки лексика чи синтаксис. Нещодавні крос-культурні дослідження показали, що люди можуть змінити мову, але зберегти мовленеві стратегії. Це може стати серйозною причиною непорозумінь саме ціннісного характеру. О.Гершензон розглядає мовленеві стратегії через такі характеристики: 1) прямота / непрямота; 2) солідарність / повага; 3) негативна гіпотеза / позитивна гіпотеза. Перша характеристика визначається рівнем експліцитності намірів того, хто говорить. Друга нав'язана з орієнтацією мовлення на статус людини чи на його ігнорування. Третя має на увазі приписування тих чи інших імплікацій тому, хто говорить. (60) Дослідниця пише, що правила застосування мовленевих стратегій "... у більшості випадків не вербалізовані, вони самоочевидні для носія культури і не ставляться ним під сумнів". (61) Так, євреї – носії російської культури притримуються при знайомстві негативної гіпотези, поваги й непрямоти. Для ізраїльтян характерна солідарність та прямота. О.Гершензон це пов'язує з тим, що "для ізраїльтянина людина – це частина цілого: общини, сім'ї, в той час як росіянин сприймає себе як окремого індивіда" (62)

Отже, і на духовно-практичному рівні ціннісна свідомість відображає ту суспільну реальність, яка нетотожна з самою свідомістю. Саме ця реальність і є цінності. В самому загальному вигляді цю реальність можна визначити як конструктивні принципи побудови суспільства. Отже, цінність це таке співвідношення між частинами суспільства (між людиною та суспільством, між групами тощо), яке забезпечує його успішне функціонування. Тут ми знову повинні повернутися до концепції потреб. Тільки це будуть не потреби індивіда, а потреби суспільства. Відзначу, що під суспільством я тут розумію те ж, що й Т.Парсонс. Він писав: “Соціальна система такого типу, котра відповідає всім існуючим функціональним вимогам, пов’язаним з довготерміновим існуванням за рахунок власних ресурсів, буде називатися **суспільством**. Для розуміння суспільства суттєво не те, чи буде воно яким би то не було чином пов’язане емпірично з іншими суспільствами, а те, що воно мусить містити в собі всі структурні та функціональні підвалини, щоб бути незалежно існуючою системою”. (63) Суспільство існує завдяки тому, що задовольняються його потреби як цілісності. Це й створює структурні та функціональні підвалини його незалежності як системи. **Проекти цих структурних та функціональних підвалин існування суспільства і є цінностями.** Тобто цінності це проекти задоволення суспільних потреб. Підкреслю, не потреби, а проекти їх задоволення. Проекти задоволення потреб, чи конструктивні принципи побудови суспільства, це не що інше як форми діяльності, які ведуть до бажаного наслідку, задовольняючи потреби. Безумовно, реальна діяльність коливається відносно цих проектів, але так чи інакше змушена їм відповідати. Якщо ці проекти взагалі не реалізуються, то суспільство гине разом з усіма своїми членами, або ж ці члени розсіюються серед інших суспільств. Саме в цьому причина того, що Платон є вічним супутником людства. Саме через це людське суспільство неможливо пояснити без категорії “ідея” й вона невідворотно виникала у таких різних мислителів як П.Д.Юркевич та П.В.Копнін. Реальні людські дії порівнюються з цими проектами (ідеями) як з своїм змістом. Так, у самій сукупній суспільній діяльності відбувається об’єктивне оцінювання.

Проблема ускладнюється завдяки тому, що історичні суспільства внутрішньо розколоті, суперечливі. Кожен з класів, верств, прошарків мають свої цінності. Без них вони не могли б існувати як окремі суспільні групи. Організації теж неможливі без своєї системи цінностей. Об’єктивні цінності відображаються на рівні суспільної свідомості у вигляді ціннісних систем. Ціннісні системи можуть суперечити одна одній, можуть взаємодоповнювати одна одну тощо. Але навіть при гострому ціннісному протиставленні антагоністичних соціальних сил в одному й тому ж суспільстві можна помітити, що різні соціальні сили дають свою інтерпретацію базових цінностей соціуму. Більш того, в межах однієї й тієї ж верстви суспільства, ціннісні орієнтири можуть суттєво змінюватись. Дуже цікаво показав діалектику ціннісної системи, яка в центр ставить поняття користі, Р.Г.Апресян. Він виявив, що на одному полюсі ціннісної свідомості буржуазних верств знаходиться ідеал підприємця (активного, ініціативного, незалежного), а на іншому – його антипод міщанин (прагне до збереження спокійного, затишного та замкненого існування і лише таємно прагне до злету на Олімп успіху). (64)

Диференціація суспільства означає і ускладнення ціннісної свідомості. Так кожна з підсистем суспільного життя має свої ціннісні уявлення (наприклад, для економіки це власність, прибутки, користь та ін., для політики – влада, держава та ін.). Але обов’язково повинні існувати ціннісні системи, які не дають суперечливому суспільству знищити себе. Це – перш за все моральна свідомість. Таку ж функцію певною мірою виконують й інші форми світоглядної свідомості (філософська, релігійна, естетична). Між різними ціннісними системами відбувається активна взаємодія в ході суспільної комунікації. Зони цих взаємодій – зони активного семіозису. Але це окремий сюжет, і зараз я його розгортати не буду.

Не ставлю я перед собою і завдання пояснити в цій роботі виникнення ціннісних уявлень. Можливо тут релевантною є еволюційна точка зору. Норми формувалися з формуванням самого людського суспільства. Спочатку це були табу. Норми закріплювалися та передавалися завдяки традиції. Традиція й зараз відіграє величезну роль в існуванні ціннісної свідомості. Ф.А.Хайек писав: “Традиції – це результати відбору серед ірраціональних або, точніше, “таких, що не піддаються обґрунтуванню” уявлень; саме цей відбір, без будь-чийого відома і будь-чийх намірів, сприяв чисельному зростанню груп, які поділяли подібні уявлення (що зовсім не обов’язково було пов’язано з причинами, в зв’язку з якими їх дотримувались, скажімо, з релігійними)”.(63) Побіжно відмічу, що до еволюційних уявлень про походження цінностей приводить саме науковий розгляд. Що ж стосується самої ціннісної свідомості, то її характер породжує дещо інші уявлення на її власне походження. В.А.Малахов проникливо пише про те, що “...щоб серйозно ставитися до своїх обов’язків, прагнути до реалізації добра, шукати можливість зробити свій внесок у розвиток позитивних начал зовнішнього буття, людина передусім має бути впевненою, що ці позитивні начала справді-таки існують, має бути переконаною у благості буття загалом; в іншому разі її життєве завдання могло б бути зведене до примітивного егоїстичного самоствердження. Бо, зрештою, навіщо мені обмежувати себе (а з цього й починається мораль) заради інших, заради світу, якщо в цьому світі все одно немає світла, немає блага, добра?” (64) Саме це твердження належить до ціннісних, а отже його не можна ні спростувати, ні довести.

§ 2. Радянська ціннісна драма в європейському контексті

2.2.1. Ціннісні парадокси європейського модерну

Сучасний стан ціннісної свідомості в нашій країні теж слід пояснювати, виходячи з аналізу історичних чинників. При цьому українська реальність може бути зрозумілою не тільки в контексті колишнього СРСР, але для її розуміння потрібен і європейський контекст. Це твердження не є даниною новомодним прагненням до європейськості. Слідуючи історичним фактам можна повторити за Е.Гуссерлем, що “... ми відчуваємо (і, за всієї його непевності, це почуття правомірне), що нашому європейському людству притаманна вроджена ентелехія, яка пронизує всі зміни європейських формоутворень і надає їм сенсу розвитку, спрямованого до ідеального способу життя і буття як до вічного полюсу”. (1)

Формування Російської імперії, в якому величезну роль відіграла Україна, а потім і виникнення СРСР неможливо зрозуміти поза європейським ціннісним простором, адже це була реалізація певного проекту модерну. Сам він виник з кризи Відродження. (2) З її подоланням у Європі стверджується нова система домінуючих ціннісних уявлень. Головними серед них є розум і прогрес. Як писав К.Ясперс: “Починаючи з XVI ст. ланцюг більше не рветься; в послідовності поколінь одна ланка передає іншій свідомість епохи”. (3). Подією, яка найкраще виявила ціннісний світ епохи, справедливо вважається Велика французька революція. Знов пошлюсь на К.Ясперса: “Тільки французька революція здійснилася в свідомості того, що існування людей мусить бути в корені перебудовано розумом після того, як історично набутий образ, що визнано поганим, буде знищено”. (4)

Європейський модерн у ціннісному відношенні досить парадоксальне явище. Розум розколовся і в суспільній практиці, і в теорії в антиноміях. Набуло філософської глибини переконання про відносність добра та зла і про те, що зло може виконувати функцію рушія прогресу. У К.-Г.Юнга є такі роздуми: “Визнання дійсності зла необхідним чином робить відносним добро як одну з сторін певної опозиції. Те ж саме стосується і зла. Разом вони становлять якусь парадоксальну цілісність. Практично це означає, що добро і зло

втрачають свій абсолютний характер, і ми змушені нагадати собі про те, що вони являють собою тільки **гадки**". (5)

Все це призводило до того, що для європейців постійним стало відчуття кризи в суспільному житті. Р.Арон пише: "Найскладніше, починаючи з XVI ст. – знайти покоління, яке вважало б, що воно живе в стабільний час". (6) З самого виникнення соціології як окремої науки вона була реакцією на відчуття кризового стану європейського людства. Цей кризовий стан пов'язувався з руйнуванням суспільного консенсусу. Занепад релігії був одним з проявів ціннісної кризи. Секуляризований розум в соціально розколотому суспільстві виявлявся безсилим у подоланні аномічних проявів. Більш того, секуляризований розум в умовах суспільної аномії продукує критику наявних цінностей без спроби обґрунтувати якісь інші. Тим самим, суспільна аномія підсилюється. Для цього явища німецький філософ Фрідріх Гайнріх Якобі 1799 р. запропонував назву "нігілізм". Він вважав, що обожнення людиною самої себе призводить до того, що для неї все розчиняється "в своїй власній Ніщоті". (7)

Пошуки виходу з ціннісно-нормативної кризи велика кількість соціологів та філософів вбачала або в створенні нової релігії, або в поверненні до релігії традиційної. Так, О.Конт в кінці життя виступив як фундатор нової позитивістськи орієнтованої релігії. Велика Істота – вираження найкращих потенцій людства. (8) Яскравим є й приклад Л.Фейєрбаха. В кінці XX ст. повернення до релігійних цінностей як метод боротьби з нігілізмом пропонує В.Краус: "Корисно поставити перед собою й таке питання – а що, власне, можна протиставити нігілізмові? Я б відповів на це: релігійність і систему гуманістичних цінностей. Можна вдатися й до неологізму, в якому наголошено дійову орієнтацію на гуманні етичні цінності: "валоризм" релігійної позиції. (9)

Відносно такої позиції ще взимку 1918 р. чітко висловився М.Вебер: "Хто не може мужньо знести цієї долі епохи, тому треба сказати: нехай краще він мовчки, без публічної реклами, яку зазвичай створюють ренегати, а тихо й просто повернеться в широко й милостиво відкриті обійми старих церков. Адже це не важко. Він повинен при цьому так чи інакше принести в "жертву" інтелект – це неминуче. Ми не будемо його осуджувати за це, якщо він дійсно в змозі це зробити". (10) Безсумнівно, в суспільстві, де наука стала провідною духовною силою, такий вихід не можна розглядати як загальний. Але ж наука не може дати й ціннісних настанов для індивіда. Він сам мусить вибирати між різними ціннісними системами, які ведуть боротьбу між собою. В "розчаклованому" світі "...індивід повинен вирішити, хто для нього бог і хто диявол". (11)

Для того, щоб вирішити треба оцінити. Оцінка ж уже передбачає наявну систему цінностей. Такі системи цінностей індивід міг знайти тільки в межах духовно-практичного освоєння світу тими чи іншими людськими групами. Отже, необхідність ціннісного вибору в соціально розколотому суспільстві невідворотно штовхає до пошуку групової ідентичності. Системи ціннісних уявлень, які ведуть боротьбу в суспільстві, знаходять своє завершення в ідеологіях.

Класова ідентичність найбільш чітко вираження знайшла в марксизмі. Вчення К.Маркса не позбавило ціннісні уявлення релятивності. Але вони були вписані в загальну картину людського поступу, яка незважаючи на відносність кожного етапу, давала абсолютне опертя для ціннісного вибору. Для величезної кількості людей, які почувалися в буржуазному суспільстві об'єктивно упослідженими, відкрилась перспектива для того, щоб піднятися до вершин соціальної творчості. Через історичну місію пролетаріату людство повинно було подолати відчуження і повернутися до самого себе.

Хоча проект марксизму виник у межах того типу культури, який П.Сорокін назвав “чуттєвим”, і орієнтувався на її норми, але разом з тим в ньому проступали через гегельянство ідеаціональні риси. Тобто, мабуть, у своєму комуністичному проекті марксизм містив і програму культури, яка за термінологією П.Сорокіна є ідеалістичною. (12) Можливо, саме через цю суперечність в самому проекті марксизм давав тільки модель перехідного суспільства.

Іншу перспективу поновлення солідарності між людьми вбачав Е.Дюркгейм. Для нього вона була пов’язана з професійним об’єднаннями, корпораціями, які повинні виконувати функції посередників між індивідами та державою. (13) Цей проект у XX ст. виявився маргінальним. Його використовували протилежні політичні сили. Проте він постійно виникає в тій чи іншій формі і зараз. Мабуть, на ньому ще рано ставити хрест.

Фатальну роль у XX ст. відіграв інший проект колективності – фашизм, особливо німецький націонал-соціалізм. Він виходив з того, що основа ціннісної системи біологічна. Це – раса. От який вигляд це має у А.Гітлера: “Першопричиною до утворення всіх людських спільнот є інстинкт збереження роду. Але саме завдяки цьому держава є народним організмом, а не організмом господарчим”. (14) Така система ціннісних уявлень невідворотно вела до реабілітації насильства і була від самого початку тоталітарним проектом. А.Гітлер тут не залишає сумнівів: “Право індивідуальної свободи мусить відступити на задній план перед обов’язком збереження раси”. (15) Фашисти чітко розуміли з самого початку свою несумісність у ціннісному плані з марксизмом. В сучасних умовах на цьому слід особливо акцентувати увагу, адже всупереч історичній правді зараз часто через кому пишуть фашизм і комунізм. Так, це були тоталітарні проекти, проте, як я вже говорив, це були різні форми тоталітаризму. Тому націонал-соціалістичний фюрер писав: “Кожен наш рядовий штурмовик змушений був зрозуміти, що наша боротьба є винищувальною боротьбою цілого нового світоспоглядання проти світоспоглядання марксизму і всього того, що породжує цей останній”. (16)

2.2.2. Більшовизм як ціннісна система

У цьому європейському контексті слід розглядати формування тієї консолідованої системи ціннісних уявлень, яка посіла домінуючі позиції у суспільному житті нашої країни після Жовтневої революції. Дії російських більшовиків були спрямовані не тільки на захоплення влади, на технологічне вирішення проблем модернізації, які стояли перед країною. В них була прихована певна відповідь на європейську ціннісну кризу. Нехай навіть я не буду зрозумілим, але вважаю за можливе висловити згоду з постановкою питання Мих.О.Лівшицем про те, що існує моральне значення Жовтневої революції. Він писав про те, що “устами Леніна Жовтнева революція проголосила себе не повстанням руйнівних сил проти людського способу життя, створеного віками, а міцною твердиною істини, добра та краси”. (17) Правда безумовно полягає не тільки в тому, що у більшовиків була позитивна ціннісна програма, але й у тому, що з часом відбулася її радикальна інверсія. В результаті наслідки багато в чому були протилежним меті. Проте зараз повернімося до початкової позитивної програми.

Мабуть, найповніше вона була розкрита В.І.Леніним у промові на третьому Всеросійському з’їзді РКСМ 2 жовтня 1920 р. Центральним поняттям у цій системі ціннісних уявлень став комунізм. Адже він перетворився в об’єктивну мету руху суспільства, а отже і в глибинний смисл людського буття. Смисл життя ставав не результатом рішення особистості, а об’єктивним. Цим комуністичні погляди відповідали релігійним, адже в релігійних ціннісних системах смисл буття індивідів задається структурою самої реальності. Комуністичні погляди, можливо, навіть більш теологічні,

адже сама сутність соціалізму передбачає телеологічні відносини. Ідея комунізму пов'язана з потребою в людському братерстві, в безкорисливості, в єдності. В.І.Ленін так і говорив: “Ми називаємо себе комуністами. Що таке комуніст? Комуніст – слово латинське. Комуніс означає – спільний. Комуністичне суспільство означає – все спільне: земля, фабрики, спільна праця, – ось що таке комунізм”. (18) Ця інтенція комунізму знаходила відгук в значних масах населення Російської імперії. Мих. Ліфшиц в уже цитованій статті наводить цікавий документ – заклик голови надзвичайної наради селян Нижньогородської губернії: “Стійте ж, товариші, дружно та сміливо і не здавайте дорогу свободу, тримайте міцніше та вище трудовий Червоний прапор, який скоро замайорить над усім світом, і тоді на всій земній кулі настане той рай, який проповідував Христос”. (19) Отже, селяни на самому початковому етапі вловили співзвучність в ідеях комуністів-атеїстів та християн. Адже в Євангелії від св. Івана говориться: “Оце моя заповідь, – щоб любили один одного ви, як Я вас полюбив. Ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх” (Ів., 15. 12, 13)

У комунізмі ідея згуртування поєднується з протестом проти приниженого становища трудящих в межах буржуазних відносин. В.І.Ленін звертався до комсомольців: “Ми говоримо, що наша моральність підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша моральність виводиться з інтересів класової боротьби пролетаріату”. (20) Ось це – одне з найнебезпечніших місць у ціннісній системі, яка формувалася в нашій країні. З цілком справедливого протесту проти експлуатації виводиться положення, яке знищує мораль як таку. А тим самим підриває й ідею людського братерства, без якої не було б ідеї комунізму. Адже сутність моральних цінностей в тому й полягає, щоб на людину, незалежно від того друг це чи ворог, дивитись перш за все як на людину. Саме в цьому пункті до речі пролягає рішучий вододіл між християнством та комунізмом, як його законним, хоча й ворожим сином. Християнство закликає любити ворогів своїх. “Коли бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте. Хіба не те саме й митники роблять?” (Мт., 5, 46).

Коли мораль проголошується лише внутрішньогруповим регулятором (стосується це класу, нації, раси чи корпорації), то людство відкидається до уявлень племінних часів. Тим самим відкривається перспектива для того, щоб на людей ворожих груп дивитися як на нелюдей, або не зовсім людей. Так відбувається легітимізація масового насильства, терору як способу вирішення політичних проблем. При цьому можна говорити про те, що насильство не наш ідеал, або як писав Мих. Ліфшиц: “В певних обставинах насильство є невідворотна, хоча й тяжка необхідність”. (21) Але реально такі фрази тільки затемнюють суть проблеми. Найпоследовніше логічні наслідки з погляду на мораль як на класове явище показав Л.Д.Троцький. Він виводить мораль з класової боротьби: “Мораль є лише одна з ідеологічних функцій цієї боротьби. Пануючий клас нав'язує суспільству **свої** цілі та привчає вважати аморальними всі ті засоби, які суперечать його цілям. Така головна функція офіційної моралі. Вона переслідує “можливо більше щастя” не більшості, а маленької і такої, що все зменшується, меншості. Подібний режим не міг би триматися й тижня на одному насильстві. Він потребує цементу моралі”. (22) З цього погляду з залізною необхідністю випливає наступний: “... Навіть у самому гострому питанні – вбивстві людиною людини – моральні абсолюти виявляються цілком непридатними. Моральна оцінка разом з політичною впливає з внутрішніх потреб боротьби”. (23) Л.Д.Троцький солідаризується з тим, що мета виправдовує засоби, хоча й мета мусить бути виправдана історичним процесом. “Дозволено все те, відповімо ми, що дійсно веде до визволення людства”. (24) Не зупиняється він і перед певними паралелями, щоб прояснити образ більшовиків: “Якщо залишитися в області чисто формальних або типологічних уподібнень, то можна, мабуть, сказати, що більшовики належать до

демократів і соціал-демократів всіх відтінків, як єзуїти – до мирної церковної ієрархії”.

(25)

Наведені думки Л.Д.Троцького послідовні, хоча й хибні, як на мою думку. Проте цілком уникнути суперечностей цьому теоретику не вдалося. Йому потрібно було врятувати класову мораль. Він пише, що більшовистська партія в період свого революційного підйому була найчеснішою партією. Цю чесність він вбачає в тому, що вона, де могла, дурила ворогів, але “...вона говорила трудящим правду, всю правду і тільки правду”.(26) Як можливе таке чудо Л.Д.Троцький не пояснює. Адже пояснити його просто неможливо.

Власне це положення ціннісної системи, що панувала в нашому суспільстві, було її “чорною дірою”. Воно знецінювало або послаблювало всі інші положення, а в перспективі призводило до інверсійного характеру змін системи ціннісних уявлень.

У системі комуністичних ціннісних уявлень дуже важливу роль відігравали уявлення про те, що свідомими діячами повинні стати всі трудящі. Для цього їм потрібна свідомо дисципліна, єдина воля. “Без цього згуртування, без цієї свідомої дисципліни робітників та селян наша справа безнадійна”. (27) Практичні та теоретичні наслідки цих ідей теж були дуже суперечливими. Весь радянський період нашої історії в ціннісному просторі зберігалось і уявлення про владу народу за допомогою самого народу”, (28) і уявлення про необхідність посилення керівної ролі партії. В кінцевому підсумку партія як цінність у цій системі затьмарювала цінності народу та самоврядування. Пошлюсь на афоризм Л.Д.Троцького: “...Для більшовика партія – все”. І далі: “У революційного марксиста не може бути суперечності між особистою мораллю та інтересами партії, адже партія охоплює в його свідомості найбільш високі завдання та цілі людства”. (29)

Одне з провідних місць в системі комуністичних уявлень належить погляду на працю як на фактор, що визначає місце людини в суспільстві. Звідціль ціннісна насиченість і таких понять як “людина праці”, “робітник”. Відповідно негативно забарвлювались ті статуси, які були пов’язані з нетрудовим способом життя. В цьому ідейному комплексі знаходило собі місце і негативне ставлення до багатства. З одного боку, так знаходили відображення певні загальнолюдські уявлення. “Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Божеє Царство ввійти!” (Мр. 10, 25) Проте з іншого боку заперечувалась правомірність особистої користі. В.І.Ленін говорив так: “І щоб не дати знову поновитися владі капіталістів та буржуазії, для цього потрібно торгашества не допустити, для цього потрібно, щоб окремі особи не наживалися за рахунок інших, для цього потрібно, щоб трудящі об’єдналися з пролетаріатом і склали комуністичне суспільство”. (30) Хоча потім ці вимоги були пом’якшені, але в цілому вони залишалися в ідейному арсеналі. В принципі в цьому проявляється одна з ахіллесових п’ят соціалізму – неузгодженість між суспільними та особистими інтересами. Вона постійно провокувала в радянському суспільстві лицемірство, гальмувала мотивації саме у сфері продуктивної праці.

Сильною стороною радянської ціннісної системи було проголошення принципу дружби народів, хоча він теж був обтяжений суперечностями.

Проголошуючи цінність нового, майбутнього, революційного, в тому числі нової людини, комунізм певною мірою виступав як продовжувач Просвітництва. Звідціль погляд на знання, науку як на одну з провідних цінностей. В.І.Ленін говорив: “Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, котрі людство виробило під гнітом капіталістичного, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства”. (31) Але ця просвітницька інтенція ціннісної системи мусила антиномічно зіткнутися з квазірелігійною інтенцією.

Вважаю, що сказане підтверджує думку про те, що ціннісна система Радянського Союзу виникла як реакція на європейську ціннісно-нормативну кризу. Під цим кутом зору можна помітити сенс і в досить епатажному положенні П.Козловського: “Суттєва різниця між Заходом і Сходом полягає передусім у ролі абсолюта: чи знаходить абсолют своє втілення у людстві та його намісникові, пролетаріаті, як це вважали ліві гегельянці, чи в народженому людиною Божому синові і тому в кожній людині, незалежно від того, якою вона є. Це стара суперечка правих і лівих гегельянців”. (32) Отже, в ціннісному відношенні з європейської цивілізації ми не випадали, реалізуючи один з її проектів.

2.2.3. Ціннісна еволюція радянського суспільства

Правда, комуністичний ціннісний проект виявився досить суперечливим. Ціннісні суперечності, будучи моментом суспільних суперечностей, надавали радянській ціннісній системі певної динаміки. Головна лінія змін тут полягала в тому, що система еволюціонувала від ідеалістичної до чуттєвої. Ідеаціональні елементи відсувалися спочатку на задній план, а потім перетворювалися на ширму. З іншого боку, в Радянському Союзі ствердився паралелізм ціннісних поглядів: тих, які визнавали справжніми і тих, якими насправді керувалася більшість.

На жаль, відтворення повної картини змін домінуючої системи ціннісних уявлень в Радянському Союзі – справа майбутнього. Без сумніву, обмеженість знань у цій царині збіднює можливості соціологічного розуміння розвитку нашого суспільства. Наявні знання дозволяють все ж виділити певні етапи в ціннісному розвитку радянського суспільства. Так на заміну ранньому ідеалістичному етапу в період непу приходить етап, коли поряд з комуністичною системою цінностей легально починає формуватися альтернативна система цінностей, пов’язана з приватновласницькими відносинами. Змагання між цими системами ціннісних уявлень веде до розвитку суперечностей у офіційній системі. З одного боку, оформляється фундаменталістський полюс, який ворожий приватній власності та приватній ініціативі. На цьому полюсі накопичується потенціал протесту проти відступу від початкових ідеалів революції. Тут виношується ідея нової революції. Мабуть, найкраще це було відображено в таких творах української художньої літератури як п’єса Мик.Куліша “Зона” і в романі Мик. Хвильового “Вальдшнепи”. З іншого боку відбувається ерозія офіційних цінностей у напрямку поглиблення чуттєвих моментів. Це пов’язано з реабілітацією майнової нерівності, матеріального благополуччя, краси, моди, еротики. Набувають позитивного ціннісного забарвлення високий соціальний статус, кар’єра.

Сталінська “революція зверху” в ціннісній підсистемі означала придушення як опозиційної приватновласницької ціннісної системи, так і системи комуністичного фундаменталізму. Формується новий абрис офіційно визнаної ціннісної системи. Зберігаючи комуністичну риторичку, вона наповнюється консервативним змістом. Так, відбувається ціннісна реабілітація сім’ї. На провідні позиції висувається поняття державності. В період Великої вітчизняної війни радянська державність все більше пов’язується з традиціями державності російської. Так, Й.В.Сталін у промові на параді Червоної армії 7 листопада 1941 р. на Красній площі в Москві закликав: “Хай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків – Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова! Хай осінить вас переможний прапор великого Леніна!” (33) Ціннісні уявлення патріотизму все більше наповнюються націоналістичним змістом, великодержавництвом. Промовистим документом щодо цього є виступ Й.В.Сталіна на прийомі в Кремлі на честь командуючих військами Червоної армії 24 травня 1945 р. Він сказав: “Я п’ю, перш за все,

за здоров'я російського народу тому, що він є найбільш видатною нацією з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він – керівний народ, але й тому, що у нього є ясний розум, стійкий характер та терпіння”. (34)

Підйом націоналізму і великодержавності на вищі щаблі в ціннісній ієрархії при збереженні орієнтації на насильство як на інструмент вирішення політичних проблем відкривав шлях репресіям по відношенню до цілих етносів. Конкретні обставини цього зараз добре відомі. Можна констатувати в період сталінізму завершення інверсійного циклу. Ціннісна система нашої країни з егалітаристської та інтернаціоналістської перетворюється на таку, що освячує розкол верхів та низів, і націоналістичну.

Під час хрущовської “відлиги”, з одного боку, стимулюється відродження “ленінських норм” у суспільному житті, а, з іншого боку, міцні позиції продовжують займати ціннісні уявлення сталінського періоду. Поряд з цими рухами з'являється нове явище – спроба поєднати ідеї соціалізму з гуманізмом. У цьому сутність руху “шістдесятників”. Всі ці три рухи цікаві й заслуговують на окремий аналіз. Так, відроджувальний рух орієнтувався на ідеалізований образ Леніна. З його спадщини видобувалися ідеї, які були співзвучні антибюрократичним настроям. В чомусь це було схоже на ранні реформаторські потяги в християнстві з поправкою на відсутність спонтанності та життєвості. Гуманістичний рух шістдесятників початково спирався на рух відроджувальний, але в своїх інтенціях виводив за межі ленінізму. Про це свідчить поява хоча б такої постаті як О.І.Солженіцин. Сталінізм без Сталіна теж ставав іншим. Він перетворився на сукупність уявлень бюрократів-технократів. Їхній світогляд в сутності цинічний, нігілістичний. За класифікацією Вольфганга Крауса це нігілізм чиновництва, який “...набирає сили, коли в надрах закостенілої ієрархії кар'єризму, егоцентричних прагнень, жадоби особистої влади забуваються ідеали суспільної корисності. Відмирає сам корінь чиновництва, його існування втрачає сенс”. (35)

Під час брежнєвського “застою” ціннісні орієнтири країни визначалися саме повзучим сталінізмом. У духовному житті запанували чиновницький нігілізм і нігілізм догматичний. Як їх альтернатива розвивалися індивідуалістичний нігілізм та діонісійський нігілізм. (90) Країна втрачала чинники інтеграції і невідворотно рухалася до катастрофи. Нитка часу повинна була перерватися. Це не означає, що в цей час нічого не було зроблено в плані обґрунтування нових ціннісних уявлень. З одного боку різні проекти зміни ціннісних уявлень розроблялись у колах дисидентів. Тут був представлений широкий спектр можливостей від право-консервативних і націоналістичних до соціал-демократичних. Однак дисиденти силовими методами були витіснені на периферію духовного життя країни. До того ж заклики деяких з них до силового тиску на СРСР, звернені до іноземних держав, дискредитували їхній рух в очах значних верств радянських людей.

Позитивні ціннісні орієнтири як альтернатива пануючому нігілізмові формувалися і в недисидентських колах гуманітарної інтелігенції. В період застою першість тут належала художній літературі. Досить назвати імена Ч.Айтматова, О.Гончара, Н.Думбадзе. Важливість цієї лінії в тому, що тут відбувався пошук ціннісного потенціалу власної культури. Як правило цінності соціалізму тут прямо не відкидалися, що різнило ці пошуки від більшості дисидентських. Але цінності соціалізму перетлумачувалися в

гуманістичному дусі. Гуманістичні цінності соціалізму поєднувалися з гуманістичними цінностями національної культури. Ліквідовувалося різке протиставлення дореволюційної та післяреволюційної епох, науки та релігії. Ці письменники намагалися не допустити розриву нитки часу. Відмінність цієї реакції на домінуючий нігілізм від західної свого часу прозорливо помітив В.Краус. Правда, він наші тодішні прориви в царині ціннісних уявлень схильний був пояснювати цивілізаційним відставанням країн Східної Європи. “Можна сказати, що ці країни набагато пізніше вступили на шлях технічного прогресу, а лібералізації так і не довели до кінця. Тому багато ідеалів не встигли себе вичерпати, не зруйнувалася й віра в деякі цінності, які на той час уже підупали на Заході”. (37) Таке пояснення мені здається дещо спрощеним. Цінності – це не просто думки, ставлення до яких формується конвенційним шляхом. Цінності – це форми діяльності, які заключають в собі проект бажаного стану соціального цілого, а отже проект людини та міжлюдських стосунків. Те, що в нашій культурі відтворювалися та розвивалися гуманістичні ідеали свідчить про наявність у самій субстанції суспільного життя відповідних форм діяльності. Соціалізм при всій його недосконалості був вагітний гуманізмом.

Під час перебудови спочатку ціннісна ситуація нагадувала ту, яка склалася в період хрущовської відлиги. На офіційному рівні знову точилася боротьба між відроджувачами ленінських норм і бюрократичними нігілістами. Проте з визнанням світоглядного плюралізму країну накрила хвиля, якщо так можна висловитись, нігілізму демократичного. Тотальна критика історичного досвіду соціалізму стала руйнівною. Нитка історичного часу порвалася. Замість ціннісного оновлення відбулася ціннісна катастрофа.

§ 3. Еволюція ціннісного компоненту масової свідомості населення нашої країни. Луганщина в українському контексті

2.3.1. Ціннісні уявлення в масовій свідомості 60-х років

Щоб зрозуміти причини та наслідки цієї катастрофи недостатньо мати уявлення про зміни консолідованих ціннісних уявлень, які домінували в культурному житті Радянського Союзу. Треба проаналізувати процеси, що розгорталися на рівні масової свідомості. Більш-менш надійні дані для цього ми маємо починаючи з 60-х років, коли в Радянському Союзі почала відроджуватися соціологія. Правда, й ці дані досить фрагментарні і строкаті. Такий їх характер обумовлений і різноманітністю теоретичних позицій, що відбилося в інструментарії для збору первинної інформації, і тим, що опитування проводилися дуже часто в трудових колективах, а не за місцем проживання респондентів. Не слід також відкидати фактор ідеологічного тиску на соціологів. Проте, якщо не фетишизувати кожну цифру, а звертати увагу на загальні тенденції, то можна з’ясувати напрямки розвитку масової ціннісної свідомості в нашій країні.

Дослідження 60-х років показували, що для населення Радянського союзу характерним було поєднання цінностей соціалізму з традиційними цінностями первинних малих груп. Наприклад, В.Т.Лісовський у дослідженнях 1963/66 рр., вивчаючи ціннісні орієнтації молоді, виявив домінування саме цінностей радянських, соціалістичних. У своїх дослідженнях він користувався проєктивними методиками. Вони передбачали референтне співвіднесення опитуваного стосовно портрета певного соціального типу. Найбільшу симпатію респондентів завоював “Віктор” (66.5% від кількості опитаних). Йому були притаманні такі риси: “Працює (вчиться) дуже добре. Заради товариша здатен пожертвувати своїм благополуччям. Непримиренний до несправедливості, через що йому іноді доводиться мати великі неприємності. Завжди доводить справу до кінця, яку б ціну за це йому не довелося заплатити. Самокритичний, скромний. Тактовний по відношенню

до товаришів. Любить спорт, громадську роботу, прагне завжди бути у вирі життя, не терпить байдужих людей”.

На другому місці за рівнем симпатій серед молоді першої половини 60-х років був “Микола” (27.6%). Він змальовувався як захоплений своєю професією, а тому йому притаманне постійне вдосконалення своєї творчої майстерності. Разом з тим це людина різнобічна, якій притаманне захоплення літературою, мистецтвом. Доброзичливий, чуйний, завжди готовий допомогти товаришам. Любить спорт, суспільну роботу. Добре заробляє, любить веселитися, гарно відпочивати. Серед друзів користується великим авторитетом.

Описані вище дві макропозиції фактично визначали ціннісні орієнтації молоді СРСР. На периферії залишилися ще чотири макропозиції. “Марині” віддали свої симпатії 1.2% опитаних. Вона змальовувалася як гарна трудівниця, весела, компанійська, любляча громадську роботу, спорт, самодіяльність, танці. Але в неї був недолік: маючи освіту 6 класів, не хотіла далі вчитися. Говорила: “Я й так заробляю не гірше іншого інженера”.

“Максиму” симпатизували 0.6% респондентів В.Т.Лісовського. Під ім’ям Максима був представлений соціальний тип “літуна” і спекулянта. Йому притаманний цинізм та прагнення до “красивого життя”.

“Сергію” як референтному зразку віддали перевагу 0.5% опитаних. Це образ скупой і обмеженої людини. Він часто працює понаднормово. Добре заробляє. Проте життям заводу не цікавиться. Збирає гроші, щоб придбати авто, яке стане джерелом нових прибутків.

Найнижчим був рейтинг “Геннадія” (0.4%). Це хороший працівник, але критикан. Чемний і модний, любитель оригінальничати. Йому подобається заводити знайомства у високих сферах. Вважає себе вищим за натовп. (1)

А.О.Ручка, оцінюючи ці результати, писав: “Загальна картина розподілу переваг респондентів показує, що вони високо оцінили альтруїстичні моделі життя, варіанти служіння суспільству і в той же час констатували негативне ставлення до зразків індивідуалізму”. (2) Переважна більшість опитаних у ті роки позитивно оцінювали такі життєві устремління як “цікава робота”, “чуйність та взаємна повага людей”, “чиста совість”, “непримиренність до недоліків”. Негативно ж оцінювалися багатство, влада над іншими людьми, прагнення спокійного тихого життя.

Якщо придивитися до цих портретів соціальних типів, до тих ціннісних макропозицій, які вони представляли, то з відстані часу вони набувають нових смислів. Можливо, сучасники цих смислів в них не вбачали.

Перш за все цікаво розглянути образ “Віктора”. Такі герої радянської художньої літератури подобалися читачам. Достатньо згадати М.Нагульнова з “Піднятої цілини” М.Шолохова. Безумовно, справа тут не в політичній лівизні. За нюансами такі герої могли бути різними, але їх поєднувало злиття нонконформізму з прагненням діяти згідно з офіційно проголошеними високими цінностями. Власне, література тут відобразила парадокс самого життя часів соціалізму. Люди, котрі відверто діяли у відповідності з офіційними цінностями соціалізму у суспільстві, що вважало себе соціалістичним, ставали нонконформістами. Це могло трапитися тільки в тому випадку, якщо в реальному житті суспільство керувалося іншими цінностями. Тому людина, яка намагалася жити “за Леніном”, постійно повинна була стикатися з “аномаліями”, “перекрученнями”,

“переродженнями” та “зрадами”. Чимось це схоже на положення християнського святого в грішному світі. Ці люди прирікали себе на постійні конфлікти з оточенням.

У цьому образі поєднувалися такі загальнолюдські термінальні ціннісні уявлення як праця, моральність та спілкування, а також загальнолюдська інструментальна цінність авторитетності і традиційна інструментальна цінність самопожертви.

Люди такого типу в період соціалізму були вічними бунтівниками, правдошукачами. Життя їх було незручним. Вони створювали складнощі як для себе особисто, так і для оточуючих. Але соціальна система соціалізму постійно відтворювала таку ціннісну макропозицію, і постійно формувалися особистості відповідного типу. Це свідчить про глибинну подвійність соціалізму радянського зразка. Адже бунтарі – правдошукачі постійно зазнавали негативних санкцій у прагматичних стосунках, але одночасно вони відчували позитивні моральні санкції з боку суспільства. Позитивно санкціонувала таку систему поведінки також соціалістична естетика, яка орієнтувалася на категорію героїчного. Ю.М.Козовський писав: “Героїчне якраз і є категорією, що виражає в концентрованому вигляді те найбільш передове, найбільш цінне, що є в житті, етичних та естетичних відносинах радянських людей”. (3)

Мені здається, що саме Ю.М.Козовському серед радянських фахівців з галузі естетики вдалось відчувати через аналіз категорії героїчного суперечливий ціннісний характер соціалізму. Це стосується його тверджень про те, що героїчне необхідне для втілення в життя загальнолюдських ідеалів і навіть елементарних норм моральності. Безумовно, автор все це прямо не пов’язує з суперечливістю соціалістичних цінностей, але ж весь його пафос ствердження зв’язку героїчного як естетичної категорії та обов’язку як категорії етики має своїм контекстом соціалістичне суспільство 60-х років. Він писав: “Пов’язуючи категорію героїчного та характеристики її найважливіших властивостей з активною діяльністю, вищою формою якої є революційна боротьба, ми завжди враховуємо той факт, що вона виражає прагнення до досягнення найзначніших, найзаповітніших цілей та ідеалів, що мають загальнолюдський характер.

Вона також може виражати прагнення до ствердження елементарних норм моралі, але за умови, що на шляху до такого ствердження людині доводиться долати складні труднощі”. (4)

Отже, ціннісний ідеал більшості радянських людей 60-х років був пов’язаний з пріоритетом суспільного цілого перед індивідом, з колективізмом. З цим була пов’язана вимога активного діяльного життя, непримиренність по відношенню до недоліків, а отже втручання в життя інших. Найважливішими інструментальними цінностями ставали різні форми боротьби з труднощами, недоліками, перекрученнями, особливо так звана критика та самокритика. Ціннісна модель суспільства передбачала його інтеграцію через стимулювання конфліктів, боротьби, але конфліктів та боротьби ідеологічно визначених (нового з старим тощо).

Забігаючи наперед, скажу, що ціннісна макропозиція, пов’язана з образом “Віктора”, відіграла велику роль у період перебудови. Носії цієї позиції були найбільш активними критиками радянської бюрократії. Значна їх частина спочатку не мала на меті руйнування соціалізму, а тільки відродження його справжніх принципів тощо. Але все закінчилося крахом і на перші ролі в суспільстві вийшли носії зовсім інших ціннісних макропозицій.

Образ “Миколи” уособлює ціннісну макропозицію, що поєднує такі термінальні цінності як цінність життя, праці, спілкування тобто цінності сучасні та загальнолюдські. Це – не

носії специфічно соціалістичних ціннісних уявлень, а радше базовий тип людини індустріального суспільства.

“Марина” поєднує цінності праці та спілкування з традиційними ціннісними підходами, які не передбачають гонити за досягненнями, а обмежуються достатнім.

“Максим” уособлює відверто антисоціальну ціннісну макропозицію. Відкидаються позитивні термінальні цінності. Через це може чудово почуватися в ціннісних порожнечах, в аномічних станах. Носії цієї макропозиції можуть значно активізуватися в умовах ціннісно-нормативних криз, отримуючи з цього зиск.

“Сергій” представляє ціннісну макропозицію, яка поєднує термінальні цінності праці та благополуччя. Цільові установки реалізуються за рахунок індивідуалістичної стратегії накопичення.

“Геннадій” – тип демагога, котрий тяжіє до властолюбного егоїзму.

Отже, В.Т.Лісовський зафіксував різноманітність ціннісних макропозицій, характерних для радянської молоді 60-х років. Важливо те, що він зрозумів суперечність провідної макропозиції і зафіксував існування як діючих референтних зразків таких макропозицій як от: антисоціальне споживацтво, демагогічне властолюбство, індивідуалістичну підприємливість. Правда, всі макропозиції були сконструйовані як ідеальні типи, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. До останніх належала однозначність, що, мабуть, примушувало значну кількість респондентів уникати самоототожнення з “Максимами” чи “Геннадіями”.

Незважаючи на недоліки методик, що використовувались у дослідженнях, є підстави вважати, що вітчизняними соціологами було зафіксовано існування в 60-ті роки ціннісного консенсусу в нашому суспільстві. Цінні підтвердження цього дають результати етико-соціологічного дослідження, яке було проведене в колективі Львівського телевізійного заводу 1968/69 рр. співробітниками відділу конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Соціологами було сконструйовано п’ять типів особистостей, ставлення до яких вивчалось. Тип “А” пов’язаний з творчою позитивною моральною активністю, з єдністю ідеалу та моральної поведінки, з перевагою суспільних інтересів над індивідуальними. Тип “Б” уособлював формальну моральну активність, пристосування до типу “А”. Тип “В” репрезентував моральну пасивність, байдужість. Тип “Г” являє собою морально негативний зразок. Тип “Д” уособлював традиційну форму позитивної активності. А.О.Ручка так підбив підсумки дослідження: “...Референтний тип А (тип творчої позитивної моральної активності) отримав у розрізі всіх структурних груп колективу ЛТЗ найбільшу кількість переваг, що свідчить про домінуючі морально-позитивні тенденції в ціннісних орієнтаціях респондентів”. (5) Для мене це свідчення особливо цінне, тому що отримане на Заході України. З нього видно, що в 60-ті роки в Україні встановилися у різних її регіонах відносно однакові уявлення про ціннісно виправданий тип особистості.

Разом з тим у дослідженнях 60-х років було зафіксовано й значне розходження між ціннісним ідеалом, стосовно якого існував суспільний консенсус, і ціннісною орієнтацією практичної поведінки у приватній сфері. Так, дослідження, проведене в 1965/68 рр. під керівництвом З.І.Файнбурга (№=6.5 тис; в п’яти соціально-професійних групах) показало, що більшість радянських людей головною умовою щастя вважали сімейне благополуччя. При цьому вони досить низько оцінювали творчу діяльність, підвищення освіти, культурного рівня. (6)

2.3.2. Загострення суперечності між ціннісним ідеалом та ціннісними орієнтирами повсякденного життя в 70-ті та 80-ті роки

У 70-ті та на початку 80-х років суперечність між ціннісним ідеалом та цінностями повсякденної діяльності продовжує поглиблюватись. В.С.Бакіров вважає, що ці фактори "...змішували фокус життєвих спрямувань людини у сферу приватного, сімейного життя, породжували ціннісне лицемірство, декларативне публічне пред'явлення одних ціннісних уявлень і реальне слідування іншим за неформальних обставин". (7)

У ці роки відбувається процес "приватизації" ціннісного життя. Позитивно оцінювалися цінності первинних малих груп. Що ж стосується цінностей соціетального рівня, то по відношенню до них запанував майже всезагальний нігілізм. Про ці зміщення в ціннісній свідомості громадян Радянського Союзу добре уявлення дають результати масового опитування дорослого населення країни (№=10000 чел.) під керівництвом І.Т.Левикіна в 1981/82 рр. Думки опитаних стосовно концепції хорошого життя розподілились так: на першому місці (38.3% від загальної кількості опитаних) опинилася матеріальна забезпеченість, на другому – хороша сім'я, діти (30.7%), на третьому – цікава робота, чесна праця (28.7%). Внизу ієрархії опинилися уявлення про такі цінності як можливість задовольняти духовні, інтелектуальні та естетичні потреби (2.8%), знайти мету та місце в житті (2.7%), досягти поваги до визнання серед людей (1.7%), незалежність та свобода (0.4%). Науковий колектив навіть дійшов висновку, що десь у 40% радянських людей живаються соціалістичні і чужі соціалістичні ціннісні уявлення. (8)

Те, що в період застою суспільно-політична діяльність у більшості наших співгромадян атрофувалася або й цілковито випала з системи основних ціннісних орієнтирів, засвідчують дослідження Бакірова В.С., Тітми М.Х., Хмелька В.Є., Якуби О.О. та ін. (9) Якщо радянська соціалістична система почала з ствердження класової системи цінностей як монопольної в суспільстві, то до свого фіналу вона підходила в стані відмирання тих цінностей, які забезпечували макроідентифікацію суспільства. Якщо попередні покоління радянських людей смисл життя могли сприймати як об'єктивно заданий, то тепер громадяни СРСР опинилися перед втратою смисло-життєвих орієнтирів. У суспільстві запанував ритуалізм, який прикривав цинічний нігілізм. Радянське суспільство втратило ціннісний каркас. Розколотість його нормативної системи продукувала дисфункції.

Країна потребувала ціннісної революції. Але для цього потрібні були соціальні групи – носії нових ціннісних уявлень. Основним опонентом влади в період застою стала інтелігенція. У зв'язку з назрілими потребами переходу країни на постіндустріальний рівень її значення мусило б зростати. Але реально виникло явище "перевиробництва" інтелігенції. Про дисфункціональність такого явища писав свого часу П.О.Сорокін: "Будучи впевненими, що диплом дасть їм право на краще місце, і споглядаючи вкруг себе розкіш та процвітання інших людей без будь-якого диплома, вони не можуть не думати, що країна, в якій вони живуть – потворна, і що вона ставиться до них несправедливо, і що все це – наслідок капіталістичної експлуатації тощо". (10) У нашій країні ця дисфункція накладалася на інші. "Перевиробництво" технічної інтелігенції було одним з проявів несприйняття радянською економікою науково-технічного прогресу. В.Х.Лобас змальовує цей феномен так: "Політичні перешкоди на шляху технічного прогресу полягали в тому, що політичне керівництво країни свідомо віддавало перевагу індустріальним робітникам перед науково-технічною інтелігенцією. Робітники мали більш високу заробітну плату, ніж інженери, і переваги при вступі до правлячої партії. А вузи готували все нових і нових інженерів, які приходили на застаріле виробництво, що не потребувало нових інженерів. Таким чином, вони ставали "зайвими людьми" на виробництві, бо їхні функції зводились до дублювання розпоряджень, заробітна плата була низькою і начебто не заробленою, а

перспективи адміністративного росту – мінімальними, особливо у безпартійних”. (11) Це була одна з найважливіших причин, яка перетворила інтелігенцію СРСР в силу, руйнуючу систему бюрократичного соціалізму. Проте чи здатною була інтелігенція вибудувати новий ціннісний каркас суспільства? Дані соціологічних досліджень свідчать, що у своїй масі – ні. Так, дані В.С.Бакірова показують, що ціннісні уявлення науково-технічної інтелігенції майже не відрізнялися від ціннісних уявлень промислових робітників. Ці дані були отримані методом анкетного опитування на промислових підприємствах м. Харків у перші роки перебудови. Наведу таблицю з книги В.С.Бакірова.

Таблиця 24

Оцінка робітниками та науково-технічними

спеціалістами важливості основних життєвих цінностей

(Індекси та ранги оцінок)

№	Життєві цінності	Робітники (опитування 1985р.) №=1824		Робітники (опитування 1987р.) №=1766		Науково- технічні спеціалісти (опитування 1986 р.) №=589	
		Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс
1.	Виховання дітей	1	0.825	2	0.817	2	0.815
2.	Міцна, дружна сім'я	2	0.803	1	0.826	3	0.8
3.	Праця в хорошому, дружному колективі	3	0.731	3	0.757	4	0.768
4.	Мати справжніх друзів	4	0.702	4	0.714	5	0.753
5.	Користування повагою людей	5	0.670	5	0.690	6	0.749
6.	Праця до душі	6	0.632	6	0.677	1	0.825
7.	Стати справжнім майстром своєї справи	7	0.619	9	0.629	8	0.673
8.	Своєю працею бути корисним суспільству, колективу	8	0.603	8	0.630	9	0.655
9.	Матеріальне благополуччя	9	0.583	7	0.656	11	0.518
10.	Змістовне і цікаве						

	проведення вільного часу	10	0.531	10	0.554	12	0.446
11.	Активно боротися з недоліками, несправедливістю	11	0.523	11	0.484	13	0.395
12.	Професійне зростання	12	0.392	12	0.321	7	0.674
13.	Підвищення загальноосвітнього, культурного рівня	13	0.357	14	0.267	10	0.556
14.	Розширення політичного кругозору	14	0.324	13	0.289	14	0.360
15.	Активно брати участь в управлінні справами суспільства, держави	15	0.205	15	0.191	15	0
16.	Прагнути до популярності, слави	16	- 0.502	17	- 0.513	17	- 0.708
17.	Високе службове становище	17	-0.516	16	- 0.504	16	- 0.438

(З кн.: Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков, 1988. – С. 110).

2.3.3. Перебудова та ціннісна катастрофа радянського ладу

Такий стан ціннісної свідомості мав своїм наслідком те, що люди могли об'єднуватися лише на негативній основі. Скажімо, “проти КПРС”, “проти путчистів”. У цьому ж ряду й об'єднання на етнічному ґрунті: “азербайджанці проти вірменів”, чи “узбеки проти кримських татар”. Мабуть, можна зробити узагальнення, що послаблення в масовій ціннісній свідомості вищих термінальних цінностей, які пов'язані з самоцінними соціетальними смислами життя людей, відкриває шлях для їх заміни спрощеними ідеологічними штампами. В нашому випадку це призвело до розповсюдження націоналізму. Але в перспективі виникає загроза фашизації суспільства.

Щоб зрозуміти ціннісну динаміку перебудовного і постперебудовного часу слід враховувати велику кількість факторів. Руйнування ціннісних уявлень, які забезпечували макроідентифікацію радянського суспільства, супроводжувалось феноменом, якому В.Магун дав назву “революції домагань”. Це явище він описав, спираючись на результати опитувань молоді в містах Москва та Київ, а також інших містах Росії. Його висновок відносного періоду перебудови такий: “Порівняння з 1985 роком дало можливість дійти висновку, що домагання нового покоління юнаків та дівчат різко зросли – відбулася “революція зрослих домагань”; помітно змінився й зміст життєвих стратегій” (12)

Претензії молоді були зорієнтовані на досягнення в майбутньому високого соціального статусу, пов'язаного з керівною роботою, та на високий рівень добробуту. Відбулося різке знецінення зразків героїчної поведінки. Вимальовувалась зовсім інша стратегія досягнення мети – "...означився перехід від стратегії поступок у якості життя до стратегії накопичення високої кваліфікації ("людського капіталу")". (13)

Вважаю, що "революція домагань" – не суто молодіжний феномен. Він є також складовою підприємницької течії. (14) Без урахування цього феномена неможливо пояснити й стрімкого розчарування більшості населення в ідеях соціалізму і комунізму, розвал СРСР. Адже "революція домагань" спровокувала переорієнтацію значних верств нашого населення на стандарти споживання розвинених країн Заходу. Ці ілюзії активно використовувалися та підігрівалися антикомуністичними силами. Достатньо пригадати агітацію Руху проти поновлення союзного договору.

Вище було з'ясовано, що ціннісна система соціалізму розклаталася ще в 70-ті – на початку 80-х років. У період же перебудови, коли фактом суспільного життя стала гласність, громадяни СРСР почали стрімко звільнятися й від відповідної символіки. Динаміку цього процесу у загальносоюзному масштабі дозволяють відобразити дані московських соціологів Л.Д.Гудкова і Б.В.Дубіна. Якщо ще в лютому 1989 р. більшість опитаних висловлювалась "за соціалістичний шлях розвитку СРСР", то вже у травні 1991 р. 56% респондентів були згодні з тим, що "комунізм не приніс Росії нічого, крім злиднів, черг, масових репресій". Науковці наводять і такі красномовні дані: показники колективної фрустрації й кризи символічної ідентифікації за три роки різко зросли. Частка людей, які вважали, що "ми можемо служити іншим країнам лише негативним прикладом", зросла з 7% (лютий 1989 р.) до 57% (лютий 1992 р.) – до такого ступеня розчарування суспільства у власній історії, що заслуговує на спеціальне обговорення. (15) Такі ж тенденції були властиві й масовій ціннісній свідомості громадян України. Так, за даними Є.І.Головахи, Н.В.Паніної та М.М.Чурилова "...у 1990 році 60% киян вважали, що ідея комунізму в нашій країні повністю себе вичерпала, а в 1991 – 65%" (16) Серед опитаних 76% вважали, що наслідком перетворень в Україні повинно стати її входження в коло економічно розвинутих країн світу. (17)

Наявний емпіричний матеріал дозволяє поставити питання про динаміку ціннісного сприйняття соціального часу та простору в масовій свідомості кризової доби. Мабуть, ціннісне сприйняття соціального часу можна описати як рух по траєкторії, близькій до кола. Так, ще в кінці 70-х – на початку 80-х років у значної частини населення виникає стійке незадоволення рівнем свого життя, порушеннями соціальної справедливості. Спочатку ці настрої не супроводжуються відкритим запереченням шляху, яким йшла країна після 1917 р. Це було притаманно тільки руху дисидентів. Більшість же мешканців України, як і Радянського Союзу взагалі, ще схильні були сприймати соціальний час, в якому живуть, як такий, що рухається в позитивному напрямкові. Часовий континуум розглядається як продукт Жовтневої революції. Тому загальновизнаним був дихотомічний поділ при сприйнятті історії країни: "до революції" – "після революції". Для сприйняття соціального часу була властива ціннісна асиметрія. Це вдалось чітко зафіксувати фахівцям московського ВЦДГД. Л.Д.Гудков пише: "...Масова свідомість росіян не утримує нічого історично змістовного або виразного, що виходило б за передреволюційні роки або (максимум) кінець XIX ст., незважаючи на всю масивність чи то масштабність охоплення населення навчанням у середній школі. Частота згадування найважливіших подій у масовій ретроспекції різко падає від початку нинішнього століття. Ідеологічна версія радянської історіографії побудована таким чином, щоб усі події, які передували революції, розглядалися як передісторія виникнення радянської державності". (18)

Правда, це зовсім не означає, що плин соціального часу у радянській культурній моделі був спокійним. Навпаки, колективна пам'ять зберігала образи його збурень, відхилень, прискорень та уповільнень. Велике збурення соціального часу – це Велика Вітчизняна війна, тому колективна пам'ять радянських людей знову-таки всі події розділяла дихотомічно – на ті, що трапилися до війни, чи після неї. Л.Д.Гудков пише: “Перемога 1945 року – не просто центральний смисловий вузол радянської історії, розпочатої Жовтневою революцією й завершеною розпадом СРСР. Фактично це єдина позитивна точка опертя національної самосвідомості пострадянського суспільства”. (19)

Найбільше відхилення соціального часу масова свідомість пов'язує з персоною Й.Сталіна, а звідціль ще один дихотомічний поділ: “при Сталіні” – “після смерті Сталіна”. Прискорення соціального часу відчувалося під час хрущовської відлиги. Кращий його символ – прорив у космос. Гальмування ж руху стріли часу почало відчуватися в період, який так і був охрещений “застоем”. Його символом, за висловом А.Г.Здравомисловим, стало “демонстративне вмирання Л.Брежнєва”. (20)

Під час перебудови склалося нігілістичне сприйняття соціального часу радянського суспільства як відхилення від загальносвітового соціального часу. Звідціль розповсюдження уявлень про необхідність “повернення в світову цивілізацію”. Був підготовлений ґрунт для розриву часової безперервності. Відкрився простір для дії дуальних моделей розвитку культури. Про них їх відкривачі Ю.М.Лотман та Б.А.Успенський писали: “Природним наслідком цього було те, що нове виникало не з структурно “невикористаного” резерву, а поставало результатом трансформації старого, так би мовити, вивертання його навиворіт. Звідси, в свою чергу, повторні зміни могли фактично приводити до регенерації архаїчних форм”. (21)

Після отримання Україною незалежності в офіційній версії осмислення соціального часу можна знайти, з одного боку, щось схоже на формулу Іларіона Київського: “Тоді почав морок ідолський від нас відходити і зорі благовір'я з'явилися”. (22) Ця формула спрямована на те, щоб сприйняти суспільство як таке, що набуло нової якості і майже нічого не має спільного з своїм попереднім станом. Але, з іншого боку, постійно намагаються зв'язати нитку часу з тих історичних епізодів, які пов'язані з моментами незалежності України.

У масовій свідомості цим уявленням було протиставлено інше сприйняття соціального часу. Воно пов'язане з його оцінкою як часу негативних змін у суспільстві. Майбутнє теж почало сприйматися через призму песимізму. Уявлення про розповсюдженість цих настроїв серед населення України дають результати дослідницького проекту, виконаного фахівцями Інституту соціології НАН України в 1994-1997 рр. (23).

Таблиця 25

Розподіл відповідей на запитання

“Чи вистачає Вам упевненості в тому, що ситуація в країні покращуватиметься?”

(В %) (N=1810 в обох випадках)

№	Позиції	1995	1997
1.	Не вистачає	64.6	70.3

2.	Важко відповісти, вистачає чи ні	23.4	22.0
3.	Вистачає	9.4	6.3
4.	Не цікавить	1.9	1.2
5.	Не відповіли	0.7	0.2

(З кн.: Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники. (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К., 1999. – С. 59).

2.3.4. Ціннісна свідомість мешканців Луганщини кінця 90-х років

Мабуть, найбільш негативно забарвлене сприйняття нинішнього соціального часу в масовій свідомості мешканців Донбасу, Луганщини зокрема. Звернись до результатів опитувань, які проводилися Центром з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в червні 1997 р. і лютому – березні 1998 р. у містах Луганськ та Красний Луч. Вибіркова сукупність формувалася квотним методом за параметрами статі, віку та освіти. Опитування здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання респондентів.

Таблиця 26

Оцінка змін в Україні, Луганській області та

в пункті проживання за останні 3 роки

(В балах. Шкала: 1 – 5)

		м. Луганськ				м. Красний Луч	
№	Об'єкти оцінювання	1997 р. №=450		1998 р. №=422		1998 р. №=395	
		Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Україна	1.6	0.8281	1.9	0.8821	1.4	0.6602
2.	Луганська обл.	1.6	0.8199	1.8	0.8687	1.4	0.6163
3.	Місце проживання	1.7	0.9203	1.9	0.9464	1.2	0.4733

Ці дані свідчать про те, що переважна більшість наших громадян вважають: в Україні відбувалися або погіршення у всіх відношеннях, або переважно погіршення.

Ще краще уявлення про розподіл оптимістичні/песимістичні настрої дає розподіл оцінок очікуваних змін після виборів 29 березня 1998 р., отриманий в опитуваннях 1998 р.

Таблиця 27

Оцінки очікуваних змін після виборів 29 березня 1998 р.

в Україні, Луганській області та місці проживання

(В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Територіальний розподіл	м. Луганськ		м. Красний Луч	
		Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Україна	2.7	1.0010	2.4	1.0316
2.	Луганська область	2.7	0.9750	2.3	1.0333
3.	Місце проживання	2.7	0.9954	2.2	1.0524

Тепер знову звернуся до даних 1998 р. по містах Луганськ та Красний Луч, щоб проаналізувати розподіл песимістичних та оптимістичних настроїв у різних вікових групах.

Таблиця 28

Оцінки мешканцями м. Луганська різних вікових груп

очікуваних змін після виборів 29 березня 1998 р.

(В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Територіальне розповсюдження оцінок	18 – 35 років №=139		35 – 65 років №=227		Старші за 65 років №=56	
		Серед-ній бал	Станд. відхил.	Серед-ній бал	Станд. відхил.	Серед-ній бал	Станд. відхил.
1.	Україна	2.9	0.9104	2.6	0.9806	2.7	1.2280
2.	Луганська область	2.8	0.8691	2.6	0.9666	2.6	1.2035
3.	Луганськ	2.8	0.9212	2.6	0.9751	2.6	1.2053

Таблиця 29

Оцінки мешканцями м. Красний Луч різних вікових груп

очікуваних змін після виборів 29 березня 1998 р.

(В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Територіальне розпо	18 – 35 років №=109		35 – 65 років №=218		Старші за 65 років №=69	
		Серед- ній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Україна	2.8	1.1366	2.5	1.1332	2.1	1.0556
2.	Луганська область	2.8	1.1327	2.4	1.1431	2.1	1.0740
3.	Красний Луч	2.8	1.1664	2.4	1.1626	2.1	1.0763

На нашому матеріалі не помітно значних розбіжностей по лінії оптимізм / песимізм при оцінці перспектив розвитку нашої країни в різних вікових групах. Цим наша ситуація, мабуть, відрізняється від тієї, яку фіксували, принаймні з весни 1997 р. російські соціологи. Так, Л.Кесельман та М.Мацкевич писали про “вельми помітну перевагу “індивідуальних оптимістів” (що сподіваються на підвищення свого добробуту) над “індивідуальними песимістами” (котрі побоюються негативних змін у своєму добробуті)” (24). При цьому вони наголошували на тому, що оптимізм переважно властивий молоді.

Я говорив не про індивідуальний оптимізм / песимізм, а про оцінку розвитку країни. Але в наших дослідженнях не зафіксовані різкі розбіжності і на рівні оцінки свого індивідуального майбутнього матеріального становища в різних вікових групах. Наприклад, у м. Луганськ в молодшій віковій групі (18-35 років) своє (свої сім’ї) можливе в майбутньому матеріальне становище через рік респонденти оцінювали так, що середній бал склав 2.8 при стандартному відхиленні 1.2729, в середній віковій групі (35-65 років) ці показники становили 2.3 (1.0471), а в групі старше 65 років відповідно 2.0 (0.9327). Отже, хоча наша молода генерація дещо впевненіше дивиться в майбутнє, проте навряд чи цей погляд можна назвати оптимістичним. У більшості випадків він невпевнений, несталий. Молодь просто ще не обтяжена всіма тими проблемами, які щоденно змушені вирішувати люди старших вікових груп.

Отже, якщо в період застою у великої кількості громадян нашої країни виникло відчуття зупинки стріли соціального часу, то зараз з нею трапилося взагалі щось дивне. Час втратив цілісність. Він розколовся на час більшості та час меншості з протилежними ціннісними забарвленнями.

Щоб створити уявлення про масову свідомість кризової доби, слід також з’ясувати, як люди ціннісно забарвлювали простір суспільства. Під останнім буду вважати спосіб взаємної координації, взаєморозташування різних частин суспільства. В ході опитувань 1997/98 рр. частини суспільства репрезентували різні суспільні інститути. Безумовно, це не дає повного уявлення про суспільний простір, але дозволяє з’ясувати принципи його ціннісного маркірування. З цією метою респондентам пропонувалося оцінити з точки зору

корисності для суспільства діяльність різних інститутів. Наведу узагальнені дані по м.Луганськ.

Можна зробити висновок, що й соціальний простір у масовій свідомості кризової доби відображається як ціннісно неоднорідний. Позитивними рисами наділяються ті його складові, які пов'язані з задоволенням спільних інтересів, з духовністю та суспільним порядком. Негативними ж рисами наділяються складові, де на перше місце вийшли приватні інтереси, які задовольняються за рахунок всього суспільства. Судячи з динаміки рейтингів владних структур, у нашій країні ці інституції потрапляють в негативно забарвлену частину соціального простору.

Змінюється ціннісне маркірування простору не тільки на макросоціальному рівні, а й на рівні повсякденності. Думаю, що на цьому слід зупинитися докладніше. Повсякденність стала предметом особливої уваги теоретиків з часів виникнення філософської феноменології та феноменологічної соціології. Один з фундаторів останньої – А.Шюц характеризував світ повсякденності як такий, що не проблематизується. Він писав: “Більшість проблем повсякденного життя може бути вирішено шляхом наслідування зразкам. Тут не виникають потреби визначати та перевизначити ситуації, які раніше зустрічалися багато разів, або давати нові рішення старих проблем, що вже знайшли задовільне вирішення”. (25) Він вважав, що на повсякденному рівні існують рутинні способи реагування на кризи та інновації. (26)

Таблиця 30

Оцінка корисності для суспільства

діяльності різних інститутів.

(В балах. Шкала: 1 – 5)

		м. Луганськ			
№	Об'єкт оцінювання	1997 р. №=450		1998 р. №=422	
		Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Податкова адміністрація	3.0	1.3508	3.2	1.1888
2.	Національний банк	3.6	1.6862	3.7	1.0750
3.	Комерційні банки	2.4	1.3068	2.9	1.1623
4.	Міліція	3.0	1.3530	3.6	1.0964
5.	СБУ	3.9	1.6664	3.8	1.0862
6.	Армія	3.9	1.4683	3.5	1.2828
7.	Національна гвардія	3.5	1.5758	3.6	1.2310

8.	Преса	4.1	1.3480	3.8	1.0899
9.	Телебачення	3.9	1.2187	4.0	1.0215
10.	Православна церква (Московський патріархат)	4.2	1.7196	3.7	1.1979
11.	Православна церква (Київський патріархат)	4.2	1.7307	3.8	1.2100
12.	Державні підприємства	4.2	1.5089	3.9	1.0418
13.	Комерційні підприємницькі структури	2.9	1.2677	3.2	1.1076
14.	Виробничі підприємницькі структури	3.4	1.5073	3.7	1.0611
15.	Вища школа	4.7	1.6038	4.5	0.8189
16.	Національна Академія наук України	4.7	1.7885	4.4	0.8682

Інший дослідник повсякденності Б.Вальденфельс визначає її наступним чином: “Повсякденне це **звичне, упорядковане, близьке**. На відміну від повсякденного неповсякденне існує як **незвичне, таке, що знаходиться поза звичним порядком, далеко**”. (27)

Здається, наша суспільна криза поставила під сумнів всезагальність таких визначень. Проблематизації піддалося не тільки життя суспільства на макрорівні, але й на мікрорівні. Щоб зрозуміти цю проблематизацію необхідно звернути увагу на деякі семіотичні аспекти сучасної кризи. Вона збігається з переходом від одного суспільного устрою до іншого. Цей перехід багато в чому відбувається за принципом інверсії, коли знаки соціальних явищ замінюються на протилежні. Ми виступаємо співучасниками якогось грандіозного історичного іронізування суспільства над собою, яке чимось нагадує середньовічний карнавал. Інколи виникає враження, що наші будівничі капіталізму звіряють свої дії не з працями Дж.М.Кейнса чи П.Самуельсона, а з романом-казкою Миколи Носова “Незнайко на місяці”.

Зміни соціальної структури пов'язані не просто з появою нових соціальних груп, а соціальних груп, які довгий час для більшості уособлювали зло. Інверсійні процеси охопили всю семіосферу суспільства. Сукупність цих процесів не могла не викликати у значної частини населення відчуття відчуження відносно нової соціальної реальності, дезорієнтації в ній. Користуючись метафорою А.Шюца можна сказати, що не людина пішла з дому і змінилася в процесі своїх мандрів. У процесі розгортання суспільної кризи змінився сам дім, змінилися всі домашні. Відчуття втрати дому стало неможливо втамувати простим поверненням до нього. Треба створити новий дім, треба призвичаїтись до нових облич своїх близьких, треба по-новому узгодити минуле, сучасне та майбутнє. Всі ці обставини перетворюють світ повсякденності сучасної української людини в справжній лабіринт проблем.

Знову звернуся до нашого дослідження 1997-1998 рр. Тоді було зроблено спробу створити своєрідну карту проблем повсякденності. Для цього в анкеті був представлений перелік 24-х проблем. Респонденти мусили оцінити за п'ятибальною шкалою їх важливість для себе (своїєї сім'ї). У табличній формі наведу узагальнені результати по містах Луганськ і Красний Луч.

Дані 1997 р., отримані під час опитування в м. Луганськ, були піддані факторному аналізу. В його основі лежить уявлення про наявність взаємозв'язку між декількома перемінними, що одночасно спостерігаються. Вважається, що за "поверховими індикаторами" можна знайти приховані від прямого спостереження причини їхніх змін. Знання цих причин дасть нову інформацію про наше суспільство. Рішення отримувалися шляхом обертання конфігурації векторів відносно вихідної точки. Для аналізу з пропонованих 24 проблем були вибрані 12 найбільш важливих. Далі вони будуть фігурувати в такій послідовності: 1) низька заробітна плата; 2) високі ціни на продовольчі товари; 3) високі ціни на промислові товари; 4) високі ціни на комунальні послуги і квартплата; 5) затримки зарплати; 6) безробіття; 7) забруднення навколишнього середовища; 8) поганий стан здоров'я (свого чи членів сім'ї); 9) безпека (своя чи членів сім'ї); 10) свавілля влади, порушення прав людини; 11) стан культури; 12) стан моралі.

Таблиця 31

Оцінка важливості проблем.

(В балах. Шкала: 1 – 5)

		м. Луганськ				м. Красний Луч	
№	Проблеми	1997 р. №=450		1998 р. №=422		1998 р. №=395	
		Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.
1.	Низька зарплата	4.7	0.8439	4.7	0.7263	4.7	0.7493
2.	Високі ціни на продовольчі товари	4.6	0.8056	4.6	0.7348	4.7	0.6536
3.	Високі ціни на промислові товари	4.4	0.9767	4.2	0.8984	4.4	0.9134
4.	Високі ціни за комунальні послуги і квартплата	4.8	0.6613	4.7	0.5864	4.5	0.9605
5.	Затримки зарплати	4.8	0.8029	4.6	0.8524	4.8	0.7928

6.	Безробіття	4.4	1.1935	3.8	1.3283	4.1	1.3737
7.	Неповна зайнятість	4.0	1.3711	3.5	1.3080	3.6	1.4522
8.	Поганий стан здоров'я	4.5	1.0414	4.3	1.0041	4.6	0.8521
9.	Безпека (своя чи рідних)	4.4	1.0956	4.0	1.1260	4.3	1.1363
10.	Міжособистісні стосунки в сім'ї	3.7	1.4895	3.4	1.3366	3.6	1.4123
11.	Конфлікти на роботі	3.1	1.5324	2.8	1.3086	2.7	1.4735
12.	Невідворотність смерті	3.2	1.7260	2.8	1.4679	2.8	1.6141
13.	Свавілля властей, порушення прав людини	4.3	1.0761	3.8	1.2563	4.4	1.0241
14.	Порушення свободи засобів масової інформації	3.7	1.3768	3.2	1.3220	3.4	1.3666
15.	Труднощі становлення незалежної Української держави	3.5	1.5586	3.4	1.2881	3.4	1.4447
16.	Стан культури	4.1	1.2270	3.8	1.1283	3.8	1.2537
17.	Стан моралі	4.2	1.1622	3.9	1.1743	4.4	1.0073
18.	Український націоналізм	2.9	1.7143	2.8	1.3799	2.8	1.5866
19.	Російський шовінізм	2.4	1.6362	2.3	1.3653	2.1	1.3976
20.	Побутова невлаштованість	4.2	1.2104	3.6	1.2524	4.0	1.1433
21.	Можливість встановлення в Україні диктатури	3.5	1.6686	3.0	1.4812	3.4	1.5353
22.	Можливість повернення до старих порядків	3.3	1.6861	3.1	1.4728	3.5	1.4872

23.	Розшарування населення за рівнем доходів	4.0	1.2563	3.7	1.2651	4.0	1.1652
24.	Забруднення навколишнього середовища	4.7	0.7712	4.3	1.0210	4.7	0.7701

Далі наведу 4-, 5- та 6- факторні рішення. Ці моделі відображають від 65% до 78% повної дисперсії перемінних. На фактори з першого по шостий припадає відповідно: 33.8%; 12.7%; 12.0%; 7.2%; 6.7%; 5.6%.

Таблиця 32

Загальні дані факторного аналізу

Var	Communality	Factor	Eigenvalue Percent	Var	Cum Percent
var1	0.33510	1	4.05232	33.8	33.8
var2	0.42658	2	1.51842	12.7	46.4
var3	0.42307	3	1.44439	12.0	58.5
var4	0.27493	4	0.86661	7.2	65.7
var5	0.40117	5	0.80250	6.7	72.4
var6	0.34901	6	0.67381	5.6	78.0
var7	0.26450	7	0.63427	5.3	83.3
var8	0.29962	8	0.52398	4.4	87.6
var9	0.41324	9	0.47791	4.0	91.6
var10	0.37788	10	0.39956	3.3	94.9
var11	0.56899	11	0.34863	2.9	97.9
var12	0.57024	12	0.25759	2.1	100.0

Таблиця 33

Результати 4-факторного рішення

Var	1	2	3	4
var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	0.19881
var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494
var3	0.47868	-0.27074	0.64148	0.25725
var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596

var5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936
var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040
var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225
var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062
var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005
var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585
var11	0.66550	0.49130	-0.05459	0.34055
var12	0.67434	0.45775	-0.12520	0.36247

Таблиця 34

Результати 5-факторного рішення

Var	1	2	3	4	5
var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	1.19881	0.07258
var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494	0.00857
var3	0.47868	-0.27074	0.64148	0.25725	0.17114
var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596	0.39819
var5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936	0.14304
var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040	0.30173
var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225	-0.57943
var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062	0.06624
var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005	0.24667
var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585	0.30219
var11	0.66550	0.49130	-0.05459	0.34055	-0.06672
var12	0.76434	0.45775	-0.12520	0.36247	-0.03288

Таблиця 35

Результати 6-факторного рішення

Var	1	2	3	4	5	6
Var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	0.19881	0.07258	0.17315
Var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494	0.00857	-0.09439
Var3	0.47869	-0.27074	0.64148	0.25725	0.17114	0.14335
Var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596	0.39819	-0.60771

Va5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936	0.14304	0.20217
Var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040	0.30173	0.06024
Var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225	-0.57943	0.34637
Var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062	0.06624	0.14107
Var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005	0.24667	-0.01681
Var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585	0.30219	-0.23764
Var11	0.66550	0.49130	-0.5459	0.34055	-0.06672	0.03026
Var12	0.67434	0.45775	-0.12520	0.36247	-0.03288	-0.05494

В цілому можна сказати, що факторний аналіз свідчить про близькість отриманої карти проблем до реальності. Адже ми не маємо неінформативних ознак. Практично кожна з аналізованих ознак групується з одними й тими ж ознаками, не переходячи при збільшенні числа факторів від однієї групи до іншої. Звертає на себе увагу те, що при всіх рішеннях зберігається генеральний фактор, пов'язаний з усіма перемінними.

Незважаючи на те, що наведені дані отримані під час опитування жителів двох міст Луганщини, вважаю, що вони несуть важливу інформацію про становище людини в кризовому соціумі. Їх ревалентність підтверджується й співставленням з даними Інституту соціології НАН України, отриманими в дослідженнях 1994-1997 рр. Так, на запитання про те, в яких стресових ситуаціях респондентам довелося перебувати протягом останнього року, відповіді розподілялись таким чином. З 1994 р. на першому місці знаходився такий стресогенний чинник “Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти”: 1994 р. – 34.5%; 1995 р. – 36.4%; 1996 р. – 40.1%; 1997 р. – 42.2%. Це цілком відповідає зафіксованій нами невідповідності низької заробітної плати та високих цін. На другому місці в даних Інституту соціології знаходиться стресогенний чинник “Втрачати соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще (динаміка відповідно – 24.8%; 29.1%; 29.6%; 29.3%)”. Близьким за значенням є такий чинник як “Зневіритися в людях, зустрічатися з підлістю, зрадництвом” (відповідно – 29.8%; 26.6%; 29.7%; 27.1%). Це відповідає зафіксованому нами занепокоєнню станом моралі та культури. Далі загальноукраїнські дані показують високу вагу хвороб як стресогенного чинника. Так, на тяжку хворобу близьких відповідно вказували 24.9%; 26.8%; 26.1%; 23.9%. Це теж відповідає нашим даним. Крім того, за даними фахівців Інституту соціології досить великою була частка тих, хто відчував свою безпорадність перед сваволею влади (відповідно 16.5%; 20.6%; 19.9%; 21.9%). (28) При іншому формулюванні питання, коли в опитуваннях Інституту соціології з'ясовувалося, чого респондентам не вистачає, проблеми також вишикувалися досить красномовно. Наведу перелік лише тих, які відмітили в опитуванні 1997 р. понад 60% респондентів: 1) державний захист від зниження рівня життя; 2) екологічна безпека; 3) наявність керівників, здатних керувати державою; 4) можливість харчуватися відповідно до своїх смаків; 5) стабільність у державі та суспільстві; 6) упевненість в тому, що ситуація в країні покращуватиметься; 7) необхідна медична допомога; 8) захист від злочинності; 9) дотримання в країні прав людини. (29)

Отже для масової свідомості громадян України в цілому й Донбасу зокрема в кризовий період характерним є незадоволення як станом соціуму на макрорівні, так і своїм станом у модусі повсякденності. Які ж наслідки буде мати ця колективна фрустрація? Біологам відомо, що далеко не завжди організму вдається пристосуватися до нових умов

зовнішнього середовища чи до внутрішніх процесів. Ганс Сельє відкрив три фази біологічного стресу: 1) реакція тривоги; 2) фаза опору та 3) фаза виснаження. Остання фаза настає як наслідок тривалої дії стресора, що призводить до виснаження адаптаційної енергії. В цей останній період знову з'являються ознаки тривоги, але вони вже незворотні. Індивід гине. (30)

Я розумію, що до біологічних аналогій у соціології слід ставитися обережно. Разом з тим всі відкриті системи, які саморегулюються, пов'язані з певними функціональними інваріантами. Відкривач стресу Ганс Сальє вважав, що є три тактики відповіді на загрозу: 1) синтоксична, коли ворог ігнорується і робиться спроба співіснувати з ним, не нападаючи; 2) кататоксична, яка веде до бою та 3) втеча від ворога без спроб співіснувати з ним чи знищити його. Канадський дослідник писав: "Ці зауваження про міжособисті стосунки дають перший натяк на тісний зв'язок між адаптивними та захисними реакціями на клітинному рівні в організмі та на рівні взаємозв'язку людей і навіть цілих груп". (31) Мабуть є підстави сказати, що в Україні ми знайдемо три означених типи реакцій на вплив кризових стресів, але переважають третій та перший.

Третя лінія поведінки актуалізує в нашому суспільстві явище, яке можна назвати культурою злиденності. Вона має різноманітні прояви – це і орієнтація на натуральне господарство, і повернення до різних архаїчних форм діяльності. Перше притаманне переважно сільській місцевості, друге – містам. У містах відбувається деградація робочої сили, коли кваліфіковані безробітні спеціалісти змушені виживати за рахунок дрібної торгівлі чи надання простих послуг. У шахтарських містах та селищах Донбасу розповсюдженим стало явище, коли шахтарі разом з своїми родичами викопують примітивні штольні та на свій страх і ризик починають добувати вугілля методами, які використовували ще раби в період античності. (32)

Перший тип поведінки призводить до включення людей у різні форми клієнтельних зв'язків. Вони вже пронизують собою всю тканину суспільства. Тому я вважаю, що на соцієтальному рівні ми спостерігаємо формування суспільного ладу, який я, користуючись термінологією арабського вченого XIV ст. Ібн-Хальдуна, вважаю за можливе назвати "мульковим капіталізмом". (33) Мульк – нерозривність відносин влади і власності. Саме через мулькові відносини в нашій країні немає вільного підприємництва. Тільки зв'язок з владою гарантує власність, а тому власники змушені шукати "дах".

Клієнтельні відносини можна спостерігати в діяльності політичних партій (34), у функціонуванні підприємницьких структур. (35) Саме вони – причина значного обмеження свободи преси. Фактично, будучи проявом самоорганізації істеблішменту, ці відносини заважають самоорганізації всього суспільства.

Суспільна криза в нашій країні активізувала кримінальну поведінку, орієнтовану на використання дисфункцій соціуму в приватних інтересах. Вона відверто паразитична, спрямована на руйнування еквівалентності в процесах суспільного обміну, а отже, являє загрозу самим основам соціальності. В умовах кризи ця програма поведінки виходить за межі кола карних злочинців, забарвлюючи функціонування всього суспільного організму. Це становить загрозу меритократичним механізмам, а разом з тим підриває віру громадян у соціальну справедливість, без якої не може бути орієнтації поведінки особистостей на той чи інший зразок соціального порядку.

У світовій соціології широкого визнання набула концепція аномії Р.Мертон, згідно з якою поведінка, що відхиляється "...може розглядатися як симптом втрати узгодженості між приписаними культурою прагненнями та соціально структурованими засобами їх

реалізації” (36) Особливо активно цей механізм діє в кризові періоди Адже для них властиве ще й зіткнення різних ціннісних систем, різних типів культурних слідувань.

Для культур, пов’язаних з православ’ям, однією з головних точок напруженості було співвідношення індивідуального й загального, людини й суспільства, приватних і суспільних інтересів. У практиці суспільного життя перевага надавалася загальному. Так склалося історично й було закріплено в культурних механізмах як православ’я, так згодом й радянської культури. Умовою збереження цілісності суспільства ставав розвиток духовності індивіда. Адже тільки в духовній сфері індивід може відчутти себе тотожним суспільству. Особистий успіх у цій системі координат не заперечувався, але пов’язувався з служінням Батьківщині, народу, державі, з вирішенням загальних проблем.

Ця домінуюча система ціннісних координат не могла повністю ліквідувати іншу – орієнтовану на приватний інтерес. Проте моделі гармонійного узгодження між ними вироблено не було. Вони співіснували за законами дуальних культурних моделей. Тому в нашій культурі існувала загроза, що місце духовності заступить гонитва за багатством.

З часів перебудови ліберальні цінності, культ особистого успіху, матеріального багатства спочатку стають напівофіційними, а потім і офіційними суспільними орієнтирами. Як же на них прореагувала масова ціннісна свідомість після того, як більшість наших громадян встигла потрапити в мертонівські лещата проклямованих цілей та недостатності засобів для їх досягнення? Під час опитувань 1998 р. було зроблено спробу наблизитися до відповіді на це запитання. Наші респонденти повинні були за п’ятибальною шкалою оцінити значимість для них різних цінностей, перелік яких давався в анкеті. Наведу узагальнені дані по містах Луганськ і Красний Луч.

Статистичний зріз ціннісних уявлень свідчить про те, що в період суспільної кризи для масової ціннісної свідомості були притаманні ті ж характеристики, які склалися під час застою. Її фокусом залишалися малі первинні групи. В цьому відношенні наші громадяни не були ні індивідуалістами в класичному розумінні слова, ні власне колективістами. Здається, тут ми натрапляємо на один з механізмів нашої культури, який багато чого здатен пояснити в нашій історії. Індивідуалісти здатні об’єднуватися на юридичній основі, коли розуміють вигоду від такого об’єднання. В принципі, індивідуалізм не є перепорою для активної громадської діяльності. Все це добре видно на прикладі англо-саксонської традиції. Колективісти здатні задіяти велику кількість механізмів – від обцинних структур до дієвого впливу моральних чинників для того, щоб організувати масову суспільну дію. Це можна побачити на прикладі Китаю. Не випадково саме в цій країні, де завжди величезну роль у соціальному житті відігравали патронімії, виникло вчення Конфуція, яке нерозривно поєднувало етику та політику. (37) В нашому ж випадку суспільство розпадається на неоглядну кількість малих груп, кожна з яких прагне до того, щоб відгородитися від суспільства й жити самодостатньо.

Таблиця 36

Оцінка значимості життєвих цінностей

(В балах. Шкала: 1- 5-)

	м. Луганськ	м. Красний Луч
	1998 р. №=422	1998 р. №=395

№	Цінності	Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Багатство	3.7	1.1025	3.6	1.1304
2.	Особиста незалежність	4.2	1.0244	4.4	0.9272
3.	Професійна самореалізація	3.9	1.2466	3.8	1.3790
4.	Побутовий комфорт	4.2	0.8484	4.2	0.9720
5.	Високий суспільний престиж	3.4	1.1906	3.0	1.3796
6.	Вільний духовний розвиток	3.7	1.0949	3.8	1.2301
7.	Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	3.0	1.2327	2.7	1.3795
8.	Успішне виховання дітей	4.5	0.9802	4.6	0.8889
9.	Спілкування з близькими за духом людьми	4.3	0.9334	4.4	0.8152
10.	Розваги	3.2	1.2913	3.3	1.3076
11.	Влада над людьми	2.2	1.3134	1.7	0.8760
12.	Кохати й бути коханим	4.4	0.9659	4.6	0.8143
13.	Міцне здоров'я	4.8	0.5714	4.9	0.3545
14.	Міцна сім'я й родинні стосунки	4.8	0.4880	4.9	0.3563

Забезпечення реалізації спільних інтересів майже повністю лягає на зовнішню силу держави. Громадянське суспільство залишається кволим. Періоди, коли державна влада стає слабкою, стають періодами смуту та руїни. При цьому головні руйнівні наслідки настають як результат вивільнення егоїстичних сил, які до цього часу так чи інакше приборкувалися державою. Державна влада в цих умовах майже невідворотно тяжіє до деспотизму. Цей циклізм у розвитку російської державності ще у XVIII ст. описав Д.І.Фонвізін у праці “Міркування про неодмінні державні закони”: “Таке становище довго тривати не може. При крайньому озлобленні сердець всі приватні інтереси, роздроблені

сутністю деспотичного правління, нечуттєво в одну точку з'єднуються. Раптово всі спрямовуються розірвати кайдани нестерпного поневолення. І тоді що є держава? Колос, що тримався путами. Кайдани розриваються, колос падає й сам по собі руйнується. Деспотія, що народжується звичайно від анархії, дуже рідко до неї знову не повертається". (38) Цей сізифів цикл описано, виходячи з російського контексту. Проте історичний досвід не дає підстав занадто відривати українські реалії від російських, хоча їх не слід і цілковито ототожнювати.

Суто умоглядно неможливо дійти висновку, чи приречені ми й зараз на повторення нового циклу, рухаючись від анархізації суспільного життя до деспотизму. Треба придивитися до динаміки масової ціннісної свідомості. Для цього необхідно проаналізувати особливості ціннісної свідомості різних вікових груп. Зроблю це на матеріалі опитування, проведеного 1998 р. у м. Луганськ.

Таблиця 37

Оцінка значимості життєвих цінностей

луганчанами різних вікових груп.

(В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Цінності	18 – 35 років №=139		36 – 65 років №=227		Старші 65 років №=56	
		Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Багатство	4.0	0.9231	3.6	1.1194	3.0	1.1005
2.	Особиста незалежність	4.3	0.8930	4.2	1.0619	3.9	1.1180
3.	Професійна самореалізація	4.2	0.9303	3.9	1.2386	2.8	1.5086
4.	Побутовий комфорт	4.4	0.7422	4.2	0.9100	4.1	0.7945
5.	Високий суспільний престиж	3.6	1.0973	3.3	1.1746	2.9	1.3093
6.	Вільний духовний розвиток	3.8	1.0664	3.8	1.0272	3.3	1.2908
7.	Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	3.2	1.1842	3.0	1.2160	2.7	1.3583
8.	Успішне	4.6	0.8138	4.5	0.9771	4.2	1.2699

	виховання дітей						
9.	Спілкування з близькими за духом людьми	4.2	0.9668	4.3	0.9353	4.3	0.8307
10.	Розваги	3.7	0.9917	3.2	1.3187	2.3	1.3328
11.	Влада над людьми	2.5	1.3960	2.2	1.2872	1.7	1.0033
12.	Кохати та бути коханим	4.6	0.7415	4.3	1.0007	4.0	1.1662
13.	Міцне здоров'я	4.9	0.4550	4.8	0.6073	4.8	0.6649
14.	Міцна сім'я та родинні стосунки	4.9	0.4040	4.8	0.5443	4.8	0.4335

—

В принципі, міжгенераційні відмінності, мабуть, можна витлумачити як нормальні відмінності, обумовлені віком. Вони не свідчать про якийсь ціннісний злам. Правда, звертає на себе увагу більш висока оцінка молоддю багатства та певною мірою суспільного престижу. Якщо вдатися до термінології М.Рокіча (39), то можна сказати, що в ціннісній свідомості наших громадян домінують такі термінальні цінності як життя людини, сім'я, благополуччя, свобода, спілкування. Але примітним є те, що цінуючи благополуччя, наші респонденти на перше місце ставлять побутовий комфорт, а не багатство. Це, мабуть, означає, що для більшості наших співгромадян багатство виконує радше службову роль, а не є самоціллю. Оскільки проблема розколу суспільства на багатих та бідних зараз стала однією з найнагальніших для ціннісного осмислення, то відповідні питання ставилися перед респондентами в опитуванні 1998 р.

Таблиця 38

Розподіл відповідей на запитання

“Чи можна вважати, що зараз у нашому суспільстві

головним показником життєвого успіху людини є багатство?”

(В % від кількості опитаних)

№	Варіанти відповідей	м. Луганськ №=422	м. Красний Луч №=395
1.	Так	80.6	71.6

2.	Важко відповісти, так чи ні	9.4	15.7
3.	Ні	10.0	12.7

Таким чином, серед опитаних було значно більше тих, хто вважав, що багатство перетворилося на загальновизнаний показник життєвого успіху, ніж тих, хто розглядав багатство як найважливішу цінність для себе особисто. Таке переконання було властиве всім віковим групам. Розгляну це на прикладі даних по м. Луганську.

Таблиця 39

Розподіл відповідей на запитання “Чи можна вважати,

що зараз у нашому суспільстві головним показником життєвого успіху людини є багатство” в різних вікових групах луганчан.

(В % від кількості опитаних)

№	Варіанти відповідей	18-35 років №=139	35-65 років №=227	Старші за 65 років №=56
1.	Так	79.9	81.9	76.8
2.	Важко відповісти, так чи ні	12.2	6.2	16.1
3.	Ні	7.9	11.9	7.1

Отже тут міжгенераційні відмінності фактично не помітні. Представники всіх поколінь майже однаково згодні з тим, що багатство перетворилося на одну з проklamованих домінуючою системою культури цілей для кожної людини. Згідно з концепцією Р.Мертоні була зроблена спроба з’ясувати, які стратегії поведінки обирають наші громадяни в цих умовах. Для опитувань 1998 р. були операціоналізовані такі мертонівські позиції, як інновація, конформність і бунт. Що стосується ритуалізму та ретритизму, то їх треба вивчати за допомогою інших методик. (40) Для можливих же носіїв таких ціннісних установок були передбачені питання де могли бути представлені їх відповіді.

Таблиця 40

Розподіл відповідей на запитання

“Як з Вашої точки зору слід поводитися в суспільстві,

де головною життєвою цінністю стало багатство, гроші?”

(В % від кількості опитаних)

№	Стратегії поведінки	м. Луганськ	м. Красний Луч 1998 р.
---	---------------------	-------------	------------------------

		1998 р. №=422	№=395
1.	Домагатися багатства за будь-яку ціну	12.1	4.6
2.	Добиватися багатства лише законними засобами	30.8	42.8
3.	Відмовитися від гонитви за багатством і, залишивши таке суспільство, зануритися в особисте життя	9.5	9.9
4.	Домагатися перебудови цього суспільства на інших засадах	37.0	33.7
5.	Інше	1.2	1.0
6.	Важко відповісти	9.4	8.0

Загальні дані свідчать про те, що в масовій ціннісній свідомості зафіксовано розкол. Найзначнішими групами є “конформісти” і “бунтарі”. Останніх аномально багато, що свідчить про хистку легітимність нинішнього напрямку соціально-економічного розвитку країни. Конформісти можуть приймати бік то однієї, то іншої сторони. Інноваторів, враховуючи їхню роль, теж досить багато. Отже, в нашому суспільстві ми маємо всі передумови для розгортання гострого ціннісного конфлікту, де конфліктуючими сторонами будуть інноватори та бунтарі. З цієї точки зору дуже цікавим буде співставлення розподілу серед представників різних генерацій. Знов звернуса до результатів опитування в м. Луганськ 1998 р.

Отже, серед молоді більше тих, хто приймає стратегію інноваторів, а це готує для нашої країни перспективу аномічних проявів навіть після виходу з економічної кризи. Наявність же серед молоді третини бунтарів свідчить про те, що ціннісний конфлікт з приводу багатства не буде винятково конфліктом міжпоколінним.

Таблиця 41

Розподіл відповідей на запитання

“Як з Вашої точки зору слід поводитися в суспільстві,

де головною життєвою цінністю стало багатство, гроші?”

в різних вікових групах луганчан

(В % від кількості опитаних)

№	Стратегії поведінки	3 18 до 35 років №=139	3 35 до 65 років №=227	Старші 65 років №=56
---	---------------------	---------------------------	---------------------------	-------------------------

1.	Домагатися багатства за будь-яку ціну	20.1	9.3	3.6
2.	Добиватися багатства лише законними засобами	23.7	33.9	35.7
3.	Відмовитися від гонитви за багатством і, залишивши таке суспільство, зануритися в особисте життя	10.8	9.3	7.1
4.	Домагатися перебудови цього суспільства на інших засадах	30.9	38.3	46.4
5.	Інше	2.2	0.9	0.0
6.	Важко відповісти	12.2	8.4	7.1

Наше дослідження мало на меті перш за все з'ясування ролі багатства серед інших цінностей. Вдалося з'ясувати, що ця цінність виконує не консолідуючу, а диференціюючу функції в суспільстві. Якщо й надалі перехід до ринкової економіки буде пов'язуватися переважно зі збагаченням, то в нашому суспільстві відповідно буде розгортатися за власними законами ціннісний конфлікт. Конфлікти такого роду найбільш важко піддаються регуляції.

Проте майбутнє неможливо передбачити, не застосовуючи системного аналізу при вивченні динаміки ціннісних систем. На теренах СНД, мабуть, найбільші здобутки були отримані в Росії науковим колективом під керівництвом М.І.Лапіна. Було проведено два опитування (літо 1990 р. та весна 1994 р.). Їх методики базувалися на глибокій теоретичній проробці питань. Так, було сформовано перелік з 14 базових цінностей половина з яких являли собою термінальні, а друга половина – інструментальні. Загальний підсумок М.І.Лапін підбив так: "... На рівні макропозицій спостерігається певна стійкість структури ціннісної свідомості: збереглися всі чотири макропозиції, основний їх характер – гуманізм, конформізм, нонконформізм та владолюбство, а також характер взаємовідносин між ними – конфлікт і взаємодоповнюваність. Разом з тим, спостерігається певна модернізація цих позицій: повсякденний гуманізм трансформується в ліберальний гуманізм, споживацький конформізм – в раціональний. Виникають нові взаємозв'язки між цими позиціями, у тому числі між гостро конфліктуючими. На рівні елементарних позицій наростає роздрібненість ціннісної свідомості. Створюється передумова для подальших її змін". (41)

Ознаками модернізації ціннісної свідомості росіян М.І.Лапін вважає підвищення на 8-10% розповсюдженості таких цінностей сучасного суспільства як свобода, незалежність, ініціативність при одночасному зменшенні розповсюдженості таких цінностей традиційного суспільства як самопожертва, наслідування традицій, вольність. Він передбачає, що можливе зниження статусу таких цінностей як робота і моральність з одночасним підвищенням ролі благополуччя в ціннісній свідомості. Крім того, сутнісним аспектом модернізаційних процесів є раціоналізація смислів життєдіяльності росіян. Останнє проявляється в тому, що більше половини опитаних сподівалися у вирішенні своїх проблем винятково на себе, а не на владу. Висновок М.І.Лапін робить такий: "...Нині ціннісна свідомість росіян знаходиться зовсім не на початку, а приблизно посередині руху до модерністської системи цінностей, або вже на другій половині цього шляху. Така головна тенденція – аттрактор, що втягує російське суспільство в соціокультурну реформацію". (42). Дослідження під керівництвом М.І.Лапіна теж

зафіксували негативне ставлення до влади як до цінності. Російський вчений пояснює цей феномен так: “У наявності збереження та загострення морально-політичної альтернативи, що розділяє більшу частину громадян нашого суспільства. Це проявляється в різкому (у декілька разів) падінні довіри росіян до влади всіх рівнів і до політичних партій та рухів, що зафіксовано в багатьох дослідженнях. Нові інститути влади все більше виявляли себе як квазідемократичні”. (43) Це збігається з українською реальністю. Проте мені здається, що неможливо так просто пояснити ціннісне ставлення до влади. Радше, більш цікаво було б дослідити, як негативне оцінювання влади ставить її начебто поза контролем громадськості. Те, що влада в свою чергу демонструє прояви аморалізму, підсилює негативне ставлення до неї. Підкреслю це. З моєї точки зору саме підсилює, а не є першопричиною. Першопричина – в самій системі цінностей, яка ставить в центр малу первинну групу. Над первинними групами невідворотно виростає влада, яка прагне до деспотизму. Ті ж, хто сприяв своїми обмеженими практиками, появі деспотизму, чи корупції, чи якимось іншим зловживанням сприймають владу лише як зовнішній фактор насильства. До того ж себе вони сприймають непричетними до цього зла. Інше сприйняття влади виникне тільки тоді, коли буде розірвано цей цикл, адже цінність – це не думка і не річ, а форма діяльності, яка є проектом задоволення суспільної потреби.

Що ж стосується загальних напрямків розвитку ціннісної свідомості, то вони, мабуть, збігаються в Україні і в Росії. Наведені матеріали це засвідчують. Проте це стосується саме загальних тенденцій. Для того, щоб відобразити нюанси потрібні тонші методи дослідження, які б враховували значно більшу кількість перемінних, які до того ж розташовуються в різних вимірах.

2.3.5. Вплив релігії на ціннісну свідомість наших сучасників

Варто зупинитися ще на одній проблемі, яка стосується впливу релігії на ціннісну свідомість наших сучасників. Ще в період застою в певних колах інтелігенції, що орієнтувалися на право-консервативні ідеї, формується впевненість, що тільки релігія може врятувати нашу країну від краху. Такий відомий дослідник радянської історії як І.Лаксоров говорить про паралелізм відродження націоналізму і релігії. (44) У період перебудови певні сподівання на відродження ролі релігії в суспільстві починає покладати й істеблішмент. З того часу позиції релігії в суспільному житті значно змінилися. Церква стала інституцією, чиє суспільне значення офіційно ніхто не піддає сумніву. Але чи дійсно нас очікує релігійний ренесанс? Чи виправдаються очікування з приводу цього?

Сучасне релігійне життя України надзвичайно різноманітне. На 1 січня 1998 р. було зареєстровано 19780 релігійних громад, що представляли 72 церкви. При цьому кількість громад за рік збільшилася на 1391. Переважне їх зростання пов'язане з Українською Православною церквою (+504) та з Українською православною церквою – Київський патріархат (+372). (45) Настільки ж різноманітним є й осмислення релігійних питань інтелігенцією. Амплітуда коливань релігійних пошуків надзвичайно широка. На одному полюсі досить агресивні заклики повернутися до традиційної релігійності. Наприклад, А.Ф.Пантелеєва пише: “Певно, тільки душа, що духовно та культурно деградувала (інша справа, з яких причин), могла відвернутися від православної віри та її розуміння смислу життя”. (46) На іншому ж полюсі – пошуки принципово нової релігії. Один з найбільш екстравагантних поглядів запропонував О.М.Єременко. Він пише: “Мені бачиться наступна альтернатива: або найближчим часом у Росії, Україні чи Білорусії почне проповідувати (або вже почав) новий Пророк, вчення якого перебудує душі східних слов'ян, або наші народи очікує загибель та відхід в історичне небуття”. (47) Перебравши всіх можливих кандидатів на роль Месії, автор дає такий прогноз: “Якщо в марксизмі буде

відроджено та розвинуто містичне начало, то він не тільки зможе воскреснути, але й може стати теоретичною базою нової світової релігії.

Коротше, новий Пророк, швидше за все буде так ставитись до марксизму, як Ісус Христос ставився до юдаїзму. Цілком можливо, що Месія з'явиться як єретик марксизму, і що хоча його проповідь буде мати новий, багато в чому суперечний фарисейському марксизму зміст, суб'єктивно він буде сприймати себе православним марксистом, що відроджує чистоту святого вчення". (48)

Я наводжу міркування цих авторів з суто ілюстративною метою, адже релігійні пошуки в наш час – тема окремого дослідження. Проте й цих прикладів достатньо, щоб переконатися, під якими суперечливими впливами знаходиться свідомість громадян сучасної України.

Масова ціннісна свідомість теж прореагувала на зміни в становищі церкви, ширше на зміни ролі релігії в житті суспільства. Перш за все це проявилось у тому, що значна частина опитуваних стали визнавати себе віруючими. Так, вперше стан релігійної свідомості в Луганській області Соціологічною лабораторією Луганського держпедінституту ім. Т.Г.Шевченка вивчався восени 1992 р. Тоді за загальнообласною квотною вибіркою було опитано 968 чол. На питання "Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?" ствердну відповідь дали 44% опитаних, заперечну – 32%, а інші 24% з відповіддю не визначилися. В цьому опитуванні була зафіксована певна гендерна асиметрія, адже серед опитаних жінок себе визнали віруючими 50%, а серед чоловіків – 37%. Рівень релігійності був зворотно пропорційним рівню освіти: серед осіб з неповною середньою освітою визнавали себе віруючими 63%, серед тих, хто має середню освіту – 45%, серед людей з вищою освітою – 37%. Така ж залежність була відображена стосовно рівня доходів і релігійності: в групі опитаних, у сім'ях яких грошовий дохід був меншим за 1 тис. крб., віруючими себе визнали 66%, а в групі з доходами, що перевищують 10 тис. крб. на члена сім'ї – 38%.

Дослідження 1992 р. дало ще один цікавий результат. Виявилось, що далеко не всі, хто визнав себе невіруючим, згодні ототожнювати себе з атеїстами. При відповіді на окреме питання атеїстами себе визнали лише 8% респондентів. Заслугує на увагу й інший результат. В анкеті було питання "Яка релігійна система приваблює Вас найбільше?" Відповідаючи на нього, 62% вказали православ'я, по 1% – уніатство та католицизм. Що стосується протестантизму, юдаїзму, ісламу, буддизму, кришнаїзму, то у жодній з цих позицій кількість симпатиків не перевищувала 1%. Окрім 8% переконаних атеїстів, інші опитані вагалися з відповіддю. Отже, виявилось, що відносна кількість тих, що мали симпатії до релігії, була більшою, ніж відносна кількість тих, хто визнав себе віруючим.

У дослідженнях 1994-1997 рр., проведених фахівцями Інституту соціології НАН України, теж було зафіксовано поступове скорочення відносної кількості тих, хто визнавав себе нерелігійним: 1994 р. – 37.2%; 1995 р. – 36.5%; 1996 р. – 34.4%; 1997 р. – 30.2%. Не визначилися з відповіддю про свою приналежність до тієї чи іншої конфесії відповідно 16.0%; 15.2%; 14.7% та 17.9%. Інші визнали свою конфесійну приналежність. Разом з тим, навряд чи можна говорити про значне зростання практикуючих віруючих. Так, на запитання про відвідування упродовж останнього тижня церкви (костьолу, синагоги, мечеті, молитовного дому) позитивну відповідь давали відповідно 14.4%; 12.9%; 13.6% та 16.8%. При цьому церкві та духовенству цілком довіряли відповідно 16.7%; 21.0%; 17.4% та 16.8%, здебільшого довіряли відповідно 18.9%; 20.2%; 17.6% та 19.4%. (49)

Подібні тенденції, судячи з наявного матеріалу, не є вираженням суто української специфіки. Мабуть вони в тій чи іншій мірі притаманні слов'янським республікам колишнього СРСР. Так, у Росії ВЦДГД, починаючи з 1988 р., фіксував підвищення рівня релігійності населення: 1988 р. – 18.6%; 1991 р. – 39%; 1993 р. – 43%; 1995 р. – 64.2%; 1996 р. – 60.8%. (50) Російські соціологи фіксують підвищений рівень релігійності молоді до 20 років. Разом з тим, за останні роки фіксується зниження рівня довіри до Російської православної церкви: 1992 р. – 1994 рр. – 57%; 1995 – 33%. Серед тих, що вважають себе віруючими, щоденно моляться лише 17%, відвідують храм (мечеть тощо) не рідше одного разу на місяць – 18.5%. Це дозволило В.І.Гараджі зробити припущення, що рівень релігійності в Росії досяг зараз свого максимуму. Він пише про широке розповсюдження серед тих, хто визнає себе віруючим, такого явища як “ситуаційна релігійність, яка характеризує, радше, не світоглядну позицію, а умонастрій, що відрізняється значною рухливістю”. (51)

Думаю, що дуже корисний матеріал для оцінки релігійності населення дають опитування читачів місцевих газет. Безумовно, їх результати неможна розповсюджувати на все населення, але уявлення про головні тенденції вони дають. На Луганщині вивчення релігійних запитів читачів газет було розпочато 1991 р. Тоді вивчалася читацька аудиторія “Нашої газети”. Було опитано 748 чол. (вибірка серійна – по відділеннях зв’язку). На питання, як газета повинна писати про релігію і атеїзм, відповіді розподілилися таким чином: 29.3% респондентів вважали, що про них слід писати стільки, скільки місця вони займають у сучасному житті; 27.7% були згодні з тим, що публікації про релігію та атеїзм повинні врівноважувати одна одну; 22.3% погоджувалися, що необхідно пропагувати винятково релігію; 4.4% стояли на позиціях винятково атеїстичної пропаганди. Інші (16.3%) з відповіддю не визначилися.

Згодом це питання (з модифікованими відповідями) двічі повторювалося – в 1995 та 1996 рр. Наведу узагальнені результати.

Таблиця 42

Ставлення читачів газет

до висвітлення питань релігії та атеїзму

(В % від кількості опитаних)

№	Позиції	“Жизнь Луганска” 1995 р. №=400	“Наша газета” 1996 р. №=400
1.	Тільки інформувати про релігійні події та проблеми	66.8	40.8
2.	Рівною мірою писати як про релігію, так і про атеїзм	20	38
3.	Пропагувати релігію	8.7	5.5
5.	Пропагувати атеїзм	0.5	3

6.	Важко відповісти	4.	12.7
----	------------------	----	------

Якби були одержані тільки ці дані, то можна було б зробити висновок, що хоча населення фактично й відвернулося від войовничого атеїзму, але зберегло раціональний підхід до релігійних проблем. Але ж у ці роки зріс інтерес до окультизму. Так, під час опитування читачів “Нашей газеты” в 1991 р. 48.8% респондентів висловили побажання, щоб газета якомога частіше і докладніше писала про НЛО, “барабашок” та ін. Правда, 40.5% опитаних вважали, що писати про це варто лише в тому випадку, якщо науково доведено існування відповідних феноменів. Тільки 2.5% респондентів вважали, що такі публікації – ганьба для газети. Інші (8.2%) з своєю позицією не визначилися.

Відразу по гарячих слідах я запропонував феномен суміщення раціональних поглядів та зацікавлення в окультизмі і паранауковому називати “карибським синдромом” (52) Відомо, що в Карибському регіоні поєднуються християнство і вірування первісного суспільства, окультизм. У нашому випадку це свідчить про поверхове освоєння релігії значними верствами населення, про хисткість їх ціннісних орієнтацій у цьому відношенні. Без сумніву, ми маємо тут справу й з проявом моди в духовній царині. Проте в даному випадку мода була пов’язана з механізмами конформістської поведінки. Для комфортного самопочуття значна частина населення прагне бути причетною до тих стратегій поведінки, які офіційно схвалюються. Бажання бути серед позитивної більшості багато в чому, мабуть, і пояснює феномен сучасної релігійності.

Парадоксально, що астрологія, окультизм та паранаука теж увійшли в стиль сучасного життя. Вважаю, що це добре демонструє такий показник, як читання астрологічних прогнозів у газетах. Серед читачів газети “Жизнь Луганска” астрологічні прогнози завжди читали 49.9% опитаних, інколи читали – 23.4%, ніколи не читали – 10%. Складно було відповісти 16.7% респондентам. Серед читачів “Нашої газети” (опитування 1996 р.) завжди читали астрологічні прогнози 56.3%, інколи читали – 21%, ніколи не читали – 12.3%, складно було відповісти – 10.4% опитаних. Без сумніву, ці показники не можна витлумачувати як свідчення про віру в астрологію більшості наших співгромадян. Дані Інституту соціології НАНУ, отримані в дослідженнях 1994 – 1997 рр. свідчать про те, що цілковито довіряли астрологам у 1994 р. – 3.5%; у 1995 р. – 4.5%; у 1996 р. – 5.6%; у 1997 р. – 3.6% респондентів. Скоріш довіряли відповідно – 13.4%; 13.3%; 11.3%; 11.3%. (53) Але ж відповіді про ступінь довіри передбачають роботу рефлексії респондента. Без сумніву, в цьому випадку вмикаються культурні гальма. Читання ж астрологічних прогнозів – це результат безпосередньої зацікавленості.

Отже, в сучасній культурі легалізовані та співіснують наука, релігія і різні форми окультизму. Все це не дає підстав сподіватися, що відбудеться повернення населення до традиційної релігійності, а тим самим буде подолано й ціннісну кризу.

2.3.6. Перспективи розвитку ціннісної свідомості в нашій країні

Аналізуючи перспективи розвитку ціннісної свідомості в нашій країні, слід звернути увагу ще на деякі вузли суперечностей. Інтерес до релігії в суспільстві підвищився одночасно з повним поновленням у правах деяких елементів чуттєвої культури, які за часів соціалізму були витіснені на периферію ціннісної свідомості, або й взагалі в підсвідомість. Маю на увазі гонитву за особистим збагаченням, гедонізм, еротику. Тому в нашому суспільстві з особливою актуальністю постають попередження П.О.Сорокіна: “Якщо суть моральних і правових норм зводиться до корисності та до чуттєвої насолоди, то кожний має право слідувати цим цінностям *ad libidum*”. І далі “А при таких обставинах боротьба неодмінно

стає гострішою, інтенсивнішою та різноманітнішою і за своїми засобами, і за формами. Кінцевим результатом цього процесу буде проявлення грубої сили, котрій сприяє обман – як вищого і єдиного арбітра всіх конфліктів”. (54)

У кризові періоди суспільство працює як інформаційна воронка, що втягує в себе інформацію разом з кодами інших культур, продуктами інших ціннісних систем. Таке явище є результатом попередньої жорсткої фільтрації зовнішніх інформаційних впливів. Нездатність впоратися з кризою породжує невпевненість у власному інтелектуальному інструментарії. Починаються бурхливі запозичення. Проте, якщо криза триває досить довго, то виникає розчарування і в запозичених продуктах іншокультурного походження. Виникають передумови для фундаменталістських рухів. Множаться зіткнення, обумовлені різними культурними слідуваннями.

Зараз розвиток ціннісної свідомості в нашій країні ускладнюється процесами в ціннісній свідомості розвинених країн Заходу. Саме про ці країни, які для нашого істеблішменту та й для багатьох простих громадян уявляються зразком, Вольфганг Краус написав: “Майже всі сфери сучасного життя вражені вірусом епідемії, яка давно вже переросла в пандемію, змусивши багатьох з нас звикнути довіку жити в цих умовах. У політиці, економіці, суспільному житті, у школі, в сім’ї, в церкві, в конфлікті поколінь неважко виявити тенденцію до знищення цінностей, до руйнування, саморуйнування й апатії, що робить більшість наших проблем нерозв’язаними. (55) З продуктами західної пандемії нігілізму наші співгромадяни мають справу щоденно, споживаючи витвори іноземної масової культури. Результати впливу масової культури різні, як і функції, які вона виконує в наших умовах. Але незаперечно, що у частини інтелектуалів вона провокує інтенсивну реакцію спротиву. В суспільній свідомості невідворотно формується позиція, що спрямована на відстоювання своєї ціннісної ідентичності, яка пов’язується з православною церквою і з національною традицією. Тобто активна взаємодія з західною масовою культурою сприяє відтворенню в нашій культурі контраверзи західників та слов’янофілів. При цьому цікаво те, що західники апелюють до аргументів про ефективну економіку, високе споживання та демократію, а слов’янофіли – про високу мораль, духовність та національні традиції. Для ілюстрації цієї моральної реакції (з моєї точки зору цілком релевантної) наведу цитати з статті психолога Л.Писаревої. Вона пише: “Закордонні серіали, що панують сьогодні на нашому ТБ, – це навіть не троянський кінь, а цілий кавалерійський ескадрон, який розправляється з нашою духовною культурою”. Далі: “Замість насолоди від красивого життя, комфорту, матеріального добробуту, на що розраховували наші “західники”, американські телесеріали викликають протилежну реакцію. Як органічно їхнім героям пасує колись часто вживаний у нас вислів: “Людина людині – вовк!” І це про країну, яка захоплює нас своєю демократією та свободою”. І ось теоретичний висновок: “Дослідження свідчать, що телебачення стало не інструментом до пробудження добрих почуттів у людині, а знаряддям, яке відкриває дорогу низьким інстинктом, агресивності, обману. Багато спеціалістів ставлять знак рівності між ЗМІ та зброєю масового ураження, здатною змінити поведінку цілих народів, зруйнувати держави без бомб і ракет”. (56)

Моральний протест при збереженні наявних тенденцій розвитку ціннісної свідомості скоро буде підкріплений тим, що раціональні економічні аргументи західників виявляться не такими вже й бездоганними. Адже в нашій історії це вже було. В.Х.Лобас звертає увагу на те, що в 1861 р. валовий національний продукт Росії становив 16% американського, в 1913 р. – лише 11.5%. З цього приводу він пише: “Тому надії еволюціоністів ставали все більш марними, а позиції радикалів посилювались. І перемога більшовиків не була випадковою. Вона була завершенням певної політичної і релігійної традиції, синтезом західного раціоналізму і православного аскетизму”. (57) Мова, безумовно, не може йти

про повну повторюваність подій минулого. Але зараз в дію вступають механізми культурного слідування, які діяли в XIX ст. Вони штовхають до поєднання двох тенденцій – ціннісної модернізації та ствердження власної культурно-ціннісної ідентичності.

Завдання інтелектуалів в цьому процесі полягає в тому, щоб запобігти розвитку екстремізму. Його зародки є як зліва, так і справа. Протидіяти його ескалації можливо як аналізом нашої власної історії, так і розширенням уявлень про процеси в ціннісній свідомості Заходу. Адже там поряд з нігілізмом і всупереч йому відбувається становлення ціннісної системи постіндустріального суспільства. Такі автори як П.Козловський ведуть мову про поновлення в правах есенціалізму, антропологічної метафізики. (58) К.-О.Апель вважає, що стратегії неомарксизму можливо надати етично обґрунтовану функцію. Він пише: “Певна річ, що вимога побудови ідеальної спільноти комунікації імплікує й вимогу усунення класового суспільства, що теоретично-комунікативно формулюється так: скасування всіх соціально обумовлених асиметрій інтерперсонального діалогу”. (59)

Зміни відбуваються не тільки на рівні теорії, але й на рівні повсякденного життя. Це проявляється в альтернативних способах життя, пов’язаних з “добровільним опрощенням”, в екологічних рухах, в зміщеннях у ціннісній свідомості від цінностей матеріалістичних до лібертианських. (60)

Еволюція ціннісної свідомості в нашій країні можливо буде пов’язана з виникненням якихось нових суспільних інституцій. Адже кожна ціннісна криза продукувала нові інституції для свого подолання. В цьому ряду й християнська церква й комуністичні партії. Неможливо передбачити наперед конкретні форми нових інституцій, але їх необхідність буде підштовхувати до їх створення.

ГЛАВА 3.

ДОНБАС ЯК КОМУНІКАТИВНА СПІЛЬНОТА

§ 1. Україна та Донбас: проблема мовної ситуації

3.1.1. Концепція одержавлення мовного життя: походження, призначення та наслідки для України

Комунікативна природа етнічного життя пов’язана з презумпцією зрозумілості світу. Презумпція зрозумілості забезпечує всі інші обмінні процеси, які конституують етнос. Зрозумілість передбачає мовну реконструкцію світу. Тим самим етнічне життя уможливлується мовою. Це не обов’язково мусить бути одна-єдина мова. Їх може бути й дві, і навіть більше, але вони повинні забезпечувати презумпцію зрозумілості для відповідного народу.

Разом з тим жоден народ не може в своїй масі складатися з поліглотів. Тому етнічне життя пов’язане з однією, чи в крайньому випадку з двома-трьома мовами. В поліетнічних державах мовна проблема є завжди одним з конфліктогенних чинників. Адже потреби державного життя вимагають виділення якоїсь мови як мови міжнаціонального спілкування. Саме на неї покладається головне навантаження у формуванні загальнодержавної ідентичності, а отже і політичної лояльності громадян. У разі наявності в іншомовних народів розвинутих елітних груп, невідворотним стає незадоволення такою політикою. Зростаюча напруженість породжує конфлікти, провокує сепаратистські настрої. Рано чи пізно це примушує центральний уряд вдаватися до компромісних рішень мовного питання.

Часто це проявляється в ієрархізації офіційних мов, коли поряд з національною офіційною мовою визнаються також регіональні офіційні мови. Приклад такого підходу дає Індія. Боротьба англо-хінді- та дравідомовних еліт призвела до визнання на загальноіндійському рівні хінді та англійської мов як національних офіційних мов (англійської як допоміжної), а на рівні штатів більш ніж дюжині мов було надано статус регіональних офіційних. Цей компроміс знайшов підкріплення в освітній політиці, яка була побудована за “формулою трьох мов”. Учні середніх шкіл зобов’язані вивчати регіональну офіційну мову, хінді та англійську (або іншу сучасну європейську) мови. (1)

В інших випадках мовний компроміс може мати й інший вигляд. Раніше я вже звертався до досвіду Канади, де з 1968 р. була визнана рівність французької мови на федеральному рівні. Проте проблеми Квебеку це не вирішило.

Мовна проблема відіграла не останню роль у розвалі Радянського Союзу. Політичні еліти колишніх радянських республік у повній мірі використали доктрину, яку російський дослідник М.Н.Губогло охрестив “мобілізованим лінгвізмом”. (2) Ця доктрина спочатку сформувалася в середовищі гуманітарної інтелігенції, а згодом була підхоплена політичними елітними групами, що зорієнтувалися на вихід своїх республік зі складу СРСР. “Мобілізований лінгвізм”, перетворившись у політичну практику, зробив з національних мов титульних етносів колишніх радянських республік знаряддя в боротьбі політичних еліт за новий статус.

Першовідкривачами на цьому шляху багато в чому були фундатори Народного фронту Естонії. Саме при підготовці проектів його основних документів була запропонована цілісна концептуалізація суспільного життя Естонії, його перспектив (керував цією роботою викладач філософії Юло Каеватеу). (3) “Загальна програма Народного фронту Естонії” з погляду нинішнього дня видається документом еклектичним. Тут присутня перебудовча риторика антисталіністської та антибюрократичної спрямованості. Перша програмна мета формулювалася таким чином: “Демонтаж централізованої адміністративно-бюрократичної системи, що склалася в періоди сталінізму, та перетворення СРСР у справжній союз держав на основі ленінської програми федералізму”. Серед загальних принципів Народного фронту називався інтернаціоналізм, говорилося про те, що “приналежність до Народного фронту несумісна зі сталінсько-консервативними поглядами, прагненнями зберегти командно-наказну систему, великодержавницькими чи націоналістичними поглядами”. Але цей антинаціоналізм був позірним. Мета цієї риторики полягала в тому, щоб до організації не застосовувалося саме слово “націоналізм”, яке в Радянському Союзі набуло надзвичайно негативного забарвлення. Реально ж формувалася саме націоналістична програма (в загальноприйнятому розумінні цього терміну). Ось один з її найважливіших принципів: “Народний фронт захищає право естонців залишатися основною нацією на своїй споконвічній території. Для цього слід зупинити зростання питомої ваги неестонського населення республіки, бо навіть за відсутності його механічного приросту естонцям загрожує небезпека залишитись у меншості на своїй історичній батьківщині. В той же час неприпустимо порушувати демократичні права громадян інших національностей”. (4)

У цьому документі з’являється й такий пункт: “Народний фронт вважає необхідним внести в Конституцію СРСР зміни, які б гарантували суверенність союзних республік, тобто їх самостійність у розвитку корінних національностей та розв’язанні проблем республіки, виходячи, зокрема, з безперешкодного розвитку всіх радянських народів, їх мов та культур. Гарантією цього є конституційне визнання мови корінної національності в якості державної мови республіки, встановлення громадянства союзної республіки та захист національної символіки”. (5) Далі йшлося про негативне ставлення до змішаних

багатонаціональних колективів на виробництві, в школах і дитячих садках, тобто виправдовувалася сегрегація, яка на той час вже стала фактом життя естонського суспільства. Мігранти розглядалися як “людська маса, позбавлена коріння”. (6)

Естонія дала приклад для наслідування і в іншому. Її керівна компартійна еліта зрозуміла раніше ніж відповідні еліти інших республік, що входили до складу СРСР, безперспективність для себе конфронтації з націонал-демократичним рухом. Так, показовою в цьому відношенні була промова першого секретаря ЦК Компартії Естонії В.Вяляса на установчому з’їзді Народного фронту Естонії. Вона хоча й містила загальні застереження проти розпалювання міжнаціональної ворожнечі, але в цілому була проявом солідарності з основними устремліннями Народного фронту. Діяльність Народного фронту легітимізувалася через проголошення її відповідності меті перебудови: “...Наявність Народного фронту – один з факторів, що дозволяють зробити перебудову необоротною”. (7) Що ж стосувалося мети діяльності Компартії Естонії, то в інтерпретації В.Вяляса вона мало чим відрізнялася від мети Народного фронту Естонії як вона була проголошена його фундаторами: “Компартія Естонії вважає зараз своїм основним завданням намітити і в найкоротший термін втілити в життя такі законодавчі та організаційні заходи, які дійсно забезпечили б економічну, соціальну та культурну суверенність Естонської Радянської Соціалістичної Республіки. Особливо важливе місце посідають законодавчі заходи, що забезпечують психологічну й практичну захищеність естонському народу як справжньому хазяїну землі своїх праотців, наступність нашої мови та культури на тому шматочку землі, де ми живемо”. (8)

Отже, в кінці 1980-х років Естонія на короткий час перетворилася на лабораторію, де вироблялися альтернативні форми етнічного, в тому числі й мовного життя. Наслідком експериментування і став “мобілізований лінгвіцизм”, який зробив з мови ідеологічне й практико-політичне знаряддя. Нова парадигма передбачала нерівноправність мов, а отже і їх носіїв. Адже державною вважалася винятково мова корінного етносу. Для представників інших етнічних груп передбачався сегрегаційний тип розвитку та національно-культурна автономія, або повернення на історичну батьківщину. Нова мовна ситуація мусила освятити новий суспільний лад, що формувався. В ієрархічній системі, що виникала, представники національної політичної та культурної еліти сподівалися зайняти монопольне владне становище. Через це в кінці перебудови й створився блок політиків та письменників. Першим реальним наслідком цього блоку стало прийняття в колишніх радянських республіках законів про мови. В.Ю.Михальченко пише, що “при реалізації законів про мови нерідко на перше місце ставляться мовні права націй та ігноруються мовні права особистості”. (9) Соціологічний аналіз цього явища показує, що в ньому немає нічого дивного. Мова мусила легітимізувати нову соціальну тотальність. Права особистості в цю логіку не вкладаються.

Між іншим, зверну увагу на один парадокс цієї ситуації. Фундатори концепції одержавлення мовного життя, або “мобілізованого лінгвіцизму” постійно підкреслювали свій антисталінізм. І вони дійсно своєю діяльністю спростовували одне з сталінських теоретичних положень. Й.В.Сталін відстоював взагалі-то банальне положення про те, що мова породжується не тим чи іншим базисом, а всією історією того чи іншого суспільства. Не той чи інший клас створює мову, а все суспільство. З цього робився висновок: “З огляду на це службова роль мови як засобу спілкування людей полягає не в тому, щоб обслуговувати один клас на шкоду іншим класам, а в тому, щоб однаково обслуговувати все суспільство, всі класові суспільства”. (10) Й.В.Сталін був впевнений, що кожній капіталістичній нації притаманні дві культури, але одна мова. Тобто, одна й та ж мова може “обслуговувати” різні за класовим змістом культури. Що ж стосується радянських націй, то вони соціалістичні за змістом і національні за формою, тобто мовою. (11)

Сталінський підхід мав наукове підґрунтя, але був надто однобоким. Внаслідок цього він виключав соціологічне вивчення мови. Між тим перебудовчий досвід в СРСР показав, що мовне питання може виступити ареною боротьби елітних груп за владу, мова може бути вмонтованою як один з головних елементів в канали вертикальної циркуляції. Отже, через мову можуть проводитись нові лінії розмежування в суспільстві. Мова може перетворитися на знаряддя влади, а навколо неї можуть бути створені величезні паранаукові ідеологічні та прямо-таки міфологічні конструкції.

В Україні нова парадигма розуміння мовного життя починає розповсюджуватися з формуванням Руху. Вже в проєкті “Програми Народного Руху України за Перебудову” було проголошено: “Мова кожного народу – це фундамент його національного буття, це загальнолюдська цінність”. (12) Виходячи з цього, культурне відродження України пов’язувалося перш за все з поновленням прав української мови в усіх сферах суспільного життя. Засобом досягнення цього розглядалося законодавче надання українській мові статусу державної. Користування українською мовою для українців проголошувалося моральним обов’язком. Засуджувалася практика вільного вибору батьками мови навчання дітей у школі.

В Україні партійна бюрократія не здійснила такої швидкої переорієнтації, як відповідна правляча група в Естонії. Проте й якоїсь альтернативної парадигми бачення перспектив мовного життя вона не виробила. Тому й у нас концепція одержавлення мовного життя поступово ставала чинником практичної політики. Правда, представникам політичної еліти України, які не відчували масової підтримки новацій у мовній сфері з боку населення, доводилось приймати до уваги саму об’єктивну реальність суспільного життя. Проте це врахування реалій, на жаль, проявилось лише в компромісах, вираженням яких стали еkleктичні положення відповідних законів і самої практики державної політики в мовному питанні. З одного боку, проголошувалася мета повної українізації всього офіційного життя в країні, а з іншого боку, на масове вживання російської мови в публічній сфері чиновникам доводилось запліщувати очі. Але російськомовні громадяни України з цього часу почали жити з відчуттям постійної мовної загрози. Україномовні ж громадяни відчували незадоволення тим, що реальний стан української мови в суспільстві не відповідає задекларованому. Отже, в суспільній свідомості виникла домінанта, впливаючи на яку, представники політичної еліти й контреліти отримали можливість маніпулювати масовими настроями населення України.

Якби цей задум виник в чийсь індивідуальній свідомості, то його треба було б визначити геніальним. Адже завдяки мовному питанню в суспільстві було створено напруженість, яка відволікала від інших проблем, пов’язаних з становленням нашого специфічного капіталізму. Незадоволені Сходу та Заходу об’єднатися не могли. Україномовні й російськомовні інтелектуали витрачали енергію на псевдопроблеми, а не концептуалізували дійсність.

У мовному житті України склалася ситуація, яка не задовольняє в повній мірі нікого. Це веде до ствердження прямо протилежних ідейних позицій стосовно одних і тих же явищ. Скажімо Закон “Про мови” (прийнятий 28.10.1989 р.) викликає прямо протилежні витлумачення залежно від культурної орієнтації автора. Так С.Пінчук побачив у ньому навіть спробу закріпити класову нерівність: “...Закон складений так, щоб якнайповніше виконати забаги та інтереси командно-адміністративної системи, яка в національних республіках намагається зберегти свою російськомовну окремішність. Навіщо це їй? Вона вбачає в цьому ознаки своєї влади, своєї фальшивої елітарності”. (13)

А ось думка стосовно цього ж Закону іншого автора: “Багато статей закону суперечать одна одній. Так, стаття 25 гарантує право вибору мови навчання та виховання, а стаття 27 говорить, що навчання та виховання здійснюється українською мовою. Стаття 28 не передбачає отримання вищої освіти російською мовою, хоча в 29 статті говориться про групи з російською мовою навчання”. (14)

Отже, “естонська” парадигма бачення мовного питання для України виявляється дедалі небезпечнішою. Зацикленість же на ній державних діячів призвела до того, що, як пише Аділе Емірова, “... в Україні немає об’єктивної і коректної концепції мовного будівництва”. (15)

Концепція може з’явитися тільки тоді, коли буде врахована наявність домінуючої коаліції українців та росіян в етнічному житті України. А отже буде ліквідований невизначений статус російської мови, який знайшов закріплення в Статті 10 Конституції України.

3.1.2. Мовна ситуація в Україні

Проте наявність домінуючої коаліції в етнічній структурі України не знищує гострих проблем у мовному житті країни. Дані перепису 1989 р. свідчать про те, що вільно володіє українською мовою 78% жителів України (для 32.8 млн. чол. вона є рідною, а для 7 млн. – другою мовою, якою вони володіють). Ф.Д.Заставний на цій підставі пише, що “...рівень мовної українізації в республіці становить 78% (зворотний йому рівень мовної русифікації дорівнює 22%)”. (16) Мені цей висновок вченого здається занадто категоричним. Навряд чи “рівень мовної українізації” можна визначити за такими показниками як “рідна мова” та “мова, якою вільно володіють”. Тут не враховується такий надзвичайно важливий показник, а саме, яка мова виступає першою мовою на роботі та в побуті для людини.

Дані, отримані фахівцями Інституту соціології НАН України, дещо відрізняються від даних перепису. Під час опитувань українську мову назвали рідною в 1994 р. 62.3%, в 1995 р. – 59.4%, в 1996 р. – 62.5% і в 1997 р. – 62.4% респондентів. Російську мову визнали рідною відповідно в 1994 р. – 34.7%, в 1995 р. – 37.8%, в 1996 р. – 36.1%, в 1997 р. – 35.1% опитаних. Інші мови були вказані відповідно за роками 2.6%, 2.7%, 1.4%, 2.5% тими, хто відповідав на запитання анкет. (17) Отже, в ситуації спілкування з інтерв’юєром “рівень мовної українізації” певним чином знижується.

Ще більш промовистими є дані, отримані тими ж вченими, про мови спілкування в родині. Наведу їх у табличній формі.

Все це свідчить про те, що більшість населення країни використовує російську мову навіть у найінтимнішій сфері життя – в родині. Таке можливо лише в тому випадку, коли мова сприймається як своя. Мені вже доводилося посилатися на спостереження С.А.Арутюнова, згідно з якими саме в побутовій культурі “...більш за все простежується специфіка етнічних традицій”. (19) Наростання чужих, запозичених елементів звично відбувається з переходом від побуту до офіційних сфер. В Україні, як бачимо, для більшості населення російська мова не виконує функцію індикатора, який би відділяв культурно чуже від культурного свого.

Таблиця 43

Розподіл відповідей на запитання

“Якою мовою Ви спілкуєтесь у сім’ї?”

(В %) (18)

№	Варіанти відповідей	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.
1.	Тільки українською	36.7	31.9	36.9	38.2
2.	Тільки російською	32.4	32.8	33.1	34.5
3.	Іншою мовою	0.7	0.9	0.4	0.6
4.	По-різному, залежно від обставин	29.4	34.5	29.6	26.8
5.	Не відповіли	0.8	0.0	0.0	0.0

Отже, в самому першому наближенні мовну ситуацію в сьогодиншній Україні можна охарактеризувати як українсько-російську двомовність. Більшість громадян України відчувають себе в такій ситуації зручно, адже за даними Інституту соціології НАН України не вистачало знання української мови в 1995 р. 16% опитаним, а в 1997 р. – тільки 11.5%. (20)

Разом з тим, для ситуації двомовності в Україні характерні певні асиметрії. Перша з них стосується розбіжностей між етнічною та мовною самовизначеністю особи. За даними перепису 1989 р. 87.7% українців вважали рідною мовою українську, а послуговувалися нею в побуті ще менше. Разом з тим 12% українців визнали рідною російську мову. Для росіян, що мешкають в Україні, за даними останнього всесоюзного перепису характерна дещо інша картина. З їх загального числа 98.3% вважали рідною мову своєї національності. Про вільне володіння українською мовою тоді заявили 32.7% (в порівнянні з 59.4% українців, які вільно володіли російською мовою як другою). Отже, для росіян в порівнянні з українцями характерний міцніший зв'язок між етнічною приналежністю та рідною мовою. Дослідники вже відмічали, що визнання російської мови рідною серед неросіян неможливо пояснити суто тим, що російська мова перетворилася на мову міжнаціонального спілкування в колишньому СРСР. Це було відносно розповсюджено лише серед українців та білорусів. І.Прибиткова писала: “Лише в Білорусії цей показник виявився нижчим: 80.2% білорусів не зрадили рідну мову. У решті республік частка корінного населення, що вважає рідною мову національності, була набагато вищою й коливалася в межах 95.4% – 99.8%”. (21)

Друга асиметрія двомовності в Україні полягає в тому, що саме російська мова виконувала й продовжує виконувати функції мови міжнаціонального спілкування. Знов пошлюсь на І.Прибиткову, яка писала: “Для більшості некорінного населення другою мовою була й залишається донині російська. Безперечно, вона, а не українська, – мова міжнаціонального спілкування в Україні. На момент перепису 1989 року нею вільно володіла майже половина (45.5%) населення. Найбільшу популярність російська мова набула серед кримських татар, болгар, молдаван, румун”. (22)

До речі, той факт, що російська мова виконувала роль мови міжнаціонального спілкування на теренах всього СРСР, був використаний прибічниками одержавлення мовного життя як аргумент проти надання російській мові статусу державної поряд з українською. Одним з перших таку позицію висловив С.П.Плачинда: “Узаконення двох державних мов за умов фактичної нерівності (не будемо говорити – що історично склалася) цю нерівність закріплює, бо надає мові російській статус державної в межах усієї країни, а національним мовам – в межах однієї республіки, бо підриває

територіальний пріоритет мови національної, що так необхідний для її розвитку. Узаконення двомовності позбавляє як окремих осіб, так і певні установи стимулу до усунення нерівності. Тенденція домінування мови міжнаціонального спілкування, використання її не поряд з мовами національними, а замість цих мов, навпаки, набуває узаконеної чинності”. (23) Аргументи ці і з логічної, і з фактичної точки зору зовсім не є бездоганними. Адже, якби всі республіки впровадили державні мови, то при збереженні СРСР постало б питання й про законодавче врегулювання статусу мови міжнаціонального спілкування. І це зовсім не обов’язково вело б до використання російської мови замість мов національних. Після розпаду Радянського Союзу здавалося б і ці міркування мусили б втратити актуальність. Але реально вони продовжують залишатися єдиними раціональними аргументами проти офіційної двомовності в Україні. Наприклад, у відповідь на рекомендації третьої Міжнародної науково-практичної конференції “Діалог української та російської культур в Україні” (12 – 13 листопада 1998 р., м.Київ) з’явилася “Заява громадських організацій України”, підписана вісімнадцятьма відомими діячами української культури. Не буду розглядати цей документ з точки зору етичної, хоча вона перш за все й напрошується. Адже текст містить звернення до владних структур з оцінкою пропозицій двомовності як антиукраїнських, провокаційних, як таких, що можуть обернутися “...величезним міжнаціональним збуренням, розпалом подальших мовних пристрастей і конфліктів, які ослаблюють і без того слабку державу”. (24) Тобто саме мирне обговорення мовного питання і звернення з пропозиціями до державних органів розцінюється фактично як державний злочин. Але чому ж шановні автори пропонують табувати вільне обговорення мовного питання? Виявляється, тому що “...з’являється цей документ за обставин, коли зросійщення в Україні не тільки не зупинене, а навпаки – у багатьох регіонах, включаючи столицю, набирає нових обертів”. (25) Здавалося б авторам “Заяви” слід поставити питання: чому ж це відбувається в умовах одержавлення мовного життя? Може сама ця концепція мовного будівництва є хибною? Але автори обмежуються тим, що вказують на суб’єктивні дії різних структур в напрямку русифікації населення, на саботаж тощо. Робиться висновок: “І ось на цьому тлі – подібні рекомендації, впровадження яких не тільки не сприяло б усуненню кричущих мовних деформацій, нагромаджених царським та радянським режимами (нагадаємо, що до середини 17 ст. ні росіян, ні російської мови в Україні фактично не було), а й загалом витіснило б українську мову, навіть зі збереженням її державно-етикетного статусу, на провінційні задвірки”. (26)

Отже, якщо перекласти аргументи і С.П.Планинди, і авторів “Заяви” нейтральними термінами, то можна якраз образитись за українську мову. Адже фактично стверджується її неконкурентноспроможність у порівнянні з російською і висувається вимога протекціоністського захисту її з боку держави. Не скажу, що це неможлива політика. Проте провести її повною мірою можна лише в умовах тоталітарного режиму. Правда, розплачуватися потім доведеться тією ж неконкурентноспроможністю. В умовах же демократії протекціонізм у мовному питанні буде малоефективним. Власне про це й свідчить досвід мовного життя в Україні, починаючи з 1990 р. Навіть у Західній Україні, де переважна більшість завжди розмовляла українською мовою, російська мова не зникла з культурного ужитку. В пресі повідомлялося, що у Львові за даними міськвиконкому продається 65% книжок російською мовою, українською ж – тільки 34%. Серед періодичних видань продається 55% україномовних газет та журналів, 45% – російськомовних. І це при тому, що у Львівській області в школах російською мовою навчаються 4,4% школярів. (27) Отже, одержавлення мовного життя в умовах демократії нездатне виправити реальні асиметрії в мовному житті України. Потрібне нове бачення ситуації й нова концепція мовної політики.

Забігаючи дещо вперед, скажу, що для вироблення такої концепції потрібний всебічний аналіз нинішньої мовної ситуації, виявлення можливих альтернатив розвитку мовного життя України. Конференції, присвячені діалогу української та російської культур в Україні, і слугують цій надзвичайно важливій для України меті. Один з головних організаторів цих конференцій – М.О.Шульга змодельовав можливі варіанти розвитку українсько-російської культурної взаємодії: 1) найбільш вірогідний – квота й болісна асиміляція російської культури; 2) менш вірогідний – утворення потужних російських суспільно-політичних та культурно-освітніх організацій, що призведе до протистояння багатомільйонних української та російської общин. (28) В умовах проведення справжньої демократичної культурної політики відкривається й третій шлях. “Це шлях цивілізованої правової, демократичної інтеграції нашого полікультурного, поліетнічного, полілінгвістичного та поліконфесійного суспільства”. (29) Він передбачає визнання державою права багаторівневої етнічної самоідентифікації особи. З цієї точки зору незбігання етнічної, мовної, а якщо ширше – культурної ідентичностей особи в поліетнічному суспільстві розглядається як нормальний, а не як патологічний випадок. У цьому ж дусі розглядаються і випадки подвійної й потрійної самоідентифікації.

Для України – це не якісь уможлядні теоретичні конструкції, а опис реалій її повсякденного культурного життя. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології (листопад – грудень 1997 р.) “тільки українцями” визначають себе 56% опитаних, “тільки росіянами” – 11%, тією чи іншою мірою і українцями, і росіянами одночасно – 25.5%. (30)

Повне уявлення про лінгвістичні групи України з урахуванням багаторівневої самоідентифікації – справа майбутнього. Проте вже зараз українська соціологія багато зробила для відтворення справжнього співвідношення різних лінгво-етнічних груп. Пошлюсь на дані В.Є.Хмелька, які розраховані за результатами тринадцяти загальноукраїнських опитувань, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології Національного університету “Києво-Могилянська Академія” (загальна кількість респондентів – 18586 чол.) Вчений пише: “В першому наближенні, ще без врахування явищ біетнізму та білінгвізму, можна сказати, що в соціально-етнічному аспекті населення України приблизно на 94% складається зараз з трьох великих лінгво-етнічних груп. Перша з них, відносно найбільша – це україномовні українці, яка становить близько 40% дорослого населення; друга за чисельністю група – російськомовні українці, які становлять 33% – 34% дорослого населення; і третя група – російськомовні росіяни, – близько 20% – 27% дорослого населення. Найбільша з інших лінгво-етнічних груп – україномовні росіяни становлять тільки від 1 до 2%”. (31)

Разом з тим, хочу підкреслити, що з моєї точки зору, визнання права особистості на багаторівневу самоідентифікацію – лише один з необхідних кроків вироблення нової концепції мовної політики в Україні. Крім того, це визнання не повинно закривати шляху до соціологічного аналізу кризових явищ у розвитку тієї чи іншої мовної групи. А масовий перехід членів одної мовної групи на мову іншої групи це і є не що інше як прояв кризи. Виявлення причин кризи мусить послугувати передумовою вироблення засобів для вирішення відповідних проблем. Не викликає в мене сумніву, що в цьому мусить брати участь держава. Але регулювання мовного життя країни не повинно вести до його одержавлення і до придушення свободи особистості.

Тепер повернуся до аналізу асиметрій двомовності в Україні. Третьою її характеристикою є різноманітність мовних ситуацій у різних регіонах України. Найбільш характерним визнання українцями російської рідною мовою є для східних і південних регіонів країни. Так, за даними перепису 1989 р. цей показник становив у Криму – 47%, у Донецькій обл. –

40.%, Луганській обл. – 34%, Запорізькій обл. – 23%, Харківській обл. та м. Київ – по 21%. Разом з тим результати переписів свідчать про те, що на Сході і Півдні частка українців, які визнавали українську мову рідною постійно зменшувалася. Наведу відповідні цифри за 1959 р., 1970 р., 1979 р. та 1989 р.: Крим (52.8%; 58.7%; 52.7%; 52.6%), Донецька обл. (78.9%; 70.6%; 62.3%; 59.6%), Луганська обл. – (87.6%; 78.3%; 71.6%; 66.3%), Запорізька обл. (89.3%; 85.9%; 79.3%; 77.1%), Харківська обл. (89.0%; 84.7%; 80.2%; 79.6%), Одеська обл. (87.4%; 83.8%; 77.6%; 74.2%), Миколаївська обл. (90.5%; 86.8%; 85.2%; 83.7%), Херсонська обл. (93.4%; 91.2%; 88.8%; 87.7%), Дніпропетровська обл. (92.7%; 90.2%; 87.4%; 84.8%).

Що ж стосується західних та центральних областей, а також значною мірою північних, то вони демонстрували переважаючий збіг етнічної та мовної приналежності українців. Наведу відповідні дані: Вінницька обл. (99.3%; 98.5%; 98.4%; 98.2%), Волинська обл. (99.3%; 99.6%; 99.3%; 99.4%), Житомирська обл. (98.4%; 98.2%; 97.2%; 96.8%), Закарпатська обл. (98.4%; 98.7%; 98.8%; 98.4%), Івано-Франківська обл. (99.4%; 99.4%; 99.4%; 99.3%), Київська обл. (99.0%; 99.0%; 98.3%; 98.1%), Кіровоградська обл. (97.8%; 98.2%; 97.2%; 96.4%), Львівська обл. (98.2%; 98.6%; 98.6%; 98.9%), Полтавська обл. (98.7%; 98.3%; 97.6%; 97.0%), Рівненська обл. (99.3%; 99.3%; 99.2%; 99.1%), Сумська обл. (93.3%; 92.2%; 92.3%; 90.8%), Тернопільська обл. (99.7%; 99.7%; 99.7%; 99.8%), Хмельницька обл. (99.0%; 99.2%; 98.6%; 98.3%), Черкаська обл. (98.9%; 98.9%; 98.3%; 97.8%), Чернівецька обл. (98.3%; 98.2%; 97.5%; 97.2%), Чернігівська обл. (93.2%; 94.2%; 93.2%; 93.3%). (32)

Отже, українсько-російська мовна асиметрія має яскраво виражений регіональний характер. Констатація біполярності мовної карти України – це банальність. Важливіше те, що її російськомовний полюс знаходиться в регіонах, які мають індустріально-урбаністичний характер і сформувалися внаслідок сумісної колонізаційної міграції українців та росіян. Про це я вже говорив у попередніх розділах. Але підкреслюю ще раз, що домінування тут російської мови склалося як результат поділу праці між українцями та росіянами. Його ж ніяк не можна пояснити суто суб'єктивними чинниками.

Культурна гетерогенність України передбачає аналіз мовного життя суспільства в регіональних вимірах. Взірцевий аналіз мовної ситуації в Криму дала професор Сімферопольського університету Еділе Емірова. Запропонована методологія може бути застосована й при соціолінгвістичних дослідженнях в інших регіонах.

Мовна ситуація визначається як "...сукупність форм існування (варіантів) однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах одного ареалу і взаємодіють між собою". (33) Мовну ситуацію пропонується описувати в трьох аспектах – кількісному, якісному та оцінному.

Кількісний аспект аналізу передбачає виявлення а) компонентів мовної ситуації; б) демографічної сили мов; в) комунікативної сили мов.

Якісний аспект аналізу пов'язаний з порівнянням мов: а) в структурно-генетичному плані та б) з точки зору ендо- та екzogлосії.

Про останній аспект авторка пише таке: "Оціночні ознаки мовної ситуації – це зовнішня й внутрішня оцінка мов тими, хто ними розмовляє, у плані їх комунікативної придатності, естетичності й культурної престижності". (34)

3.1.2. Мовна ситуація в Україні

Проте наявність домінуючої коаліції в етнічній структурі України не знищує гострих проблем у мовному житті країни. Дані перепису 1989 р. свідчать про те, що вільно володіє українською мовою 78% жителів України (для 32.8 млн. чол. вона є рідною, а для 7 млн. – другою мовою, якою вони володіють). Ф.Д.Заставний на цій підставі пише, що “...рівень мовної українізації в республіці становить 78% (зворотний йому рівень мовної русифікації дорівнює 22%)”. (16) Мені цей висновок вченого здається занадто категоричним. Навряд чи “рівень мовної українізації” можна визначити за такими показниками як “рідна мова” та “мова, якою вільно володіють”. Тут не враховується такий надзвичайно важливий показник, а саме, яка мова виступає першою мовою на роботі та в побуті для людини.

Дані, отримані фахівцями Інституту соціології НАН України, дещо відрізняються від даних перепису. Під час опитувань українську мову назвали рідною в 1994 р. 62.3%, в 1995 р. – 59.4%, в 1996 р. – 62.5% і в 1997 р. – 62.4% респондентів. Російську мову визнали рідною відповідно в 1994 р. – 34.7%, в 1995 р. – 37.8%, в 1996 р. – 36.1%, в 1997 р. – 35.1% опитаних. Інші мови були вказані відповідно за роками 2.6%, 2.7%, 1.4%, 2.5% тими, хто відповідав на запитання анкет. (17) Отже, в ситуації спілкування з інтерв'юєром “рівень мовної українізації” певним чином знижується.

Ще більш промовистими є дані, отримані тими ж вченими, про мови спілкування в родині. Наведу їх у табличній формі.

Все це свідчить про те, що більшість населення країни використовує російську мову навіть у найінтимнішій сфері життя – в родині. Таке можливо лише в тому випадку, коли мова сприймається як своя. Мені вже доводилося посилатися на спостереження С.А.Арутюнова, згідно з якими саме в побутовій культурі “...більш за все простежується специфіка етнічних традицій”. (19) Наростання чужих, запозичених елементів звично відбувається з переходом від побуту до офіційних сфер. В Україні, як бачимо, для більшості населення російська мова не виконує функцію індикатора, який би відділяв культурно чуже від культурного свого.

Таблиця 43

Розподіл відповідей на запитання

“Якою мовою Ви спілкуєтесь у сім'ї?”

(В %) (18)

№	Варіанти відповідей	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.
1.	Тільки українською	36.7	31.9	36.9	38.2
2.	Тільки російською	32.4	32.8	33.1	34.5
3.	Іншою мовою	0.7	0.9	0.4	0.6
4.	По-різному, залежно від обставин	29.4	34.5	29.6	26.8
5.	Не відповіли	0.8	0.0	0.0	0.0

Отже, в самому першому наближенні мовну ситуацію в сьогоденній Україні можна охарактеризувати як українсько-російську двомовність. Більшість громадян України

відчувають себе в такій ситуації зручно, адже за даними Інституту соціології НАН України не вистачало знання української мови в 1995 р. 16% опитаним, а в 1997 р. – тільки 11.5%. (20)

Разом з тим, для ситуації двомовності в Україні характерні певні асиметрії. Перша з них стосується розбіжностей між етнічною та мовною самовизначеністю особи. За даними перепису 1989 р. 87.7% українців вважали рідною мовою українську, а послуговувалися нею в побуті ще менше. Разом з тим 12% українців визнали рідною російську мову. Для росіян, що мешкають в Україні, за даними останнього всесоюзного перепису характерна дещо інша картина. З їх загального числа 98.3% вважали рідною мову своєї національності. Про вільне володіння українською мовою тоді заявили 32.7% (в порівнянні з 59.4% українців, які вільно володіли російською мовою як другою). Отже, для росіян в порівнянні з українцями характерний міцніший зв'язок між етнічною приналежністю та рідною мовою. Дослідники вже відмічали, що визнання російської мови рідною серед неросіян неможливо пояснити суто тим, що російська мова перетворилася на мову міжнаціонального спілкування в колишньому СРСР. Це було відносно розповсюджено лише серед українців та білорусів. І.Прибиткова писала: “Лише в Білорусії цей показник виявився нижчим: 80.2% білорусів не зрадили рідну мову. У решті республік частка корінного населення, що вважає рідною мову національності, була набагато вищою й коливалася в межах 95.4% – 99.8%”. (21)

Друга асиметрія двомовності в Україні полягає в тому, що саме російська мова виконувала й продовжує виконувати функції мови міжнаціонального спілкування. Знов пошлюсь на І.Прибиткову, яка писала: “Для більшості некорінного населення другою мовою була й залишається донині російська. Безперечно, вона, а не українська, – мова міжнаціонального спілкування в Україні. На момент перепису 1989 року нею вільно володіла майже половина (45.5%) населення. Найбільшу популярність російська мова набула серед кримських татар, болгар, молдаван, румун”. (22)

До речі, той факт, що російська мова виконувала роль мови міжнаціонального спілкування на теренах всього СРСР, був використаний прибічниками одержавлення мовного життя як аргумент проти надання російській мові статусу державної поряд з українською. Одним з перших таку позицію висловив С.П.Плачинда: “Узаконення двох державних мов за умов фактичної нерівності (не будемо говорити – що історично склалася) цю нерівність закріплює, бо надає мові російській статус державної в межах усієї країни, а національним мовам – в межах однієї республіки, бо підриває територіальний пріоритет мови національної, що так необхідний для її розвитку. Узаконення двомовності позбавляє як окремих осіб, так і певні установи стимулу до усунення нерівності. Тенденція домінування мови міжнаціонального спілкування, використання її не поряд з мовами національними, а замість цих мов, навпаки, набуває узаконеної чинності”. (23) Аргументи ці і з логічної, і з фактичної точки зору зовсім не є бездоганними. Адже, якби всі республіки впровадили державні мови, то при збереженні СРСР постало б питання й про законодавче врегулювання статусу мови міжнаціонального спілкування. І це зовсім не обов'язково вело б до використання російської мови замість мов національних. Після розпаду Радянського Союзу здавалося б і ці міркування мусили б втратити актуальність. Але реально вони продовжують залишатися єдиними раціональними аргументами проти офіційної двомовності в Україні. Наприклад, у відповідь на рекомендації третьої Міжнародної науково-практичної конференції “Діалог української та російської культур в Україні” (12 – 13 листопада 1998 р., м.Київ) з'явилася “Заява громадських організацій України”, підписана вісімнадцятьма відомими діячами української культури. Не буду розглядати цей документ з точки зору етичної, хоча вона перш за все й напрошується. Адже текст містить звернення до владних структур з оцінкою

пропозицій двомовності як антиукраїнських, провокаційних, як таких, що можуть обернутися "...величезним міжнаціональним збуренням, розпалом подальших мовних пристрасей і конфліктів, які ослаблюють і без того слабку державу". (24) Тобто саме мирне обговорення мовного питання і звернення з пропозиціями до державних органів розцінюється фактично як державний злочин. Але чому ж шановні автори пропонують табувати вільне обговорення мовного питання? Виявляється, тому що "...з'являється цей документ за обставин, коли зросійщення в Україні не тільки не зупинене, а навпаки – у багатьох регіонах, включаючи столицю, набирає нових обертів". (25) Здавалося б авторам "Заяви" слід поставити питання: чому ж це відбувається в умовах одержавлення мовного життя? Може сама ця концепція мовного будівництва є хибною? Але автори обмежуються тим, що вказують на суб'єктивні дії різних структур в напрямку русифікації населення, на саботаж тощо. Робиться висновок: "І ось на цьому тлі – подібні рекомендації, впровадження яких не тільки не сприяло б усуненню кричущих мовних деформацій, нагромаджених царським та радянським режимами (нагадаємо, що до середини 17 ст. ні росіян, ні російської мови в Україні фактично не було), а й загалом витіснило б українську мову, навіть зі збереженням її державно-етикетного статусу, на провінційні задвірки". (26)

Отже, якщо перекласти аргументи і С.П.Плачинди, і авторів "Заяви" нейтральними термінами, то можна якраз образитись за українську мову. Адже фактично стверджується її неконкурентноспроможність у порівнянні з російською і висувається вимога протекціоністського захисту її з боку держави. Не скажу, що це неможлива політика. Проте провести її повною мірою можна лише в умовах тоталітарного режиму. Правда, розплачуватися потім доведеться тією ж неконкурентноспроможністю. В умовах же демократії протекціонізм у мовному питанні буде малоефективним. Власне про це й свідчить досвід мовного життя в Україні, починаючи з 1990 р. Навіть у Західній Україні, де переважна більшість завжди розмовляла українською мовою, російська мова не зникла з культурного ужитку. В пресі повідомлялося, що у Львові за даними міськвиконкому продається 65% книжок російською мовою, українською ж – тільки 34%. Серед періодичних видань продається 55% україномовних газет та журналів, 45% – російськомовних. І це при тому, що у Львівській області в школах російською мовою навчаються 4,4% школярів. (27) Отже, одержавлення мовного життя в умовах демократії нездатне виправити реальні асиметрії в мовному житті України. Потрібне нове бачення ситуації й нова концепція мовної політики.

Забігаючи дещо вперед, скажу, що для вироблення такої концепції потрібний всебічний аналіз нинішньої мовної ситуації, виявлення можливих альтернатив розвитку мовного життя України. Конференції, присвячені діалогу української та російської культур в Україні, і слугують цій надзвичайно важливій для України меті. Один з головних організаторів цих конференцій – М.О.Шульга змодельовав можливі варіанти розвитку українсько-російської культурної взаємодії: 1) найбільш вірогідний – квота й болісна асиміляція російської культури; 2) менш вірогідний – утворення потужних російських суспільно-політичних та культурно-освітніх організацій, що призведе до протистояння багатомільйонних української та російської общин. (28) В умовах проведення справжньої демократичної культурної політики відкривається й третій шлях. "Це шлях цивілізованої правової, демократичної інтеграції нашого полікультурного, поліетнічного, полілінгвістичного та поліконфесійного суспільства". (29) Він передбачає визнання державою права багаторівневої етнічної самоідентифікації особи. З цієї точки зору незбігання етнічної, мовної, а якщо ширше – культурної ідентичностей особи в поліетнічному суспільстві розглядається як нормальний, а не як патологічний випадок. У цьому ж дусі розглядаються і випадки подвійної й потрійної самоідентифікації.

Для України – це не якісь уможлядні теоретичні конструкції, а опис реалій її повсякденного культурного життя. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології (листопад – грудень 1997 р.) “тільки українцями” визначають себе 56% опитаних, “тільки росіянами” – 11%, тією чи іншою мірою і українцями, і росіянами одночасно – 25.5%. (30)

Повне уявлення про лінгвістичні групи України з урахуванням багаторівневої самоідентифікації – справа майбутнього. Проте вже зараз українська соціологія багато зробила для відтворення справжнього співвідношення різних лінгво-етнічних груп. Пошлюсь на дані В.Є.Хмелька, які розраховані за результатами тринадцяти загальноукраїнських опитувань, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології Національного університету “Києво-Могилянська Академія” (загальна кількість респондентів – 18586 чол.) Вчений пише: “В першому наближенні, ще без врахування явищ біетнізму та білінгвізму, можна сказати, що в соціально-етнічному аспекті населення України приблизно на 94% складається зараз з трьох великих лінгво-етнічних груп. Перша з них, відносно найбільша – це україномовні українці, яка становить близько 40% дорослого населення; друга за чисельністю група – російськомовні українці, які становлять 33% – 34% дорослого населення; і третя група – російськомовні росіяни, – близько 20% – 27% дорослого населення. Найбільша з інших лінгво-етнічних груп – україномовні росіяни становлять тільки від 1 до 2%”. (31)

Разом з тим, хочу підкреслити, що з моєї точки зору, визнання права особистості на багаторівневу самоідентифікацію – лише один з необхідних кроків вироблення нової концепції мовної політики в Україні. Крім того, це визнання не повинно закривати шляху до соціологічного аналізу кризових явищ у розвитку тієї чи іншої мовної групи. А масовий перехід членів одної мовної групи на мову іншої групи це і є не що інше як прояв кризи. Виявлення причин кризи мусить послугувати передумовою вироблення засобів для вирішення відповідних проблем. Не викликає в мене сумніву, що в цьому мусить брати участь держава. Але регулювання мовного життя країни не повинно вести до його одержавлення і до придушення свободи особистості.

Тепер повернуся до аналізу асиметрій двомовності в Україні. Третьою її характеристикою є різноманітність мовних ситуацій у різних регіонах України. Найбільш характерним визнання українцями російської рідною мовою є для східних і південних регіонів країни. Так, за даними перепису 1989 р. цей показник становив у Криму – 47%, у Донецькій обл. – 40%, Луганській обл. – 34%, Запорізькій обл. – 23%, Харківській обл. та м. Київ – по 21%. Разом з тим результати переписів свідчать про те, що на Сході і Півдні частка українців, які визнавали українську мову рідною постійно зменшувалася. Наведу відповідні цифри за 1959 р., 1970 р., 1979 р. та 1989 р.: Крим (52.8%; 58.7%; 52.7%; 52.6%), Донецька обл. (78.9%; 70.6%; 62.3%; 59.6%), Луганська обл. – (87.6%; 78.3%; 71.6%; 66.3%), Запорізька обл. (89.3%; 85.9%; 79.3%; 77.1%), Харківська обл. (89.0%; 84.7%; 80.2%; 79.6%), Одеська обл. (87.4%; 83.8%; 77.6%; 74.2%), Миколаївська обл. (90.5%; 86.8%; 85.2%; 83.7%), Херсонська обл. (93.4%; 91.2%; 88.8%; 87.7%), Дніпропетровська обл. (92.7%; 90.2%; 87.4%; 84.8%).

Що ж стосується західних та центральних областей, а також значною мірою північних, то вони демонстрували переважаючий збіг етнічної та мовної приналежності українців. Наведу відповідні дані: Вінницька обл. (99.3%; 98.5%; 98.4%; 98.2%), Волинська обл. (99.3%; 99.6%; 99.3%; 99.4%), Житомирська обл. (98.4%; 98.2%; 97.2%; 96.8%), Закарпатська обл. (98.4%; 98.7%; 98.8%; 98.4%), Івано-Франківська обл. (99.4%; 99.4%; 99.4%; 99.3%), Київська обл. (99.0%; 99.0%; 98.3%; 98.1%), Кіровоградська обл. (97.8%; 98.2%; 97.2%; 96.4%), Львівська обл. (98.2%; 98.6%; 98.6%; 98.9%), Полтавська обл.

(98.7%; 98.3% 97.6%; 97.0), Рівненська обл. (99.3%; 99.3%; 99.2%; 99.1%), Сумська обл. (93.3%; 92.2%; 92.3%; 90.8%), Тернопільська обл. (99.7%; 99.7%; 99.7%; 99.8%), Хмельницька обл. (99.0%; 99.2%; 98.6%; 98.3%), Черкаська обл. (98.9%; 98.9%; 98.3%; 97.8%), Чернівецька обл. (98.3%; 98.2%; 97.5%; 97.2%), Чернігівська обл. (93.2%, 94.2%; 93.2%; 93.3%). (32)

Отже, українсько-російська мовна асиметрія має яскраво виражений регіональний характер. Констатація біполярності мовної карти України – це банальність. Важливіше те, що її російськомовний полюс знаходиться в регіонах, які мають індустріально-урбаністичний характер і сформувалися внаслідок сумісної колонізаційної міграції українців та росіян. Про це я вже говорив у попередніх розділах. Але підкреслюю ще раз, що домінування тут російської мови склалося як результат поділу праці між українцями та росіянами. Його ж ніяк не можна пояснити суто суб'єктивними чинниками.

Культурна гетерогенність України передбачає аналіз мовного життя суспільства в регіональних вимірах. Взірцевий аналіз мовної ситуації в Криму дала професор Сімферопольського університету Еділе Емірова. Запропонована методологія може бути застосована й при соціолінгвістичних дослідженнях в інших регіонах.

Мовна ситуація визначається як "...сукупність форм існування (варіантів) однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах одного ареалу і взаємодіють між собою". (33) Мовну ситуацію пропонується описувати в трьох аспектах – кількісному, якісному та оцінному.

Кількісний аспект аналізу передбачає виявлення а) компонентів мовної ситуації; б) демографічної сили мов; в) комунікативної сили мов.

Якісний аспект аналізу пов'язаний з порівнянням мов: а) в структурно -генетичному плані та б) з точки зору ендо- та екzogлосії.

Про останній аспект авторка пише таке: "Оціночні ознаки мовної ситуації – це зовнішня й внутрішня оцінка мов тими, хто ними розмовляє, у плані їх комунікативної придатності, естетичності й культурної престижності". (34)

3.1.3. Мовна ситуація в Луганській області

Звернуся до характеристики мовної ситуації в Луганській області, яку дають результати перепису 1989 р. Спочатку в табличній формі представлю розподіл населення області за показником рідної мови.

Таблиця 44

Розподіл населення Луганської області за рідною мовою (35)

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (В %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	Все населення	2857031	80.0	0.5	19.5
2.	Українці	1482232	66.3	-	33.7

3.	Росіяни	1279043	99.2	0.8	-
4.	Білоруси	33516	30.9	3.0	66.1
5.	Татари	11937	50.5	1.1	48.2
6.	Євреї	8230	5.1	0.8	94.0
7.	Молдавани	5785	42.8	4.3	52.4
8.	Вірмени	3864	49.0	1.7	48.3
9.	Поляки	3739	11.9	26.4	59.6
10.	Цигани	3367	71.4	3.9	23.9
11.	Болгари	2574	24.0	3.2	72.4
12.	Чуваші	2226	42.4	0.5	57.0

Отже, за суто кількісними ознаками мовна ситуація в Луганській області має вигляд багатокомпонентної. Але це перш за все стосується тільки присутності носіїв різних мов. Що ж стосується демографічної сили, то вона дуже різниться у різних мовах. Найбільшою демографічною силою (тобто числом тих, хто нею говорить) володіє російська мова. За нею йде українська мова. Інші мови, особливо гетероморфні по відношенню до слов'янських, мають незрівнянно меншу демографічну силу.

Слід звернути увагу й на те, що на теренах Луганщини росіяни, цигани та українці демонструють найбільшу відданість своїм етнічним мовам. Особливо це характерно для росіян.

Комунікативна сила мов (кількість сфер, які вони обслуговують) на Луганщині теж різко відрізняється. Тільки російська і українська мови присутні у всіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування.

При розгляді цього питання слід звернути увагу на мовні характеристики міських та сільських жителів Луганщини. Наступні таблиці покликані дати про це загальне уявлення.

Таблиця 45

Розподіл міських жителів Луганської області за рідною мовою (35)

(В %)

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (В %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	Все міське населення	2464785	77.9	0.4	21.7
2.	Українці	1214442	60.5	-	39.5
3.	Росіяни	1162160	99.4	0.6	-

4.	Білоруси	31133	30.1	2.4	67.5
5.	Татари	11470	51.1	0.8	47.9
6.	Євреї	8180	5.0	0.7	94.1
7.	Молдавани	5289	42.6	3.5	53.3
8.	Вірмени	3548	47.9	1.5	49.6
9.	Поляки	3368	12.0	24.2	61.5
10.	Цигани	2829	71.3	3.6	24.1
11.	Болгари	2415	23.8	2.5	73.4
12.	Чуваші	2050	42.9	0.3	56.6

Таблиця 46

Розподіл сільських жителів Луганської області за рідною мовою (37)

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (В %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	Все сільське населення	392246	93.2	0.9	5.9
2.	Українці	267790	92.6	-	7.4
3.	Росіяни	116883	97.6	2.4	-
4.	Білоруси	2383	41.2	11.1	47.7
5.	Татари	467	36.2	7.7	55.9
6.	Євреї	50	10.0	12.0	78.0
7.	Молдавани	496	44.4	13.1	42.1
8.	Вірмени	316	60.8	4.1	34.2
9.	Поляки	371	11.1	45.8	41.5
10.	Цигани	538	71.7	5.8	22.5
11.	Болгари	159	27.0	14.5	57.9
12.	Чуваші	176	36.9	2.3	60.8

Дані цих таблиць яскраво свідчать про те, що саме в містах відбувається переорієнтація українців на російську мову. Адже міста Донбасу з самого початку формувалися як російськомовні. Тому міграція українців з села до міста була пов'язана з засвоєнням нового способу життя, частиною якого була й російська мова. Правда, і в межах

Луганщини між містами існують певні відмінності. Так, серед українців – мешканців Луганська рідною визнавали українську мову лише 41.3% (російську – 58.7%), а в Лисичанську ці показники були суттєво відмінними (українська – 73.1%, російська – 26.9%). Причини тут в історії, про що я вже писав.

Село Луганщини послуговується двома мовами – українською та російською, але мовна приналежність українців тут значно більше відповідає їх етнічній приналежності. В північних районах області, де переважає українське населення, був зафіксований факт прийняття росіянами української мови як рідної. Так, у Біловодському районі це було властиво для 7% росіян, у Білокуракінському – для 8.2% у Марківському – для 18.1%, у Міловському – для 7.1%, у Новопсковському – для 16%, у Сватівському – для 6.1%.

Отже, демографічна сила російської мови в містах більш ніж удвічі перевищує демографічну силу української мови. Це є передумовою й вищої комунікативної сили російської мови в містах Луганщини. В селах області ситуація прямо протилежна.

Додатковим фактором, який підвищує комунікативну силу російської мови, є те, що вона виконує в Луганській області функцію мови міжнаціонального спілкування. Це видно уже з того, що значні групи неросійського населення визнають її рідною. Для української мови це не властиво. Виняток становлять поляки, серед яких значний відсоток визнавали її за рідну. Для повноти характеристики комунікативної сили української та російської мов на Луганщині доцільно звернути увагу на мовну компетенцію її міського та сільського населення. Слід при цьому мати на увазі, що мовна компетенція – це лише частина комунікативної компетенції. Останню Роджер Т.Белл визначив у загальному вигляді “...як певного роду “міксер”, що виконує функцію збалансування наявних мовних форм, які вибираються з оперттям на мовну компетенцію мовця на фоні наявних соціальних функцій, котрі поміщаються в якійсь соціальній компетенції”. (38) Отже, якщо мовна компетенція мовця пов’язана з умінням будувати й розпізнавати граматично вірні речення певною мовою, то комунікативна компетенція передбачає обробку комунікативного повідомлення в плані можливості, припустимості й здійсненності. (39) Таким чином, не в будь-якій ситуації мовна компетенція мовця може ним застосовуватись. Людина вибирає з свого мовного репертуару те, що вважається соціально прийнятним та доцільним. Але, безумовно, вибирати можна лише з того, що є. Перепис 1989 р. дав уявлення про рівень вільного володіння українською та російською мовами міського й сільського населення Луганщини. Вільно володіли українською мовою 55.1% міського населення та 77.4% сільського населення. Російською мовою вільно володіли 93.5% городян та 78.4% селян. У цілому ж по області вільно володіли українською мовою 58.1% її населення, російською мовою – 91.4%. У межах області були зафіксовані й певні відмінності в цих показниках. Так помітне позитивне відхилення в рівні вільного володіння українською мовою спостерігалось в містах Первомайськ (69.1%), Лисичанськ (67.1%), Рубіжне (65.6%), Сіверськ-Донецьк (61.8%). Найнижчим був рівень знання української мови в містах Красnodон (34.3%), Луганськ (44.1), Красний Луч (46.3%), Свердловськ (46.3%), Стаханов (46.6%). Найнижчий рівень вільного володіння російською мовою був зафіксований у місті Первомайськ (88.2%). В усіх інших містах він перевищував 90% і був найвищим у містах Свердловськ (97.5%), Луганськ (97.2%), Алчевськ (97.2%), Красnodон (97.1%).

Серед районів найвищим рівнем вільного володіння українською мовою відрізнялися Новопсковський (96%) та Сватівський (94%). А найнижчий рівень був зафіксований серед районів у Станично-Луганському (44.7%) і Красnodонському (49.2%) районах. Відповідно в останніх районах був зафіксований найвищий рівень вільного володіння російською

мовою – 94.8% та 92.8%. Відносно менше було тих, хто вільно володіли російською мовою в Кременському (69.4%) та Марківському (70.9%) районах. (40)

Мовна ситуація в Луганській області має свою специфіку, яку можна зрозуміти лише проаналізувавши взаємодію різних варіантів української та російської мови. В загальному мовознавстві схема варіювання сучасних розвинутих мов є досить складною. В ній виділяється “перший рівень членування”, коли протиставляються: а) книжно-писемна мова усно-розмовній та б) літературна мова нелітературним мовним структурам. На “другому рівні членування” усно-розмовний варіант етномови розглядається через такі явища як місцеві діалекти та говірки, розмовно-побутові стилі літературної мови та просторіччя, наддіалектні структури. Книжково-писемна мова функціонує через систему функціональних стилів. (41) Зараз поки що неможливо за допомогою соціологічних даних проаналізувати взаємодію всіх цих варіантів української і російської мов у Донбасі, на Луганщині зокрема. Можна користуватися тільки досить уривчастими даними мовознавців. Виходячи з них, можна сказати, що книжно-писемні варіанти української та російської мов найменше піддаються взаємним впливам. Письменники, журналісти чи вчені, користуючись тією чи іншою мовою, орієнтуються на існуючі нормативні вимоги. В останнє десятиріччя серед функціональних стилів книжно-писемного варіанту української мови на Луганщині найбільшого прогресу в розповсюдженні досяг “бюрократичний стиль”, пов’язаний з складанням ділових паперів. Можна говорити й про деяке поширення розмовно-побутового стилю української літературної мови. Адже з 1991 р. по 1995 р. питома вага дітей, які виховуються в дошкільних закладах українською мовою зростає з 5.8% до 14%, а питома вага учнів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання за цей період збільшилася з 6.7% до 9.2%. (42) Але частіше усно-розмовний варіант української мови поза офіційною сферою пов’язаний з діалектними особливостями. Східно-слобожанський діалект відчув значний вплив російської мови. Під час фольклорно-діалектологічних експедицій на півночі Луганської області фіксуються мовні конструкції на кшталт: “Спочатку на нашу землю прийшли козаки і селяни, а ще руські люди. Це були воєнні і ті, що утекли від панів. В грамоті царя Петра першого говорилося, що люди без дозволу прийшли на річки Красну й Дуванку. Але тоді наше село ще ніяк не називали, а вже десь у тридцятих роках дев’ятнадцятого століття це було село Нижня Дуванка”. (43)

Для буття російської мови на Луганщині притаманна більша різноманітність варіантів. Її книжно-писемний варіант представлений всіма функціональними стилями. Скоротилося його вживання тільки в бюрократичній сфері. Що ж стосується усно-розмовного варіанту російської мови, то в містах він побутує і як розмовно-побутовий стиль російської літературної мови, і як просторіччя, і як сленг. У російських селах розмовляють говірками південно-російських діалектів. Російська мова як у місті, так і в селі відчула значний вплив української. Це проявляється й на рівні фонетики (фрикативний звук “г” – лише найбільш яскравий приклад), і на рівні лексики, і на рівні синтаксису. Наприклад, дослідники А.Г.Грек і Т.А.Миронова в говірках російських сіл зафіксували такі лексеми як “гукать”, “навприсядки”, “страма”, “цибуля”, “нахаба”, “глед”. Авторки назвали їх “російсько-українськими словами”. (44) У селі Боровському вони зафіксували такі приказки: “Не пражила, а програлася на білому світі”, “Молчи да двух навчи”. У селі Аношкіно від попа-старовіра учасники діалектологічної експедиції записали текст “Хто знає святое писание – той рыцарь всей земли”. (45)

Взаємопроникнення української та російської мов на Луганщині привело до формування спільного пласту фразеологізмів. В.Д.Ужченко про це пише: “Багато висловів східного регіону України вживаються українською і російською мовами – особливо у великих промислових центрах. Окремі російські елементи проникають і в усталені вислови”. (46)

Нагадаю також про описаний Ю.П.Фесенко факт одночасного функціонування одних і тих же фольклорних творів російською та українською мовами.

Для того, щоб картина мовної ситуації на Луганщині була повною, треба з'ясувати як вона відобразилась в масовій свідомості нашого населення. Тоді мовне життя постане як момент життя етнотериторіальної спільноти.

Розглядаючи результати опитувань населення, варто звернути увагу на те, що мовне питання в період проведення досліджень було актуалізованим у свідомості наших респондентів дискусіями, які точилися навколо Закону “Про мови” та навколо Конституції України. Тому можна бути впевненим, що ми маємо справу саме з феноменом суспільної думки, а не з випадковою реакцією “олівця на папір”. Суспільна опінія мешканців Луганщини стосовно бажаної мовної політики з самого початку була чітко визначеною. Це добре видно з результатів опитувань у вересні 1991 р. і у вересні 1992р., які наведу в табличній формі.

Таблиця 47

Розподіл відповідей на запитання

“Як в Україні повинна вирішуватися проблема мов офіційного спілкування?

(В %)

№	Варіанти відповідей	1991 р.	1992 р.
		м. Луганськ №=584	Луганська обл. №=968
1.	Державна мова мусить бути одна – українська	12.7	10
2.	Державними мовами мусять бути українська і російська	39.4	58
3.	В окремих регіонах разом з державною українською мовою на офіційному рівні повинні використовуватися й інші мови	31.3	19
4.	Законодавчо взагалі не слід закріплювати статус державної мови	11.5	10
5.	Важко відповісти	5.1	3

Отже, вже перед референдумом про проголошення незалежності України в нашому регіоні сформулась суспільна думка про доцільність двомовності. Вона не проводила лінії розмежування між українцями та росіянами Донбасу, хоча певна відмінність у їх реакціях і була зафіксована. Так, у 1991 р. серед опитаних у Луганську українців підтримували позицію єдиної державної мови 18%, серед росіян – 8.1%. За те ж, щоб в Україні була визнана державна двомовність висловились 38.1% опитаних українців і 39.9% – росіян.

Мабуть, можна сказати, що за рік ідея двомовності перетворилася на атрактор масової свідомості.

У дослідженні 1992 р. було з'ясовано, що в нашому регіоні мовна приналежність людини значно більше впливає на оцінку нею суспільної реальності та на її систему культурних і політичних лояльностей.

Таблиця 48

Розподіл відповідей на запитання

“Що Ви думаєте про національно-культурну специфіку Донбасу?”

в залежності від рідної мови респондентів.

(В %)

№	Визначення населення Донбасу	Всі опитані №=968	Українська мова №=232	Російська мова №=707	Інша №=29
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	49	41	51	56
2.	Переважаючі українці, котрі набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	12	23	8	12
3.	Переважаючі росіяни та зрусіфіковані представники інших народів	14	11	16	4
4.	Денаціоналізовані елементи	14	12	15	28
5.	Важко відповісти	10	13	9	0

Саме по лінії мовної приналежності були зафіксовані також найбільші розбіжності в уявленнях про культурне майбутнє нашого регіону.

Таблиця 49

Уявлення про культурне майбутнє Донбасу

в залежності від рідної мови респондентів

(В %)

№	Варіанти культурного майбутнього	Всі опитані №=968	Українська мова №=232	Російська мова №=707	Інша №=29
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	58	47	62	68
2.	Відбудеться українізація	16	34	10	12
3.	Відбудеться русифікація	10	5	11	4
4.	Важко відповісти	16	14	17	16

Фактор рідної мови певним чином впливав на фокусування інтересу до різних аспектів історичного минулого. Так, серед україномовних респондентів про свою зацікавленість періодом Київської Русі заявили 18%, серед російськомовних – 11%. Це співвідношення стосовно інших періодів історії має такий вигляд: дореволюційна історія Росії – 3% та 7%; дореволюційна історія України і Росії разом – 20% та 22%; радянський період історії – 15% та 14%. Про те, що історія їх не цікавить, сказали 18% респондентів, для яких рідною була українська мова, і 26% опитаних, для кого рідною була мова російська. Важко було відповісти в цих групах 11% і 17%.

Була помічена також залежність літературних уподобань від рідної мови. Суто українській художній літературі віддавали перевагу 11% респондентів, для яких українська мова була рідною, та 3% опитаних, хто визнав рідною російську мову. Винятково російській літературі відповідно надали перевагу 22% та 37% респондентів із означених груп, російській та українській літературам рівною мірою – 34% та 22%. Західноєвропейською та літературою США цікавилися в першу чергу 14% та 18%, літературою країн Сходу – 3% та 2%, літературою інших країн – 2% та 3%, а не змогли визначитися з відповіддю 14% та 16% відповідно.

Найбільш зачіпає інтереси людей функціонування мов в освітньо-виховних установах та в засобах масової інформації. Саме ці інституції, на думку П.Бурдьє, забезпечують символічне домінування в класових відносинах. Французький соціолог пише про поновлення домінування через нав'язування пануючої культури як культури легітимної. Школа в такому випадку є інструментом панування без видимого насильства. (47). Власне, концепція одержавлення мовного життя й веде до витворення нової системи позицій, які через культуру легітимізували б новий суспільний лад. Мова ж виховання та освіти продукує культурні лояльності, які можуть бути пов'язані й з лояльностями політичними. Ця обставина в умовах схильності державних чиновників до простих рішень часто і є причиною порушення прав людини.

Представлю отримані дані про ставлення респондентів до різних мовних режимів у школах та в вузах у вигляді двох таблиць.

Таблиця 50

Розподіл відповідей на запитання “Яким мовам

Ви надаєте перевагу для навчання Ваших дітей у школі?”

(В %)

№	Варіанти	Всі опитані	Національність		Рідна мова	
			Українці	Росіяни	Українська	Російська
	відповідей	№=968	№=441	№=467	№=232	№=707
1.	Винятково російській	6	3	8	3	8
2.	Російській з вивченням української	59	48	70	33	69
3.	Винятково українській	4	7	1	1	2
4.	Українській з вивченням російської	17	28	8	41	8
5.	Нехай частина предметів читається українською, частина російською мовами	8	7	6	6	7
6.	Іншим мовам	1	1	1	0	1
7.	Не має значення	4	3	4	4	4
8.	Складно відповісти	1	1	1	1	1

Таблиця 51

Розподіл відповідей на запитання про мови навчання,
якими повинні послуговуватися вузи Луганщини

(В %)

№	Варіанти	Всі опитані	Національність		Рідна мова	
			Українці	Росіяни	Українська	Російська
	відповідей	№=968				

			№=441	№=467	№=232	№=707
1.	Винятково українською	7	12	2	19	3
2.	Винятково російською	18	13	21	7	22
3.	Частина груп повинна бути україномовною, частина – російськомовною	63	66	63	65	63
4.	Важко відповісти	11	10	13	8	12

Можна сказати, що дані цих таблиць свідчать про те, що двомовність, як реальний стан речей у нашому регіоні, не є предметом суспільного дискурсу (в розумінні Ю.Хабермаса). Вона не піддається сумніву переважною більшістю опитаних. Помітне тільки бажання українців та росіян по-різному включатися в цю ситуацію двомовності. Українці, а особливо україномовні українці, для цього мали менше можливостей у порівнянні з росіянами.

Мова засобів масової інформації (ЗМІ) певним чином структурує інформаційне поле суспільства. У випадку незбалансованості мовної політики в ЗМІ одні етнолінгвістичні групи населення країни можуть потрапляти у більш привілейоване становище в порівнянні з іншими. Подивимося, як читачі газет в Луганській області уявляли їх бажаний мовний режим.

Таблиця 52

Уявлення про бажаний мовний режим місцевих газет.
(В %)

№	Варіанти відповідей	Населення області	Читачі “Нашої газети”		Читачі газ. “Жизнь Луганска”
		1992 р. №=968	1991 р. №=748	1996 р. №=400	1996 р. №=400
1.	Українсько-російська двомовність	33	58.4	61	12.2
2.	Винятково російськомовний	50	16	23.5	40.6
3.	Винятково україномовний	8	6.7	5.5	1

4.	Російськомовний, але публікація окремих матеріалів українською мовою	-	-	-	43.1
5.	Не має значення	-	18.9	10	-
6.	Важко відповісти	9	-	-	3.1

Ця таблиця потребує деяких пояснень. Перше. В анкеті 1992 р. питання про мову стосувалося взагалі місцевих газет і було адресоване всім опитуваним. Друге. В анкеті, за якою опитувалися читачі газети “Жизнь Луганска”, було питання, якого не було в інших анкетах. І воно перетягнуло на себе більшість відповідей. Але з цього важко зробити однозначні висновки, адже читачькі аудиторії газет різні за складом. Так, серед передплатників газети “Жизнь Луганска” 51% становили росіяни, 44% – українці, 5% – представники інших етнічних груп. Читачька аудиторія “Нашої газети” (опитування 1996 р.) за етнічним та мовним складом була дещо іншою: 63.8% – українці, 34.8% – росіяни, 0.8% – євреї, 0.6% – представники інших етнічних груп. Серед читачів цього видання 57% назвали своєю рідною мовою російську, 43% – українську.

Проте вважаю цілком можливим зробити висновок, що читачі місцевих газет у своїй більшості були більш прихильні до двомовного варіанту цих видань. Але в цій двомовності провідну роль відігравала все ж мова російська.

Є підстави стверджувати, що за останні роки суспільна думка мешканців Луганщини про необхідність офіційної двомовності тільки зміцніла. Наведу дані, отримані в ході дослідження “Вибори – 98”: населення і влада”. Опитування проводилися в містах Луганськ (1997 р., 1998 р.) та Красний Луч (1998 р.).

Таблиця 53

Уявлення мешканців міст Луганськ та Красний Луч

про бажану мовну політику

(В %)

		Луганськ		Красний Луч
№	Варіанти мовної політики	1997 р. №=450	1998 р. №=422	1998 р. №=395
1.	Українська мова – єдина державна	2	4.7	3.3
2.	Українсько-російська двомовність на всій території України	68	55.5	63.1
3.	Українська мова – єдина державна, але в окремих регіонах визнаються інші офіційні мови	24	33.6	17.9
4.	Інше	2	1.2	1.5

5.	Важко відповісти	4	5.0	14.1
----	------------------	---	-----	------

Розподіл відповідей українців та росіян на ці питання не дуже різниться.

Суб'єктивне сприйняття мешканцями Луганщини наявної мовної ситуації підтверджує, що двомовність, яка об'єктивно склалася в нашому регіоні, розцінюється населенням як норма. Тому донбасівці хотіли б, щоб мовна політика держави будувалася з урахуванням цього.

Ситуація двомовності в Донбасі пов'язана зі взаємодією між гомоморфним і гомогенними мовами. Близькість мов полегшує звукові субституції, запозичення лексем, формування нових (синтетичних) лексем тощо. Двомовність у Донбасі пов'язана з бікультуральністю, тобто з одночасною орієнтацією на українську та російську культури.

Таблиця 54

Залежність розподілу відповідей на питання про бажану мовну політику від етнічної приналежності респондентів

у містах Луганськ та Красний Луч

(В %)

№	Варіанти мовної політики	Луганськ		Красний Луч	
		1998 р.		1998 р.	
		Українці №=219	Росіяни №=191	Українці №=186	Росіяни №=193
1.	Українська мова -єдина державна	8.2	1.0	4.3	1.9
2.	Українсько-російська двомовність на всій території України	50.2	61.3	65.8	60.3
3.	Українська мова – єдина державна, але в окремих регіонах визнаються інші офіційні мови	36.1	30.9	14.5	21.2
4.	Інше	0.5	2.1	0.4	3.2
5.	Важко відповісти	5.0	4.7	15.0	13.5

Варто було б у серії спеціальних досліджень отримати дані для відтворення картини континууму двомовності в Донбасі.

У західній соціолінгвістиці білінгвізм розглядають як певну шкалу, що розташована між змішаним білінгвізмом та координативним білінгвізмом. Виділяють також

субординативний білінгвізм. Роджер Т.Белл, використовуючи символічні позначення L1 (перша мова) та L2 (друга мова) та маючи за об'єкт інтерпретації англійське слово “The Tree” та італійське слово “albero” (“дерево”), таким чином передає різницю між цими різновидами білінгвізму: “На відміну від змішаного білінгвізму, при якому індивід, внаслідок оволодіння двома мовами одночасно, має два L1, субординативний білінгвізм, як і координативний, передбачає наявність L1 та L2, але відрізняється від останнього тим, що його складний знак містить єдине поняття, яке, так би мовити, “викликає” відповідне слово з L1, а воно саме “викликає” англійську форму /tri/. Білінгв такого типу часто вивчає L2 за перекладним методом: /tri/ означає /albero/, тому його італійський знак ALBERO /albero/ сам є знаком знака, або, в семіотичних термінах, метазнаком”. (48)

Для Донбасу притаманні всі ці різновиди білінгвізму. Але кількісне співвідношення між ними не виміряне.

Роджер Т.Белл підкреслив необхідність визначення двомовних навичок у плані навичок соціальних, якими володіє індивід, і особливо в плані суспільних сфер, де використовується та чи інша мова. Це дає можливість скласти перелік суспільних сфер та типових для них кодових виборів – конфігурацію переваг. (49) Використовуючи матрицю англійського вченого, представлю конфігурації переваг для українсько-російського та російсько-українського білінгвів в Донбасі.

Таблиця 55			Таблиця 56		
Українсько-російський білінгв			Російсько-український білінгв		
Сфери	Мови		Сфери	Мови	
Сім'я		У	Сім'я	Р	
Коло друзів	Р	У	Коло друзів	Р	У
Релігія	Р	У	Релігія	Р	У
Магазини	Р		Магазини	Р	
Робота	Р	У	Робота	Р	У
Управління	Р	У	Управління	Р	У
Агентства	Р	У	Агентства	Р	У

У– українська мова

Р – російська мова

Ці таблиці, на мою думку, свідчать про те, що російсько-український білінгв має в Донбасі більше можливостей, ніж білінгв українсько-російський. До того ж, конфігурація переваг такого вигляду набула нещодавно. Ще до 1990 р. майже у всіх офіційних сферах домінувала винятково російська мова.

Довгий час ситуація в Україні в цілому і в Донбасі зокрема наближалася не просто до двомовності, а до диглосії. Про останню Б.А.Успенський пише так: “Диглосія являє собою такий спосіб співіснування двох мовних систем у рамках одного мовного колективу, коли функції цих систем знаходяться в додатковому розподілі, відповідаючи функціям однієї мови у звичайній (недиглосній) ситуації”. (50) Це означає, що мови функціонують у

різних сферах суспільства по-різному. Одна з них визнається вищою, престижнішою за іншу. Закінчена диглосія була характерною для Московської Русі, де церковнослов'янська мова використовувалася в сакральній сфері і не могла використовуватися в повсякденному житті, яке сприймалося як низьке. Поділ між українською та російською мовами в Україні не мав такого характеру. Але і в часи Російської імперії, і в УРСР нерівність між мовами існувала. Тому цю ситуацію, вслід за Роджером Т.Беллом, можна описати як поєднання диглосії та білінгвізму. Подібні ситуації англійський автор спостерігав в Парагваї, де значна більшість населення двомовна, але іспанська мова визнається більш високою, престижнішою, ніж гуарані; в Швейцарії, де в німецькомовних кантонах взаємодіють швейцарська німецька та стандартна німецька; в арабських країнах, з їх незбіганням класичної та розмовної арабської мови; в Греції (демотики та катаревуси). (51)

Ситуація диглосії, без сумніву, є принизливою для української мови і шкідливою для тієї суспільної угоди, яка стихійно склалася між українцями та росіянами. Проте вихід з цієї ситуації зовсім не полягає в конструюванні нової диглосії, коли просто поміняються знаки на протилежні і російська мова буде витиснута з офіційної сфери в приватний вжиток. Необхідно рухатися до справжньої функціональної двомовності. Суспільна згода з цього приводу існує. Необхідна тільки політична воля.

3.1.4. Мова та суспільство

В Україні мовна ситуація потребує постійної рефлексії. Це – справа інтелігенції. Але серед гуманітарної інтелігенції зараз поглиблюється розкол саме за лінгвістичною ознакою. Мені здається, що в основі цього розколу лежить невірне розуміння двомовності. Її розуміють саме як диглосію. Частина російськомовної гуманітарної інтелігенції хотіла б зберегти попередню російсько-українську диглосію. Частина україномовної інтелігенції прагне до симетричної українсько-російської диглосії. Такі, хай навіть і не до кінця усвідомлені мотиви, викликають запеклу боротьбу, боротьбу, де неможливі компроміси. Обидві сторони можуть у цій боротьбі тільки програти. А Україна від неї вже програє зараз. М.О.Шульга звернув увагу на те, що за 1991-1996 рр. міграційне сальдо по росіянах в Україні є від'ємним і становить 74 тис. чол. (52)

Особлива відповідальність у цій ситуації лягає на плечі саме україномовної інтелігенції. Від її мудрості й толерантності залежить саме культурне майбутнє України. Вона повинна стати суб'єктом критичної рефлексії стосовно культурного, в тому числі й мовного життя України. Між тим частіше можна спостерігати інше. Характерним стало самовозвеличування на зразок: “Відомо, що за граматичною досконалістю, виразністю звучання та мелодійністю нашої мови рівних у світі немає.” (53) Цитований Михайло Курдюк дозволяє собі говорити при цьому, що французька мова “гугнява” й не “не досить виразна”. Але можна сказати, що це справа смаку. Зате наступне твердження претендує на науковість: “Українська мова має багато спільного з санскритом – священною та літературною мовою середньовічної Індії (у нас близько тисячі спільних слів). Мовознавці вважають, що староукраїнська лягла в основу санскриту”. (54) Проте ця науковість позірна. Адже спеціалістам-індологам відомо, що санскрит не тотожний мові оріїв, з якою вони прийшли в Індію Найдавніший етап давньоіндійської мови відомий лише за культовою поезією (мова “Рігведи”). Санскрит же був мовою нормалізованою. Велика заслуга в цьому Паніні (5 ст. до н.е.) (55) Отже, це все належить не до науки, а до сучасної міфотворчості. Тут не просто претензія на наявність Великої Традиції, а на Найбільшу Традицію. Але в такому разі треба проголошувати тотожність української мови гіпотетичній ностратичній мові.

Спрямованість подібних вправ дуже проста. Михайло Курдюк закінчує свою статтю згадкою біблійної притчі про Вавілонську вежу, повертаючи думку до сьогодення: “Щось подібне діється у Верховній Раді. Доки вона двомовна, доти не буде злагоди й держава залишиться недобудованою, як і Вавілонська вежа”. (56)

Сперечатися на такому рівні я не буду. Адже там, де не визнається логічних слідувань, нічого нікому довести неможливо. Але ж авторів, які не аналізують, а намагаються заговорити ситуацію дуже багато. Як ще один приклад наведу висловлювання відомого українського поета, голови всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка – П.М.Мовчана. В інтерв’ю тижневика “Новости” він говорив: “А я вас запитав, чи можна чужою мовою виховати патріота? Ні. Чужою мовою можна виховати людину, яка буде обороняти цю країну? Ні. Її можна зробити лише посередником або прибічником іншої держави, носієм мови якої вона і є”. (57) (Переклад з рос. мій – І.К.). Це вже фактично заклик до повної дерусифікації України, адже політична лояльність однозначно пов’язується з мовною лояльністю. П.М.Мовчан створив справжню містику мови, споріднену з неоплатонізмом, або, точніше кажучи, з сучасними неоплатоністичними алюзіями. Він пише: “...Кожна мова – це передусім світова програма, космічне явище, яке розраховане на далеку перспективу. Є вища доцільність у цьому світовому різномов’ї”. (58) З цієї позиції випливає інше твердження: “Слово перетворює світ, і світ перетворює слово. Спотворене слово спотворює світ. Вада, мовний гандж, раніше чи пізніше відіб’ється на суспільній свідомості. Тому світ повинен бути позначений – перекладений – точно”. (59) Але програма “виправлення імен” зовсім не конфуціанську має спрямованість. Її вістря повернене проти російськомовних українців: “Людина, яка втратила свою мову, неповноцінна, вона другорядна в порівнянні з носієм рідної мови. В неї зовсім відмінна рефлексія, і користується вона, за визнанням І.Франка, “верхньою” свідомістю. Себто її підсвідомість внаслідок асиміляції загальмована, притлумлена. І це відомо й з робіт В.Гумбольдта, й з робіт великого українського мовознавця О.Потебні. Мова має стосунок до генетики. Найбезпосередніший. Мовні мутанти постають нецілісними в психологічному плані, бо вони користуються не глибинними знаннями мови, а віддзеркаленими”. (60) Далі поет продовжує “Зміна мови не може не позначитися на зміні антропологічного типу. Зменшується об’єм пам’яті, відповідно зазнають змін і півкулі мозку. Думка м’якне, кволіє, зменшуються енергоструми”. (61)

Може читачеві видалися цитати занадто довгими. Але я дозволив собі їх навести через те, що тут ми маємо справу з явищем, яке помітно впливає на життя всієї країни. Його потрібно дослідити, щоб зрозуміти. Наведені висловлювання дають підстави зробити висновок, що містика мови Павла Мовчана будується за зразками сучасної паранаукової міфології. Фантастичні припущення (про стосунок мови до генетики, про “притлумленість” підсвідомості тощо) підкріплюються посиланнями на наукові авторитети. Але В.Гумбольдт (1767 – 1835) жив до З.Фрейда (1856- 1939) і в такому дусі мислити не міг. Що ж стосується розмов про “мовних мутантів”, зміну антропологічного типу, зменшення об’єму пам’яті, то це – сюжети для фільму жахів, а не для серйозного обговорення. П.О.Сорокін потрапив у США в зрілому віці, вивчив англійську, читав нею лекції і писав книжки. Його досягнення підняли світову соціологію на новий рівень. Геніальний російський філолог М.С.Трубецкой писав свої праці німецькою та французькою мовами.

У творчості П.М.Мовчана присутній ще один сюжет – ствердження Найбільшої Традиції, пов’язаної з українською мовою. Виглядає це, наприклад, ось так: “Якщо де-небудь у Вохмі лише прослизують уцілілі книжні звороти, не закріпачені префіксами й суфіксами, то у сучасній українській мові вони живуть і дихають, виявляючи свої першозначення: “сечь”, “труск”, “ломління”, “леду”, “невігласи”, “печеними”, “видіти”... З них не

вивітрився дух давніх часів”. (62) Маленьке російське містечко Вохма тут постраждало цілком безвинно. Чесніше вже прямо було називати речі своїми іменами й стверджувати, що українська мова – більш древня й досконала, ніж російська. Але тоді лінгвістичний шовінізм неможливо було б приховувати за поетичним зворотами.

На жаль, у колах російськомовної інтелігенції України почала формуватися симетрична відповідь Павлу Мовчану. Найяскравішим прикладом тут є праці А.І.Железного. Він виходить з твердження про надзвичайну давність російсько-української двомовності в Україні. Її походження автор виводить таким чином: споконвічно в Україні існувала “слов’яноруська” мова, потім внаслідок її полонізації утворилася українська. “Таким чином, повинно бути зрозумілим, що існуюча зараз в Україні двомовність має глибокі історичні корені. Виникла вона не внаслідок “русифікації”, як вперто твердять фальсифікатори й вульгаризатори нашої історії, а як наслідок довгого польського панування і опору освіченої частини російського суспільства польській культурній і мовній експансії”. (63)

Цей автор стверджує, що в Україні повністю не запанувала польська мова лише завдяки приєднанню України до Росії. Тому, на його думку, “сама відповідна назва для цієї мови – російсько-польський діалект, хоча ми називаємо його українською мовою”. (64). Таким чином, А.І.Железний фактично поділяє точку зору, висловлену у Валуєвському циркулярі (1863 р.) начебто від імені “більшості малоросіян”.

Автор говорить про те, що не має філологічної освіти, але посилається при вирішенні надзвичайно складних питань на іншого аматора, котрий нарахував в українському словнику близько 2000 польських запозичень. (65) Використовує він винятково лексичний матеріал. Але ж наявність спільного лексичного шару не перетворює мови на діалекти. Якби це було так, то сама польська мова була б “слов’яно-латинським діалектом”, а англійська – діалектом “германо-латинським”. Проте, не все так просто.

Геніальний лінгвіст Микола Сергійович Трубецькой присвятив проблемі розпаду східнослов’янської єдності спеціальну працю “Про звукові зміни російської мови та про розпад загальноросійської мовної єдності”. У цій статті він говорить про недостатність матеріалу лексикології для вирішення цієї проблеми. Свій підхід він формулює таким чином: “Під “розпадом” можна розуміти, однак, щось інше, а саме виникнення такого стану, при якому окремі діалекти тієї чи іншої мови втрачають здатність переживати разом з іншими діалектами суттєві звукові та граматичні зміни. Розпад, який мається на увазі в **такому** значенні, постає проблемою історичної фонетики та історичної морфології”. (66) Цей підхід привів його до висновку, що всі найважливіші звукові особливості, які відділяють російську мову від інших східнослов’янських, виникли в “період 1164 – 1282 рр.” Дати пов’язані з “падінням редукованих ерів”. Для півдня завершення цього процесу фіксує Добрилове Євангеліє (1164 р.), для півночі – Новгородська кормча(1282 р.). (67)

М.С.Трубецькой не належав до тих, на кого люблять зараз посилатись українські націоналісти. Він за своїми переконаннями був євразійцем. Але він був справжнім вченим. Аналіз фактів привів його до наступного висновку: “Те, що складає звукову своєрідність української, виникло в першу половину “періода 1164 – 1282”, тобто перед розпадом загальноросійської мовної єдності: “праукраїнська” існувала, таким чином, не після, а до розпаду загальноросійської мовної єдності”. (68) В основі звукової своєрідності української мови – отвердіння (депалаталізація) м’яких приголосних перед складовими голосними переднього ряду, яке було наслідком тембрової дисиміляції”. (69) Оскільки ж мова є системою, то внаслідок цих змін відбулася перебудова й інших елементів мови.

Праці М.С.Трубецького мають надзвичайну цінність для соціолога, особливо для того, який займається проблемами етнічного життя. Фактично, російським лінгвістом обґрунтовано положення про мову як особливий чинник розвитку етнічного життя. Адже він обґрунтовував суто лінгвістичні закони еволюції мов. (70) Це означає, що мова змінюється не лише завдяки впливу позамовної соціальної реальності, але й завдяки своїм системним якостям. Отже, мова має свою логіку розвитку. Сучасні лінгвісти високо оцінюють вчення М.С.Трубецького про еволюцію мови: "...М.С.Трубецькой знаходив загальні лінії еволюції мови, виявляв цілеспрямованість (телеологічність) та доцільність процесів її розвитку, в той час як сучасні йому лінгвісти, в тому числі й представники "соціальної школи" в лінгвістиці, до якої відносили себе Мейє та Сосюр, висували умоглядні міркування про "прогресивні" чи "регресивні" шляхи мовного (або етнологічного, зоологічного) історичного розвитку". (71) Отже, мовні зміни можуть відбуватися незалежно від змін в інших підсистемах суспільного, в тому числі й етнічного життя. Відповідно мовні процеси можуть сприяти виникненню нових етносів. Вони ж можуть бути причиною зближення етносів, які є різними за походженням. Наприклад, М.С.Трубецькой писав, що мова може перетворитися на індоєвропейську, а може й перестати нею бути. (72)

Мова може впливати на розвиток етнічного життя як окремий чинник, але й інші елементи культури етносу можуть впливати на мову. Підтвердженням цього є те, що в мові народів, які зближуються культурно, виникають подібності в синтаксичній та морфологічній будові, спільний шар культурної лексики, подібності в звуковій системі та ін. Але при цьому не виникають систематичні звукові збіги, збіги в звуковій структурі морфологічних елементів, спільність основної лексики. Такі мовні групи М.С.Трубецькой назвав "мовними союзами". Вони відрізняються від "мовних сімей", де мови пов'язані генетично. (73) Відомий приклад мовного союзу – балканський (болгарська, румунська та новогорська мови).

Науці відомі й інші факти, коли носії близьких мов є носіями різних культур. Так, М.С.Трубецькой порівнював культуру угорців з культурою хантів та мансі. (74)

Теоретична спадщина М.С.Трубецького дозволяє краще зрозуміти мову як систему з власними законами функціонування та розвитку. Проте для того, щоб в цілому створити теорію етнічного життя, яка б органічно включала також і вчення про мову, і розглядала етнос як систему, потрібен час та великі спільні зусилля соціологів, лінгвістів, філософів, істориків тощо. Можливо, шлях до цієї мети лежить через вивчення семіотичної системи життя етносу. Мова посідає в цій системі центральне місце. Еміль Бенвеніст цілком слушно писав: "...Всі семіотичні підсистеми усередині суспільства будуть системами, що інтегруються мовою, оскільки суспільство всі їх включає в себе і саме суспільство інтерпретується через мову". (75) Отже, назрілою потребою розвитку соціології стає семіотизація цієї науки. Ця вимога стосується не тільки етносоціології та соціології культури. Вона стосується соціології взагалі. В принципі, можна сказати, що в соціології потреба у цьому відчувається з часів М.Вебера з його увагою до культурних передумов суспільних трансформацій. Але поки що семіотичні дослідження та дослідження соціологічні розгортаються переважно паралельно.

Через цей стан соціологи до цього часу не змогли змістовно відповісти на принципову постановку питання про співвідношення мови та суспільства Емілем Бенвеністом. Французький лінгвіст писав, що соціологічний підхід полягає в тому, що мова розглядається як частина суспільства, "але семіологічний підхід змінює це відношення на зворотнє, тому що тільки мова й дає суспільству можливість існування. Мова – це те, що об'єднує людей в єдине ціле, це основа всіх тих відносин, що в свою чергу лежать в основі

суспільства. У цьому значенні можна сказати, що мова включає в себе суспільство. Таким чином, відношення інтерпретування, що є семіологічним, протилежне відношенню включення – соціологічному”. (76)

Одна з проблем, пов’язана з відношенням інтерпретування, була поставлена ще Вільгельмом фон Гумбольдтом. Зараз широко відомими стали його слова: “Різні мови – це аж ніяк не різні позначення однієї й тієї ж речі, а різні бачення її, і якщо річ ця не є предметом зовнішнього світу, кожний мовець по-своєму її створює, знаходячи в ній рівно стільки свого, скільки потрібно для того, щоб охопити й прийняти в себе чужу думку”. (77) Якщо вирвати цю думку з загального контексту теоретичної спадщини німецького вченого, то її можна витлумачити в дусі крайнього мовоцентризму. Це часом і відбувається в публіцистиці. Але ж кожна ідея має своє справжнє значення лише в межах теоретичної системи.

Гуманістична думка Вільгельма фон Гумбольдта була спрямована на пошуки ідеалу людського життя. Ідеал для нього був пов’язаний з ідеєю особистості. Спочатку особистість співвідносилась ним безпосередньо з людством. Потім, а саме, як відмічає Г.В.Рамішвілі, в період 1795 – 1800 рр. його думки переміщуються з категорії “людство” на категорію “народ”: “Для себе цю метаморфозу він вважав дуже важливою, адже вона відображає той етап, коли проблема мови з включенням в схему “народ – людство” набуває вирішального значення: серед інших форм культурно-етнічної єдності людей Гумбольдт відкриває первісну, природну й стабільну форму об’єднання – мовне співтовариство як необхідна умова формування (Bildung) особистості”. (78)

За філософськими переконаннями Вільгельм фон Гумбольдт був ідеалістом, який весь час вдивлявся в природу. Він писав, що “...природа й дух не перебувають в боротьбі одне з одним: навпаки, дух використовує природу і її силу творіння. Відмінність між ними знаходиться, напевно, поза їх, строго кажучи, єдиною сутністю і пояснюється лише обмеженістю нашого погляду”. (79) У цьому розумінні людський рід є таким же природним продуктом, як і види тварин. Людину відрізняє лише ідея мови та свободи. “Окрема людина є по відношенню до свого народу таким же індивідом, як лист по відношенню до дерева; градація індивідуальності може йти від нації до групи народів, від неї до раси, від раси – до людського роду. Підпорядкований цьому індивід може рухатися вперед, назад або видозмінюватися, але лише усередині певного кола”. (80) Отже, вийти з кола своєї мови можна, лише вступивши в коло мови іншої. (81)

Оскільки нація є індивідуальністю, то для неї й притаманний особливий погляд на світ, представлений у мові. “Кожна мова цілокупно представляє людський дух, але оскільки кожною мовою говорить певна нація і кожна з них має певний характер, то цей дух представлений лише з одного боку”. (82) Однобічність представлення світу в мові – це і оригінальність, і обмеженість мовного колективу. Тому “...мови, якщо не розглядати їх спорідненості, скоріше доповнюють одна одну”. (83)

Таким чином, думка Вільгельма фон Гумбольдта безмірно далека від вузького мовного націоналізму. З одного боку, він відстоює цінність і унікальність будь-якої мови, а з іншого твердить, що зрозуміти людство можна лише через сукупність людських мов. Адже “вивчення мов світу – це також всесвітня історія думок і почуттів людства”. (84)

Німецький вчений був впевнений, що характер мови впливає на суб’єктивний світ людини. До того ж “по-різному сформовані мови мають різний ступінь придатності до тієї чи іншої духовної діяльності”. (85) Проте це зовсім не означає різне призначення мов. Вільгельм фон Гумбольдт не залишає тут сумнівів: “В області самого мислення дія мови

виключає будь-яку зупинку в якомусь досягнутому пункті. Знаходження істини, визначення законів, у яких здобуває чіткі кордони духовне, не залежить від мови; але мова дає людині передумову для розвитку внутрішніх сил; коли ми прагнемо до безконечного, першу спонуку, відвагу й енергію на цьому шляху ми отримуємо від мови”. (86)

Діалектика гумбольдтівської думки близька до сучасних пошуків гуманітарної науки. (87) І якщо не протиставляти окремі висловлювання суті його вчення, то уявлення про sprachliche Weltansicht (мовне світобачення) не суперечить можливості перекладу з однієї мови на іншу. Більш того, переклад може збагачувати культури обох мовних колективів. Що ж стосується проголошень, як от у П.М.Мовчана – “...суть не перекладається”, (88) то це – поетичні перебільшення, які до наукової спадщини В.фон Гумбольдта мають відношення дуже побічне.

Одним з видатних продовжувачів ідей Вільгельма фон Гумбольдта був український мовознавець, фольклорист, культуролог, філософ мови Олександр Опанасович Потебня (1831 – 1891 рр.). Його спадщина до цього часу залишається недостатньо освоєною сучасною гуманітарною думкою України, хоча на нього люблять посилалися люди з протилежними поглядами. Останнім часом зроблено спроби розглянути доробок О.О.Потебні під кутом зору історії соціологічної думки України. М.В.Захарченко так підсумував науковий внесок видатного вченого: “Потебня слідом за засновником наукового мовознавства В.Гумбольдтом і його послідовником Г.Штейнталем започатковує психологічний напрям у мовознавстві, показує органічний зв’язок мови, психології, діяльності. Він був одним з перших, хто започаткував аналіз тієї проблематики, яка в історії західної соціології дістала назву “психологія народів”” (89)

Частіше за інші праці О.О.Потебні, зараз до поля зору дослідників потрапляє стаття “Мова і народність” (вперше надрукована після смерті автора – в 1895 р.). В Україні цій праці зараз надають гостро актуального звучання. Наприклад, М.В.Захарченко пише: “Далекоглядна мудрість О.О.Потебні теоретично передбачила те, що не могли чи не хотіли безпосередньо углядіти практики “інтернаціоналізму” у своїй короткозорій політиці денационалізації в СРСР”. (90) Висловлювання П.М.Мовчана з посиланнями на О.О.Потебню я вже наводив. Варто розібратися, чи не є ці оцінки даниною політичним потребам, а отже модернізацією поглядів вченого.

По-перше, О.О.Потебня дійсно виступає в цій статті проти популярного серед інтелектуалів ХІХ ст. уявлення про те, що з розповсюдженням освіти відмінності між народами будуть стиратися. “Ми приходимо, таким чином, до висновку, що коли цивілізація полягає, між іншим, в створенні та розвитку літератур і якщо літературна освіта, скажемо більше, якщо та частка грамотності, яка потрібна для користування молитовником, Біблією, календарем рідною мовою, є наймогутнішим засобом захисту особистості від денационалізації, то цивілізація сама по собі не згладжує народностей, але й сприяє їх зміцненню”. (91)

По-друге, український вчений вважав, що взаємні впливи народів, які з розвитком цивілізації зростають, ведуть до взаємного пристосування. “Взаємне збудження народів передбачає не асиміляцію, а лише взаємне пристосування, яке можна порівняти з тим, яке виникає між квітами, що харчують комах, та комахами, що сприяють заплідненню квітів”. (92)

По-третє, народ і національність відрізняються один від одного як продукт органічного розвитку і продукт реалізації політичного проекту. Про ідею національності О.О.Потебня писав так: “Така ідея є не неодмінна ознака народу, а намір окремих осіб та гуртків, що

виникає час від часу, зробити певні риси, що приписуються народу, керівними засадами умисної діяльності окремих осіб, суспільств, урядів цього народу, – надати більшій енергії діяльності, возвеличити її основи”. (93) О.О.Потебня спеціально підкреслював: “Ідея національності є завжди рід месіанізму”. (94)

Народність вчений визначав перш за все через мову. “На відміну від національної ідеї поняття народності, що визначається мовою, здається несумісним з орудуванням такими ідеями, як кінцева мета та досягнення досконалості. Народ, як і мова, має незліченну множину цілей, досягає їх саме тим, що живе, але для земного спостерігача не має жодної останньої” (95)

По-четверте, мови відрізняються одна від одної якісно. Спільне в мовах лише те, що в звуковому відношенні вони членороздільні, а також виступають системами символів, які служать засобами створення думки. “Мову можна порівняти з зором. Подібно тому як найменша зміна в будові ока та діяльності зорових нервів невідворотно дає інше сприйняття і цим впливає на все світоспоглядання людини, так кожна дрібниця в побудові мови повинна давати без нашого відома свої особливості комбінації думок”. (96)

З цих позицій О.О.Потебня вирішував і проблему двомовності. “Людина, що говорить двома мовами, переходячи з однієї мови на іншу, змінює разом з тим характер та спрямованість плину думок, причому так, що зусилля її волі лише змінюють колію її думок, а на подальший плін їх впливає лише опосередковано. Це зусилля може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, переводячи поїзд на інші рейки”. (97)

Якщо ж декілька мов звичні для людини, то вона ними користується в залежності від характеру інтелектуальних зусиль. О.О.Потебня як приклад наводить західноросійські грамоти, де в залежності від змісту переважає то польський, то церковнослов’янський струмінь. (98) Спеціально звертаю увагу на ці думки вченого, які характеризують його як послідовника В.фон Гумбольдта. О.О.Потебня проінтерпретував на слов’янському матеріалі положення, яке німецький вчений демонстрував на прикладі грецьких діалектів. (99)

Але з положення про те, що мови взаємно доповнюють одна одну, О.О.Потебня робить висновки, які, на мою думку, не зовсім відповідають засновкам. Перший стосується неможливості адекватного перекладу з однієї мови на іншу: “В дійсності будь-який переклад більше чи менше схожий на відому жартівливу великоросійську переробку малоросійського “ой був та нема” ... “эх был, да нетути”. Навіть легка зміна звуку, мабуть що не має відношення до змісту слова, помітно змінює враження слова на слухача”. (100) Другий пов’язаний з двомовністю. О.О.Потебня вважав її шкідливою, особливо в ранньому дитинстві. “Знання двох мов в дуже ранньому віці не є володіння двома системами зображення й повідомлення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло і наперед ускладнює досягнення цілісного світоспоглядання, заважає науковій абстракції”. (101) Шкоду двомовності він вбачав і для цілих народів: “Вплив двомовності на більш широкі класи населення, майже на цілі, проте нечисленні народи, як чехи, я думаю, також несприятливий”. (102) Будь-яких аргументів на користь цих думок автор не наводить.

Отже, тут ми маємо справу з суперечністю в поглядах О.О.Потебні. З одного боку, він визнає, що мови взаємно доповнюють одна одну, а з іншого – виступає противником двомовності.

По-п’яте, в статті, що розглядається, О.О.Потебня виступає проти асиміляції одного народу іншим. Він вбачає в цьому загрозу і для переможців, і для переможених. “...Для

народу, що денаціоналізується, природним ходом справ створюються несприятливі умови існування, що випливають з розумової підлеглості, яка буде тим більш значною, чим менше народ, що придушується, підготовлений до засвоєння мови придушуючого. При подібній ломці невідворотно на місці форм свідомості, що витискаються, царює мерзенність запустіння, яка займає це місце до тих пір, поки витісняюча мова не стане своєю і разом з тим не пристосується до нового народу”. (103)

Що ж стосується переможців, то їм загрожує розпад, начала якого вносяться переможеними і які дадуть помітні результати тим швидше, чим більш численною, морально сильнішою і більш своєрідною була народність, що асимілюється. Правда, спроба проінтерпретувати цю думку на прикладі асиміляції фінських племен росіянами успіхом не увінчалася. Каменем спотикання для О.О.Потебні була проблема співвідношення етнічного та загальнолюдського. В примітках автора до статті “Мова і народність” зачіпається проблема співвідношення граматичних та філософських категорій: “Лише за допомогою мови створено граматичні категорії та паралельні їм загальні розряди філософської думки; поза мовою вони не існують і в різних мовах різні. Сам зміст думки співвідноситься з цими категоріями по-різному в різних мовах навіть народів споріднених та таких, що живуть в схожих фізичних умовах”. (104) Не викликає заперечення, коли автор розвиває ці положення в тому дусі, що всі філософські абстракції були підготовлені в колективній свідомості народу, відображали зміни в практиці і знайшли закріплення на рівні мови. Філософи не створюють категорії, а відкривають їх у природній мові. В “Автобіографічному листі” О.О.Потебня про це писав так: “В основі лежить думка, проте, не нова, що філософські узагальнення таких-то по імені учених ґрунтуються на філософській праці безіменних мислителів, що здійснювалася в мові, що, наприклад, математика, яка оперує з абстрактним числом, абстрактною величиною, можлива лише тоді, коли мова припиняє щохвилино нав’язувати думку про субстанціальність, речовий характер числа, а в протилежному випадку найбільший математик і філософ, як Піфагор, повинен буде залишатись на цій субстанціальності”. (105)

Але ж думка О.О.Потебні має й іншу інтенцію – твердження про те, що категорії, які сформувалися в одній мові, не можуть бути адекватно відображеними в іншій мові. Таке твердження спростовується всією історією філософії. В старому світі філософія самостійно виникла в трьох місцях – в Греції, Індії та Китаї. Але потім склалися середньоземноморська, індійська та китайська традиції філософської думки. Перша традиція розвивалася не тільки грецькою, але й латинською, арабською і новими європейськими мовами з різною будовою (синтетичними слов’янськими, аналітичною англійською тощо). В ХХ ст. великі філософські традиції постійно впливали одна на одну. Успішно відбувався обмін категоріями. Отже, О.О.Потебня сформулював свою думку надто односторонньо.

Не ставлячи крапку на проблемі світоглядної функції етнічної мови, хочу підбити підсумок невеличкої розвідки про О.О.Потебню. Його стаття “Мова і народність” була багато в чому лабораторною розробкою. Тому автор її за життя й не публікував. Деякі думки автор сам не зміг підтвердити наявним у нього матеріалом (про загрозу, яка виникла після асиміляції фінських племен росіянами, про шкоду двомовності). Окремі думки автора суперечать одна одній.

У своїй статті автор випробовує певні напрямки розвитку гумбольдтівських ідей. Деякі з цих спроб виявилися плідними. Це стосується і заперечення злиття етносів з прогресом освіченості людей, і протесту проти примусової асиміляції народів, і твердження про самоцінність кожної мови. Проте думка про якісну відмінність мов О.О.Потебнею була

висловлена надто категорично. Імпліковані з цієї думки твердження про неможливість справжнього перекладу з однієї мови на іншу та про шкоду двомовності не витримують найпростішої операції верифікації.

Це навіть спростовується особистим життєвим досвідом О.О.Потебні, який з дитинства був українсько-російським білінгвом. Історичний же досвід Донбасу особливо промовисто свідчить про це.

В цілому ж модифікації гумбольдтівських ідей, здійснені О.О.Потебнею в статті “Мова і народність”, призвела до розриву тріади “особистість – народ – людство”. Для українського мислителя релевантними уявляються тільки зв’язки перших двох її членів. Людство залишається за дужками як величина сумнівна. Мені здається це великим недоліком методології О.О.Потебні.

Методологічні недоліки неможливо компенсувати сумою прикладів. Приклади самі по собі мало що доводять. Їх сила залежить від методологічного контексту. Хоча стаття О.О.Потебні й зараз виконує евристичні функції при осмисленні мовної реальності, але не можна закривати очі на її методологічну застарілість. Інакше не досягти адекватного розуміння думок видатного дослідника. (106)

У ХХ ст. проблема інтерпретації суспільства через мову розглядалася лінгвістикою та філософією. В філософії проблема мови поступово стала однією з найголовніших. Цей “мовний зсув” філософії можна зафіксувати з “Логіко-філософського трактату” Л.Вітгенштейна. Нагадаю деякі його тези: “Факти в логічному просторі суть світ”. (107) А з цього випливає й наступна: “Мета філософії – логічне прояснення думок. Філософія не теорія, а діяльність. Філософська робота складається по суті з пояснень. Результат філософії – не деяка кількість “філософських речень”, але прояснення речень. Філософія повинна прояснювати та строго розмежовувати думки, які без цього є начебто темними та розпливчастими”. (108)

Пізній Л.Вітгенштейн аналізував “мови-ігри”, як він називав різні підрозділи мови, яка актуально використовується. Було встановлено, що слова та висловлювання мають різні значення в залежності від контексту їх використання. Мова ж розглядається як соціальний інститут та “форма життя”. (109) Правда, аналіз неформалізованої повсякденної мови був спрямований проти метафізики. Наслідки такої спрямованості були для філософії парадоксальними. З одного боку, філософи, що послідовно дотримувалися таких поглядів, прирікали себе лише на виявлення та усунення нісенітниць повсякденної мови. Тому Л.Вітгенштейн міг сказати, що в минулому були великі філософи, а тепер вперше в історії з’явилися філософи “вправні”. (110) З іншого боку, з цих позицій цілком логічно було сказати, як це зробив В.Вайсман: “Твердження про те, що метафізика – нонсенс, саме є нонсенсом”. (111)

Коли зусилля спрямовуються на безкомпромісну боротьбу з метафізичними твердженнями, то навіть окремі плідні наробки не дозволяють створити цілісну теорію інтерпретації суспільства мовою. Ще менші можливості для цього в постмодернізмі. Якщо все є мова, або як у Ж.Дерріди “усе є письмо (скриптуальність)” (112), то з цієї посилки можна вивести які завгодно наслідки. Отже, наука тут ні до чого.

Проте, все це не означає, що зусилля лінгвістів та філософів не дали нічого корисного для соціологів. По-перше, відбулося просування по шляху розуміння світоглядної функції мови. Багато в чому це відбулося завдяки дискусії навколо гіпотези лінгвістичної відносності Е.Сепіра та Б.Уорфа. Е.Сепір писав: “Факти свідчать про те, що “реальний

світ” значною мірою несвідомо будується на мовних нормах даного суспільства. Не існує двох мов настільки тотожних, щоб їх можна було вважати виразами однієї й тієї ж соціальної дійсності. Світи, в яких існують різні суспільства, – окремі світи, а не один світ, що використовує різні ярлики”. (113) Цей висновок базувався на порівнянні європейських мов з їх поділом на іменники та дієслова, що нав’язує поділ світу на речі та їх дії, з мовами індіанських племен хопі та нутка, де цього немає. Хрестоматійним став приклад Б.Уорфа. В європейських мовах явище блискавки буде описане як дія і його дія. Так українською “блискавка блиснула”. Але ж реально тут немає діяча окремого від дії. Тим разом, в мові хопі це явище відображається одним дієсловом “блиснуло”, а в мові нутка взагалі немає поділу на іменники та дієслова. (144) Звідці й висновок Б.Уорфа: “...Ми стикаємося, таким чином, з новим принципом відносності, який проголошує, що подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину всесвіту тільки при подібності, або, у крайньому випадку, при співвідносності мовних систем”. (115)

Хочу у зв’язку з цим підкреслити, що в гіпотезі лінгвістичної відносності мова йде не про відмінності в лексичному складі мов, які пояснюються відмінністю в формах діяльності народів. У науковій літературі описано, що цивілізації, які мають різну харчову базу (скотарство, землеробство, а серед землеробів – ті, що вирощують пшеницю і ті, що вирощують рис), по-різному осмислюють навіть такі всезагальні об’єктивні форми дійсності як простір та час. Наприклад, у “рисових цивілізаціях” у мовах сформувалися семантичні поля, пов’язані з вирощуванням рису, його варкою та ін. (116) Але ж відмінності в формах діяльності неможливо пояснити відмінності в граматичній будові мови.

Те, що такі відмінності існують не підлягає сумніву. Але в такому випадку це повинно бути свідченням на користь існування відмінностей у відображенні світу мисленням, яке неможливе без використання етнічних мов. Е.Бенвеніст говорив: “Строго кажучи, думка не є матеріалом, якому мова надає форму, оскільки в жодний з моментів цей “зміст” неможливо уявити позбавленим свого “вмісту” або “вміст” незалежно від того, що його “вміщає””. (117) У французького вченого є й інше формування, яке веде до того ж висновку, але додає певні смислові аспекти: “Мова **відтворює** дійсність. Це потрібно розуміти цілком буквально: дійсність **творюється заново** при посередництві мови” (118)

Принципове значення для вирішення питання про світоглядну функцію мови має аналіз Е.Бенвеністом “Категорій” Арістотеля. Його висновок такий: “...Під виглядом таблиці всезагальних та постійних властивостей Арістотель дає нам лише понятійне відображення одного певного стану мови”. (119) Отже, філософські категорії Арістотеля виявляються граматичними категоріями давньогрецької мови.

Французький лінгвіст звертає свою увагу на одну суттєву паралель між давньогрецькою мовою та філософією. Відомо, що починаючи з Парменіда, центральною категорією грецької філософії стає категорія буття. Е.Бенвеніст пов’язує це з особливою роллю дієслова “бути”, яке в давньогрецькій мові виконувало функцію логічної зв’язки. Завдяки цьому дієслово “бути” набуває ширші смисли, ніж будь-яке інше, а завдяки артиклю воно перетворюється в іменне поняття. (120)

Для того, щоб краще відтінити цю особливість давньогрецької мови, Е.Бенвеніст порівнює її з мовою еве (Того). В цій мові поняття “бути” розподіляється між п’ятьма дієсловами. Вчений пояснює: “Тут має місце не поділ на п’ять ділянок тієї ж семантичної зони, а інша дистрибуція, результатом якої є інша структура всієї області, причому ця відмінність розповсюджується й на сумісні поняття”. (121)

Це твердження французького вченого викликало неоднозначну реакцію серед вітчизняних дослідників світоглядної функції мови. В.Х.Лобас заперечував Е.Бенвеністу: “В той же час в будь-якій мові також можливо підібрати еквіваленти, які будуть компенсувати відсутність того або іншого терміну”. (122) Без сумніву це слушна думка. Дійсно у всіх новоевропейських мовах була вироблена термінологія, яка відповідала поняттям, що початково були визначені давньогрецькою чи латинською мовами. Цьому не стали на заваді ні аналітична, ні синтетична структура мов. Але ідея Е.Бенвеніста більш багатогранна. Вона в принципі не заперечує того, що будь-яка думка, висловлена однією мовою, може бути перекладена мовою іншою. Запорукою можливостей перекладу служить наявність універсалій культури й мовних універсалій. (123) Спільність форм діяльності привела до того, що хоча граматичний лад речень у різних мовах різний, але логічна структура суджень однакова незалежно від того, якою мовою вони побудовані. (124) Проте перекласти можна лише те, що вже сформульовано. Питання полягає в тому, чи були б сформульовані одні й ті ж категорії при автономному розвитку філософії різними мовами. В принципі в історії філософії такий експеримент уже відбувся. Достатньо порівняти категорії, які були вироблені в Греції, Індії та Китаї для відображення закономірності світового розвитку в його зіставленні з людським життям – логос, дхарма та дао. З одного боку, кожна з цих категорій має спільне з іншими, але разом з тим в кожній є такі відтінки, яких немає в інших. Порівняємо, якими рядами термінів зараз передається зміст кожного з понять. Для “логосу” це “слово”, “речення”, “висловлювання”, “мова”, “смісл”, “поняття”, “судження”, “підвалина”; (125); для “дхарми” – “закон”, “порядок”, “обов’язок”, “справедливість”, “якість”, “характер”, “природа”; (126) для “дао” – “шлях”, “метод”, “закономірність”, “вчення”, “правда”. (127) Отже, філософські концепції, які базуються на цих термінах, можуть бути взаємозрозумілими. Це й доводить історія їхніх контактів. Проте кожний з базових термінів породжує своє семантичне поле, не тотожне семантичним полям відповідних іншомовних термінів.

Те ж саме, мабуть, відбулося б і з мовою еве, якби вона стала мовою автономного формування великої філософської традиції. Але в цілому тут потрібна велика обережність. Відомі великі цивілізації, які так і не створили власної філософії, – єгипетська та месопотамська. Ретроспективно, вже після виникнення філософії, в їх духовних надбаннях можна знайти багато ідей, які були теоретично розроблені в філософських вченнях. Причому твори цих культур здатні до діалогічних відносин і з культурами сьогоденніми. Достатньо пригадати “Епос про Гільгамеша” чи “Вавілонську теодіцею”. Але чому ж ці культури не перейшли до понятійного аналізу світоглядних проблем? Відповідь тут навряд чи може бути однозначною. Проте дослідники часто вказують і на особливості мов. Наприклад, давні єгиптяни передавали абстрактні поняття шляхом порівняння конкретних реальних понять: “щедрість” = “протягнута рука”, “ум” = “гостре обличчя”. (128) Речовий, конкретний характер відмічають фахівці й у аккадській лексиці, яка призначена для відображення часових явищ. (129) Але наскільки в становленні понятійної світоглядної рефлексії важливу роль відіграли граматичні категорії мов, такі явища як активність індоєвропейських дієслів чи щось інше детально ще необхідно дослідити. Така робота мала б величезне значення й для соціології. Поки ж що, мабуть, найбільш зважено про ці проблеми висловився Еміль Бенвеніст: “Зрозуміло, мова не визначила метафізичної ідеї “буття”, у кожного грецького мислителя вона своя, але мова дозволила піднести “бути” в об’єктивне поняття, яким філософська думка могла оперувати, яке вона могла аналізувати і з яким могла чинити, як з будь-яким іншим поняттям”. (130)

Таким чином, можна вважати, що аналіз мовних передумов становлення філософії свідчить на користь виконання мовою світоглядних функцій. Але не слід думати, що мовна картина світу і картина світу, яку дає та чи інша філософські концепції, тотожні.

Мова, мабуть, тільки сприяє виникненню філософського мислення. Філософія, в свою чергу, надає мові поштовхи до розвитку. Проте це ніколи не усуне відмінності між мовною та філософською, науковою чи мистецькою картинами світу. Можливо, найкраще ці відмінності проаналізував В.Х.Лобас. "...Порівняння різних аспектів невідповідності мовної й наукової картин світу показує, що відношення між цими картинами не може бути зведене до опозиції "нижча-вища". Мовна картина світу продовжує існувати поряд з науковою і в окремих випадках виглядає доцільнішою ніж наукова. Ця доцільність обумовлена тим, що кожна етнічна мова категоризує дійсність перш за все під кутом зору практичних потреб, які, як відмічав Л.Фейербах, повертають річ "до себе" на відміну від теоретичного відношення до речі "заради самої речі" (131) Український дослідник вважає, що відображення дійсності ладом етнічних мов спрямоване на те, щоб впливати на поведінку людей. Тому всі етнічні мови принципово антропоморфні. "Ця картина світу являє собою сплав природних та соціальних відносини і виконує функцію програми комунікативно-практичного освоєння дійсності". (132)

Проілюструвати це положення можна надзвичайно простим прикладом. Вислів "Сонце сходить і заходить" з точки зору науки є наслідком обмеженості позиції спостерігача. Об'єктивно ж Земля обертається навколо своєї осі. Але в практичній діяльності ми орієнтуємося на наївну картину. Завдяки цьому ми певним чином орієтуємо вікна будівель, розбиваємо парки тощо. Наївна картина визначає наше естетичне сприйняття світу.

Отже, в ладі будь-якої природної етнічної мови закладено певну програму практичної діяльності відповідного мовного колективу. Через це там міститься й модель цієї спільноти.

Наклавши сітку граматичних категорій своєї мови на світ, кожний етнос бачить у світі своє відображення, але вважає свій устрій відображенням світу. Завдяки цьому етнічна мова легітимізує форми діяльності колективу своїх носіїв ствердженням їх світовідповідності. Так і формується презумпція зрозумілості світу.

Етнічна мова, будучи відносно незалежною перемінною суспільного життя, дозволяє висвітлити з безконечної різноманітності об'єктивної дійсності певні її риси. Завдяки цьому багатомовність людства – це один з його засобів пристосування до нових ситуацій. Хоча й використовується він сучасною цивілізацією ще погано.

Другим видатним досягненням ХХ ст., яке наближає нас до розуміння проблеми інтерпретації суспільства мовою, стало відкриття суб'єктивності в мові. Перш за все воно пов'язане з працями Еміля Бенвеніста. Він писав: "Мова влаштована таким чином, що дозволяє кожному мовцю, коли той позначає себе як Я, начебто присвоювати собі мову цілком". (133)

Мова існує тільки через практику мовлення. Мовлення ж можливе завдяки суб'єктивності мови. Ще раз пошлюсь на Е.Бенвеніста: "Мова можлива тільки тому, що кожний мовець уявляє себе в якості суб'єкта, що вказує на самого себе, як на **Я** в своєму мовленні. В силу цього **Я** конститує іншу особу, яка, будучи абсолютно зовнішньою по відношенню до мого "я", стає моєю луною, якій я кажу **ти** і яка мені говорить **ти**. Полярність осіб – ось у чому полягає в мові основна умова, по відношенню до якої сам процес комунікації, що слугував нам відправною точкою, є всього лише прагматичним наслідком. Полярність ця до того ж вельми своєрідна, вона являє собою особливий тип протиставлення, що не має аналога ніде поза мовою. Вона не означає ні рівності, ні симетрії: "ego" завжди займає трансцендентне положення по відношенню до "ти", але жоден з термінів немислимий без

іншого; вони знаходяться у відношенні взаємодоповнюваності, але по опозиції “внутрішній ~ зовнішній”, і одночасно в відношенні взаємооберненості. Марно шукати паралель цим відношенням: її не існує. Становище людини в мові неповторне”. (134)

Наведене висловлювання Е.Бенвеніста є, на мою думку, одним з найглибших прозрінь ХХ ст. Прикро тільки, що в гуманітаристиці останніх десятиліть воно було забите епатажним марнослів'ям постмодернізму. Соціології було б варто повернутися до обговорення цих проблем. Суб'єктивність мови потрібно аналізувати не тільки засобами лінгвістики, говорячи про те, що вона реалізується через особисті займенники, засоби оstenсивної вказівки, часових форм, питань, спонукальних слів, підтверджень, формального вираження модальності та ін. (135) Це мовне явище дозволяє по-новому підійти до старої соціологічної дилеми номіналізму та реалізму. Суб'єктивність мови свідчить на користь того, що обидві парадигми соціологічного мислення надто однобічні. Між людиною і суспільством немає відносин частини й цілого. Скоріше можна говорити про монадологічні відносини, коли монада-суспільство обумовлює існування монад-осіб, через які тільки існує й сама. “Монадологічна парадигма”, якщо її можливо сформулювати в соціології, на новому витку розвитку знань про суспільство поверне нас від моделей механістичних, органістичних та ін., що передбачають відносини частини й цілого, до моделі співвідношення мікро- та макрокосму. Один з шляхів до цього – семіотизація соціології.

Третє видатне досягнення, пов'язане з проблемою, що розглядається, належить аналітичній філософії і персонально Дж.-Л.Остіну (Austin J.-L.) та Дж. Сьорло (Searle J.R.). Маю на увазі вчення про перформативне висловлювання. Дж.-Л.Остін писав, що воно “...має свою особливу функцію, воно служить для здійснення дії. Промовити подібне висловлювання – це і є здійснити дію; дію, яку, можливо, взагалі неможливо було б здійснити, у крайньому випадку з такою ж точністю, ніяким іншим способом”. (136)

До перформативних висловлювань належать “Клянусь!”, “Присягаюсь!”, “Зрікаюсь!” та інші подібні, якщо вони проголошені у відповідних умовах відповідною людиною. Їх виголошення не відображає дію, а саме є дією, яка змінює суспільну ситуацію. Подібні ситуації пов'язані з владними відносинами між людьми.

Не зачіпаючи проблем подальшого розвитку цього вчення (137), можна зробити висновок, що суспільні відносини багато в чому існують завдяки простору мови. В ній закладено моделі спорідненості з відповідними обмінними процесами. В ній же існують і моделі комунікації. В цій реальності треба шукати розгадки проблем, які хвилювали К.Леві-Стороса та П. Бурдьє. Маю на увазі співвідношення суспільної структури та особистості. В мові структури існують об'єктивно, але існують лише завдяки тому, що прийняті мовним колективом. Дієвість їх пов'язана з прийняттям цих структур особистістю як своїх власних характеристик.

Окреслені три інтелектуальні досягнення слід розглядати системно. Мовна картина світу робить зрозумілою для людини навколишню дійсність. Природне та соціальне при цьому зливаються в єдиний континуум значень. Комунікативна програма, якою одночасно є мовна картина світу, невідворотно несе в собі міфологічний момент. Це перетворює світ речей у світ знаків. Тільки у цьому процесі взаємного перетворення речей та знаків і можливе існування суспільства.

Завдяки суб'єктивності мови мовна картина світу привласнюється людиною. Особа відчуває себе центром цього світу, перехрестям часу й простору. Тут, у цьому пункті,

витоки одночасно ідей гуманізму, свободи, невідчуженості людини, її монадологічної самодостатності, її ідей влади, підкорення, перемоги.

У цьому контексті тільки й можливе перетворення висловлювання на дію, що змінює соціальну ситуацію.

Висловлювання слід розуміти в бахтінському значенні слова. М.М.Бахтін писав “Будь-яке висловлювання – ланка в ланцюгу мовного спілкування. Це активна позиція мовця в тій чи іншій предметно-смісловій сфері”. (138) Отже, кількісні ознаки висловлювання не найважливіші. Можна написати трактат, а можна в певній ситуації сказати “На тому стою, й не можу інакше!”

Перформативне висловлювання – це переінтерпретація суб’єктом картини світу через переінтерпретацію свого власного становища в ньому як суб’єкта комунікації. Отже, це така форма комунікації як дискурс. Ю.Хабермас його суть передав так: “Саме в дискурсі ми намагаємося шляхом обґрунтувань знову відновити згоду, що стала проблематичною в комунікативній дії; в цьому сенсі я говорю про (дискурсивне) взаєморозуміння”. (139)

У комунікативній дії суспільні відносини відтворюються, через дискурс і перформативні висловлювання вони змінюються. Значення перформативів набувають і такі висловлювання як філософські трактати, політичні програми, художні твори. Після таких творів як “Суспільний договір” Ж.-Ж.Руссо, “Капітал” К.Маркса, “Сутність християнства” Л.Фейєрбаха, “Кобзар” Т.Г.Шевченка, “Брати Карамазови” Ф.М.Достоевського чи “Тихий Дон” М.О.Шолохова старі відносини між людьми вже були неможливими. Соціальна революція – подія в загальному ланцюгу перформативних висловлювань.

Повертаючись до мовної ситуації в Україні в цілому та в Донбасі зокрема дозволю собі висловити таке припущення. Двомовність створює стереоскопічне бачення світу. Мовні картини світу, що взаємно перекладаються, створюють передумови для міжетнічної толерантності. Отже для України двомовність – це запорука її стабільного розвитку.

Наявність в Україні Донбасу робить шлях двомовності найбільш доцільним в культурній політиці. Донбас, з його синтетичними явищами в культурі, не може розглядатися лише як об’єкт культурної політики центру. Специфіка мовної картини світу веде до того, що тут відторгаються фольклорні твори з інших регіонів. У Донбасі створилися культурні передумови для своїх власних перформативних висловлювань. Але як ці можливості будуть реалізовані багато в чому залежить від всеукраїнських та місцевих засобів масової інформації.

§ 2. Засоби масової інформації як арена комунікативної дії та суспільного дискурсу

3.2.1. Засоби масової інформації: суспільні ролі та призначення

Перед дослідниками етнотериторіальної спільноти, що склалася в Донбасі, саме засоби масової інформації (ЗМІ) ставлять дуже дошкульні питання. Теоретично бездоганним здається припущення, що ця спільнота повинна сприяти появі та розквіту загальнодонецьких видань, радіостанцій та телекомпаній. Їх існування виступило б надійним індикатором, що засвідчує існування культурної єдності Донбасу.

Проте реальність значно відрізняється від теоретичних очікувань. Перший літературний журнал Донбасу – “Забой” – почав виходити 1923 р. Згодом у Донецьку всі роки

радянської влади видавався його наступник – журнал “Донбас”. Але в ринкових умовах вижити це видання не змогло.

Вже в роки незалежності, як в Донецьку, так і в Луганську робилися спроби започаткувати популярне загальнодонбаське видання. Так, з 1991 р. виходила щомісячна газета “Культура Донбасу”. Можливо, це був один з найбільш вдалих проєктів, розрахований перш за все на інтелігенцію двох областей. Але такі видання не можуть бути економічно рентабельними. Тому незабаром “Культура Донбасу” перетворилася на видання регіональної організації Ліберальної партії України. В старому вигляді воно вже існувати не могло. На основі “Культури Донбасу” була створена щотижнева суспільно-політична газета “Взгляд”. Але це вже було партійне видання, що здійснило еволюцію разом з донецькими лібералами. Згасання партійної структури обумовило й банкрутство газети, як загальнодонбаського видання.

Більш щасливою була доля донецької економічної газети “Негоціант”. Цей тижневик створювався з орієнтацією на інформаційні потреби промисловців та підприємців. Йому вдалося закріпитися на газетному ринку Донецької області, але в Луганській області це видання не користувалося широким попитом, що призвело до закриття корпункту в Луганську. Згодом я ще звернуся до прикладу “Негоціанта”.

На жаль, і зараз немає жодного видавничого проєкту, який викликав би ентузіазм усього Донбасу. Цього факту не можна ігнорувати. Перш за все слід спробувати його пояснити. Для цього необхідно звернутися до проблеми природи та суспільного призначення ЗМІ.

На перший погляд природа ЗМІ може видатись досить прозорою. Але вже поверховий аналіз показує складнощі на шляху її розуміння. Так, наприклад, ще в 1960-ті роки радянські соціологи звернули увагу на неоднозначність терміну “масова комунікація”. На зустрічі соціологів СРСР, що займалися проблемами ЗМІ, що відбулася в м. Кяряріку 1967 р., була здійснена спроба уніфікувати відповідну термінологію. Пропозиції полягали в наступному. Під масовою комунікацією слід розуміти соціальний процес розподілу інформації в суспільстві за допомогою технічних засобів (через пресу, радіо, телебачення, кіно, звуко- або відеозапис). “Для позначення змісту, що розподіляється та розповсюджується, доцільно вживати термін “соціальна інформація”, а ті інститути, що безпосередньо займаються розповсюдженням соціальної інформації, називати засобами масової інформації”. (1)

Значний внесок в осмислення проблеми ЗМІ було зроблено співробітниками Інституту конкретних соціологічних досліджень АН СРСР в процесі розробки та реалізації проєкту “Функціонування суспільної opinii в умовах міста та діяльність державних і суспільних інститутів”. Б.А.Грушин писав: “Являючи собою один з видів соціальних інститутів, що передають населенню інформацію, формують суспільну opiniiu (...) засоби масової комунікації є одночасно каналом актуалізації та вираження суспільної opiniiu”. (2) Отже, тут ЗМІ були розглянуті як складові суспільства, що означало рух від соціально-кібернетичного підходу до власне соціологічного розгляду цієї проблеми.

Слід відмітити й інше. Б.А.Грушин розглядав суспільні opiniiu як феномен масової свідомості, чия природа і структура не тотожна суспільній та індивідуальній свідомості. Її носіями визнавалися “...сукупності, що постійно змінюються в своїх кордонах, множини атомізованих індивідів (“маса” або, точніше, “маси”), що становлять ціле лише остільки, оскільки вони характеризуються наборами одних і тих же суб’єктивних (замкнених в самій свідомості) ознак”. (3) У такому трактуванні маса та масова свідомість для марксистської думки виглядали достатньо неklasичними феноменами.

Ці наробки дали можливість провести серйозні соціологічні дослідження (4), зосередитись на окремих проблемах соціології ЗМІ. (5) Стало зрозумілим, що комунікація визначається як масова в залежності від характеру аудиторії та комунікатора. Г.А.Аванесова писала, що аудиторія в цьому випадку виступає як велика (в ній неможливий безпосередній контакт комунікатора з кожним реципієнтом) та розосереджена, неоднорідна та анонімна. (6) Ця ж авторка досить вдало визначила характерні риси інформації, що передається через систему масової комунікації. До них вона віднесла публічність, швидкість передачі та минулий характер. “Вона публічна, тому що не адресована будь-кому персонально, а “відкрита” для всіх. У процесі масової комунікації повідомлення досягає величезної за обсягом аудиторії за короткий час або навіть одночасно та має минулий характер, оскільки сприймається, як правило, лише один раз”. (7)

В.С.Коробейников крім цих рис, називав ще й такі як “...високий ступінь частоти й регулярності передачі інформації, універсальність (з елементами стереотипізації) змісту повідомлень, використання різноманітних технічних засобів, а також спеціальні організації, що займаються збором, обробкою та розповсюдженням інформації”. (8)

У 1980-ті роки українські соціологи поглиблюють уявлення про природу ЗМІ, які на той час склалися в соціологічному співтоваристві СРСР. Наприклад, В.Л.Оссовський вказує на складну структуру суб'єкта розповсюдження масової інформації. Він вважав за доцільне відділити головного суб'єкта – правлячий клас – від організаторів комунікаційного процесу. Аудиторія теж є неоднорідною. Тому ЗМІ не однаково впливають на різні її складові. Характер впливу залежить від того, наскільки адекватно комунікатором інтерпретована ієрархія інтересів, цінностей та норм груп реципієнтів. Слід також враховувати кумулятивний характер дії ЗМІ. (9)

У працях Н.В.Костенко формуються напрямки дослідження масової комунікації, особливості їх аранжування, які надалі визначають специфіку вивчення цього суспільного феномена в українській соціології. Це пов'язано з урахуванням того, що різні ЗМІ створюють структурно та аксіологічно відмінні “культурні поля”. Через цю обставину соціологія змушена користуватися метамовою семіотики (особливо під час аналізу кіно). ЗМІ переносять стереотипи з групової свідомості в масову. Тиражуючи знання, цінності і норми, вони сприяють інтеграції суспільства. (10)

Уявлення радянської соціології про масову комунікацію були типовою теорією середнього рівня. Вони давали можливість пояснювати відомі емпіричні факти, організовувати нові емпіричні дослідження, розв'язувати прикладні завдання. Але більш глибоке розуміння феномена масової комунікації можна було досягти шляхом його інтерпретування в межах загальної теорії суспільства. Н.В.Костенко в цьому аспекті розглядає масову комунікацію як специфічний макромеханізм, що забезпечує цілісність суспільства. “Масову комунікацію, отже, ми можемо визначити як **фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору з його численними секторами, що пов'язані між собою функціонально і за детерміністичними зразками, втілена у символічних формах і образах, доступних для сприйняття і розуміння корпоративною, масовою й індивідуальною свідомістю**”. (11)

Отже, в цьому визначенні масова комунікація розглядається як взаємодія соціальних суб'єктів, що здійснюється за допомогою символів та образів соціального світу. Віддаючи належне цьому визначенню, вважаю за можливе висловити з цього приводу і деякі зауваження. По-перше, воно мені здається не співмірним, надто широким. Якщо так розуміти масову комунікацію, то її можна знайти в будь-якому суспільстві, адже жодне з них не може існувати без символічної картини соціального порядку, що виступає змістом

взаємодії між соціальними суб'єктами. По-друге, викликає заперечення розгляд масової комунікації як фундаментального стану сучасного суспільства. “Категорія стану виражає процес змін та розвитку речей і явищ, який в кінцевому підсумку, зводиться до змін їх властивостей та відносин. Сукупність таких властивостей та відносин визначає стан речі або явища”. (12) Отже, суспільний інститут ніяк не може бути визначеним як стан всього суспільства, адже стан є характеристикою певної цілості. Можна говорити про те, що розвиток масової комунікації впливає на стан суспільства. Можна говорити і про те, що стан суспільства впливає на стан масової комунікації. Але в будь-якому випадку це не тотожно погляду на масову комунікацію як на стан суспільства.

Через це суто як поступка емпіричній реальності виглядає наступне твердження: “Макрокомунікаційні процеси здійснюються за допомогою спеціальних засобів масової комунікації, або мас-медіа, – преси, радіо, телебачення, кіно, відеосистем. Отже, масова комунікація як стан суспільства конститується мас-медіа, не існує поза ними і лише разом з ними має ознаки соціального інституту”. (13) Воно відповідає дійсності, але не виводиться з прийнятих теоретичних засновків.

Перспективними видаються розробки українських соціологів, які відштовхуються від ідеї Ю.Хабермаса про “систему”, “життєвий світ” та “політичну публічну сферу” як головні структурні підрозділи суспільства. Масова комунікація в цій перспективі розглядається як складова публічної сфери. Н.В.Костенко та С.О.Макеєв пишуть: “...Публічна сфера – у буквальному сенсі “структура, що говорить”, галузь соціальної рефлексії, здійснюваної не лише в межах легітимних форм літературного виробництва (науки, мистецтва, журналістики, політичної риторики), а й пересічними громадянами. Це простір, де народжується і кристалізується громадська думка”. (14) Отже, масову комунікацію можна зрозуміти, лише аналізуючи генезис та еволюцію публічної сфери сучасного суспільства.

Загального визнання в сучасній соціології набув висновок Ю.Хабермаса про становлення публічної сфери в Європі з другої половини XVIII ст. Його подальший розвиток певною мірою пов'язаний зі спадком Великої французької революції. (15)

Це без сумніву не означає, що в той період одночасно виникли всі складові публічної сфери. Передумови для виникнення ЗМІ формувалися довгий час. Перш за все до них належить винайдений в першій половині XV ст. Йоганном Гутенбергом (близько 1399-1468) спосіб книгодрукування. (16) Гутенбергів технічний винахід мав революційне значення в людському суспільстві, вплинувши на всі підсистеми його життя. Перш за все це позначилося на динамізації культурних процесів. Це добре відчував вже Лопе де Вега. В його драмі “Фуенте Овехуна” є сатиричний діалог Баррільдо та Леонело з приводу книгодрукування. Наївний Баррільдо вважає, що книгодрукування для всіх відкриває можливість “набратися розуму”. Леонело, навпаки, виражає песимістичний погляд. На його думку, книжок стало надто багато, щоб знайти потрібну. До того ж книжки можуть розповсюджувати не тільки істинні, але й помилкові твердження авторів, вносячи плутанину в думки читачів. Книжки також виступають знаряддям боротьби між авторами. А отже, завдяки книговидавництву розуму в світі більше не стало. Радше, навпаки. (17)

Перші періодичні друковані видання (нідерландські “коранто”, англійські “н'юсбукс”, французька “Ла Газетт”) з'явилися в першій половині XVII ст. (18) Поява преси майже одночасно в декількох місцях свідчить про її відповідність певним суспільним потребам. А отже цей історичний матеріал свідчить про спрощення соціального світу в твердженні П.Бергера і Т.Лукмана про те, що “...витоки будь-якого інституціонального порядку знаходяться в типізації дій, що чиняться, як наших власних, так і інших людей”. (19) Не

інтеракція є первинною. Ті чи інші інтеракції типізуються в залежності від потреб та стану суспільної цілісності.

Але газети перетворилися на справжні засоби масової комунікації лиш зі становленням інших елементів індустріального суспільства. Всі вони пов'язані єдиними принципами. Е.Тоффлер перераховує їх у такій послідовності: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація та централізація. (20)

Що ж стосується ЗМІ, то вони були б неможливими без високого рівня освіченості населення, який забезпечувався стандартизацією шкільної освіти, без таких транспортних засобів як залізниця, яка забезпечувала швидку доставку видань у різні регіони країни, без телеграфа. Відносини між різними елементами індустріального суспільства мають діалектичний характер, а тому ЗМІ в свою чергу виступали як передумови для всіх інших складових. Без їх продукту система індустріалізму була б неможливою. Е.Тоффлер про них писав: “Ці централізовано розроблені образи, впорснуті в масову свідомість засобами масової інформації, сприяли стандартизації потрібної для індустріальної системи поведінки”. (21)

Отже, масова комунікація – це інститут індустріального суспільства. Він забезпечує єдність соціуму в умовах домінування саме суспільних, а не природних ритмів у житті людини. Тому його аж ніяк не можна пояснити виходячи з технічних засобів. Самі вони винаходилися з становленням цього інституту. Щоб краще зрозуміти масову комунікацію і засоби масової комунікації необхідно застосовувати історико-порівняльний метод. Він дещо недооцінюється в сучасній соціології, але, як здається, марно.

Правда, до мого задуму не входить систематичне порівняння всіх суспільств з точки зору комунікативних процесів. Це – предмет спеціального дослідницького проекту. Я ж обмежусь тільки зіставленням окремих рис комунікативних процесів в давніх та середньовічних суспільствах з відповідними рисами індустріального суспільства.

Перш за все звернуся до діалогу Платона “Політик”. Це джерело дає уявлення про різноманітність комунікаційних процесів в античному полісі. По-перше, тут можна виокремити комунікаційну взаємодію влади та народу. Вона пов'язана з тим, що тільки цар володіє справжнім знанням. Але керувати він мусить людьми з звичайною свідомістю. (22) Для цього цар спирається на писців та глашатаїв. Ось як про них говориться у Платона:

“Чужоземець. Я говорю про послуги роду глашатаїв, а також про тих, хто досвідчений в мистецтві письмен і часто надає допомогу, та про багатьох інших вельми досвідчених в справі надання послуг владі. Що ми про них скажемо?

Сократ мол. Що вони, як ти й сказав, слуги, а не правителі держав.

Чужоземець. Проте не ввісні ж я мовив, що таким шляхом знайдуться люди, що особливо домагаються причетності до державного мистецтва. Але вельми дивно було б шукати державних людей у стані слуг”. (23)

Власне, тут відображена загальна схема комунікативної дії в традиційному суспільстві. Їх центром є правитель, з яким пов'язаний сам соціальний порядок. Уявлення Платона можна порівняти з відомим давньоєгипетським “Реченням Іпусера” (XVIII ст. до н. е.). В останньому документі причиною смуту називається невірне слово царя, його бездіяльність. Поновлення ж соціального порядку пов'язується з діями фараона, що

спираються на істину. (24) Але фараон – це загальне уособлення соціального порядку. Щоденне ж його забезпечення в Давньому Єгипті пов'язувалося з писцями. Бачення цими давніми бюрократами соціального світу знайшло відображення в “Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Піопі” (час Середнього царства). Тут є цитати з давньої книги Кеміт: “Що стосується писця, то місце його всіляке – в столиці, [і] не буде він бідний в ньому. [Невже] він виконує бажання іншого, не виходячи задоволенням?” (25) Далі в цьому документі розглядаються характеристики 18-ти професійних груп. Всіляко підкреслюються переваги саме писців. “Дивися, немає посади, вільної від керівника, окрім [посади] писця, – сам він керівник!” (26)

Цікаво, що в цьому давньоєгипетському порівнянні професій є ще один вид занять, пов'язаних з комунікацією, – гонець. “Гонець (?) виходить в нагір'я, відказавши майно своє дітям своїм, боячись левів та азіатів... коли він в Єгипті... Досягає він дому свого ввечері, будучи втомленим від ходьби. [Але знову?] виходить він [зі] своїм одягом даю та цеглиною, не повертаючись радісним”. (27) Цей учасник комунікаційного процесу був суто засобом транспортування послання, записаного на “цеглині”. Він був не учасником комунікації, а складовою частиною комунікаційного каналу, який обслуговував взаємодію між представниками еліти в самому Єгипті, а також міждержавні стосунки.

В описаних феноменах зайвим було б шукати щось схоже на публічну сферу сучасного суспільства. Комунікативна взаємодія тут мала на меті не суспільну рефлексію над проблемами спільного життя, а підтримання того, що Л.Мемфорд називав мегамашиною. Він писав: “Шляхом поєднання божественної влади й жорстокого військового насильства більшу частину населення змусили терпіти надзвичайне зубожіння, займатися підневільною працею, виконуючи монотонні повторювані операції задля забезпечення “життя, розквіту та здоров'я” божественного або напівбожественного володаря та його оточення”. (28) Цю думку Л.Мемфорда підхопив і розвинув Е.Фромм: ““Мегамашина” – це повністю організована й уніфікована соціальна система, в якій суспільство функціонує на зразок машини, а люди – подібно до її частин. Цей тип організації з її тотальною координацією, з “неухильним зростанням порядку, могутності, передбачуваності й загального контролю”, досяг майже чудодійних технічних результатів у ранніх мегамашинах, таких як єгипетське й месопотамське суспільства. А за допомогою сучасної технології він знайде ще повніший вираз у майбутньому суспільстві”. (29)

Проте давні суспільства не були однаковими. В тих з них, для яких був властивим демократичний лад, комунікаційні процеси в суспільстві не обмежувалися розглянутими. Навіть взаємодія влади та народу була більш різноманітною. Тут з'явилися оратори як особливі учасники комунікаційного процесу. В “Політику” Платона вустами Чужоземця про них говориться так: “...Слід нам тепер відділити від політичного знання все іншорідне, чуже йому та недружнє і залишити тільки цінне та споріднене. А це – військо мистецтва, судове та ораторське, оскільки останнє пов'язане з царським мистецтвом і допомагає йому керувати справами міста за допомогою переконання, що схиляється до справедливості”. (30)

Інститут античних ораторів дозволяє припустити, що в певні періоди історії давніх Афін та давнього Риму ми там знаходимо елементи публічної сфери. Мабуть вони формувалися в тій же ситуації, яку М.Вебер назвав класовою. Достатньо пригадати роль у політичному житті Афін Ісократ та Демосфена.

Римське ораторське мистецтво в контексті суспільного життя знайшло чудове відображення в “Діалозі про ораторів” Корнелія Тацита. В цій праці висловлюється думка про те, що для розквіту ораторського мистецтва в суспільстві повинна точитися справжня,

відкрита публічна боротьба. Тому оратори набувають майстерності перш за все в умовах демократії. “Було декілька ораторів у родосців та велика сила – у афінян, у яких народ був всевладним, всевладні неосвічені, всевладні, я б сказав, рішуче всі. Та й у нашій державі, поки вона кидалася з боку в бік, поки не покінчила з усілякими кліками і чварами та міжусобицями, поки на форумі не було миру, в сенаті – згоди, в суддях – поміркованості, поки не було шанобливості до вищепоставлених, почуття міри у магістратів, розквітла могутня красномовність, що без сумніву перевершує сучасну, подібно до того, як на необробленому полі деякі трави розростаються більш пишно, ніж на обробленому”. (31)

Тацит зображує ораторів як авторитетних діячів, які впливають на загальні політичні рішення, на настрої народу. “Яка радість піднятися зі свого місця і стояти перед тими, хто зберігає мовчання і втупив погляд в тебе одного! А народ сходиться і розтікається навкруги оратора і просякається почуттями, які ти навів йому!” (32)

Оратор повинен був не тільки красиво й логічно говорити. Він мусив бути всебічно освіченою людиною: “...Стати оратором може лише той – і ніхто інший ніколи ним не ставав, – хто приходить на форум озброєний всіма науками, начебто він йшов у бій, взявши необхідну зброю”. (33)

Ораторів античності і діячів сучасної публічної сфери – журналістів – вже порівнював М.М.Бахтін. Він прямо писав: “Журналістика з її жанрами як сучасна риторика”. (34) Подібність між ними він вбачав у зануренні їх творчості в суспільну практику. “Риторичне слово – слово самого діяча або звернене до діячів”. (35)

Але суспільна комунікація в античні часи не обмежувалася суто стосунками влади й народу. В платоновому “Політику” мовиться про жерців та віщунів, а також про софістів. (36) Хоча про перших Платон говорить шанобливо, а про софістів згадує лише як про шарлатанів, це зовсім не перекреслює ролі останніх у встановленні елементів публічної сфери в давніх Афінах.

Отже в міських суспільствах античності, де величезну роль відігравали ремесло й торгівля, де значного розвитку досягли товарно-грошові відносини, де склалося демократичне правління, а отже точилася публічна боротьба інтересів, де розміри полісу дозволяли швидко поширюватись через безпосереднє спілкування як достовірній інформації, так і чуткам, склалися певні елементи публічної сфери. Відповідно ці суспільства знали й форми масової комунікації, подібні до сучасної масової комунікації. Одні з них пов'язані з агорою чи форумом. Як поетично висловлювався Хосе Ортега-і-Гасет “...античне місто починається з порожнини, з форуму чи агори; все інше є лише додатком, щоб закріпити цю порожнину і визначити її межі. первісний **поліс** постав не як скупчення житлових будинків, а як місце громадських зборів, простір, призначений для виконання громадських функцій”. (37) Інші мають відношення до релігійних свят. Ще інші – до театру.

Але те в античному житті, що схоже на сьогодишню масову комунікацію, обмежується лише полісом. Немає прагнення постійно стежити саме за подіями як такими. Людська думка звернена до стабільного, до того що повторюється. Тому історичні події відображають як повний закінчений сюжет, в якому можна побачити відповідний сенс. Велике значення приділяється при знайомстві з іншими народами їхнім звичаям та законам. Спеціалізована духовна творчість сприяє відображенню тих рис суспільного буття, які згодом, будучи представленими в символічній формі, через процес соціалізації перетворюються на знаряддя збереження певного зразка соціального порядку.

Тут, мабуть, варто говорити про спільні риси традиційних суспільств взагалі. Наприклад, середньовічні суспільства знали розповіді про далекі подорожі. На перший погляд, може здатися, що вони схожі на сучасні повідомлення в ЗМІ про заморську екзотику. Але їх сенс у свій час був зовсім інший. Це добре зрозумів М.С.Трубецької, аналізуючи “Ходіння за три моря” Афанасія Никітіна. Він показав, що розповідь тверського купця про подорож в Індію 1468 р. сутнісно споріднена з прочанськими розповідями. “Як для прочанина, так і для Афанасія Никітіна спогад про подорож був перш за все спогадом про сильне релігійне переживання. І саме тому як прочанин, так і Афанасій Никітін вважали себе зобов'язаними записати ці спогади, повідавши їх нащадкам: адже в Давній Русі в принципі записувалося та втілювалося в літературну форму лише релігійно цінне, все ж релігійно нейтральне в принципі залишалося предметом не письмової, а усної літератури”. (38)

Становлення індустріального суспільства було пов'язане з багатогранними змінами в суспільстві. Можна погодитися з думкою Е.Тоффлера, що неможливо вказати якусь головну причину індустріальної революції. “В даному випадку немає “незалежної перемінної”, від якої залежать всі інші перемінні величини. Тут є тільки взаємоспіввідносні величини, надзвичайно заплутані”. (39) Тобто в цьому випадку змінюється саме суспільна цілісність. (40)

Для виникнення масової комунікації та ЗМІ, крім вже вказаних новацій, першочергове значення мали зміни в соціальній структурі та в ціннісно-нормативній сфері суспільства. 1881 р. Фердинанд Тьонніс знайшов для них вдалу формулу: перехід від “Gemeinschaft” до “Gesellschaft” (від спільноти – до суспільства). (41) З руйнуванням станово-корпоративного суспільного устрою радикально змінюються відносини людини з соціальним світом. Якщо раніше кожен чоловік чи кожна жінка належали перш за все до якоїсь локальної спільноти, в яку вони входили через свої первинні групи, то з становленням індустріального суспільства люди мусили ідентифікувати себе з суспільством в цілому та з великими соціальними групами в ньому (перш за все класовими). Нуклеарна сім'я лише доповнювала ці відносини. Це все й відобразилося в тій реальності, яка отримала назву нації.

Якщо локальна група постає перед індивідом в своїй фактичності, її можна, так би мовити, безпосередньо побачити, то нація чи клас потребують посередника, який би засвідчував для кожного індивіда їх реальність. Таким посередником і стали ЗМІ, які забезпечили одночасну комунікацію в межах всієї нації, або її класів, яка відбувалася в опосередковано-символічній формі.

Ціннісно-нормативна сфера індустріального суспільства знаходила свою легітимацію в нових світоглядних уявленнях. У зв'язку з цим зверну увагу на ідеї єдності світу та всезагального розвитку. Їх застосування до людського суспільства вимагало розглядати життя націй в планетарному контексті. Газети й зробили своїх читачів не просто мешканцями міста чи села, громадянами певної країни, а учасниками всесвітніх змагань, де головними діючими особами виступали нації.

Ідея ж прогресу вилилася в постійне відсліджування новин по всьому світу, змагання з цього приводу. Світ для читачів газет постав як калейдоскоп подій. Людина індустріального суспільства формувала свою ідентичність не тільки завдяки причетності до практик, що забезпечують стабільність спільноти, але й завдяки причетності до процесів змін. Живучи в світі жорстких структур, ця людина своїм духом була спрямована в майбутнє, яке уявлялось за визначенням кращим від сьогодення.

Чудову сатиру на це нове відчуття суспільної раціональності створив Джакомо Леопарді. Маю на увазі його “Палінодію” (1833 р.):

“Аж врешті раз, крізь дим сигар добірних,

Крізь хрумкіт печива, крізь галас тих,

Хто замовляв морозиво й напої,

Крізь дзенькіт ложечок і філіжанок,

Мене осяяв одноденний блиск

Газети. Саме з неї я й дізнався

Про благоденствіє, що скрізь панує,

Про радість існування, оцінив

Земних речей важливість і побачив,

Що шлях людини встелено квітками,

Що на землі ні лиха, ні турбот.

Пізнав я теж і мудрість, і чесноти

Століття нашого, й глибоку вченість,

Побачив я також, як від Марокко

Аж то Китай, від полюсу до Нілу,

Від Бостона до Індії – всі царства,

Всі королівства й герцогства щодуху,

Учвал пустилися ловити щастя, -

От вхоплять – не за гриву, то за хвіст.

Тоді-то, до ладу поміркувавши,

Заглибившись у сторінки газети,

Всі власні помилки я усвідомив,

І стало соромно мені за себе”. (42)

Свіжість поетичного відчуття, сатирична відстороненість дозволили Джакомо Леопарді побачити те, що неможливо було побачити захопленим блиском індустріалізму сучасникам. Поет помітив, що газета перетворюється на розум повсякденності. На відміну

від книжки, яка потребує зосередженості, усамітнення та співпраці газета споживається легко, разом з кавою і печивом.

Щоб стимулювати це споживання газетярі прагнуть сенсацій. Тому світ все більше вимальовується не просто як потік подій, а подій надзвичайних, таких, що виходять за межі нормального. В цьому ЗМІ радикально різняться від схожих на них інститутів традиційних суспільств. Так, в античній системі цінностей спільним було тяжіння до міри. Платон політичне мистецтво пов'язує з вимірюванням, яке забезпечують "...ті мистецтва, які вимірюють все це шляхом співставлення з помірним, з тим, що, складає середину між двома крайнощами". (43) Завдяки цьому в традиційних суспільствах постійно виникали реставраційні рухи що прагнули до виправлення соціальної реальності за давніми зразками. Прикладів тут безліч – від конфуціанського "виправлення імен" до європейської Реформації. Правда, цикли, пов'язані з ідеєю виправлення ми знайдемо і в індустріальних суспільствах (початок "перебудови" в СРСР та ін.), але тут вони обов'язково пов'язуються з необхідністю прискореного руху вперед.

Завдяки прагненню до сенсаційності ЗМІ перетворюються на канал підсилення девіацій. Роблячи певні форми девіантної поведінки предметом постійного масового обговорення вони озвичають їх. Це штовхає до нових інновацій. П.Бергер та Т.Лукман цілком слушно зауважили: "...Задній план озвичаєсної діяльності надає можливості передньому плану для розмірковувань та інновацій". (44) Отже, ЗМІ в індустріальному суспільстві є важливим фактором суспільної динаміки. Їх домінування в символічній сфері суспільства приховує тому й значну небезпеку. Вони не тільки можуть швидко підняти популярність якихось ідей чи діячів, але й підірвати довіру до них, масово розповсюдити нігілізм, піддати сумніву легітимність політичної влади та ін. Інколи це може мати просто-таки руйнівний характер.

Дієвість ЗМІ пов'язана з тим, що вони перетворюються на певний планшет масової свідомості. Формування та вираження суспільних опіній відбувається в його межах. Для масової свідомості справжнє буття має лише те, що отримало легітимацію від ЗМІ. Символічна картина суспільства може виявитися досить далекою від реального суспільства. Можливо, знов-таки одним з перших на це звернув увагу Джакомо Лепарді:

"Машини парові в якусь секунду

Мільйонними множать тиражами

Газет, – а в них же весь світ відіб'ється,

Його душа, усе його життя,

Бо це ж єдине джерело пізнання.

Газети, отже, вкривають все й усюди –

Долини, й гори ще й морські простори,

Вони неначе зграї журавлині,

Полинуть над безмежними полями,

Собою навіть сонце затуливши". (45)

Правда, слід зауважити що ЗМІ – це не єдиний суспільний інститут, який за допомогою знаків створює особливий світ. Це роблять і філософія, і релігія, і наука, і мистецтво, тобто форми людської діяльності, чиїм результатом є тексти. Кожний закінчений текст – це один з можливих світів. Коли людина вчиться читати, вона вчиться вживатися в світи різних текстів. Писати – це створювати такі світи. Ж.-П.Сартр висловився так: “Я вже казав: відкривши світ в слові я довго приймав слово за світ. Існувати значило мати затверджене найменування десь на безкінечних таблицях слова; писати значило висікати на них нових істот або – такою була найбільш вперта з моїх ілюзій – ловити речі живцем в капкан фраз: якщо я буду винахідливо користуватися мовою, об’єкт заплутається в знаках, я схоплю його”. (46) Але журналіст відрізняється від інших ловців світу в капкан фраз. Філософ, письменник та науковець створюють тексти, які відверто протиставлені дійсності як її модель. Журналіст з своїми текстами не тільки є одним з агентів публічної сфери суспільства, але й агентом повсякденного життя. У відповідності до природи своєї професії він мусить плисти в потоці суспільного життя. А отже, якщо філософ, вчений чи митець створюють відносно закінчені тексти, відносно замкнені світи, то тексти журналіста принципово не закінчені. Вони можливі лише у виданні, що триває, у виданні з відкритим кінцем.

Незавершеність журналістських текстів, їх принципова фрагментарність зовсім не пов'язана з вічністю тем, що відобразилися в цих текстах. Вічні теми якраз породжують завершені репліки в вічному діалозі. М.М.Бахтін висловився з цього приводу так: “Журналіст – перш за все сучасний. Він зобов'язаний ним бути. Він живе у сфері питань, які можуть бути вирішені в сучасності або, в будь-якому випадку, найближчим часом. Він бере участь в діалозі, який може бути закінчений і навіть завершений, може перейти в діло, може стати емпіричною силою. Саме в цій сфері можливе “власне слово””. (47)

Отже нація, як спільнота індустріального суспільства структурована не лише за класовими, поселенськими та господарсько-галузевими, але й за інформаційними ознаками. Справа тут не тільки в більшій щільності інформації в порівнянні з попередніми етнічними спільнотами. В межах нації існує обов'язковий поділ на медіа та аудиторію. Це перетворює націю на поле масової комунікації, в якому хвилеподібно розповсюджується інформація. Ритми хвиль задаються періодичністю випуску газет, сіткою радіомовлення та телепередач.

Таким чином, масова комунікація – це інститут, який є атрибутивним для існування націй. Він забезпечує її єдність як суб'єкта історичної дії. Завдяки практичній одночасності розповсюдження інформації виникає суспільна опінія, притаманна цілій країні.

У сучасній соціології переважаючим є погляд на соціальні інститути як на феномени соціетального рівня. (48) Можливо, соціальні інститути – це найкращий доказ на користь існування суспільної цілісності. Адже соціальні інститути виникають як відповідь на потреби цієї цілісності. Вважаю цілком вірною таку думку І.М.Гавриленка та О.Л.Скідіна: “Що ж у такому разі визначає специфіку діяння соціального інституту? Не ціль, а функція – задоволення колективних соціогрупових потреб”. (49) Потреби суспільства перед його членами постають у вигляді загальних проблем. Соціальні інститути виступають формами їх розв'язання. На це вже звертав увагу В.Л.Оссовський: “...Соціальна інституція – така організація соціальних відносин, яка сформована для розв'язання головних соціальних проблем, це різновид соціетального “головного проекту”, що означає, яка саме суттєва діяльність має бути організована, спрямована і реалізована”. (50)

Соціальні інститути – це феномени того ж рівня, що й цінності. Якщо цінності в знаково-символічній формі представляють необхідні для існування та розвитку відповідного

суспільства форми діяльності, то інститути являють форми діяльності як вже реалізовані та усталені. Безумовно, це не означає тотожність цінностей та інститутів. Цінність – це так би мовити, об'єктивно існуюча ідея. Для існування інституту потрібен певний рівень її розуміння, але об'єктивація відповідних форм діяльності огрубляє їх. Отже, виникає діалектика цінностей та інститутів. Причому це діалектика саме соціального рівня.

Передбачаю, що можу бути звинуваченим у гріху реїфікації. Надзвичайно популярні зараз у нас П.Бергер та Т.Лукман створили для цього звинувачення вже готову форму:

“Головний рецепт реїфікації інститутів – наділення їх онтологічним статусом, незалежним від людської діяльності та сигніфікації”. (51) Небезпека з їх точки зору в цьому випадку криється в тому, що “завдяки реїфікації інституціональний світ починає зливатися з світом природи. Він стає необхідністю та долею й існує в якості такого щасливо чи нещасливо, в залежності від обставин”. (52)

У цих зауваженнях багато слушного. Без сумніву, соціальний порядок не тотожний природному. Але у мене виникає сумнів, що позиція соціального номіналізму дає можливість завжди достатньо тонко провести діалектичний аналіз. П.Бергер та Т.Лукман бачать можливість запобігти реїфікації через вбачання того, “...що взаємозв'язок між людиною – творцем та соціальним світом – його продуктом є діалектичним і буде залишатися таким”. (53) Діалектика проявляється в таких моментах соціального світу: **“Суспільство – людський продукт. Суспільство – об'єктивна реальність. Людина – соціальний продукт”**. (54)

Все тут було б бездоганним, якби не та обставина, що людина неможлива поза суспільством. У процесі соціоантропогенезу людина формувалася як момент соціального цілого. Коли ж суспільство сформувалося, то в ньому поступово індивід набув змогу діяти як істота наділена свободою волі та здатна до соціальної творчості.

Недоречно ототожнювати сукупну людську діяльність, завдяки якій існує суспільне ціле, з діяльністю окремих індивідів. Тому спрощенням я вважаю висновок про те, що “інституціоналізація має місце скрізь, де здійснюється взаємна типізація озвичаєних дій діями різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститут”. (55)

Розуміючи гуманістичні мотиви теоретизування П.Бергера та Т. Лукмана, все ж вважаю, що це саме та позиція, яка призвела до кризи гуманізму в сучасному світі. Адже якщо єдиний шлях розуміння інститутів – це вивчення історії їх формування, то це означає, що в них усталюється випадкове. В такому випадку вступає в дію механізм глибоко розкритий на основі аналізу моралі Н.Л.Мусхелішвілі, В.М.Сергеевим та Ю.А.Шрейдером: “Гуманістичні концепції етики намагаються знайти її підвалини в практичній користі, в культурних традиціях – перетворити її вимоги в корисну умовність що історично склалася. Гуманістична наука шукає природні причини людських дій, знімаючи з людини моральну відповідальність. Це призводить, в кінцевому підсумку, до деградації людини, до її перетворення в іграшку сліпих соціальних або біологічних сил. У цьому одна з причин того, що сьогодні називається “кризою гуманізму””. (56) Ці автори вважають, що вихід у тому, щоб визнати, що “...в людині присутнє щось надприродне”. (57)

Інститути та цінності теж є надприродними утвореннями в тому сенсі, що не виступають функціями біологічних чи психічних властивостей індивіда. Обумовленість цих феноменів соціальним цілим заперечує реїстичний підхід до них. Навпаки ж, номіналістичний підхід П.Бергера та Т.Лукмана в кінцевому підсумку саме до реїзму й приводить. Адже в запропонованій ними перспективі інститути не відрізняються від речей

у тому розумінні, що останні теж є конденсатом випадковостей. І тут нічим не допоможе визнання того, що інститути існують завдяки людській діяльності.

Соціальні інститути, щоб задовольнити суспільні потреби, створити механізми кооперації людських зусиль, пронизують соціум зверху до низу. Вони об'єднують людей, які належать до різних, часом антагоністичних суспільних спільнот. Через це соціальні інститути являють собою систему ієрархічно організованих статусних позицій. Хоча інститути не ліквідують антагонізмів між людськими спільнотами, але вони створюють канали вертикальної циркуляції для індивідів та цілих груп.

Що ж стосується функцій соціальних інститутів, то тут ми маємо не менше розбіжностей між соціологами, ніж при визначенні природи цих суспільних утворень. Так, Ян Щепанський писав про наступні функції і завдання інститутів: 1) задоволення різних суспільних потреб; 2) регулювання діяльності членів суспільства; 3) забезпечення стабільності суспільного життя через підтримку і продовження безособових функцій; 4) забезпечення внутрішньої згуртованості суспільства через інтеграцію стремлень, дій та відносин індивідів. (58)

І.М.Гавриленко та О.Л.Скідін дають такий перелік функцій інститутів: репродуктивна (відтворення існування суспільства), комунікативна, регулятивна, владно-примусова, селективна, стратифікаційна, соціальної мобільності, господарська, інтегративна, рекреативно-дозвільна, продуктивна (співучасть в інноваційних процесах). Автори вважають, що в довільному порядку перераховують саме основні функції будь-якого соціального інституту. Відмінності між ними полягають лише в різній ієрархізації цих функцій. Свою позицію, а вона достатньо оригінальна, науковці викладають таким чином: "...Всі соціальні інститути скеровані на задоволення одних і тих же соціальних потреб. Тому вони розрізняються між собою лише способом задоволення цих функцій, а також характером домінуючих функцій, властивих саме даному соціальному інституту". (59)

Корисність даної позиції полягає в тому, що вона звертає увагу на багатофункціональність будь-якого інституту. Але твердження про функціональний ізоморфізм соціальних інститутів мені здається надто категоричним. Воно мабуть виникло внаслідок надто абстрактного розгляду цієї проблеми. При більш конкретному підході стає помітним, що навіть схожі інститути в різних історичних типах суспільств виконують різні функції. Так, суспільна комунікація в традиційних суспільствах спрямована проти девіантної поведінки, а масова комунікація в індустріальному суспільстві провокує певні типи девіації.

Стосовно одного й того ж суспільства, або суспільств одного типу, то тут більш конкретно подивитися на функції інститутів, можливо, допоможе розрізнення функцій безпосередніх та функцій опосередкованих. Так, інститут масової комунікації відрізняється від інституту медицини за безпосередніми функціями. У першому випадку ми будемо мати комунікативну функцію з різними її аспектами, а в другому – функцію забезпечення здоров'я народонаселення.

Слід поставити також питання про межі інститутів. Його невирішеність створює в соціології велику зону невизначеності. Можливо, слід вести мову про соціальні інститути не як про однопорядкові величини, а як про групи, де є величини більшого обсягу, а є величини, які входять до їхнього складу. У всякому випадку, інститут масової комунікації нашої епохи нагадує роздуми. Адже в його складі є газети, радіо, телебачення, кіно та інші феномени, які виступають самостійними соціальними інститутами.

У межах соціальних інститутів створюються організації. Відносини між цими суспільними утвореннями досить складні. Далеко не всі суспільні інститути існують через сукупність організацій. Ілюстрацією до цього твердження може бути мораль. Вона може існувати незалежно від будь-яких організацій.

Можна, мабуть, говорити про те, що в традиційних суспільствах більшість соціальних інститутів існували, не знаючи організацій. Навіть значна частина економічної діяльності людей протікала не в організаціях. Селянський двір має риси, які ріднять його з організацією, але він нею не є. Адже організація – це штучно створена цільова група людей. (60)

В традиційних суспільствах організації існували фактично тільки в межах тієї реальності, яку Л.Мемфорд та Е.Фромм називали мегамашиною. Індустріальне суспільство робить організацію майже всезагальною формою об'єднання людських зусиль. Мабуть існує внутрішня спорідненість між технічним базисом цієї цивілізації та найбільш розповсюдженим поєднанням людських воель. Жак Елльоль був провидцем, побачивши, що організація "...це – техніка, застосована до соціального життя, економічного або соціального". (61)

Для аналізу ЗМІ корисним є виділення в функціонуванні організацій карти та місії, розроблене польським вченим М.Бельським. (62) Карта – це нормативний зразок організації, пов'язаний з інтересами суспільства, а місія – це предметна функція організації, в якій знаходять вираження інтереси домінуючої коаліції, що склалася в межах цієї цільової людської групи. Місія може дуже відхилитися від карти. Таке відхилення пов'язане зі змінами в цілях. Хоча організація не може існувати без мети, але це зовсім не означає незмінність мети протягом всього існування організації.

Тепер можна уявлення про соціальний інститут використати як методологічне знаряддя аналізу масової комунікації. Це дає можливість чітко виявити суспільну потребу, відповіддю на яку і з'явилася масова комунікація. Нею не могла бути просто потреба в розповсюдженні зразків соціального порядку. Це – всезагальна потреба людського суспільства. Вона задовольняється всією сукупністю комунікаційних процесів. Історична наука, художня література, театр, релігія, міфи, епос в традиційних суспільствах справлялися з цим завданням. У них знаходив вираження культурний проект образу життя, трансляція якого потім здійснювалася освітніми та виховними інститутами.

До речі, ці ж механізми діють і в індустріальних суспільствах. Судячи з усього, вони зберігаються і в суспільствах постіндустріальних. Зайве говорити, що механізми ці модифікуються з переходом від одного типу суспільства до іншого. Але важливо те, що масова комунікація їх не відмінює, а надбудовується над ними. Для її існування потрібен певний суспільний тезаурус у всіх членів нації.

Сама ж масова комунікація пов'язана з динамізацією суспільного життя періоду індустріалізму. Людина тут вже не могла обходитись набором зразків соціального порядку, які були нею засвоєні в період первинної соціалізації. В індустріальному суспільстві зразки порядку змінюються. Людина може успішно діяти тільки якщо завчасно на ці зміни прореагує. Отже, виникає вторинна соціалізація як безперервний процес. Пошлюсь на розрізнення, яке запропонували П.Бергер та Т.Лукман: "Первинна соціалізація є та перша соціалізація, якої індивід зазнає в дитинстві і завдяки якій він стає членом суспільства. Вторинна соціалізація – це кожний наступний процес, що дозволяє вже соціалізованому індивіду входити в нові сектори об'єктивного світу його суспільства". (63)

Безперервна вторинна соціалізація – одна з найнагальніших потреб індустріального суспільства. Без її задоволення неможлива його інтеграція, адже це суспільство спільних ритмів. Відповіддю саме на цю потребу і була поява масової комунікації. Мільйони людей одночасно повинні були отримувати **інформацію про події**, тобто про зміни, що сталися в соціальному світі.

Інституціоналізація масової комунікації була пов'язана з формуванням відповідної системи статусних позицій. Розташування статусних позицій в соціальному просторі може бути описане відомою формулою Г.Лассуєла: ХТО говорить – ЩО говорить – яким КАНАЛОМ – КОМУ – з яким ЕФЕКТОМ. (64)

Питання про те, хто говорить досить не просте. На нього не може відповісти однозначно – журналіст. В Законі України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” на це питання відповідає Стаття 7. Наведу її текст: “До суб'єктів діяльності друкованих засобів масової інформації належать засновник (співзасновник) друкованого засобу масової інформації, його редактор (головний редактор), редакційна колегія, редакція, трудовий колектив редакції, журналістський колектив, журналіст, видавець, розповсюджувач.

Засновник (співзасновник) може об'єднувати в одній особі редакцію, видавця, розповсюджувача.

Редакція має право виступати засновником (співзасновником), видавцем, розповсюджувачем”. (65)

З цього переліку суб'єктів діяльності ЗМІ до тих, хто говорить належать засновники, редактор, журналістський колектив та сторонні автори. Засновники та редактор можуть говорити не тільки прямою мовою, продукуючи відповідні тексти, але й через мову журналістів.

У суспільствах з ринковою економікою засновник ЗМІ з соціологічної точки зору є фігурою амбівалентною. Він поєднує поле масової комунікації з політичним та економічним полями суспільства. В залежності від фігури засновника (а це може бути як фізична, так і юридична особа) ЗМІ може більше орієнтуватися або на економічні, або на політичні критерії ефективності. Але в будь-якому випадку засновник мусить брати до уваги обидві реальності.

Хоча засновник виступає власником ЗМІ, але це зовсім не означає, що йому надається право повністю визначати діяльність заснованого органу. Законодавство багатьох країн визнає вищість суспільних завдань ЗМІ. Через це Закон України “Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні” Статтею 10 передбачає заходи проти монополізації ЗМІ, а статті з 11 по 20 включно присвячені процедурі реєстрації друкованого ЗМІ. Законом України про телебачення і радіомовлення передбачено, що державну політику щодо телебачення і радіомовлення визначає Верховна Рада, для реалізації та дотримання законодавства в цій галузі створюється Національна рада з питань телебачення та радіомовлення і т. ін. (66)

На суспільних завданнях ЗМІ наголошується і в законах інших країн. Гамбурзький закон про пресу своїм § 1 проголошує: “Преса вільна. Вона повинна служити вільному демократичному правопорядку”. (67) У Кодексі преси, розробленому Німецькою радою преси (Deutscher Presserat) у вказівці 1.1 засуджується прагнення до монополізації права на інформацію як таке, що суперечить інтересам суспільства: “Інформування громадськості про події та процеси, які в силу свого значення та значимості цікаві всьому

суспільству і є суттєвими для формування опіній та намірів, не повинне утруднюватись або робитися неможливим шляхом укладання договорів про виключні права на інформацію про подію, процес і т. ін.” (68)

У США Верховний суд в рішенні від 1969 р. (стосовно “Ред Лайон Бродкастинг”) підтвердив, що оскільки радіопередачі є обмеженою сферою, то вищими є права суспільства, а не радіостанції. (69)

Редактор – це статусна позиція, яка відрізняється від статусної позиції засновника навіть якщо їх обіймає одна й та ж особа. Редактор – це продюсер, який повинен проводити волю засновника, безпосередньо керуючи роботою редакційного колективу. Якщо засновником ЗМІ не є колектив редакції, то редактор потрапляє в подвійне становище – він і представник засновника, і член колективу редакції. Редактор представляє редакцію в офіційних відносинах. Саме на редактора лягає відповідальність за спрямованість діяльності ЗМІ. Тому його особистість багато в чому накладає відбиток на діяльність колективу, яким він керує.

Центральним статусом у межах інституту масової комунікації є статус журналіста. В індустріальних суспільствах журналісти перетворилися на особливу соціальну групу з відповідними правами та обов'язками. Сама специфіка діяльності журналістів примушує законодавчо закріплювати за ними певні виняткові права. Наприклад, міжнародною нормою стало визнання права журналістів на збереження таємниці авторства та джерел інформації. Вона закріплена і Статтею 26 Закону України про друковані ЗМІ (пресу) в Україні. Журналісти мають виключні права на отримання інформації, на знаходження в місцях, де вільне пересування інших осіб заборонене (райони стихійних лих, масових заворушень, території, де оголошено надзвичайний стан та ін.). Виняткові права журналістів пов'язані з визнанням їх суспільного призначення, адже при виконання своїх професійних обов'язків, вони виступають представниками суспільства, яке повинно мати достовірну інформацію про своє життя. За специфікою своїх виняткових прав журналісти схожі з іншими професійними групами (лікарями, юристами, священиками та ін.), чия діяльність потребує особливої регуляції. Але це означає, що на журналістів накладається і особлива відповідальність, в тому числі й моральна. Журналістика належить до тих професій, які потребують регуляції за допомогою кодексу професійної етики. Його необхідність обумовлена об'єктивною суперечливістю журналістської діяльності. З одного боку, журналіст повинен об'єктивно інформувати аудиторію про події та проблеми, а, з іншого боку, конкуруючи з своїми колегами, він прагне до сенсаційності. Гонитва за сенсаціями може вести до спотворення картини соціального світу. Є ще одна виняткова обставина. Журналіст за своєю статусною приналежністю має можливість впливати на великі маси людей. Через це і в економічних, і в політичних суб'єктів може виникнути спокуса використати статус журналіста для досягнення своїх партикулярних цілей. Тому в усіх кодексах журналістської етики є положення, спрямовані проти подвійної лояльності. Наприклад, у німецькому Кодексі преси Вказівка 6.1 спрямована проти співробітництва журналістів та видавців з спецслужбами: “Журналіст або видавець, який служить агентом секретної служби, завдає шкоди репутації преси та руйнує основу, на якій ґрунтується довіра до преси”. Вказівка 6.2 передбачає строге розділення журналістської діяльності та діяльності службовця державної установи. Вказівка 7.2 спрямована проти прихованої реклами: “З метою збереження довіри до преси як до джерела інформації необхідно вельми обережно поводитись з текстами “паблік рілейшнз”, тобто з текстами, що написані спеціально для завоювання симпатій публіки по відношенню до певної партії, фірми, організації тощо”. (70)

Оскільки журналіст виступає важливим агентом публічної сфери, на нього звернута значно більша увага громадськості, ніж на представників інших професійних груп. Це проявляється в тому, що яскраві журналісти стають відомими всій країні або цілим регіонам. Слава (хоча часто й скороминуша) дозволяє деяким журналістам набувати впливовості, входити до елітних груп суспільства. На журналістів звертаються очікування людей, пов'язані з вирішенням суспільних та особистих проблем. Це провокує перетворення журналіста в громадського діяча. Виникає уявлення про ЗМІ як про “четверту владу” в державі.

Для того, щоб образ журналістів як соціальної групи був повним, необхідно порівняти їх з представниками інших груп гуманітарної інтелігенції. (71) Гуманітарна інтелігенція – це спільна назва для сукупності соціальних груп, які займаються професійним духовним виробництвом, спрямованим на осмислення суспільного життя, взаємовідносин людини та суспільства, міжособистісних стосунків. Спільним результатом цієї діяльності є така концептуалізація суспільного життя, яка робить його зрозумілим для кожного члена суспільства. В межах цього спільного розуміння можливі альтернативні форми концептуалізації. Таким чином, гуманітарна інтелігенція створює як засоби інтеграції існуючого суспільства, так і альтернативні проекти суспільного життя.

Серед представників гуманітарної інтелігенції можна виділити два типи діячів. З одного боку, це творці нових ідей, які знаходять вираження в нових текстах. З іншого боку, це ті, хто упорядковує наявні ідеї, здійснює їх трансляцію в процесі соціалізації підростаючих поколінь. Це різні статусні позиції, а тому, хоча їх може обіймати одна й та ж людина, але в цьому випадку вона буде виконувати різні ролі, розведені в часі.

Становище журналіста багато в чому парадоксальне. Він постійно створює нові тексти, але ці тексти не тотожні текстам творців нових ідей. Щоб створити нову концепцію дійсності інтелігенту слід протиставити себе плину буття, зайнявши позицію “позанаходження”. Журналіст змушений рухатись з плином буття, не протиставляючи себе йому. Тому й нові ідеї потрапляють в тексти журналістів тоді, коли вони вже сформульовані, й стали елементом суспільної дійсності.

У процесі духовного виробництва існує чіткий поділ праці. Це веде до певної герметичності різних його підсистем. Внаслідок цього, скажімо, історик – медієвіст не має повного уявлення про роботи сучасних йому соціологів або літературознавців. Щоб отримати це уявлення, йому треба зануритись у світ соціології або літературознавства, але це вимагає стати соціологом чи літературознавцем, а отже перестати бути істориком. Така герметичність підсистем духовної діяльності призводить до того, що здобутки вузьких спеціалістів залишаються поза увагою суспільства. За твердженням А.Моля до 95 % зібрань бібліотек та музеїв не користуються попитом взагалі. (72)

Журналіст – це теж в принципі вузький фахівець. Але його фаховість пов'язана з способами збирання інформації та подання її в текстовій формі. В іншому ж ця професія передбачає високоосвіченого дилетантизму. Адже журналісту доводиться за короткий час знайомитись з різними темами і адекватно реагувати на різні проблеми. Тому журналіст виступає як інтегратор культури, що розірвана надмірною спеціалізацією в духовному виробництві.

Якщо розглядати журналістику через призму спілкування, то для неї є характерним поєднання комунікації та трансмутації. Тобто журналістика забезпечує обмін оперативною інформацією та пояснює інновації, сприяючи їх озвученню.

Серед представників гуманітарної інтелігенції журналісти найбільш пов'язані з ринковими умовами діяльності. Їх продукція повинна продаватися. Вони не можуть працювати на вічність. Це проявляється і в тому випадку, коли вони виступають найманими працівниками і тоді, коли вони діють як люди вільних професій.

Уявлення про специфіку журналістики дозволяють зрозуміти специфіку інформації, що передається за допомогою каналів масової комунікації. Цю специфіку можна висловити одним словом – новини. Причому в новини тут може перетворитися все, що завгодно. Це може бути і інформація про події, які тільки що трапилися, і інформація про причини вимирання динозаврів. Але інформація про давні події потрапить на шпальти газет тільки в тому випадку, коли вона набуде актуальності для сьогодення, тобто коли виникне інформаційний привід.

З інститутом масової комунікації пов'язані статусні позиції, обумовлені функціонуванням самих каналів передачі інформації. Інформаційні канали – це сукупність діючих технічних засобів, яка робить фізично можливою передачу повідомлень. (73) Зараз не буду зупинятися на проблемах класифікації каналів масової інформації. Зверну тільки увагу на деякі ідеї Жака Еллюля. Він вважав, що невірно канали масової комунікації розглядати як соціально нейтральні. Адже вони примушують користуватися своєю мовою, яка призводить до конформізму. “Це прикро, але потрібно знову сказати, що могутність технічних засобів, призначених для того, аби поширювати думки, з необхідністю веде до вихолощення цих же думок. Така ж сама ситуація і з радіо; іншого вибору нема: або приватний капіталізм, або державність. І ми не можемо бути згодні ні з тими, хто стверджує, що приватний капіталізм – це свобода радіомовлення (досить переконливим тут виглядають дослідження пана Вейє), ні з тими, хто розглядає державність як гуманізацію. У всіх сферах ми маємо доказ того, що це іншого типу технічне рабство, і не більше того”. (74)

Відносини між ЗМІ та каналами розповсюдження масової інформації складаються як відносини між організаціями. Одні з них продукують інформаційні продукти, інші їх розповсюджують. Але існує ще одна група статусів, без яких неможлива масова комунікація. Це статуси реципієнтів – аудиторії.

Аудиторія – це людська група масового типу. (75) Вона одномірна, адже об'єднує людей, які належать до різних соціальних груп, тільки за однією ознакою – регулярне задоволення своїх інформаційних потреб за допомогою одного й того ж ЗМІ. Ця група не виступає суб'єктом спільної цілеспрямованої дії. Але її представники приблизно одночасно звертаються до одних і тих же тем в одній і тій же інтерпретації.

Разом з тим серед великої кількості аудиторій різних ЗМІ можна помітити й певну впорядкованість. По-перше, це пов'язано з поділом реципієнтів на тих, хто приймає рішення в різних підсистемах суспільного життя, та на виконавців. Фінський соціолог К.Піетіля вважає, що для перших існує об'єктивний журналізм, а для других – журналізм популярних новин. Серед західних газет, що дотримуються принципів об'єктивного журналізму, він називає “Ле Монд”, “Нойє Цюріхер Цайтунг”, “Ді Прессе”, “Франкфуртер Альгемайне”, “Хельсінкін Саномат”. Він пише, що цей журналізм “...є журналізмом людей, що **приймають рішення**. Але використання даної газети людиною, що приймає рішення, як джерела інформації й аналізу, своєю початковою умовою має наступне: **читач вже знаходиться в становищі людини, що приймає рішення**. Газета не може зробити свого читача людиною, що приймає рішення. Скоріше, людина використовує такі газети певним чином, щоб зробити світ джерелом інформації та об'єктом своєї управлінської діяльності” (76)

Цікавою видається позиція фінського дослідника щодо журналізму популярних новин. На думку К.Пієтіля цей тип журналізму якісно відрізняється від попереднього: “Для “простих людей” новини, що розповсюджуються засобами масової комунікації, не представляють ті чи інші події, у відповідності з якими можна діяти в ролі суб'єкта, спираючись на знання об'єкта та стан справ з ним. Натомість щоб бути **каналом інформації** (від об'єкта до суб'єкта), засоби масової комунікації, що видно з їх назви, є безособовими **каналами комунікації** (від суб'єкта до суб'єкта)”. (77)

На мою думку фінський автор не дуже адекватно вживає терміни. Наприклад, недоречно протиставляти інформацію і комунікацію, адже комунікація без інформації неможлива. Проте слушною є вказівка на різні соціальні ролі різних ЗМІ. Так, ЗМІ, які діють згідно з доктриною популярних новин, готують масову аудиторію до прийняття управлінських рішень, що виробляються елітними групами. Таким чином, ми бачимо не просто різні типи аудиторій, а й помічаємо їх певну стратифікацію.

Не менш важливе значення має поділ аудиторій ЗМІ за географічними ознаками: поселенські, регіональні, загальнонаціональні, міжнародні, глобальні. Вони теж знаходяться в стратифікаційних відносинах. Наприклад, за даними З.Бжезинського три чверті світового інформаційного ринку захопили американські телевізійні програми та фільми. Важливо й те, що мова Internet – англійська. До того ж лівова частка комп'ютерних “балачок”, як висловлюється З.Бжезинський, теж американського походження. І вони значним чином впливають на діяльність ЗМІ в усьому світі. Цілком слушно американський теоретик розглядає панування США в області глобальних комунікацій, як дуже суттєву складову їх глобального домінування. (78)

Крім того, завжди виділялися аудиторії спеціальних жіночих і дитячих видань.

Що ж стосується ефектів масової комунікації, то їх розуміння передбачає з'ясування суспільних функцій ЗМІ. В сучасній соціології вже багато зроблено для їх пізнання. Але поки що далеко до створення повного уявлення про цю дійсність. Я теж не претендую на створення всеохоплюючої теорії функцій ЗМІ. Був би радий хоч невеличкому просуванню в пізнанні нового, особливо в тих питаннях, які стосуються предмета мого дослідження.

По-перше, думаю, що на сучасному рівні неможливо говорити тільки про сам перелік функцій як рядоположних. Є загальносоціальні функції ЗМІ, а є їх функції в різних підсистемах суспільного життя. По-друге, є функції базові, так би мовити генотипові, а є функції додаткові, які виникають при відхиленні місії ЗМІ від їхньої карти. По-третє, потрібно говорити не лише про функціональну, але й про дисфункціональну роль ЗМІ в сучасному суспільстві.

Отже, базовою функцією ЗМІ є інформаційна. Без виконання такої функції ЗМІ просто неможливі. Але жодна газета, радіостанція чи телеканал не можуть інформувати про все. Вони мусять робити вибірку новин. Для цього повинен бути якийсь критерій. Таким критерієм виступає інтерес суспільства чи інтерес тієї суспільної групи, з якою пов'язана редакція. Так виникає феномен тематизації. ЗМІ створюють порядок денний для обговорення. (79) Він пов'язаний з огрубленням суспільної реальності.

У цьому пункті, мабуть, відбувається функціональна розвилка. ЗМІ, які працюють на елітні групи, прагнуть мінімізувати розрив між інформаційною картиною дійсності та самою об'єктивною дійсністю. Це досягається завдяки різнобічності висвітлення проблем, завдяки дотриманню журналістських технологій (про них мова далі), які забезпечують достовірність інформації. Що ж стосується популярних ЗМІ, то до них цілком можна

застосувати висновок соціологів з Татарстану К.Ю.Юр'єва та Т.Г.Леонідова: “Багато в чому вирішуються питання, яку інформацію, в якому обсязі та в якій тональності пропустити до громадськості, як розставити або змінити тематичні акценти. Оперуючи “топіками”, “темами”, “версіями” та використовуючи певні схеми відбору матеріалів, mass media віртуалізують реальність, пропонуючи аудиторії “псевдосвіт”, по багатьох параметрах неадекватний духовним, соціально-політичним та економічним реаліям”. (80)

Слід відмітити, що тематизація зачіпає не тільки вербально-понятійну, але й образно-емоційну сторону сприйняття дійсності. А.Моль писав: “...Більшість повідомлень в масовій пресі ґрунтується на впливі на почуття одержувачів, тобто, коли одержувача так би мовити, “зваблюють”, щоб переконати, і в той же час переконують, щоб “звабити”, тобто щоб примусити його діяти у відповідності з відповідною системою цінностей”. (81) Цей висновок про спокусу образів ЗМІ повторювався останніми роками безліч разів. Слід пригадати і “владу симулякрів” Ж.Дельоза, і “зникнення соціальної реальності” Ж.Бодрійяра, і філіппіки Дж.Манганеллі проти спокушання телебаченням всієї нації. (82)

Завдяки впливу соціальної системи інформаційна функція породжує свою протилежність – функцію маніпулятивну. Її призначення в тому, щоб примусити більшість пересічних громадян суспільства діяти у відповідності до потреб елітних груп. У маніпулятивній функції криється значний заряд насильства, адже члени масової аудиторії в цьому випадку не розглядаються як носії суверенної волі.

Арсенал маніпулятивних технологій, які використовуються сучасними ЗМІ, вельми широкий. Н.В.Костенко та С.О.Макеєв звернули увагу на адвертисмент, що як “...**залучення**, тобто конституювання простору – утверджується як щільна заселеність ідентичностями, кожна з яких не просто прагне стати центром, а й захопити простір цілком. Ідентичність в адвертисменті безмежно експансивна і претендує на розширення в масштабах глобального: “Ми обійшли весь світ у пошуках золота”, що однаковою мірою придатне і до торговельної, і до політичної марки. Потреби відштовхувати інших до обрїю немає, як у разі просування ідентичностей порожнім безмежним полем. Тому вона не потребує сторонньої легітимації”. (83) У серйозних суспільних питаннях така стратегія ЗМІ приховує значну небезпеку. На один з її аспектів звернула увагу Н.В.Костенко: “Механізми медіа-адвертисменту все інтенсивніше експлуатують іронію, додаючи політичній події та політичному імені статус гри або піддаючи їх сумніву”. (84) Все це – дисфункціональні явища, які роблять ЗМІ нездатними забезпечувати комунікативну дію та дискурс з важливих суспільних питань.

Світ медіа-адвертисменту даліанський, а не світ К.Маркса чи М.Вебера. В ньому увага поперемінно концентрується то на високих, то на низьких речах, але якоїсь структури при цьому не виникає. Адвертисмент (лат. ad-verto, verti – обертати, звертати, направляти, привертати і т. ін.) вихоплює об'єкти, звертає на них увагу аудиторії і знову залишає їх. Якщо підходити до цього процесу з мірками класичної раціональності, то невідворотним стає відчуття, що перед тобою прояви шизофренічної свідомості.

У найбільш чистому вигляді адвертисмент характерний для телевізійної реклами. В Росії компанія Gallup Media в 1999 р. провела опитування 8380 жителів 60 міст, які репрезентували генеральну сукупність у 53 млн. міських мешканців старших 16 років. Було з'ясовано, що 93% респондентів звертають увагу на рекламу, але 70% вона не подобається. Подобається вона лише 1.3% опитаних, а 28% проти неї нічого не мають. Проте нелюбов до реклами зовсім не означає її недовісті. 47% опитаних використовували її інформацію. Парадоксально, але серед 37 млн., що не люблять рекламу, 18 млн.

споживачів бульйонних кубиків Gallina Blanca, 15 млн. – порошку Tide, 13.6 млн. – засобу Fairy.

Коментуючи дані дослідження, психолог Олена Хейфіц так пояснила нелюбов до реклами: “Головна причина криється в тому, що сучасна реклама призначена не стільки для інформації, скільки для психологічної інвазії, тобто вторгнення в розум людини з метою підкорити її волю, нав’язати свій стереотип поведінки. А природа створила людський розум з первісним завданням – захистити своє “я” від стороннього грубого впливу”. (85) Але виявляється, що реклама ламає опір людської свідомості.

Подібне можна спостерігати і в політичній підсистемі. Проте тут використовуються й більш жорсткі маніпуляційні технології. Після президентських виборів 1999 р. громадськість України стоїть перед необхідністю визначитись щодо нейролінгвістичного програмування та еріксоніанського гіпнозу. Журналіст Сергій Нестеренко пише: “Мабуть у багатьох проситься з вуст запитання: а наскільки моральне застосування цих технологій? Не знаю. Можу тільки стверджувати, що ці технології в сотні раз ефективніші за традиційний PR. А це означає, що скільки про моральність не говори, їх будуть використовувати дедалі більше”. І далі цей автор робить висновок: “...Бій виграє не найморальніший, а найозброєніший і найсильніший.

Скальпель у руках лікаря – знаряддя спасіння, в руках злочинця – засіб убивства. Отож, замість дебатовати про моральність, краще подумати, як застосовувати психотехнології на благо країни”. (86)

Мені дебати про моральність в цьому випадку не здаються зайвими. Названі технології маніпулювання громадською думкою передбачають погляд на людину як на об’єкт пропагандистських впливів. Тим самим порушуються права людини на суверенність її волі. Отже, тут ми маємо справу з новими формами насильства, що використовуються елітними групами по відношенню до народних мас. Широке використання таких маніпулятивних технологій, які перетворюють ЗМІ в зброю масового ураження, є свідченням сучасної кризи демократії. Щоб демократія збереглася, треба психотехнології поставити під контроль громадськості.

Президентська кампанія 1999 р. показала що в нашому суспільстві досить ефективний вплив можуть здійснювати іміджі-симулякри, якщо вони підсилюють відповідні установки в свідомості населення. Зараз почали публікуватися одкровення московських іміджмейкерів, які працювали на передвиборчий штаб Л.Д.Кучми. Керівник групи політтехнологів, директор московської Школи виборчих технологій Дмитро Алексєєв говорить: “Був обраний лубочний типаж козака, вічно сонної людини з напівзаплющеними очима, що, проте, все бачить і тримає руку на пульсі”. (87)

Слід звернути увагу на те, що адвертисмент завжди поєднується з дивертисментом (лат. *di-vertō, verti* – розходитись, спрямовуватись в інший бік, відрізнятись, відноситись в інший бік; фр. *divertissement* – розвага), який заважає формуванню громадської думки з того чи іншого питання. Адже внаслідок тематизації увага людей концентрується на одних проблемах і відволікається від інших. Концентруючи увагу аудиторії на війні в сусідній країні, можна відволікати її увагу від непопулярних дій власної влади. Оголена красуня на останній сторінці газети чи журналу концентрує увагу на сексуальних проблемах і відволікає увагу від того, що відбувається з людською душею в умовах масованого тиску невідконтрольних людині суспільних сил.

Маніпулятивний вплив ЗМІ ніколи не може досягти стовідсоткового ефекту. Це пов'язано не тільки з протидією аудиторії. ЗМІ самознищилися б, якби перетворилися на абсолютних маніпуляторів людською свідомістю. Усвідомлення журналістами генотипових функцій ЗМІ примушує їх чинити опір зазіханням політичної та економічної еліт на абсолютний контроль над простором масової комунікації. Це веде до того, що ЗМІ не тільки формують суспільні опінії, але й виражають їх. Правда, треба погодитись з твердженням Н.В.Костенко, що між формуванням та вираженням суспільних опіній у ЗМІ може існувати значний функціональний дисбаланс. (88)

Вираження суспільних опіній чинить тиск на органи влади з метою прийняття відповідних рішень. Н.В.Костенко так описала цей процес:

“1) ЗМК (засоби масової комунікації – І.К.) наповнюють крупномасштабний дискурс каталогами цінностей, ідей та перспектив їх реалізації, пропонуючи скільки завгодно масовій аудиторії відібрати як першочергові деякі проблеми суспільного життя (когнітивний аспект);

2) ЗМК структурують аудиторію за групами опіній, трансформуючи відокремлених індивідів в організовану громадськість і сприяючи перетворенню в суспільну силу, в фактор впливу на суспільні процеси. При цьому в текстах масової комунікації символічним образом відтворюється соціальна структура (соціальний аспект);

3) преса й телебачення здійснюють відстеження процесу прийняття рішень владними структурами, чинячи певний морально-правовий вплив шляхом публічного оцінювання їхньої діяльності (контролюючий аспект)”.(89)

Маніпулятивна функція ЗМІ свідчить про те, що вони є однією з зон підвищеного семіозису в сучасному суспільстві. Тут утворюються нові знаки й нові системи знаків. До того ж ЗМІ змінюють семіотичні процеси, які відбуваються в інших суспільних інститутах. Наприклад, продукти знакових процесів, що відбувалися в субкультурах, можуть підніматися на рівень загальної культури. Так сталося в останні десятиліття з знаковою реальністю світу карних злочинців. Такі російські слова як “безпредел”, “отморозок”, “разборка”, “опущенный” і т. ін. багато в чому завдяки ЗМІ стали загальним здобутком. До цього ЗМІ сприяли насиченню спільного словника фізико-математичними термінами. “Інтеграція”, “диференціація”, “дифузія”, “інтерференція” – тільки перші приклади в цьому ряду. Через розповсюдження субкультурних термінів ЗМІ здійснюють символічне конструювання соціального простору, в якому закріплюється культурна домінація відповідної суспільної групи. (90) Зміни семіотичної моделі світу відповідають змінам у культурному домінуванні, які в свою чергу відображають зміни в соціальній структурі суспільства.

Зміни семіотичного характеру знаходять свій відбиток у мовних стилях та стилях поведінки. ЗМІ безпосередньо сприяють формуванню нових мовних стилів. (91) Диференціація мовних стилів закріплює диференціацію аудиторій різних ЗМІ. В свою чергу мовні стилі є засобом легалізації відповідних стилів поведінки. Так, скажімо, в другій половині 80-х років ХХ ст. ЗМІ Радянського Союзу легалізували мовні стилі, пов'язані з підприємницькою діяльністю. Це в свою чергу сприяло консолідації підприємницької течії, що на той час вже склалася в радянському суспільстві. Мовні стилі, де прийнято відверто акцентувати увагу на своїх приватних інтересах, протиставляти їх інтересам інших, легалізували підприємницький стиль поведінки, який у той час складався в нашій країні.

Семіотичні функції ЗМІ дозволяють ширше поставити питання про їх загальнокультурні функції. Соціологи вже давно звернули увагу на те, що результати професійного духовного виробництва до широкого загалу доходять через ЗМІ. Вражаючі приклади наводить А.Моль. За його даними до 40% інформації про культурні новації вчені отримують через масову пресу та науково-популярні журнали. ЗМІ здійснюють відбір творів мистецтва чи наукових праць, про які вони повідомляють. Тому половина всіх музичних творів, які відомі пересічному західноєвропейцю, належать 14 композиторам, а три чверті – 35 композиторам. (92)

Можна сказати, що ЗМІ, з одного боку ущільнюють культурний простір, а з іншого боку, його уніфікують. Суспільні наслідки цих культурних процесів неможливо оцінити однозначно. З одного боку це працює на консолідацію нації. Так ЗМІ виконують інтегративну функцію в суспільстві. Але визнання цієї функції вимагає деяких застережень. Вона проявляється тільки в певних умовах. Наприклад, З.Бжезинський вважає, що в сучасному Китаї поєднання сучасних ЗМІ і масового націоналізму є перепорою на шляху дезінтеграції. (93) В іншому ж місці він пише про молодь країни “третього світу”: “Сучасні засоби зв'язку збільшують розрив між ними та традиційною владою і в той же час все в більшій мірі формують у їх свідомості почуття пануючої в світі несправедливості, що викликає у них обурення, і тому вони найбільш схильні до ідей екстремізму й легко поповнюють лави екстремістів”. (94) Отже, в цьому випадку ЗМІ можуть виконувати дезінтеграційну функцію в суспільстві.

На соціологічній амбівалентності ЗМІ треба наголосити особливо. Адже вона проявляється у всіх їх функціях. Для них характерні діалектичні відносини, переходи в свою протилежність. Ця обставина поки що недостатньо враховується при вивченні проблеми, що розглядається.

ЗМІ виступають не тільки інтегратором культурного простору тієї чи іншої країни. Вони – єдиний масовий інтегратор сучасної культури. А.Моль писав так: “...Вони фактично **контролюють** всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи з загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, позбавляють цінності іншу, поляризуючи таким чином все поле культури”. (95)

Наслідком цієї інтеграційної діяльності ЗМІ стало формування культури індивіда, відмінної від класичної. А.Моль назвав її “мозаїчною”. “Екран знань” у цій культурі подібний до повсті. “Ми будемо називати цю культуру “мозаїчною”, тому що вона є за своєю суттю випадковою, що складена з безлічі фрагментів, що прилягають один до одного, але не утворюють конструкцій, де немає точок відліку, немає жодного справді загального поняття, проте багато понять, які мають велику вагомість (опорні ідеї, ключові слова тощо)”. (96)

Мозаїчна культура – це не просто стан, що виник. Скоріше, це процес, що самовідтворюється. Адже саме завдяки діяльності ЗМІ зараз замикаються культурні цикли. Суть їх у тому, що нові ідеї засвоюються суспільством і стають матеріалом для подальшої творчості. А.Моль, який розробив концепцію сучасних культурних циклів, характеризував їх так: “...Наш цикл замикається в той момент, коли творець сам занурюється в культурне середовище, в створенні якого він сам бере участь”. (97)

А це означає, що цикли культури в умовах панування ЗМІ все більше відтворюють мозаїчність. Тобто в самому функціонуванні ЗМІ закладена перспектива самозаперечення

масової комунікації. В наш час, з переходом до постіндустріального суспільства, ця перспектива почала реалізовуватися.

Отже, на ЗМІ треба дивитися як на явище історичне. Це дозволить виділити декілька типів систем засобів масової інформації, які змінювалися протягом історії індустріального суспільства. Для соціологів, які вивчають масову комунікацію, це завдання аналогічне тому, яке вже виконали соціологи політики. Маю на увазі вчення про партійні системи як сукупність відносин між легально діючими партіями. (98)

На сучасному рівні знань можна за різними критеріями створити декілька різних типологій систем ЗМІ. Першу можна побудувати, відштовхуючись від наявних каналів розповсюдження масової інформації. В цьому випадку ми отримаємо таку картину: 1) система друкованих засобів інформації; 2) поєднання друкованих ЗМІ та кіно; 3) поєднання друкованих ЗМІ, кіно та радіо; 4) поєднання друкованих ЗМІ, кіно, радіо телебачення та нових аудіовізуальних засобів. Цей ряд свідчить, що наступна система завжди складніша ніж попередня. В кожній системі по-іншому розподіляються ролі між різними ЗМІ. Так, якщо в третій системі радіо було джерелом найбільш оперативної інформації, то в межах сучасної (п'ятої) системи лідером є телебачення, а радіо стало додатковим джерелом інформації для більшості населення.

Іншим критерієм, за яким можна типологізувати системи ЗМІ, може бути їх взаємодія з економічною та політичною підсистемами суспільства. На цей критерій вже звертав увагу А.Моль, але тільки стосовно газет: "...Найбільші газети спочатку створювалися як прибуткові підприємства, потім якийсь час функції газет поєднувалися з ідеєю влади, тепер же їх функції радше належать до сфер споживання матеріальних благ, організації дозвілля, до сфер обслуговування, тобто до функцій третинного сектора за класичною схемою Фурастьє". (99) Мабуть є сенс у тому, щоб ці три етапи вважати релевантними відносно систем ЗМІ, а не тільки газет. У такому випадку перший етап за А.Модем зійдеться з першою та другою системами в попередній типології, другий – з третьою, третій – з четвертою та п'ятою.

У нашій країні велике значення має аналіз того типу системи ЗМІ, де вони були перетворені в додатки владних інститутів. Свого часу він був теоретично обґрунтований В.І.Леніним у статті "Партійна організація та партійна література" (1905 р.). Вождь більшовиків виходив з того, що незалежність преси в буржуазному суспільстві є лицемірство. "Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. Свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована (або така, що лицемірно маскується) залежність від грошового мішка, від підкупу, від утримання". (100)

В.І.Ленін прокламував необхідність свободи преси; "Вийшовши з полону кріпосної цензури, ми не хочемо йти і не підемо в полон буржуазно-гендлярських літературних відносин. Ми хочемо створити і ми створимо вільну пресу не в поліцейському тільки значенні, але також і в значенні свободи від капіталу, свободи від кар'єризму; мало того: також і в значенні свободи від буржуазно-анархічного індивідуалізму". (101) Цієї абсолютної свободи парадоксальним чином планувалося досягти за рахунок підпорядкування видавничої справи партіям. "Газети повинні стати органами різних партійних організацій. Літератори повинні ввійти неодмінно в партійні організації". (102)

В умовах партійного плюралізму така система ЗМІ неможлива. Адже далеко не всі читачі стануть членами партій. Отже, їх не може задовольняти суто партійне висвітлення подій та проблем.

Але в умовах однопартійності ленінські ідеї стали однією з підвалин тоталітарного державного устрою. В СРСР для виконання перш за все функцій ідеологічної маніпуляції народними масами була вибудована струнка система ЗМІ. Вона була єдиною й ієрархічно упорядкованою. В цій системі начебто було реалізовано неоплатонічне вчення про еманацию, коли кожен крок від центру був і кроком якісної деградації. Тільки всесоюзні мас-медіа обслуговували всю державу. Республіканські, обласні, міські і районні ЗМІ зобов'язані були займатися виключно проблемами відповідного місцевого рівня. (103)

Без сумніву, радянську систему ЗМІ не треба спрощувати. В неї також були влаштовані елементи, які були полем не прямого ідеологічного тиску, а полем творчості, полем певного суспільного дискурсу. Тут можна вказати на журнал “Новый мир” та на “Литературную газету”. (104) Але всі вони концентрувалися винятково в Москві.

Що ж стосується регіональних ЗМІ, то вони перебували під таким контролем партійних органів, що в принципі не могли стати ареною вільного дискурсу з серйозних питань суспільного життя. Цю реальність чудово зобразив у своєму романі “Горячий экран” луганський письменник Г.С.Довнар. Його свідчення особливо цінні, адже він 25 років пропрацював на Луганському телебаченні. Наведу два епізоди з твору. Перший стосується самого початку роботи телебачення в нашій області. Зайве говорити, що рішення про це приймалося на найвищому партійному та державному рівні, що підбором кадрів займався безпосередньо обком партії. А передачі Луганського телебачення все ж вчасно не починалися. Ось телефонний діалог між головою республіканського комітету з радіомовлення і телебачення та редактором телебачення в Луганську:

“ – Слухаю вас, Андрію Михайловичу! – аж ніби зрадів Скаченко. – Розповідайте, як ідуть передачі. Чому ж Пригода чи Солодов не подзвонили після перших виходів в ефір?

– Справа в тому, Миколо Дмитровичу, що перших виходів ще не було...

– Як не було?! Чому? – вкрай здивовано запитав голова Державного комітету. – Техніка підводить?

– Ні, техніка давно готова, і телецентр, навпаки, вимагає роботи в ефір.

– Що ж, у такому разі, заважає?

– Кругова перестраховка; по всіх інстанціях узгоджуються кандидатури виступаючих, дикторський текст, програма...

– Які виступаючі, для чого?

– З приводу початку передач...

– Мітинг в ефірі готуєте?

– Схоже на те...” (105)

Другий епізод показує як легко партійне керівництво обласного рівня могло поламати долю здібного журналіста, навіть цілого творчого колективу.

“Телефон дзенькнув так, що Добровольський аж здригнувся від несподіванки.

– Слухаю.

– Нечипуренко... важко дихнув у трубку секретар обкому. “Ходив доповідати першому, – блискавицею майнуло в голові директора студії, – а тоді бігом біг до телефону. Отже, не з добром”.

– Так от, товариші служителі дев'ятої музи, кіна, як мовиться, не буде. Виставу не показувати.

– Тобто як?... жахнувся Добровольський.

– А так: відставити.

– Через десять хвилин – ефір. Вистава записується з екрана. На всю Україну!

– Замініть фільмом з резерву.

– Це неможливо, Юрію Гнатовичу! – весь затремтів і закричав Андрій Михайлович. – Це неймовірно! Це жахливо! Ми давали попереднє оголошення! Глядачі чекають... Ми вклали стільки сил, коштів, артисти працювали ночами! Юрію Гнатовичу!..

– Вам сказано – виконуйте! – і собі закричав Нечипоренко. – Інакше завтра покладете партійний квиток!” (106)

Іронія історії полягає в тому, що саме система ЗМІ, яка була збудована в СРСР, послужила однією з вагомих причин стрімкого руйнування соціалізму. Адже ця система повинна була чинити тотальний ідеологічний тиск. Під час перебудовчої гласності вона почала з тією ж інтенсивністю передавати руйнівні для радянської системи ідеї. Це привело до швидких змін громадської свідомості. За даними московських соціологів Л.Д.Гудкова і Б.В.Дубіна ще в лютому 1989 р. більшість опитаних висловлювалися “за соціалістичний шлях розвитку СРСР”. Але в травні 1991 р. вже 56% респондентів вважали, що “комунізм не приніс Росії нічого, крім злиднів, черг, масових репресій”. За цей час частка людей, які вважали, що “ми можемо служити іншим країнам лише негативним прикладом” зросла з 7% до 57%. (107)

Становлення нової системи ЗМІ в Україні потребувало подолання “інформаційної неповноцінності”. Про нюанси цього процесу в Донбасі я скажу дещо пізніше. Зараз же зверну увагу на деякі загальні проблеми.

Становлення в Україні капіталістичних відносин не було радикальним розривом з радянським соціалізмом. Радше відбувся перехід останнього в “своє інше” – мультимедійний капіталізм. Для цієї моделі капіталізму характерною є нерозривність влади і власності, їх взаємна конвертація. Отже, економічна еліта й бюрократичний апарат існують в симбіозі. ЗМІ теж є елементом цієї системи. Вони практично повністю підконтрольні тим чи іншим елітним групам. Це добре продемонстрували президентські вибори 1999 р. (108)

Завдяки цьому ієрархія в інформаційному просторі України відтворює ієрархію в політичному просторі. У нас так і не виникли загальнонаціональні ЗМІ, які мали б редакцію не в Києві. Хоча спроби й були. Але на цей момент конфігурація системи ЗМІ в Україні відповідає конфігурації відносин між елітними групами.

Проте не тільки конкуренція між елітними групами заважає в Україні відтворити радянську модель системи ЗМІ. Справа в тому, що наша країна потрапляє в сферу дії загальносвітових інформаційних тенденцій. Вони полягають у тому що, як висловився Е.Тоффлер, формуються “демасифіковані засоби масової інформації”. (109) Це проявляється в тому, що ЗМІ стають надзвичайно різноманітними, орієнтованими на вузькі групи населення. Через них неможливо одночасно вплинути на всю країну. Американський дослідник писав: “Демасифіковані засоби інформації демасифікують і нашу свідомість. Під час Другої хвилі постійна накачка стандартизованого образного ряду призвела до того, що критики називають “масовою свідомістю”. Сьогодні вже не маси людей отримують одну й ту ж інформацію, а невеликі групи населення обмінюються створеними ними самими образами” (110)

Правда, цей обмін образами не слід дуже ідеалізувати. Час, що минув після написання “Третьої хвилі” показав, що демасифікація інформаційних обмінів, виведення їх з під контролю держави зовсім не тотожне їх гуманізації. В пресі повідомлялося, що “кожен п'ятий відвідувач Інтернету “клікає” у пошукових машинах слово “секс”. У мережі висить 45000 еротичних та порнографічних сторінок. Річний обіг інтернетівських послуг сягає 5.5 млрд. марок”. (111) Це ще один виклик демократії, який вимагає нових форм відповідальності за громадську поведінку в інформаційному просторі.

За нинішнього стану системи ЗМІ в Україні регіональні дискурси про ідентичність відповідної спільноти можливі лише, якщо вони будуть санкціоновані регіональними елітними групами. Поки що це мало ймовірно. Скоріше, навпаки, традиційні ЗМІ поки що будуть закріплювати ієрархічну систему ідентитетів, де домінувати буде загальнонаціональна ідентичність.

При збереженні демократичного розвитку нашою країною буде відбуватися й демасифікація інформаційних засобів. Це може створити умови для виникнення інтенсивних регіональних дискурсів, які будуть спрямовані на перегляд системи ідентитетів. Це може надати можливість регіональній інтелігенції заявити про себе як про групу, яка уміє формувати громадську думку незалежно від економічних та політичних еліт. До речі, це зовсім не означає, що тоді в Україні запанує суцільний сепаратизм. Можливо, навпаки, саме так і буде досягнуто справжній міжрегіональний консенсус. Це лише одне з припущень про майбутнє. А поки що звернімося до тієї реальності, яка характерна для сучасної Луганщини.

3.2.2. Орієнтації населення в полі масової комунікації Луганщини

Для мети нашого аналізу доцільно розглядати Луганщину як певний соціальний простір. Його сутність у взаємній координації, а отже у взаємовизначенні всієї сукупності соціальних суб'єктів. Як писав П.О.Сорокін “...визначити становище людини або якогось соціального явища в соціальному просторі означає визначити її (його) відношення до інших людей та до інших соціальних явищ, що прийняті за такі “точки відліку””. (112)

У межах соціального простору існує декілька полів, про що я вже писав. Вони оформляють простір, створюючи можливості для дії певних соціальних сил. Власне, про поле в соціумі можна вести мову тоді, коли склалися інституціональні засоби розповсюдження на весь соціальний організм або на його відносно автономну частину якихось впливів. Так, про поле масової комунікації можна говорити як про систему ЗМІ, що діють в тій чи іншій країні або в тому чи іншому регіоні.

Поле масової комунікації можливе лише у тому випадку, коли ЗМІ мають свою аудиторію. Відносини між ЗМІ та аудиторією можна описати за допомогою термінів “пропозиція” і “попит”. Останні характеристики дуже рухливі. Їх співвідношення в конкретний момент часу можна назвати ситуацією, що склалася в полі масової комунікації.

Використання поняття ситуації зовсім не передбачає повну релятивізацію поняття поля масової комунікації. Хоча зміни тут відбуваються щоденно, але про ситуацію можна говорити як про якісний стан масової комунікації, коли протягом певного періоду часу діючи ЗМІ дотримуються однієї й тієї ж стратегії і пропорції між аудиторіями різних ЗМІ зберігаються.

Аудиторія неможлива без орієнтації певної сукупності людей на певні ЗМІ з метою задоволення своїх потреб. Мотивом орієнтації також завжди виступає відповідність ціннісної позиції ЗМІ та ціннісних уявлень індивіда. (113) Завдяки цим механізмам у людей формується готовність читати ті чи інші газети, слухати передачі тих чи інших радіостанцій, дивитися передачі тих чи інших телеканалів. Але ця готовність перетворюється в реальний попит при наявності у споживачів масових інформаційних продуктів необхідних коштів.

На Луганщині інформаційний простір формувался не тільки місцевими ЗМІ. До 1991 р. найбільш впливовими в нашому регіоні були всесоюзні ЗМІ, які переважно мали редакції в Москві. Слідом за ними за рівнем популярності йшли обласні, міські та районні медіа, а вже потім – загальноукраїнські. Такий стан зберігався до початку 1993 р. У структурі передплати на перше півріччя цього року 48.7% становили російські (переважно московські) видання, 20.5% – міські й районні газети, 15.7% – обласні газети, 14.7% – загальноукраїнські часописи. (114)

Якісний злам у полі масової комунікації на Луганщині відбувся протягом 1993-1994 рр. У цей час різко впав вплив російських друкованих видань, але зберігся вплив московських телеканалів.

Наслідки цього зламу добре видно за результатами передплати на 1997 р. Тоді на 30.11.1996 р. в цілому по області було передплачено 234824 періодичних видань. З цього числа газети України становили 23.6%, журнали України – 8.9%, газети СНД – 2.1%, журнали СНД – 2.7%, обласні газети – 26.7%, міські та районні газети – 35.4%. Отже, з передплачених видань 62.1% виходили в Луганській області, 32.5% мали загальноукраїнський характер, а 4.8% були переважно московськими виданнями. (115) Хоча передплата не відображає всього обсягу розповсюдження періодичних видань, але її пропорції досить промовисті.

Разом з тим, зміни в полі масової комунікації Луганщини не обмежувалися тільки перерозподілом пропорцій інформаційних впливів між московськими, київськими та місцевими медіа. За першу половину 1990-х років відбулося стрімке зменшення передплати на періодичні видання. Якщо на 1.01.1990 р. в нашій області було передплачено 6198.9 тис. примірників періодичних видань, то на 1.01.1991 р. – 2855.9 тис., що становить 62.2% від рівня попереднього року. Наступний 1992 р. зберіг цей рівень (було передплачено 3856.8 тис. примірників, що становить 100.02% по відношенню до попереднього року). Але подальше падіння було просто катастрофічним: перше півріччя 1993 р. – 2048.1 тис. прим., друге півріччя – 1082.9 тис. прим.; перше півріччя 1994 р. – 731.4 тис. прим., друге півріччя 1994 р. – 402.8 тис. прим. Отже, якщо зіставити

друге півріччя 1994 р. з початком 1990 р., то рівень передплати цього періоду 1994 р. до рівня передплати 1990 р. становив лише 6.5%.

До змін на ринку преси, що сталися протягом 90-х років, слід також віднести його сегментацію та прогресуюче подрібнення. Наведу деякі дані, які стосуються саме місцевої преси. Станом на 1 березня 1994 р. в Луганській області було зареєстровано 117 періодичних видань: 115 газет (виходило 111) та 2 журнали (виходив 1). До 1.05.1996 р. загальна кількість зареєстрованих видань зросла до 190, а на 1.06.1996 р. – до 218. Станом на 1 грудня 1997 р. в області вже було зареєстровано 252 періодичних видання.

За даними Комітету інформації Луганської обласної адміністрації за період з 1996 р. по 1999 р. в області було зареєстровано 151 нове періодичне видання, але на інформаційному ринку на цей час залишилося тільки 50 з їх числа. Виживали ті, засновники яких могли довгий час здійснювати дотування видань. В цілому станом на 25.11.1999 р. у Луганській області було зареєстровано 255 періодичних видань, з яких регулярно виходили лише 163.

Цікаві дані для характеристики поля масової комунікації Луганської області дає порівняння різних груп газет, що виходять у нашому регіоні. Представляю їх у табличній формі.

Таблиця 57

Преса Луганської області: структурні пропорції

№	Характеристики видань	Стан на 25 грудня 1998 р.	Стан на 1 грудня 1999 р.
1.	Разовий тираж обласних газет	151763	133038
2.	Кількість примірників обласних видань на 1 тис. чол. населення області	55	49
3.	Питома вага обласних газет у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	14.23	11.5
4.	Разовий тираж міських та районних державних видань	142880	235697
5.	Кількість міських та районних державних видань на 1 тис. чол. населення в області	53	104
6.	Питома вага міських та районних державних видань у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	13.4	20.3
7.	Разовий тираж недержавних газет, що виходять у містах та районах	771600	789112
8.	Кількість недержавних газет	282	291

	на 1 тис. населення області		
9.	Питома вага недержавних видань у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	72.37	68.2

Ця таблиця свідчить про те, що найбільший вплив на свою аудиторію можуть здійснювати газети самого низового рівня, що виходять в містах та районах. Отже, ці видання займають зараз унікальне становище на газетному ринку.

Оскільки в подальшому мені доведеться говорити про найбільш впливові газети області, то наведу дані про їх накладі станом на кінець 1998 р. та 1999 р.: “Луганская правда” – 25000 прим. і 19600 прим.; “Наша газета” – 17000 прим і 16055 прим.; “Экспресс-клуб” – 60753 прим. і 58000 прим.; “Голос Донбасса” – 12000 прим. і 15183 прим. На початку 90-х років ці газети пережили злет накладів (“Луганская правда” на кінець 1995 р. мала близько 68 тис. прим.; “Наша газета” тільки за передплатою на початку 1994 р. мала 77213 прим., а в кінці 1995 р. загальний її тираж становив 58240 прим.; “Голос Донбасса” на кінець 1995 р. мала наклад близько 20 тис. прим.; “Жизнь Луганска” в цей період виходила накладом 36170 прим.). Зараз же загальнообласні суспільно-політичні газети втратили значну частину своїх читачів. Лідером стала газета “Экспресс-клуб”, яка друкує перш за все рекламу та оголошення. Зберегли в цілому своє становище “Жизнь Луганска”, яка є міською газетою обласного центру, та “Голос Донбасса”, що фактично є галузевою газетою вугільників.

Слід звернути увагу на те, що більшість зареєстрованих у Луганській області друкованих періодичних видань виступали речниками своїх засновників, а не незалежними суб'єктами інформаційних процесів. Наведу дані станом на 1.12.1997 р. про категорії засновників зареєстрованих у Луганській області видань: 1) ради народних депутатів – 32 видання; 2) державні адміністрації – 3; 3) інші державні органи – 8; 4) державні установи – 9; 5) промислові підприємства, засновані на державній власності – 23; 6) державні видавництва – 81; 7) державні наукові установи та навчальні заклади – 8; 8) комерційні структури – 28; 9) профспілки – 7; 10) творчі спілки – 12; 11) політичні партії – 10; 12) громадські організації та рухи – 20; 13) релігійні об'єднання – 7; 14) трудові колективи підприємств, організацій та установ – 89; 15) редакції ЗМІ або їх трудові колективи – 40; 16) громадяни України – 32.

На цей час ці пропорції не змінилися. До того ж слід враховувати, що реально виходять переважно видання, засновниками яких є державні органи, органи місцевого самоврядування, або потужні економічні структури. Отже, підбиваючи підсумки розвитку преси Луганщини протягом 90-х років можна говорити не про становлення її незалежності, а радше про урізноманітнення форм залежності. Мабуть, це пов'язано з диференціацією місцевих елітних груп, які через засновані ними ЗМІ представляють у публічній сфері свої інтереси.

Значні зміни відбулися протягом цих років у середовищі електронних ЗМІ. У всіх значних містах області з'явилися свої телерадіокомпанії. Наприклад, у Луганську це телекомпанія “Ефір – 1” та об'єднання “Луганське кабельне телебачення”, в Лисичанську – товариство “Резерв”, у Красному Лучі – телерадіомовна компанія “Луч”, в Антрациті – телекомпанія “Антел”, в Сіверськодонецьку – телерадіокомпанія “СТВ” та ін. Завдяки розповсюдженню кабельних мереж телеглядачами стали доступні й ті канали, чий передачі держава

припинила транслявати. В області завдяки цьому виникли відносно незалежні одна від одної зони телемовлення.

Зміни в радіомовленні пов'язані перш за все з початком роботи FM – радіостанцій. Їх кількість в області постійно збільшується.

Всі ці новації пов'язані з підприємницькою діяльністю в сфері мас-медіа. Оскільки ж наше підприємництво дуже залежне від державних структур, то можна стверджувати, що всі нові електронні ЗМІ теж так чи інакше пов'язані з певними елітними групами.

Разом з окресленими змінами відбувалися й зміни орієнтацій населення в полі масової комунікації Луганщини.

У ході дослідження 1992 р. з'ясовувалося ставлення населення області до різних телеканалів, радіостанцій та газет. Респонденти повинні були визначитися щодо того, якому телеканалу вони віддають перевагу, а також за 5-бальною шкалою оцінити роботу різних телеканалів. Узагальнені дані були отримані такі.

Таблиця 58

Оцінка привабливості московських та київських телеканалів.

(В %) (1992 р.)

Ранг	Телеканали	Віддаю перевагу	Оцінки					
			№=968	“5”	“4”	“3”	“2”	“1”
1.	“Останкино”	71	38	48	10	1	1	3
2.	РТР “Россия”	6	15	44	18	3	1	19
3.	УТ – 1	5	9	33	26	11	4	18
4.	УТ – 2	1	7	27	27	10	5	26

Крім московських та київських телеканалів в анкету були включені харківський “Тоніс”, луганський “Ефір – 1” та Луганське обласне телебачення. “Тонісу” та “Ефіру – 1” віддавали перевагу по 3% опитаних, Луганському обласному телебаченню – 2% респондентів. Ще 9% з відповіддю про те, якому телеканалу вони віддають перевагу, не визначилися.

Пріоритети слухачів у радіоефірі розподілилися так: “Маяк” – 37%, перша програма Українського радіо – 15%, “Промінь” – 7%, “Бі-бі-сі” – 1%, “Голос Америки” – 2%. Що стосується передач Луганського обласного радіо, то їх щоденно слухали 22% наших респондентів, слухали час від часу – 42%, а ніколи не слухали – 26%.

Індикаторами, що свідчать про орієнтації на газетному ринку, в опитуванні у вересні 1992 р. були обрані наміри передплатити чи купувати відповідне видання. Отримані дані представлю у вигляді трьох таблиць.

Таблиця 59

Наміри щодо передплати місцевих газет на 1993 р.
(В %. №=968)

№	Назви видань	Бажали передплатити	Бажали купувати в роздріб	Важко відповісти
1	Районна (міська) газета	41	11	48
2	Луганская правда	31	18	51
3	Наша газета	18	15	67
4	Жизнь Луганска	11	17	72
5	Молодежная газета	8	14	78
6	Субботний калейдоскоп	5	16	79
7	Пульс	2	9	89
8	Культура Донбасса	1	7	92
9	Выбор	0	5	95
10	Донецкий кряж	1	3	96

Таблиця 60

Наміри щодо передплати всеукраїнських газет на 1993 р.
(В %. №=968)

Ранг	Назви видань	Бажали передплатити	Бажали купувати в роздріб	Важко відповісти
1.	Независимость	5	7	88
2.	Голос України	4	7	89
3.	Сільські вісті	4	6	90
4.	Правда Украины	4	6	90
5.	Молодь України	2	5	93
6.	Літературна Україна	2	4	94
7.	Самостійна Україна	1	5	94
8.	Демократична Україна	1	4	95

9.	Товариш	1	3	96
10.	Республіка	0	4	96
11.	Народна газета	0	4	96

Таблиця 61

Наміри щодо передплати московських газет на 1993 р.

(В %. №=968)

Ранг	Назви видань	Бажали передплатити	Бажали купувати в роздріб	Важко відповісти
1	Аргументы и факты	47	10	43
2	Комсомольская правда	26	16	58
3	Труд	24	14	62
4	Известия	10	12	78
5	Сельская жизнь	10	9	81
6	Правда	7	12	81
7	Литературная газета	6	9	85
8	Московские новости	4	10	86
9	Российская газета	1	5	94

Ці наміри, висловлені у вересні 1992 р., добре підтвердилися в ході передплати газет на 1993 р. Дані про це я вже наводив.

Звертає на себе увагу інертність поведінки мешканців Луганщини на газетному ринку. Через рік після набуття Україною незалежності у нас московські газети залишилися найпопулярнішими. При цьому тенденції ставлення до російської преси були близькими до тих, що зафіксували в той час московські соціологи Л.Д.Гудков та Б.В.Дубін: “Зростання припинилося у всіх журналів і газет, окрім тих, що стали аморфними за своєю спрямованістю (“Аргументов и фактов”, “Комсомольской правды”) і які підтягували масові верстви до більш освічених, але які практично не забезпечували раціоналізацію того, що відбувалося, скоріше тиражуючи готові кліше та символи”. (116)

З цього факту можна зробити висновок, що передплата газети пов'язана не просто з ситуаційними обставинами, а з певними соціальними установками і сама є установкою. Тому, будучи моментом людської ідентичності, вони й не можуть змінюватися миттєво, слідуючи за політичними змінами.

В умовах економічної кризи, що в цей час стрімко поглиблювалася, більшість людей вже не мали змоги передплачувати декілька періодичних видань. Опинившись у ситуації

вибору, вони частіше за все обирали місцеві газети. Це було пов'язано з їх унікальним місцем у полі масової інформації. Адже жодне інше видання не давало необхідної місцевої інформації. Але газети з цього часу вже не забезпечували єдність поля масової комунікації ні в СНД, ні в Україні, ні навіть у Луганській області. Єдиним справжнім інтегратором цього поля стало телебачення.

Для характеристики подальшої еволюції газетного ринку Луганської області наведу дані, отримані в ході загальнообласного опитування (№=962) в червні 1994 р.

Таблиця 62

Розподіл відповідей на запитання “Які газети цього року Ви передплатуєте, а які регулярно купуєте?” (В %)

№	Назви газет	Передплатую	Регулярно купую
1.	Наша газета	11.9	12.7
2.	Луганская правда	11	9.1
3.	Жизнь Луганска	4.9	13.1
4.	Міська (районна) газета	25.4	7.3
5.	Голос Донбасса	0.9	1.5
6.	Взгляд	0.2	1.2
7.	Донецкий кряж	0.4	0.3
8.	Голос України	1.5	2.1
9.	Демократична Україна	0	0.1
10.	Киевские ведомости	0.6	2.3
11.	Киевские новости	0.2	1.0
12.	Літературна Україна	0.1	0.1
13.	Народна газета	0.2	0.1
14.	Наша республіка	0.3	0.3
15.	Независимость	0.3	0.6
16.	Пост-Поступ	0.1	0.5
17.	Правда Украины	0.4	0.5

18.	Рабочая газета	0.6	0.4
19.	Новости	0	0.1
20.	Республика	0	0.1
21.	Самостійна Україна	0.2	0.1
22.	Сільські вісті	0.3	0.2
23.	Товариш	0.2	0
24.	Україна молода	0	0
25.	Урядовий кур'єр	0.7	0.3
26.	Аргументы и факты	8.8	5.6
27.	Известия	0.8	1.6
28.	Московские новости	0	0.6
29.	Независимая газета	0.3	0.8
30.	Правда	0.8	0.5
31.	Комсомольская правда	5.9	3.2
32.	Труд	1.8	1.9
33.	Інші українські газети	1.1	1.9
34.	Інші російські газети	0.9	2.6

Це опитування проводилось перед виборами Президента України, голів та депутатів місцевих рад. Така ситуація давала можливість відстежити роль різних каналів масової комунікації в суспільному передвиборчому дискурсі, а отже створити уявлення про їх впливовість у нашому регіоні.

Таблиця 63

Розподіл відповідей на запитання “З яких джерел Ви найбільше дізнаєтесь про майбутні вибори Президента України та обласних органів влади?”
(Можна обирати до 3-х позицій)

(В %) (№=962)

№	Джерела інформації	Вибори	Вибори до
---	--------------------	--------	-----------

		Президента України	обласних органів влади
1.	Українське телебачення	63.5	24.9
2.	Обласне телебачення	33.9	52.9
3.	Міське (районне) телебачення	6.3	8.8
4.	Всеукраїнські газети	13.6	3.0
5.	Обласні газети	17.9	25.2
6.	Міські (районні) газети	10.9	16.0
7.	Українське радіо	23.2	10.1
8.	Обласне радіо	12.4	24.7
9.	Міське (районне) радіо	3.2	6.3
10.	Розмови з рідними, друзями, знайомими	28.2	28.8

Отже, найважливіший суспільний дискурс здійснювався перш за все завдяки електронним ЗМІ та безпосередньому спілкуванню між людьми. Навряд чи це сприяло підвищенню рівня його раціональності.

Разом з тим, саме переструктурування аудиторії телебачення свідчило про становлення самостійного інформаційного простору України.

Що ж стосується аудиторій газет, то вони стали невеликими і розпорошеними. Через це більшість газет не могли виступати каналами масового впливу на суспільну свідомість. Скоріше через них елітні групи могли в публічній сфері обмінюватися інформаційними сигналами.

Корисно порівняти дані, отримані в передвиборній ситуації 1994 р., з даними 1998 р., коли відбувалися вибори до Верховної Ради України. У 1998 р. інформаційна ситуація вивчалася в містах Луганськ (початок березня), Красний Луч (кінець лютого) та Перевальському районі (кінець лютого – початок березня). В перелік були включені місцеві ЗМІ. Респонденти могли обирати декілька відповідей.

Таблиця 64

Розподіл відповідей на запитання
 “З яких інформаційних джерел Ви найбільше дізнаєтесь про хід передвиборчої боротьби у Вашому виборчому окрузі?”
 (В %)

№	Інформаційні джерела	м. Луганськ №=422	м. Красний Луч №=395	Перевальський район №=396

1.	Обласне телебачення	52.1	35.4	61.9
2.	Обласне радіо	14.2	8.1	5.3
3.	“Наша газета”	6.2	3.0	11.6
4.	“Луганская правда”	8.5	2.5	7.8
5.	“Голос Донбасса”	2.8	3.0	6.8
6.	Безпосередні розмови з людьми	38.6	36.7	38.1
7.	Газета “Ветеран”	12.3	-	-
8.	Газета “Ракурс”	5.0	-	-
9.	Газета “XXI век”	5.0	-	-
10.	Газета “Жизнь Луганска”	19.7	-	-
11.	Луганське кабельне телебачення	7.7	-	-
12.	Телекомпанія “Ефір – 1”	5.9	-	-
13.	Газета “Красный Луч”	-	46.8	-
14.	Газета “Пресс-шанс”	-	39.5	-
15.	Газета “Пятница”	-	7.1	-
16.	Газета “Народная трибуна”	-	-	10.4
17.	Інші джерела	5.0	-	-

Отже, місцевий суспільний дискурс забезпечується перш за все телебаченням, безпосереднім спілкуванням між людьми, обласними, міськими та районними газетами. Міське радіо в цьому випадку скоріш за все виступає лише додатковим джерелом інформації. Це примушує ближче придивитися до телебачення та преси.

Спочатку в трьох таблицях подам інформацію про частоту перегляду передач різних телеканалів у містах Луганськ, Красний Луч та Перевальському районі.

Таблиця 65

Розподіл відповідей на запитання “Наскільки часто Ви дивитесь передачі різних телеканалів?”
(м. Луганськ. №=422) (В %)

№	Назви телеканалів	Щоденно	Декілька разів на тиждень, але не щодня	Раз на тиждень або рідше	Не дивлюся, хоча є можливість	Не приймає телевізор
1.	УТ – 1	21.6	26.3	20.1	27.0	5.0

2.	УТ – 2	40.8	28.4	14.7	12.1	4.0
3.	Інтер	54.0	23.2	7.6	9.7	5.5
4.	ОРТ	25.6	9.2	5.5	5.0	54.7
5.	“Россия”	17.3	10.2	7.1	6.9	58.5
6.	ТВ – 6	13.0	9.2	4.5	8.3	64.9
7.	НТВ	20.1	11.4	5.0	6.6	56.9
8.	ICTV	7.8	10.2	9.5	19.2	53.3
9.	Луганське обласне телебачення	19.7	20.4	17.1	25.8	17.1
10.	Луганське кабельне телебачення	12.1	13.5	11.4	13.0	50.0
11.	“Ефір – 1”	10.9	11.6	14.5	14.2	48.8

Таблиця 66

Розподіл відповідей на запитання “Наскільки часто Ви дивитесь передачі різних телеканалів?”

(м. Красний Луч. №=395) (В %)

№	Назви телеканалів	Щоденно	Декілька разів на тиждень, але не щодня	Раз на тиждень або рідше	Не дивлюся, хоча є можливість	Не приймає телевізор
1.	УТ – 1	29.9	24.3	13.4	19.0	13.4
2.	УТ – 2	44.1	25.3	7.8	10.6	12.2
3.	Інтер	57.7	18.5	5.3	7.1	11.4
4.	ОРТ	27.8	7.8	1.5	1.5	61.3
5.	“Россия”	21.0	7.1	2.8	2.3	66.8
6.	ТВ – 6	35.2	15.9	4.1	4.1	40.8
7.	НТВ	20.0	6.6	2.5	2.5	68.4
8.	ICTV	1.5	1.3	1.5	2.5	93.2
9.	Луганське обласне	25.1	20.5	11.6	15.2	27.6

	телебачення					
10.	Місцеве ефірне телебачення	24.8	19.0	7.1	6.6	42.5
11.	Місцеве кабельне телебачення	6.1	6.1	2.5	3.3	82.0

Таблиця 67

Розподіл відповідей на запитання “Наскільки часто Ви дивитеся передачі різних телеканалів?”

(Перевальський район. №=396). (В %)

№	Назви телеканалів	Щоденно	Декілька разів на тиждень, але не щодня	Раз на тиждень або рідше	Не дивлюся, хоча є можливість	Не приймає телевізор
1.	УТ – 1	55.3	24.0	7.3	6.1	7.3
2.	УТ – 2	63.6	23.2	4.3	3.0	5.8
3.	Інтер	78.8	14.1	1.8	0.3	5.1
4.	ОРТ	9.8	2.5	1.3	2.0	84.8
5.	“Россия”	3.5	2.5	1.3	3.0	89.6
6.	ТВ – 6	1.5	1.3	1.5	2.5	93.2
7.	НТВ	5.3	3.8	2.0.	1.5	87.4
8.	ICTV	13.4	7.3	2.5	1.8	75.0
9.	Луганське обласне телебачення	50.3	21.7	7.8	5.3	14.9
10.	Місцеве ефірне телебачення	7.3	4.0	1.8	1.5	85.4
11.	Місцеве кабельне телебачення	4.0	1.5	0.5	2.0	91.9

Як бачимо, телевізійне поле Луганщини залишається триполюсним. З одного боку, в ньому зміцнили свої позиції київські телеканали, але, з іншого боку, значна частина інформаційних запитів нашого населення задовольняється московськими телеканалами. Помітну роль відіграє й місцеве телебачення.

Анкети, за якими велося опитування 1998 р., містили відкриті питання стосовно газет, які респонденти передплачують або більш-менш регулярно читають, купуючи чи беручи в бібліотеці, у друзів і т. ін. Порівняю дані, які були отримані в м. Луганську та в Перевальському районі.

Більшість процесів, що характерні для розвитку поля масової комунікації Луганщини, є загальними для всієї України. Перш за все це стосується зростання ролі місцевих друкованих видань у забезпеченні інформаційних запитів населення. На січневій (1995 р.) Всеукраїнській нараді редакторів у м.Житомирі Президент України Л.Д.Кучма, звертаючись до присутніх, говорив: “Місцеві і регіональні періодичні видання становлять дві третини від загального обсягу газетних тиражів України. Таким чином, Ви чи не найбільше впливаєте на громадські настрої, на формування суспільної думки”. (117)

Таблиця 68

Розподіл відповідей на запитання “Які газети Ви отримуєте цього року за передплатою?” та “Які газети Ви не передплачуєте, але більш-менш регулярно читаєте (купуєте, берете в бібліотеці, на роботі, у родичів

або знайомих)?” (В %)

№	Назви газет	М. Луганськ		Перевальський Район	
		Передплачую	Регулярно читаю	Передплачую	Регулярно читаю
1.	Всеукраїнські газети	3.8	16.4	7.1	9.6
2.	Російські газети	0.2	6.4	2.8	9.3
3.	“Аргументы и факты”	0.5	5.0	-	-
4.	“Комсомольская правда”	0.7	3.1	-	-
5.	“СПИД – инфо”	0.5	5.7	-	-
6.	“Наша газета”	2.4	6.6	4.5	6.1
7.	“Луганская правда”	4.0	9.0	3.0	7.1
8.	“Голос Донбасса”	0.5	2.4	2.8	6.6
9.	“Жизнь Луганска”	1.4	24.9	2.3	5.6
10.	“Теленеделя”	0.7	24.9	0.3	3.8
11.	“Экспресс-	1.2	20.6	0.0	2.0

	клуб”				
12.	“Ветеран”	7.6	9.5	6.6	2.8
13.	“Субботний калейдоскоп”	0.0	1.9	-	-
14.	“Городок”	0.0	5.7	-	-
15.	Інші луганські газети	0.7	14.9	0.8	2.3
16.	“Народная трибуна”	-	-	3.5	6.1
17.	Не передплатую / не читаю	79.9	15.9	73.5	56.6

Про прогресуючу сегментацію газетного ринку України та про його значну регіоналізацію свідчать також дані, отримані фахівцями Інституту соціології НАН України в ході моніторингового вивчення нашого суспільства. На запитання “Які газети Ви читали упродовж минулого тижня?” в 1994 р. 27.6% респондентів вказали на районні видання, а 43.2% – на міські та обласні; в 1995 р. – відповідно 22.2% та 45.9%; в 1996 р. – 23.6% та 46.8%; в 1997 р. – 22.7% та 51.5%. Що стосується загальноукраїнських видань, то тільки “Киевские ведомости” читали близько десятої частини опитаних (1994 р. – 8.2%; 1995 р. – 10.9%; 1996 р. – 9.6%; 1997 р. – 9.8%). Приблизно такою ж за обсягом була спільна аудиторія газет “Известия”, “Комсомольская правда” та “Аргументы и факты” (1994р. – 16.4%; 1995р. – 13.5%; 1996р. – 10.3%; 1997р. – 9.9%). Слід звернути увагу на те, що близько чверті опитаних зізнавалися, що газет не читали зовсім. (118)

Дані, отримані Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг” в результаті проведеного у вересні 1997 р. загальноукраїнського опитування (№=2008), дещо відрізняються від вищенаведених. З числа їх респондентів 18% читали у вересні 1997р. “Теленеделю”, 17% – “Аргументы и факты”, 15% – “Киевские ведомости”, 11% – “Интересную газету” 11% – “Комсомольскую правду”, 6% – “РІО”, 6% – “Сільські вісті”, 6% – “Голос України”, 6% – “Урядовий кур’єр”, 4% – “Всеукраинские ведомости”, 2% – “День”, 2% – “Зеркало недели”, 2% – “Столичную газету”, 1% – “Демократичну Україну”. (119) Але ці відмінності скоріше обумовлені різницею в методиках досліджень. Адже запитання про газети, читані протягом місяця, дає респондентам більше простору для пригадування різних випадковостей. Запитання ж про минулий тиждень вимагає більш чітких відповідей. Проте в будь-якому випадку і дані Українського інституту соціальних досліджень підтверджують висновок про глибоку сегментацію загальноукраїнського ринку преси. Що ж стосується місцевих часописів, то, мабуть, про них у ході цього дослідження взагалі не запитували, що також відбилося на загальному результаті.

Друга загальна тенденція газетного ринку – зниження інтересу до видань з яскраво вираженою політичною позицією. Міцні позиції зберігали лише видання загальноінформаційного та певною мірою розважального характеру.

Третя тенденція пов'язана з лідерством телебачення в полі масової комунікації. Вона добре помітна за даними Інституту соціології НАН України. Переглядом телепередач хоча б один раз упродовж останнього тижня в 1994 р. займалися 79.2% респондентів, в 1995 р. – 80.3%; в 1996 р. – 79.7% в 1997 р. – 82.6%. Дані стосовно прослуховування радіопередач

за ті ж роки мають такий вигляд – 47.3%; 49.8%; 45.2%; 52.6%, а стосовно читання газет такий – 53.6%; 57.4%; 56.2%; 58.5%. (120)

Лідерство телебачення потребує спеціального обговорення. Здавалося б цей канал масової інформації теж зазнав глибокої сегментації і регіоналізації. Адже майже в кожному значному місті з'явилися свої мережі телемовлення. Але, за винятком місцевих інформаційних передач, вони заповнені чужою продукцією. Частіше за все вона тиражує символи та образи американської масової культури. Отже, хоча з технічного боку розвиток телебачення у нас здійснюється в напрямку, передбаченому Е.Тоффлером, але за соціальною сутністю дуже різниться від його практиці. Хай і в різних ритмах, але дрібні телекомпанії продовжують працювати на гомогенізацію культури в світовому масштабі, забезпечуючи домінування зразків американської масової культури.

Коли в соціальному просторі лівова частка масової інформації розповсюджується електронними ЗМІ, коли актуалізується значення безпосереднього спілкування між людьми в передачі місцевих новин, то виникають особливо сприятливі умови для функціонування чуток. Складається ситуація, що надає великі можливості елітним групам для маніпулювання масовою свідомістю. Все це й спостерігається нині в Україні.

Такий стан поля масової комунікації в Донбасі не сприяє дискурсу про специфіку регіональної ідентичності. У фокусі суспільної свідомості опиняються то зразки американської масової культури, то проблеми міста чи району. Тобто сама конструкція поля масової комунікації зараз така, що створює відносно проблем регіону або ефект короткозорості, або ефект далекозорості.

3.2.3. Преса Луганщини: портрет намальований за допомогою контент-аналізу

ЗМІ виконують свої суспільні функції через створення все нових і нових текстів. Характеристики цієї текстової реальності обумовлені багатьма факторами. До них належать і інтереси засновників ЗМІ, і організаторські впливи продюсерів, і творчі можливості журналістів, і смаки аудиторії. В журналістських текстах відображаються події та проблеми, що актуалізувалися в той чи інший період життя суспільства. Виконуючи інформаційну функцію, всі ЗМІ в той чи інший період часу відображають події, що були найбільш резонансними. Отже, вивчаючи тексти ЗМІ, можна отримати уявлення як про саму суспільну реальність, так і про те, як вона витлумачувалася в залежності від інтересів продуцентів текстів.

З текстами мають справу гуманітарні науки. Нині вони розглядаються як документи, в яких знайшли відображення як об'єктивна реальність, так і розумова діяльність людини, що цю реальність відобразила. Документи класифікуються за різними критеріями: а) в залежності від засобів фіксації (письмові, іконографічні, фонотичні, дискети ЕОМ та ін.); б) в залежності від авторства (офіційні, особисті та ін.); в) в залежності від мотивації створення (спровоковані та неспровоковані); г) в залежності від змісту (історичні, правові, природничонаукові та ін.). (121). Такий підхід цілком можна застосувати і до текстів ЗМІ, а отже їх можна аналізувати, використовуючи традиційні методи гуманітаристики. Всі вони передбачають суб'єктивну інтерпретацію документа дослідником. І кожна нова інтерпретація буде відрізнятися від попередньої.

Побіжно зазначу, що традиційні методи аналізу документів передбачають певні спільні правила, за якими здійснюються процедури інтерпретації. До них належать необхідність врахування соціально-політичного та інтелектуального контекстів створення тексту, виявлення обставин його написання та проблеми авторства, аналіз структури тексту, його

ідейної сторони, доказової бази, виявлення здатності тексту до діалогічного функціонування в новому інтелектуальному контексті.

Питання про науковість цих методів є релевантним тільки при визначенні самої науки. Стосовно фізикалістського розуміння науковості відповідь буде негативною. Як писав М.М.Бахтін: “Витлумачення символічних структур змушене йти в безкінечність символічних смислів, тому воно й не може стати науковим в сенсі науковості точних наук”. (122) Але в наш час образ науки змінюється. Розповсюджується настрій, який вдало висловив Венсан де Гольжак: “Спокуса вважати вимірювання критерієм науковості може завести нас тільки в глухий кут”. (123) Розвиток феноменологічної соціології та етнометодології показали продуктивність для соціології такого сучасного розуміння науковості.

Але на цей час найбільші досягнення у вивченні текстів, що продукуються ЗМІ, пов'язані з використанням контент-аналізу. А цей метод формалізованого вивчення текстів пов'язаний з методологічними настановами позитивістської соціології.

Історико-соціологічні дослідження свідчать про те, що техніка контент-аналізу почала формуватися в США на рубежі кінця XIX – початку XX сторіч. Однією з перших робіт, де вона була застосована, стала робота Дж.Спіда “Чи дають зараз газети новини?” (1893 р.). Далі Д.Уіллі в праці “Провінційна газета” (1926 р.) класифікував газетні повідомлення а) за темами, б) за формами та в) за поєднанням того й іншого. З'являється уявлення про категорії аналізу як про поняття, які дозволяють групувати публікації. Висувається вимога високої стандартизації категорій. Сам Д.Уіллі виділив 49 категорій. (124)

Розвиток контент-аналізу пов'язаний з діяльністю таких дослідників як Г.Лассуелл, П.Лазерсфельд, Б.Берельсон, Дж.Клеппер, А.Каплан, Р.Мертон. Б.Берельсон 1952 р. запропонував визначення: “Контент-аналіз – це дослідницька техніка для об'єктивного, систематичного і кількісного опису явного змісту комунікації”. (125) Н.В.Костенко з приводу цього визначення пише: “До такого визначення мало чого суттєвого можна додати. Мабуть лише те, що спостереження за “явними” фрагментами змісту, що повторюються, дає змогу аналітику знайти їх латентну структуру в межах усього інформаційного потоку”. (126)

Розвиток техніки контент-аналізу, до речі, вплинув й на традиційні методи аналізу документів. Зараз соціологи-”якісники” здійснюють різні види кодування якісних даних, що підвищує надійність зроблених ними висновків. (127) Це показує, що зараз не треба робити вибір між якісними традиційними та кількісними позитивістськими методами за принципом або – або. Перспективним є їх поєднання.

У сучасній українській соціології продуктивні можливості методу контент-аналізу продемонстровані перш за все в роботах Н.В.Костенко. Вони охоплюють широке коло проблем – від ролі молодіжної преси в демократизації суспільного життя за часів перебудови до вивчення дискурсу, що розгорнувся в ЗМІ України, про майбутнє дітей, котрі потерпіли від аварії на Чорнобильській АЕС. (128)

Розвиненість техніки контент-аналізу дозволяє використовувати його для вивчення ролі ЗМІ в житті великих людських спільнот. Це стосується і етнотериторіальної спільноти Донбасу. Правда, реальну роботу в цьому напрямку поки що тільки розпочато.

У моєму розпорядженні є дані досліджень починаючи з 1991 р., що проводилися колективом соціологічної лабораторії, а згодом Центру з вивчення суспільних процесів та

проблем гуманізму Луганського держпедуніверситету ім. Т.Шевченка. Вони були спрямовані на вивчення під різними кутами зору загальнодонбаської преси та преси, що видається в Луганській області. Так, 1991 р. вивчалась стратегія діяльності обласної “Нашої газети”, 1992 р. – тематична структура інформаційних потоків, що створюються міськими та районними газетами Луганщини. 1994 р. у межах дослідницького проекту “Фактори, що сприяють та що заважають розвитку приватного підприємництва в Луганській області” був проведений контент-аналіз публікацій в обласних і регіональних газетах, які були присвячені приватному підприємництву в Луганській області. (129)

У 1996 р. було здійснено дослідження “Інформаційні потреби ділових кіл Луганщини та перспективи їх задоволення газетою “Негоціант”. Згідно з його програмою, з одного боку, були опитані представники ділових кіл нашої області (№=197), а, з іншого боку, методом контент-аналізу були проаналізовані всі номери газети “Негоціант” за лютий – травень 1996 р. (16 номерів).

У 1996 – 1997 рр. наш колектив реалізовував ініціативний дослідницький проект “Місцева преса Луганщини: демократичний інститут чи засіб маніпулювання суспільною свідомістю”. В ході його здійснення було розроблено інструментарій для створення портрета обласних газет. Він подається в додатках. Окрім контент-аналізу публікацій таких видань як “Наша газета”, “Луганская правда”, “Жизнь Луганска” та “Голос Донбасса” були вивчені аудиторії газет “Жизнь Луганска” та “Наша газета”.

Вивчення обласних газет методом контент-аналізу здійснювалося двічі. 1996 р. були проаналізовані газети за січень – жовтень 1995 р. Аналізу піддавалися не всі номери за вказаний період. Було зроблено вибірку. Під час її проведення враховувалася періодичність виходу газет (“Жизнь Луганска” та “Голос Донбасса” – щотижня, “Наша газета” – двічі на тиждень, “Луганская правда” – тричі на тиждень). Для щотижневих газет процедура була простою: брався кожний другий номер, що в цілому склало 15 номерів. Що стосується “Нашей газеты” та “Луганской правды”, то алгоритми відбору номерів для аналізу будувалися так, щоб рівномірно були представлені номери, які виходили в різні дні тижня, а також рівною кількістю номерів були представлені різні пори року. Це повинно було запобігти впливу на результати аналізу різних випадкових факторів. В цілому було проаналізовано 27 номерів “Нашей газеты” та 49 номерів “Луганской правды”.

У 1997 р. були проаналізовані відібрані за тією ж методикою 39 номерів “Луганской правды”, 23 номери “Нашей газеты”, 15 номерів “Голоса Донбасса” та 11 номерів “Жизни Луганска”, що вийшли в період січня – жовтня 1996 р.

У процесі реалізації дослідницького проекту рубрикатор було вдосконалено. У 1996 р. він складався з 817 позицій, а в 1997 р. – з 932 позицій. Це збільшення пов'язане з тим, що було передбачене відображення не тільки цілих матеріалів з тієї чи іншої проблематики, але й відповідних фрагментів з інших матеріалів. Так, скажімо, в статтях про соціальні проблеми чи про розвиток культури можуть бути фрагменти, що стосуються розвитку економіки. В дослідженні 1997 р. вони фіксувалися як відображення економічного життя суспільства чи економічної свідомості. Враховуючи, що журналісти або інші автори газетних текстів частіше за все в своїх статтях відображають соціальну реальність з різних сторін, такий підхід дозволяє більш тонко й точно проаналізувати газетні тексти. Зміни в інструментарії позначилися на результатах дослідження, що помітно при зіставленні даних 1996 р. з даними 1997 р.

Оскільки головним завданням дослідження було створення портретів обласних газет, то головною одиницею аналізу був номер газети. Крім того, одиницями аналізу виступали

стаття, тематичний фрагмент статті, герой, проблемна ситуація, слово – символ, фотографія.

Одиницями спостереження були жанрові характеристики матеріалів, ступінь достовірності матеріалів, інтенсивність ознак, модальність суджень, ставлення автора до аналізованих явищ дійсності та ін.

Одиницями рахунку були частота появи категорій або ознак категорій (сміслових одиниць) та просторові показники, які вимірювалися площею газетного тексту.

Рубрикатор був спрямований на те, щоб здійснювати як “маніфестне”, так і “латентне” кодування, якщо користуватися термінологією Лоуренса Ньюмана. При першому передбачається підрахунок слів, дій чи фраз, а при другому – здійснення семантичного аналізу для виявленні ідей чи тем. (130)

Рубрикатор створювався так, щоб категорії аналізу створювали цілісну логіко-семантичну модель предмета дослідження. Методологічною основою її створення було уявлення про суспільство як про цілісність, що складається з економічної, соціальної, політичної підсистем та підсистеми професійного духовного виробництва. Кожна з підсистем має свою складну структуру. Скажімо, в економічній підсистемі можна виділити господарсько-галузеву структуру, структуру, яка обумовлена взаємодією підприємств різних форм власності та ін. Кожній з підсистем суспільного життя притаманні свої духовні феномени.

Я розумію, що це лише одна з можливих моделей суспільної реальності. Але вона була обрана мною для створення інструментарію тому, що довгий час була в нашому суспільствознавстві єдиновизнаною, адже пов'язана з марксистською теоретичною традицією. Оскільки редактори і більшість штатних працівників газет отримали освіту в радянські часи, то логічно було припустити, що саме ці уявлення на підсвідомому чи на свідомому рівні керують ними при впорядкуванні уявлень про дійсність.

Послідовно розгляну висвітлення газетами різних підсистем життя суспільства. Почну з економіки. Спочатку в табличній формі зіставляю частоту публікацій на економічні теми та відносно величину цих публікацій.

Таблиця 68

Увага обласних газет Луганщини до економічних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів			Кількість фрагментів		% економічних публікацій до загальної площі газети
		1995 р.	1996 р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.	
1.	Наша газета	152	227	36	10.4	22.5	
2.	Луганская правда	208	179	43	12.4	12.3	
3.	Жизнь	119	32	18	8.4	4.4	

	Луганська					
4.	Голос Донбасса	140	241	59	16.2	36.8

Отже, в цілому газети приділяють економіці значну увагу, але вона не для всіх з них є пріоритетом.

Проте цікаво придивитися до характеру висвітлення економічних проблем. Спочатку подивимося, як у цих публікаціях відображалася господарсько-галузева структура регіону. В “Нашей газеті” вона була представлена надзвичайно нерівномірно. Наведу відносні величини, що характеризують публікації про різні галузі в порівнянні з площею всіх економічних публікацій. Виходячи з цих показників, можна сказати, що в цьому виданні зростала увага до вугільної галузі (1995 р. – 1.9%; 1996 р. – 7.4%), до будівництва (0.8% та 2.2%) та до легкої промисловості (0.4% та 1.7%), а зменшувалася – до сільського господарства (6.4% та 4.2%), машинобудування (2.5% та 0.5%), газової галузі (2.1% та 0.8%), нафтопереробки (1.7% та 0.3%). До інших галузей увага не змінилася, але була незначною.

В “Луганской правде” теж зафіксовано було зростання уваги до вугільної галузі (9.2% та 13.0%). Збільшився також обсяг публікацій про електроенергетику (1.8% та 3.2%), газову галузь (0.3% та 1.2%), металургію (1.6% та 3.7%). Помітно зменшилася увага до проблем сільського господарства (39.9% та 11.1%). Увага до інших галузей була незначною і характеризувалася відносною стабільністю.

У газеті “Жизнь Луганска” збільшилася відносна величина публікацій про проблеми вугільників (3.5% та 17.1%), про металургійну галузь (0% та 11.3%), машинобудування (1.7% та 21.5%), легку промисловість (1.5% та 15%), сільське господарство (1.5% та 5.8%). Зменшилася увага до будівництва (6.1% та 0.3%). До інших галузей увага була надто незначною, щоб говорити про зміни в її спрямованості.

У газеті “Голос Донбасса” домінуючим було висвітлення проблем вугільної галузі, але у відносних величинах увага до них зменшилася (46.3% та 22.6%). Інші галузі народного господарства були представлені поодинокими публікаціями, що не дає підстав говорити про якісь тенденції.

Порівняю увагу луганських газет до галузевих проблем з увагою до них донецької економічної газети “Негоціант” (дані 1996 р.)

Таблиця 69

Увага донецької економічної газети “Негоціант” до галузевих проблем народного господарства Донбасу

№	Галузі	Донбас в цілому		Донецька область		Луганська область	
		Кількість матеріалів	% від площі газети	Кількість матеріалів	% від площі газети	Кількість матеріалів	% від площі газети
1.	Машинобудування	22	21.0	17	16.2	5	4.8

2.	Вугільна галузь	21	20.0	10	9.5	11	10.5
3.	Лісова промисловість	16	15.3	13	12.4	3	2.9
4.	Металургія	14	13.3	10	9.5	4	3.8
5.	Харчова промисловість	14	13.3	8	7.6	6	5.7
6.	Будівництво	11	10.5	10	9.5	1	1.0
7.	Електроенергетика	4	3.8	4	3.8	0.0	0.0
8.	Нафтопереробка	3	2.9	1	1.0	2	1.9
9.	Газова галузь	0	0.0	0	0.0	0	0.0
10.	Сільське господарство	18	1.6	9	0.6	9	1.0
11.	Послуги	7	0.5	6	0.4	1	0.1

На мою думку, порівняння луганських суспільно-політичних газет з регіональною економічною газетою, що видається в Донецьку, досить показове. В силу свого спеціалізованого характеру “Негоціант” більш точно відображає галузеві пріоритети економіки Донбасу. Але ще більш інформативними мені здаються відхилення від об’єктивної структури.

Переше, що можна помітити спільне у всіх газет – це посиленна увага до вугільної галузі Луганщини. Така тенденція помітна навіть у донецькій газеті. Вона пов’язана з об’єктивними обставинами – загостренням проблем у цій галузі, розгортанням масштабної страйкової боротьби.

Друге вже пов’язано з відхиленнями від об’єктивної реальності. Всі газети ухиляються від проблем газової галузі, нафтопереробки та до певної міри й електроенергетики. Зайве говорити про важливість цих галузей і про резонансні злочини, що з ними пов’язані. Мабуть, саме остання обставина і обумовлює фігуру замовчування. Це досить небезпечна зона, щоб про неї відверто писати.

Третє, на що хочу звернути увагу – це відмінності у висвітленні тижневиком “Негоціант” галузевих проблем Донецької та Луганської областей. Левова частка уваги віддається Донецькій області. Думаю, це штришок, який вказує на причину відсутності впливової загальнодонецької преси. Якщо газета чи журнал виходять в Донецьку, то перевага віддається Донецькій області, якщо ж часопис видається в Луганську, то в ньому домінують проблеми Луганщини у висвітленні луганських же авторів. Поки що зафіксуємо це як феномен, який потребує пояснень.

Для того, щоб завершити сюжет про економічну підсистему на сторінках луганських газет, торкнувся такого аспекту як створення іміджів різних підприємств та їх керівників.

Для всіх наших газет характерним є **синдром позитивного висвітлення** діяльності конкретних підприємств та тих, хто їх очолює. Цей феномен ми зафіксували ще під час

проведення контен-аналізу публікацій про підприємство. (131) Дослідження 1996 р. і 1997 р. підтвердили його стабільний характер. Спочатку зупинюся на даних, що характеризують діяльність луганських газет у створенні іміджу підприємств. За 1995 р. наведу їх у загальному вигляді. В матеріалах проаналізованих номерів “Нашей газеты” за цей період було зафіксовано 219 відповідних смислових одиниць. З них 123 (56.2%) мали позитивний оціночний смисл, 83 (37.9%) – негативний, а 13 (5.9%) – нейтральний. В “Луганской правде” з 377 смислових одиниць іміджевого характеру 240 (63.7%) були позитивними, 116 (30.8%) – негативним, 21 (5.5%) – нейтральними. У газ. “Жизнь Луганска” з 106 смислових одиниць цього гатунку 66 (62.3%) мали позитивний характер, 27 (25.5%) – негативний, 13 (12.2%) – нейтральний. У публікаціях газети “Голос Донбасса” зафіксовано 46 смислових одиниць іміджевого характеру, з яких 23 (50%) були позитивними, 19 (41.3%) – негативними, 4 (8.7%) – нейтральними.

Дані про діяльність газет у 1996 р. наведу в більш пов-ному вигляді. Вони свідчать про те, що синдром позитив-ного висвітлення продовжував проявлятися тією ж мірою.

В “Нашей газете” було зафіксовано 96 смислових одиниць іміджевого плану. Більшість з них були позитивними: 27.8% стосувалися впровадження нової техніки, 11.5% – орієнтації виробництва на попит; 8.3% – уваги до соціальних проблем; 6.3% – благотворного впливу конкуренції; 4.2% – впровадження нових технологій. Ще 8.3% смислових одиниць являли собою узагальнені позитивні оцінки.

Серед негативних рис найчастіше називалися погана організація праці (7.3%) та низька зарплата (4.2%). Інші негативні риси були надзвичайно розпорошеними.

В економічних матеріалах “Луганской правды” було зафіксовано 247 смислових одиниць іміджевого характеру. Серед позитивних: 1.3% – впровадження нової техніки; 6.9% – орієнтація виробництва на попит; 6.1% – впровадження нових технологій. Серед негативних рис найбільш часто згадувалися такі: низький технічний і технологічний рівень – 7.7%; низький рівень зарплати – 7.3%; погана організація праці – 5.3%.

Подібною була картина і в газеті “Жизнь Луганска”, у публікаціях якої було зафіксовано 110 смислових одиниць іміджевого характеру. Серед найбільш часто згадуваних позитивних характеристик: орієнтація виробництва на попит – 10.9%; впровадження нової техніки – 9.1%; впровадження нових технологій – 8.2%; увага до соціальних питань – 7.3%; благодійництво, спонсорство – 5.5%. Негативні риси частіше за все називалися такі: низький технічний та технологічний рівень – 5.5%; погана організація праці та низький рівень зарплати – по 4.5%.

У публікаціях газети “Голос Донбасса” було зафіксовано 191 смислову одиницю відповідного характеру. Серед позитивних переважали такі: впровадження нової техніки – 9.9%; впровадження нових технологій – 9.4%; орієнтація виробництва на попит – 7.9%; увага до соціальних питань – 7.3%. Негативні риси перш за все були представлені наступними: низький рівень заробітної плати – 5.8%; низький технічний та технологічний рівень – 4.7%; погана організація праці – 4.2%.

Ці ж тенденції проявлялися і при відображенні газетами діяльності керівників економічних структур.

На сторінках номерів “Нашей газеты” за 1995 р. була зафіксована 51 смислова одиниця іміджевого характеру, що стосувалася керівників підприємств та фірм. З них 37 (72.5%)

були позитивними, 7 (13.7%) – негативними, а ще 7 не “вписувалися” в позиції рубрикатора.

У матеріалах “Луганской правды” було помічено 84 смислові одиниці відповідного характеру. З них 72 (85.7%) мали позитивний зміст, 7(8.3%) – негативний зміст, а 5 виходили за можливості рубрикатора.

“Жизнь Луганска” відносно менше приділяла уваги іміджевим рисам керівників економічних структур (25 смислових одиниць), але й тут переважав позитив (16 смислових одиниць, або 64%). Зафіксовано лише 9 смислових одиниць (36%) негативного змісту.

В газеті “Голос Донбасу” було зафіксовано лише 8 смислових одиниць, що розглядаються. З них шість мали позитивний зміст, дві – негативний.

У 1996 р. зафіксована тенденція зберігалася. В цілому наведений матеріал досить промовистий. Адже він характеризує позицію газет у роки економічної кризи, в період інтенсивного перерозподілу власності, коли відбувалася значна криміналізація економічної діяльності. Можна сказати, що преса Луганщини показала свою нездатність виступити трибуною публічного суспільного дискурсу з найважливіших економічних проблем. Можна твердити, що в цьому винні певні традиції нашої журналістики. Так, синдром позитивних прикладів походить з радянських часів. Це ж саме можна сказати й про технократичні настанови газетярів. Проте не тільки вони є причиною краху претензій наших ЗМІ на статус “четвертої влади”.

Для соціолога значно важливішим є встановлення місця преси, ширше ЗМІ в цілому, в соціальному просторі нашого суспільства. На основі наведених емпіричних даних можна зробити припущення, що наші ЗМІ перебувають поза сутнісним дискурсом про майбутнє країни. Цей дискурс здійснюється між лідерами елітних груп, які в наших умовах тотожні фактично клановим групам. Лідери цих груп фактично приватизували право на визначення стратегії країни. Реальний вплив громадськості на цей процес досить незначний. Газети ж, взагалі ЗМІ, скоріш презентують рішення лідерів. Технократизм журналістів, який найбільш яскраво проявляється в підміні економічних проблем проблемами виробничими, – це лише спосіб обслуговування еліти.

Підкреслю, що це не результат особистого вибору журналістів, а результат практик елітних груп, які одним з своїх моментів мають примус по відношенню до ЗМІ. Частіше за все примус здійснюється в системі неформальних відносин. Звідціля й цей парадокс, що газети можуть як завгодно трагічно змальовувати економічну кризу в країні, але про конкретні підприємства та про їх керівників змушені писати переважно позитивно. Взагалі – криза окремо, а позитивні зусилля керівників всіх рівнів окремо.

Елементом примусу по відношенню до ЗМІ, а через них і по відношенню до всього суспільства, виступає й організація “інформаційних приводів” з боку елітних груп. Вони є засобом привернення уваги до певних проектів конструювання суспільної реальності. І вони самі, формуючи “групи свідомості”, конструюють суспільну реальність. Л.А.Гордон цілком слушно якось звернув увагу на те, що “групи свідомості” визначають поточну поведінку індивіда (наприклад, під час виборів). (132) Через вплив на “групи свідомості” ЗМІ виконують свою маніпулятивну функцію, відхиляючи значну частину громадян від усвідомлення та обстоювання своїх групових інтересів. Своєю ситуативною поведінкою “групи свідомості”, дозволяють елітним групам зайняти панівні позиції в соціальному просторі і зберігати ці позиції. Тобто практики, пов'язані з приналежністю людей до “груп

свідомості” реалізують не їхні власні інтереси, а інтереси елітних груп. ЗМІ ж у цьому випадку є засобами, які сприяють перетворенню інших людей на засоби.

Серед найважливіших функцій ЗМІ – створення уявлень аудиторії про існуючий соціальний порядок. Завдяки таким уявленням істинним чи ілюзорним осмислюють своє становище в соціальному просторі, ідентифікуючи себе з тими чи іншими соціальними групами. Це примушує уважно придивитися до того, як наші газети висвітлюють соціальне життя суспільства. Спершу про загальну увагу до соціальних проблем.

Таблиця 70

Увага обласних газет Луганщини до соціальних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів		Кількість фрагментів	% економічних публікацій до загальної площі газети	
		1995 р.	1996 р.		1995 р.	1996 р.
1.	Наша газета	180	112	33	13.3	10.2
2.	Луганская правда	270	184	24	17.5	14.2
3.	Жизнь Луганска	170	62	22	8.6	6.9
4.	Голос Донбасса	77	93	42	8.5	11.1

У своїх публікаціях луганські газети зачіпали практично всі соціальні проблеми, які існують у нашому суспільстві. При цьому характерною була констатація факту їх існування, а не пропозиція програм щодо їх вирішення. Не було помічено й фокусування на якихось найбільш актуальних проблемах, проведення стосовно них глибокого власного розслідування. Наприклад, найбільш часто 1996р. обговорювалася проблема несвоєчасної виплати заробітної плати. В “Нашей газете” констатувалося це становище в 4% смислових одиниць блоку “Соціальні проблеми”, пропозиції та приклади її вирішення склали 2% від загальної кількості смислових одиниць. У газеті “Луганская правда” ці показники склали 7.9% та 4.6%; в газеті “Жизнь Луганска” – 7.5% та 3.4%; в газеті “Голос Донбасса” – 24.4% та 5.1%. Всі інші проблеми були представлені меншою кількістю смислових одиниць. Отже, вони розпорошувалися, в той час як прагнення щось вирішити передбачає концентрацію на проблемі.

Проблема соціальної структури вивчалася через приналежність героїв публікацій до різних соціальних верств. Отримані результати наведу в табличній формі.

Таблиця 71

Соціальні характеристики героїв газетних публікацій

(В % від кількості смислових одиниць)

№	Соціальні групи	Наша	Луганская	Жизнь	Голос
---	-----------------	------	-----------	-------	-------

		газета		правда		Луганська		Донбас	
		1995 р. №=147	1996 р. №=169	1995 р. №=362	1996 р. №=76	1995 р. №=190	1996 р. №=96	1995 р. №=38	1996 р. №=72
1.	Робітники про-мислових підприємств	3	8	5	8	2	8	37	26
2.	Керівники про-мислових підприємств	4	5	6	3	3	4	18	17
3.	Підприємці	1	1	3	3	4	4	0	0
4.	Працівники КСП	5	10	4	1	0	1	3	0
5.	Керівники КСП	2	4	4	3	1	1	0	1
6.	Фермери	3	2	1	0	0	0	3	3
7.	Керівники органів державної влади	10	9	6	7	14	2	3	6
8.	Керівники та функціонери політичних партій	10	9	6	7	14	2	3	6
9.	Народні депутати різних рівнів	7	25	4	5	7	4	3	1
10.	Військовослужбовці	3	0	1	5	0	2	0	1
11.	Вчені та викладачі вузів	2	1	3	0	1	4	0	0
12.	Вчителі	2	1	3	4	4	8	0	7
13.	Артисти	2	1	3	1	5	1	0	0
14.	Естрадні співаки	0	2	1	1	2	1	0	0
15.	Письменники	1	1	3	0	3	2	0	4
16.	Священики	1	2	0	0	0	1	0	1
17.	Злочинці	7	2	7	0	9	0	13	3
18.	Спортсмени	4	2	5	1	8	0	0	4
19.	Працівники правоохоронних органів	11	4	6	3	5	9	3	1
20.	Комерсанти та торговці	1	4	1	0	1	9	0	0
21.	Безробітні	1	0	1	4	1	1	0	6
22.	Студенти	0	1	1	3	1	3	0	1
23.	Учні середніх навчальних закладів	1	1	1	11	5	7	0	0

24. Пенсіонери	7	11	9	17	2	5	0	6
25. Інші	22	3	18	17	17	21	6	11

Наведені дані свідчать про те, що газети якоїсь чіткої картини соціальної структури сучасного суспільства не давали. На їх шпальтах були представлені як представники “старих” суспільних верств, так і “нових”, що тільки сформувалися. Частіше за інших героями газетних публікацій виступали представники правлячого політичного класу. Досить часто також згадувалися пенсіонери. Отже, виникає уявлення про два полюси, характерні для патерналістського комплексу: могутні представники держави та знедолені пенсіонери. Отже, в наших газетах більш чітко представлена політична стратифікація суспільства, ніж економічна чи професійна.

Газети Луганщини дуже слабо цікавилися життям етнічних спільнот області. В публікаціях “Нашей газеты” за 1996 р. зафіксовано тільки 17 відповідних смислових одиниць (по 6 присвячені життю українців та росіян, 5 – народам Північного Кавказу). В “Луганской правде” за цей же період зафіксовано 6 смислових одиниць (по 2 – українці та росіяни 1 – народи Північного Кавказу, 1 – народи, які не потрапили в перелік рубрикатора), в “Жизне Луганска” – 3 смислових одиниці (стосувалися українців, росіян та євреїв), в “Голосе Донбасса” теж 3 смислові одиниці (2 – українці, 1 – росіяни).

Відносини Сходу і Заходу України теж не перебували в фокусі уваги наших газет. У проаналізованих номерах “Нашей газеты” не було зафіксовано жодної смислової одиниці цього плану. “Луганская правда” один раз зачіпала ці відносини в плані співробітництва. Газета “Жизнь Луганска” двічі в проаналізованих номерах зачіпала ці проблеми (один раз констатувалася відмінність між Сходом та Заходом, інший – стверджувалася необхідність прийняття цінностей Сходу і Заходу в майбутньому). “Голос Донбасса” теж двічі торкався цих сюжетів (перший – ущемлення інтересів росіян на Заході, другий – необхідність прийняття там цінностей Сходу).

Отже, газети, чия діяльність вивчається, фактично не аналізували унікальний етнічний досвід Донбасу, не сприяли виробленню раціонального розуміння міжетнічних та регіональних відносин в сучасній Україні. Не проговорені ж у публічній сфері проблеми віддаються на поталу забобонам. Ними можуть легко скористатися демагоги. Через це вони можуть перетворитися в кризових ситуаціях у руйнівний фактор.

Цікаві результати дало вивчення уваги обласних газет Луганщини до політичних проблем. Несподіванка криється в тому, що представляючи в сукупності своїх публікацій перш за все політичну стратифікацію суспільства, редакції не дуже охоче займаються спеціальним аналізом політичних проблем. Це видно з наступної таблиці.

Таблиця 72

Увага обласних газет Луганщини до політичних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів			Кількість фрагментів		% від загальної площі газети
		1995	1996 р.	1996 р.	1995 р.	1996	

		р.				р.
1.	Наша газета	111	99	34	4.2	5.4
2.	Луганская правда	151	113	40	7.3	8.4
3.	Жизнь Луганска	83	25	28	5.7	3.3
4.	Голос Донбасса	68	43	37	13.7	2.6

Частота згадування тих чи інших політичних діячів газетами була прямо відповідна місцю посади, яку обіймав політик в державній ієрархії. Про діяльність органів влади газети перш за все інформували, але практично не займалися її аналізом. Було відчутно бажання уникати гострих тем. Це добре видно на прикладі висвітлення газетами суперечностей між гілками влади та між органами влади різних рівнів. Сама ця проблема на той час була однією з найгостріших в суспільному житті. Так от 1996 р. в “Нашей газете” було зафіксовано всього 6 відповідних смислових одиниць (половина з них фіксувала суперечності між гілками влади на центральному рівні, інша ж половина свідчила про співробітництво місцевих органів влади). В “Луганской правде” було знайдено 12 смислових одиниць цього класу (7 – про суперечності в центрі, 3 – про співробітництво центральних та місцевих органів влади, 2 – про суперечності між центральною та місцевою владою). В “Жизни Луганска” було зафіксовано 4 відповідні смислові одиниці (2 – про суперечності між місцевою та центральною владою, 2 – про співробітництво між ними), в “Голосе Донбасса” – 2 смислові одиниці такого ґатунку (одна – співробітництво місцевих та центральних органів влади, інша – про протиріччя між ними).

Декілька слів скажу про світоглядну проблематику на сторінках наших газет і про проблеми професійного духовного виробництва. Світоглядні проблеми зачіпаються газетами майже в кожному номері, але робиться це переважно побіжно. При цьому вибір робиться частіше на користь ідеалізму та релігії. Так, 1996 р. в “Нашей газете” кодувальники нарахували 11 матеріалів релігійної спрямованості, в “Луганской правде” – 3, в “Жизни Луганска” – 7, в “Голосе Донбасса” – 3. Атеїстичних матеріалів не було зафіксовано зовсім.

Інформативним є зіставлення рівня інтересу газет до різних наук в науково-просвітницьких публікаціях.

Таблиця 73

Увага обласних газет Луганщини до різних наук

Назви газет	Науки	Кількість матеріалів		% від загальної площі науково-просвітницьких публікацій	
		1995 р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.
Наша газета	Природничі науки	7	1	12.0	8.6
	Історія	19	11	46.9	30.6

	Медицина	12	30	29.1	56.4
	Техніка	0	1	0.0	0.01
	Інші гуманітарні науки	4	4	11.9	4.4
Луганская правда	Природничі науки	3	5	5.3	7.4
	Історія	16	15	37.7	24.6
	Медицина	19	20	29.3	56.4
	Техніка	0	3	0.0	7.4
	Інші гуманітарні науки	7	5	27.7	4.2
Жизнь Луганска	Природничі науки	1	0	1.5	0.0
	Історія	27	8	64.8	22.9
	Медицина	18	9	28.0	16.5
	Техніка	1	5	2.3	10.3
	Інші гуманітарні науки	5	9	3.4	50.4
Голос Донбасса	Природничі науки	1	8	5.4	22.7
	Історія	12	9	28.0	34.5
	Медицина	23	14	48.3	36.4
	Техніка	1	2	2.0	0.3
	Інші гуманітарні науки	11	0	16.3	0.0

Таким чином, розвиток науки був представлений на шпальтах газет Луганщини досить однобічно. Правда, це відповідало кризовому стану суспільства. В цей період у нашій країні відбулося згортання досліджень у природознавстві та їх збільшення в деяких гуманітарних науках. До останніх належала і вітчизняна історія.

По-друге, таке спрямування науково-популярних публікацій начебто виходило з того, що читачам треба перш за все лікувати тілесні недуги та недуги, пов'язані зі зміною суспільної ідентичності.

Для розвитку етнічної самосвідомості важливе значення має література і мистецтво. На сторінках обласних газет Луганщини вони знаходили своє місце. Так, в “Нашей газете” в 1996 р 1.6% загальної площі було віддано публікаціям творів місцевих авторів. В інших газетах цей показник був таким: “Луганская правда” – 1.3%; “Жизнь Луганска” – 0.2%; “Голос Донбасса” – 2%. Статті літературних критиків про творчість місцевих авторів в “Нашей газете” займали 0.6% газетної площі, в “Луганской правде” – 0.3%, в “Жизне Луганска” їх не зафіксовано зовсім, в “Голосе Донбасса” – 0.6%.

Наведу дані, які свідчать про увагу наших газет до різ-них галузей мистецтва. В “Нашей газете” театральні рецензії займали 1.1% газетної площі, статті про події в музичному житті – 1.1%, публікації про живопис – 0.4%. “Луганская правда” 1.1% своєї площі віддавала театральним рецензіям, 1% – статтям про музичне життя, 0.4% – статтям про місцеве малярство. “Жизнь Луганска” розподіляла свою увагу так: театральні рецензії – 1.5% загальної газетної площі; статті про живопис – 0.6%. В “Голосе Донбасса” ці показники мали такий вигляд: театральні рецензії – 1% газетної площі; публікації про музичне життя – 0.5%; публікації про живопис – 0.2%.

Отже, в обласних газетах Луганщини публікації про літературу та мистецтво мають переважно подієвий характер. Це обмежує їх спроможність відрефлектувати тривалий культурний процес в Донбасі.

Тепер звернуся до проблеми авторства газетних текстів. Вона є частиною проблеми хто говорить через ЗМІ, яку я вже зачіпав.

Таблиця 74

Авторство публікацій в обласних газетах Луганщини

(В % від загальної кількості зафіксованих публікацій)

№	Авторські ознаки матеріалів	Наша газета		Луганская правда		Жизнь Луганска		Голос Донбасса	
		1995р.	1996р.	1995р.	1996р.	1995 р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.
1	Штат-ний співробітник редакції	19.9	17.1	29.2	35.5	21.9	19.3	31.3	48.9
2.	Зовнішній автор	44.6	23.0	39.4	26.1	37.8	15.6	23.2	22.5
3.	Прес-служба обласної адміністрації	-	7.9	-	4.3	-	3.7	-	2.6
4.	Прес-служба Луганської міської Ради	-	5.9	-	3.8	-	6.7	-	0.7
5.	Інші прес-	-	17.9	-	9.8	-	7.0	-	8.4

	служби								
6.	Мате-ріали без підпису	27.9	28.1	13.6	21.1	30.9	47.8	24.0	16.9
7.	Приналежність автора встановити неможливо	7.6	-	17.8	-	9.4	-	21.6	-

Слід звернути увагу на роль прес-служб. В газети до чверті матеріалів потрапляє через них. В цілому їх роль, мабуть, є ще більш значною. Адже саме вони безпосередньо організують різні “інформаційні приводи”, а через них впливають на формування каталогів проблем пресою і взагалі ЗМІ.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що обласна преса переважно виконує роль знаряддя елітних груп. Оскільки наша еліта, особливо управлінська, організована за адміністративною ознакою, то й ЗМІ приковані до відповідних адміністративних одиниць. Це найголовніша причина, чому вони не можуть здійснювати значного впливу на суспільний дискурс про етнокультурну специфіку Донбасу.

3.2.4. Преса Луганщини очима аудиторії

Аналіз масової комунікації передбачає одночасне прийняття до уваги як діяльності ЗМІ, так і характеристики їх аудиторій. Для нашого випадку це особливо важливо. Адже, хоча ЗМІ за великим рахунком і не беруть участі у виробленні принципових для суспільства рішень, але й виконати роль знаряддя елітних груп вони можуть тільки тоді, коли у них буде своя аудиторія. Для цього ЗМІ повинні орієнтуватися на експектації якихось груп населення. В ринкових умовах не менш важливим є й економічний бік справи.

Я вже говорив про те, що аудиторія ЗМІ – це людська група масового типу, яка об'єднана однією ознакою. Але в цю групу входять представники багатомірних спільнот. Подивимося як вони представлені в аудиторії луганських обласних газет. Перш ніж надати інформацію в табличній формі, зауважу, що під час опитувань застосовувався серійний метод формування вибіркової сукупності. Отже, опитувалися всі передплатники відповідної газети декількох поштових відділень.

Таблиця 75

Статеві-вікові характеристики аудиторій “Нашей газеты”

та газети “Жизнь Луганска”. (В %)

№	Статеві та вікові групи	“Жизнь Луганска” 1995 р. №=200 (передплатники)	“Наша газета” 1996 р. №=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Жінки	52	54
2.	Чоловіки	48	46

3.	До 18 років	1	0.5
4.	Від 18 до 25 років	5	8.5
5.	Від 25 до 35 років	31	22
6.	Від 35 до 65 років	50	65
7.	Старші за 65 років	13	4

Таким чином, читачами луганських обласних газет були переважно люди активного зрілого віку. Гендерні характеристики читацької аудиторії близькі до розподілу за статтю в демографічній структурі населення.

Тепер треба розглянути соціально-професійну приналежність членів аудиторії цих луганських газет.

Таблиця 76

Соціально-професійні характеристики аудиторій “Нашей газеты” і газети “Жизнь Луганска”. (В %)

№	Соціально-професійні групи	“Жизнь Луганска” 1995 р. №=200 (передплатники)	“Наша газета” 1996 р. №=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Робітники промислових підприємств	10	14
2.	Працівники сфери обслуговування	6	8
3.	Зайняті індивідуальним трудовою діяльністю	6	6
4.	Безробітні	1	6
5.	Службовці без вищої освіти	7	13
6.	Службовці з вищою освітою	16	7
7.	Керівники підприємств та їх підрозділів	4	1
8.	Підприємці	5	4
9.	Учні середніх і середніх спеціальних навчальних закладів	1	1
10.	Студенти	3	3

11.	Гуманітарна інтелігенція	10	7
12.	Інженерно-технічні працівники	5	5
13.	Пенсіонери	26	16
14.	Працівники КСП	-	5
15.	Фермери	-	1
16.	Шахтарі	-	3

Отже, до складу газетних аудиторій входили представники всіх верств населення. Але помітно, що чисельно переважають ті, для кого характерна спеціальна освіта. Це підтверджують наступні дані.

Таблиця 77

Характеристика аудиторій “Нашей газеты” і газети

“Жизнь Луганска” за ознакою освітнього рівня. (В %)

№	Освітні характеристики	“Жизнь Луганска” 1995 р. №=200 (передплатники)	“Наша газета” 1996 р. №=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Початкова	4	3
2.	Незакінчена середня	4	6
3.	Середня	16	20
4.	Середня спеціальна	27	34
5.	Незакінчена вища	6	7
6.	Вища	43	30

Таким чином, освітній рівень є найбільш значущою перемінною, яка визначає входження представників різних соціальних верств до складу газетних аудиторій

Серед опитаних передплатників газети “Жизнь Луганска” 44% становили українці (у складі населення Луганська – 42.2%), 51% – росіяни (серед луганців – 53.9%), 5% представників інших національностей (в етноструктурі міста – 3.9%). Це дає підставу стверджувати, що етнічний чинник у формуванні аудиторії цієї газети не є суттєвим.

Серед опитаних читачів “Нашей газеты” 64% були українцями (в етноструктурі області – 51.9%), 35% – росіяни (44.8% у складі населення області), 1% – євреї та 0.8% – представники інших національностей. Переважання українців у складі цієї аудиторії, мабуть, пов'язане з двома обставинами. “Наша газета” була створена на базі колишньої газети “Прапор перемоги”, яка була україномовною і орієнтувалася на сільські райони

області. Певна традиція серед селян збереглася. Друге. “Наша газета” на обласному рівні залишилася єдиною принципово двомовною газетою. Чисто українськомовних газет загальнообласного рівня на Луганщині просто немає. Тому її двомовність може привертати увагу тих, хто орієнтується на газетному ринку за мовною ознакою.

Для того, щоб зрозуміти аудиторію, недостатньо мати уявлення про її об'єктивні характеристики. Потрібно обов'язково знати мотиви звернення до того чи іншого ЗМІ. На жаль, про це я можу робити висновок лише на основі двох опитувань аудиторії “Нашей газеты”. Так, за результатами дослідження 1991 р. коли було опитано 748 постійних читачів цього видання, які відповідаючи на це питання могли обирати до трьох варіантів відповідей, 54% респондентів вказали, що перш за все вони хотіли мати інформацію про поточні події в нашій області. Ще 17% опитаних своїм головним мотивом звернення до “Нашей газеты” назвали надію, що вона буде обстоювати специфічні інтереси мешканців Донбасу. Далі варіанти відповідей розподілилися так: бажання мати програму телепередач на наступний тиждень – 16%; бажання підтримати починання обласної Ради у створенні непартійної газети – 14%; сподівання, що газета буде сприяти відродженню української культури в нашій області – 5%; симпатії до авторського колективу – 2%. Ще 6% заявили, що газету їх примусили передплатити не за власним бажанням.

При вивченні аудиторії “Нашей газеты” в 1996 р. задавалося питання саме про мотиви передплати, а отже на нього відповіли лише 200 чол., що передплачували часопис додому. Вони теж могли відмічати до трьох варіантів відповідей у закритому питанні. На першому місці знов опинився такий мотив як бажання мати регулярну інформацію про події в області (94% опитаних). Великого значення набуло також бажання мати програму телепередач (60%). Інші мотиви вказувалися значно рідше: симпатії до авторського колективу – 20%; газета друкує матеріали, що сприяють духовному зростанню – 19%; обстоюються специфічні інтереси Донбасу – 9%; газета сприяє відродженню української культури – 7%; газета потрібна для роботи – 7%; газету передплатили як подарунок – 1%. Ще 3% вказали на якісь інші мотиви, а 2% взагалі з відповіддю не визначилися.

У літературі з соціології ЗМІ вже вказувалося на три типи мотивів звернення читачів до газети: 1) утилітарно-прагматичний; 2) професійний та 3) духовний. (133) Виходячи з цього, мабуть, можна сказати, що серед передплатників “Нашей газеты” переважають люди, для яких головним є перший та третій мотиви. При цьому провідним є саме перший.

З певною обережністю можна припустити, що в період суспільної кризи у відношенні аудиторій до ЗМІ домінуючими стають саме утилітарно-прагматичні, споживацькі мотиви. От і більшість читачів “Нашей газеты” не очікують від неї виконання якоїсь великої суспільної місії. В однаковій мірі це стосується і обстоювання специфічних інтересів Донбасу і відродження української культури.

Слід звернути увагу й на те, що більшість передплатників сприймають газету знеособлено, не орієнтуючись на її авторський колектив. Тільки кожен п'ятий взяв до уваги цей фактор. І це характеризує не тільки аудиторію “Нашей газеты”. Іншим способом цей феномен вдалося зафіксувати і під час опитування читачів газети “Жизнь Луганска” в 1995 р. Тоді респондентам було запропоновано оцінити публікації дев'яти штатних авторів цього видання. Жодного з журналістів не знали більше 30% опитаних читачів газети.

Аудиторію газет добре характеризує увага до публікацій на різні теми. В трьох опитуваннях перед респондентами ставилися відповідні питання. Узагальнені результати подам у вигляді трьох таблиць.

Таблиця 78

Увага читачів міських та районних газет

до публікацій на різні теми. (1992 р.) (№=968) (В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають інколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
1.	Програми телебачення та радіо	65	14	10	11
2.	Боротьба зі злочинністю	54	21	12	13
3.	Корисні поради	50	24	13	13
4.	Інформація про місцеві події	49	25	12	14
5.	Відповіді на запитання читачів	40	30	17	13
6.	Листи читачів	37	30	19	14
7.	Рішення місцевих органів влади	32	33	24	11
8.	Спорт	32	24	29	15
9.	Культура	28	34	23	15
10.	Релігія	24	30	30	16
11.	Виробництво	24	30	31	15
12.	Літературні твори місцевих авторів	24	27	33	16

Для дослідження аудиторії газет “Жизнь Луганска” і “Наша газета” інструментарій було вдосконалено.

Таблиця 79

Увага читачів газети “Жизнь Луганска” до публікацій

на різні теми. (1995 р.) (№=400) (В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають інколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
---	------	----------------	----------------	-------------------	------------------

1.	Діяльність міської ради та її виконкому	46	32	10	12
2.	Інформація про події в місті	75	19	2	4
3.	Економіка міста	46	28	10	16
4.	Соціальні проблеми	51	23	8	18
5.	Листи читачів	40	26	15	19
6.	Політика	35	28	10	27
7.	Моральні проблеми	42	27	6	25
8.	Боротьба зі злочинністю	60	21	4	15
9.	Виховання і освіта	29	31	8	32
10.	Художня культура	28	34	11	27
11.	Релігія	20	33	22	25
12.	Спорт	31	27	16	26
13.	Астрологія	50	23	10	17
14.	Екологічні проблеми	32	32	8	28
15.	Медицина	41	30	6	23
16.	Історія міста та краю	39	29	9	23
17.	Публікації місцевих вчених	21	30	18	31
18.	Літературні твори місцевих авторів	17	34	16	33
19.	Рекламні оголошення	39	27	11	23
20.	Корисні поради	53	19	4	24
21.	Програми телепередач	84	6	0	10

Таблиця 80

Увага читачів “Нашей газеты” до публікацій
на різні теми.

(1996 р.) (№=400) (В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають інколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
1.	Діяльність обласної державної адміністрації	45	38	9	8
2.	Діяльність Рад різних рівнів	29	45	13	13
3.	Економіка області	48	40	5	7
4.	Соціальні проблеми	58	31	2	9
5.	Політичне життя	47	37	7	9
6.	Проблеми екології	40	39	7	14
7.	Боротьба зі злочинністю	75	17	2	6
8.	Моральні проблеми	59	28	4	9
9.	Виховання та освіта	53	31	5	11
10.	Художня культура	39	40	7	14
11.	Релігія	37	35	16	12
12.	Спорт	36	31	20	13
13.	Медицина	61	26	3	10
14.	Публікації місцевих вчених	31	40	12	17
15.	Літературні твори місцевих авторів	30	39	12	19
16.	Історія рідного краю	49	33	7	11
17.	Інформація про події в області	72	22	1	5
18.	Інформація з-за меж області	62	32	0	6
19.	Астрологічні прогнози	56	21	12	11
20.	Корисні поради	75	16	1	8
21.	Програми телепередач	79	10	4	7
22.	Рекламні оголошення	46	26	16	12

Матеріали цих трьох таблиць ще більш переконливо доводять домінування в аудиторіях наших газет споживацьких, утилітарно-прагматичних орієнтацій. Такі орієнтації не

сприяють участі цієї частини аудиторії, для якої вони властиві, в суспільному дискурсі з важливих питань.

Що стосується духовних орієнтацій, то вони, скоріш за все, мають абстрактно всезагальний характер, не будучи пов'язаними з проблемами регіону. Про це свідчить невисокий рівень уваги до публікацій місцевих вчених і до творів місцевих представників красного письменництва. Такий рівень уваги є індикатором, що засвідчує відсутність у нашому регіоні духовних лідерів, на слово яких би чекали. Для активного ж духовного процесу вони є абсолютно необхідними.

Внаслідок переважання таких орієнтацій серед аудиторій луганських газет, редакціям не пред'являється серйозних претензій з приводу якості їх роботи. Наприклад, узагальнені оцінки задоволеності висвітленням тем, які цікавили респондентів, за результатами опитування 1996р. читачів “Нашей газеты” мали такий вигляд: задоволені цілковито – 34%; задоволені частково – 54%; радше незадоволені – 5%; цілковито незадоволені – 2%. Ще для 5% респондентів важко було визначитися з відповіддю на це питання.

Про відсутність різко критичного ставлення до обласних газет свідчать результати вивчення мотивів відмови від передплати на наступний термін. Під час опитування аудиторії “Нашей газеты” в 1996 р. була сформована спеціальна вибіркова сукупність з тих, хто передплатував це видання в першому півріччі названого року і не передплатив його на друге півріччя. Вибірка теж була зроблена серійна (за даними відділень зв'язку). Опитано було 100 чол. Їх відповіді про причини відмови від передплати розподілилися таким чином: зависока ціна – 52%; переорієнтація на інші газети – 16%; погана робота пошти – 7%; розчарування тематикою – 4%; розчарування суспільно-політичною позицією – 3%; розчарування майстерністю журналістів – 2%. Ще 16% вказали на наявність якихось інших причин. Отже, однією з головних причин скорочення передплати стала економічна скрута читачів обласних газет.

Оскільки читачі на перше місце ставлять саме інформаційну функцію газети слід проаналізувати, що вони під цим розуміють. По-перше, треба з'ясувати, чи є у інформаційних інтересах читачів так би мовити географічні параметри. Зробити це можна на основі даних, отриманих під час опитуванні аудиторії “Нашей газеты” в 1996 р. Респонденти не обмежувалися в кількості виборів з запропонованих варіантів відповідей закритого питання. В узагальненій формі розподіл відповідей про інтерес до інформації з різних регіонів (№=400) має такий вигляд:

Луганська обл. – 67%

Україна в цілому – 61%

СНД в цілому – 41%

Росія в цілому – 29%

Донбас в цілому – 23%

Сусідні з Донбасом області Росії – 10%

Вся Східна Україна – 10%

Інше – 1%

Підсумувати ці дані можна таким чином. Читачі прагнуть місцевої інформації та узагальненої інформації по Україні, СНД, Росії.

На увагу заслуговує й інше. Переважаюча орієнтація читачів на виконання газетами інформаційної функції зовсім не означає, що вони в своїй більшості прагнуть отримати тільки повідомлення про події та проблеми. Наступна таблиця показує, що, навпаки, більшість хотіли б споживати інформаційні продукти високого ступеня готовності.

Таблиця 81

Розподіл відповідей на запитання “Як газета повинна писати про події та проблеми?” (В %)

№	Варіанти відповідей	Населення області	Читачі газети “Жизнь Луганска”	Читачі “Нашей газеты”	
		1992 р. №=968	1995 р. №=400	1991 р. №=748	1996 р. №=400
1.	Лише інформувати, надаючи можливість читачам давати свою оцінку	26	34	28	25
2.	Інформацію суміщати з оцінками й висновками	25	28	33	30
3.	Крім інформації й аналізу повинна даватися моральна оцінка	31	28	32	38
4.	Важко відповісти	18	10	7	7

Отже, для більшості наших громадян бажано, щоб газета не тільки повідомляла про події, але й витлумачувала їх. Тлумачення для близько третини опитаних уявляється процедурою що не тільки передбачає розкриття причин, механізмів та наслідків подій, але й їх суб'єктивного смислу. Тобто, в газеті не вбачають політичного провідника, але в ній значна частина опитаних хотіла б бачити моральний авторитет.

Наскільки ж наші газети відповідають зверненням на них очікуванням? Як читачі оцінюють роль газет в своєму житті? Про це дають уявлення наступні таблиці.

Таблиця 82

Оцінка читачами оперативності інформування

газетами про події, що відбулися. (В %)

№	Оцінки	Населення	Читачі	
		області	“Нашей газеты”	
		1992 р. №=968	1991 р. №=748	1996 р. №=400
1.	Завжди своєчасно	28	27	56
2.	Найчастіше з запізненням	40	40	24
3.	Важко відповісти	32	33	20

Таблиця 83

Оцінка читачами повноти інформації. (В %)

№	Оцінки	Читачі газети “Жизнь Луганска”	Читачі	
			“Нашей газеты”	
		1995 р. №=400	1991 р. №=748	1996 р. №=400
1.	Події висвітлюються всебічно	29	29	43
2.	Багато про що замовчується	34	32	38
3.	Важко відповісти	37	39	19

Хоча за останні роки газети навчилися більш оперативно реагувати на події, але претензії до повноти їх інформації залишаються ще дуже значними.

Щоб відігравати помітну роль у житті людей ЗМІ недостатньо оперативно і всебічно інформувати про те, що вже сталося. Важливо передбачити майбутнє, орієнтувати відносно нього людей. Результати наших опитувань дають деяке уявлення про цей бік діяльності луганських газет.

Таблиця 84

Оцінка читачами оперативності інформування

газетами про майбутні події. (В %)

№	Оцінки	Читачі газети “Жизнь Луганска”	Читачі
---	--------	-----------------------------------	--------

			“Нашей газеты”	
		1995 р. №=400	1991 р. №=748	1996 р. №=400
1.	Своєчасно інформує	22	13	28
2.	Не дає своєчасної інформації	25	25	23
3.	З одних питань так, з інших – ні	36	37	38
4.	Важко відповісти	17	25	11

Таблиця 85

Вплив газетних публікацій на життя читачів. (В %)

№	Характеристики впливу	Читачі газети “Жизнь Луганска” 1995 р. №=400	Читачі “Нашей газеты” 1991 р. №=748 1996 р. №=400	
1.	Прийняті на основі публікацій рішення були вірними	12	5	16
2.	Прийняті рішення були помилковими	2	3	2
3.	Важливих рішень на підставі публікацій не приймали	58	89	66
4.	Важко відповісти	28	3	16

Таким чином, читачі визнають роль газет в інформуванні про майбутнє. Проте більшість з них не визнає їх впливу на власне конструювання свого майбутнього. Тобто тут спостерігається дистанціювання особистого життя від публікацій газет.

Щоб у повній мірі зрозуміти ставлення читачів до газети, треба знати як вони її розташовують в соціальному просторі. Показником цього може бути уявлення респондентів про те, чиї інтереси виражає те чи інше видання. Уявлення про існуюче становище корисно порівняти з уявленнями про бажане. Зіставлення цих показників дозволяє за формулою $(x - y) / 100$ розрахувати індекс контрастності. Тільки при його нульовому значенні не фіксується розбіжностей між нинішньою позицією видання та побажаннями його читачів. Якщо індекс виявляється додатним числом, то це означає, що читачі вважають, що газета надмірно виражає чийсь інтереси. Від'ємне

значення індексу означає впевненість більшості читачів у тому, що газета недостатньо виражає чийсь інтереси.

Таблиця 86

Уявлення читачів про те, чиї інтереси відстоює “Жизнь Луганска” і чиї інтереси вона повинна відстоювати.

(В %. Індекс контрастності: -1 – + 1)

№	Суб'єкти інтересів	Зараз	Повинно бути	Індекс контрастності
		(x)	(y)	$(x - y) / 100$
1.	Міськвиконком	44	22	+ 0.2
2.	Міська Рада	28	22	+ 0.1
3.	Мер міста	32	7	+ 0.3
4.	Обласна державна адміністрація	22	11	+ 0.02
5.	Партії правої орієнтації	3	2	- 0.01
6.	Центристські партії	1	2	- 0.01
7.	Партії лівої орієнтації	1	2	- 0.02
8.	Директори заводів	3	5	- 0.02
9.	Підприємці	16	5	+ 0.1
10.	Мафія	14	2	+ 0.1
11.	Робітничий клас	6	22	- 0.2
12.	Інтелігенція	6	17	- 0.1
13.	Всі мешканці міста	20	66	- 0.5
14.	Редакція газети	15	16	- 0.01
15.	Інше	2	2	0

Таблиця 87

Уявлення читачів про те, чиї інтереси відстоює “Наша газета” зараз і чиї інтереси вона повинна відстоювати.

(В %. Індекс контрастності: - 1 – + 1)

№	Суб'єкти інтересів	Зараз	Повинно бути	Індекс контрастності

		(x)	(y)	$(x - y) / 100$
1.	Обласна держадміністрація	41	16	+ 0.3
2.	Обласна Рада	28	7	+ 0.2
3.	Голова облдержадміністрації	16	1	+ 0.2
4.	Партії правої орієнтації	4	1	+0.03
5.	Центристські партії	6	2	+0.04
6.	Ліві партії	5	2	+0.03
7.	Директори заводів	6	3	+0.03
8.	Підприємці	11	5	+0.06
9.	Мафія	6	0	+0.06
10.	Робітничий клас	10	19	- 0.09
11.	Інтелігенція	9	12	- 0.03
12.	Всі мешканці області	21	58	- 0.4
13.	Редакція газети	16	14	+0.02
14.	Інше	2	1	+0.01

Таким чином, читачі пов'язують наші газети перш за все з вираженням інтересів правлячого класу та близьких до нього соціальних груп. Більшість тих, хто складає аудиторії обласних газет, хотіли б іншого, а саме – вираження інтересів всіх мешканців міста чи області. Мабуть саме тією обставиною що наші газети виступають каналами комунікації елітних груп та мас, і обумовлене знеособлене та відчужене ставлення до них з боку більшості аудиторії.

Відносини між редакціями луганських газет та їх аудиторіями свідчать про те, що етнотериторіальна спільнота Донбасу – це багато в чому “спільнота в собі”. Її специфіка більшістю населення усвідомлюється, але не відбувається достатньої рефлексії в царині професійного духовного виробництва над проблемою регіональної ідентичності. У донбаської спільноти немає загальноновизнаних духовних авторитетів. Через це не акцентуються її специфічні інтереси, не відбувається узгодження інтересів Донбасу з інтересами інших регіонів України.

Поле масової комунікації Луганщини, яке є складовою частиною поля масової комунікації України, забезпечує ієрархічне впорядкування інтересів елітних груп різного рівня в їх співвідношенні з народними масами.

Недалекоглядно вважати, що такий стан корисний для зміцнення України. Сучасною розвинутою країною вона може стати лише завдяки узгодженості інтересів різних, в тому числі й регіональних спільнот. Невираженість, а тим більш табування регіональних інтересів загання їх у підсвідомість. В кризові ж моменти цілком можливо, що таке підсвідоме, прорвавшись на рівень свідомості, перетвориться на деструктивний фактор страшної сили. Запобігти небажаному розвитку подій можна тільки вільним аналізом важливих для країни проблем. А для цього ЗМІ повинні бути не інструментами елітних груп, а акторами публічної сфери.

ПРИМІТКИ

Передмова

Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1979. – С. 257-258.

Яковенко Ю.И. Проблема артефакта в социологии (историко-теоретический анализ). Дисс. на соискание уч. степени докт. социол. наук. – К., 1996. – С. 24.

Про них див.: Кононов І.Ф. До історії соціологічних досліджень у ЛДП // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка. – 1998. – №10. Ювілейний випуск. Історичні науки. – С. 55-58.

Глава І. Етнічні та територіальні спільноти. Донбас в етнічних координатах

§ 1. Проблема етносу

1. Таболина Т.В. Биологизация этнического в американской этносоциологии. (Критический анализ концепции П.Л.ван ден Берге) // Расы и народы. – Вып. 15. – М.: Наука, 1986. – С. 62.

2. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Таращук. – К.: Основи, 1994. – С. 132.

3. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – С. 152.

4. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 40.

5. Серебряков І. “Бхагавадгіта” і сучасність // Всесвіт. – 1981. – № 11. – С. 156.

6. Тичина П. Сонячні кларнети. Поезії. – К.: Дніпро, 1990. – С. 358.

7. Лу Синь. Избранное. – М.: Художественная литература, 1989. – С. 52-63.

8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1-2. – С. 9.

9. Панарин А.С. “Вторая Европа” или “Третий Рим” (Парадоксы европеизма в современной России) // Вопросы философии. – 1996. – № 10. – С. 22.

10. Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. М.: Мысль, 1983. – С. 48.

11. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон: Українська видавнича спілка – Торонто: Ліга визволення України, 1966. – С. 42.

12. Там же. – С. 220.

13. Фукуяма Ф. Кінець історії // Генеза (м. Львів). – Березень 1992. – С. 5-17.
14. Мені вже доводилося звертати на це увагу. Див.: Кононов І. На перехресті світів // Демократична Україна. – 21 жовтня 1997 р. – С. 2.
15. Лобас В.Х. Нетрадиційні методології в соціології // Нові методології навчання. Науково-методичний збірник. Вип. II. – К., 1994. – С. 29.
16. Smaga Jisef. Narodziny i upadek imperium. ZSRR. 1917- 1991. – Krakow: Znak, 1992. – S. 350-361.
17. Suny R. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford: Stanford University Press, 1993. – P. 101.
18. Юрошевич Драган. Кризис Югославской государственности в конце XX века: Конфликтологический анализ. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. социолог. н. – К., 1995. – С. 14.
19. Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 153.
20. Попович М.В. Європа – Україна – праві і ліві. – К.: Київське братство, 1997. – С. 28.
21. Там же. – С. 29.
22. Про це див.: Denis Claude. Quebec – as – distinct –society as conventional wisdom: The constitutional silence of anglo-Canadian sociologists // Canadian Journal of Sociology. – 1993 – N 18(3) – P. 251-269.
23. Ильин В.И. Социальная стратификация. – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского у-та, 1991. – С. 50.
24. “Мир должен прийти нам на помощь” (Интервью с индейским вождем) // Расы и народы. – Вып. 15. – М.: Наука, 1986. – С. 232.
25. Див.: Звіт про світовий розвиток: Важке завдання розвитку / Пер. з англ. – К.: Абрис, 1994. – С. 169.
26. Томпсон Дж.Л., Пристли Д. Социология / Пер. с англ. А.К.Меньшикова. – Львов: Инициатива – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – С. 114.
27. Цит. за: Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 29.
28. Шульга М.О. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. – Вип. 21. Права меншин. – К., 1998. – С. 10-12.
29. Козлов В.И. О классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 8.
30. Кабо В.Р. Значение первобытной общины в генезисе этнической структуры // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 41.

31. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З.Борисюк. – К.: Основи, 1997. – С. 7-8.
32. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 249.
33. Там же. – С. 250.
34. Стосовно сучасних уявлень про предмет соціології див.: Молевич Е.Ф. К вопросу о структуре современного социологического знания // Социологические исследования. – 1997. – № 6. – С. 3-8.
35. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – с. 21 (примеч.).
36. Дворецкий И.Х. Латино-русский словарь. Изд. 2-е. – М.: Русский язык, 1976. – С. 379.
37. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. – С. 9.
38. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К.: Либідь, 1993. – С. 196.
39. Гитлер. Моя боротьба / Пер. с нем. – Б.м.: Т-Око, 1992. – С. 57.
40. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології... – С. 202.
41. Про теорії соціал-дарвінізму див.: Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології. – С. 183-195.
42. Таболина Т.В. Биологизация этнического в американской этносоциологии. – С. 56-77.
43. Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов / Под ред. М.Г.Нерсисяна. – Ереван: Айастан, 1982. – С. 410-411.
44. Нерсисян М.Г. Предисловие // Геноцид армян... – С. X.
45. Широкогоров С.М. Место этнографии среди наук и классификация этносов. – Владивосток, 1922.
- Широкогоров С.М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. – Шанхай, 1923.
- Shirokogoroff S.M. Psychomental Complex of the Tungus. – London, 1935.
- Sirokogorov S.M. Ethnographie und Ethnologie // Archiv fur Anthropologie und Volkerforschung. – 1937. – B.XXIV.
- Про життя С.М.Широкогорова в Китаї див.: Решетова А.М., Хе Гоань // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 77-78.
46. Цит. за: Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – С. 9.

47. Крюков М.В. Преодолеть догмы, изучать реальную этническую ситуацию // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 49.
48. Кушнер П.И. (Кнышев) Национальное самосознание как этнический определитель // Краткие сообщения Института этнографии. – М., 1949. – Вып. 8.
- Кушнер П.И. (Кнышев) Этнические территории и этнические границы // Труды Института этнографии. Новая серия. – М., 1951. – Т. 15.
49. Токарев С.А. Этнография народов СССР. Исторические особенности быта и культуры. – М., 1958.
- Он же. Проблема типов этнических общностей: (К методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – № 11.
50. Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. – М., 1964.
- Чебоксаров Н.Н. О специфике расообразования у человека // Советская этнография. – 1976. – № 1. – С. 139-144.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.С. Народы. Расы. Культура. Изд. 2-е. – М.: Наука, 1985.
51. Козлов В.И. Динамика численности народов. – М., 1969.
- Він же. Этническая демография. – М., 1977.
52. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 18.
53. Там же. – С. 37.
54. Там же. – С. 38.
55. Там же. – С. 40.
56. Там же. – С. 148.
57. Там же. – С. 151.
58. Там же. – С. 52.
59. Там же. – С. 53.
60. Там же. – С. 53.
61. Там же. – С. 58.
62. Там же. – С. 64, 95, 98.
63. Там же. – С. 59.

64. Вперше: Бромлей Ю.В. Этнос и эндогамия // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С. 84-91.
65. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 114.
66. Там же. – С. 115.
67. Бромлей Ю.В. Этнические общности – сложные, многомерные системы // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 34.
68. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 122.
69. Там же. – С. 32.
70. Там же. – С. 37.
71. Там же. – С. 154.
72. Там же. – С. 153-167.
73. Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т. 24 – С. 131 та Т. 41. – С. 77.
74. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 153.
75. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М.: Мысль, 1986. – С. 42.
76. Козлов В.И. О классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 8.
77. Там же.
78. Там же. – С. 14.
79. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – С. 15, 127-132.
80. Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М., 1969. – С. 56.
81. Козлов В.И. Пути околоэтнической пассионарности (О концепции этноса и этногенеза, предложенный Л.Н.Гумилевым) // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 96.
82. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. Изд. 2-е. М.: Наука, 1985. – С. 23.
83. Там же. – С. 29.
84. Там же. – С. 177.
85. Там же. – С. 222.
86. Там же. – С. 176.

87. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – С. 148.
88. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 24.
89. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука: (логико-методологический анализ). – М.: Мысль, 1983. – С. 3, 55.
90. Арутюнов С.А. Народы и культуры. – С. 21.
91. Там же.
92. Там же. – С. 9.
93. Там же. – С. 32.
94. Кастельс М. Высокие технологии: экономика и общество. Лекция 4. Перестройка мирового экономического и политического порядка под влиянием новых технологий. – М.: Институт молодежи, 1990. – С. 20-21.
95. Там же. – С. 21.
96. Див. найбільш узагальнюючі праці:
- Пименов В.В. Вепсы. Очерк этнической истории и генезиса культуры. – Л., 1965.
- Він же. Удмурты. Опыт компонентного анализа этноса. – Л., 1977.
- Він же. Этнографический факт // Советская этнография. – 1990. – № 3. – С. 43-52.
97. Пименов В.В. Системный подход к этносу (к постановке проблемы) // Расы и народы. – Вып. 16. – М.: Наука, 1986. – С. 19.
98. Там же. – С. 13.
99. Пименов В.В. Этнографический факт.- С. 50.
100. Див: Пименов В.В. Системный подход к этносу... – С. 15, 16.
101. Там же. – С. 17.
102. Там же. – С. 18.
103. Крюков М.В. Этнос и субэтнос // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 5-21.
104. Алексеев В.П. Об иерархии и критериях выделения этнических общностей // Расы и народы. – Вып. 18. – С. 24.
105. Бромлей Ю.В. Этнические общности – сложные, многомерные системы // Там же. – С. 31.

106. Брук С.И. Все гораздо сложнее // Там же. – С. 36.
107. Кузнецов А.И. О соотношениях понятий “общество” и “этническая общность” // Советская этнография. – 1989. – № 4. – С. 22.
108. Челпанов Г.И. Підручник логіки. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 132.
109. Цит. по: Миссонова Л.И. Методологический семинар Института этнографии АН СССР “Этнос в системе общественных форм” // Советская этнография. – 1990. – № 3. – С. 161.
110. Там же.
111. Там же. – С. 166.
112. Цит. по: Лотман Ю.М. Механизм смуты (К типологии русской истории культуры) // Новый круг. – К., 1993. – № 1. – С. 177.
113. Миссонова Л.И. Указ. соч. – С. 161.
114. Там же. – С. 163.
115. Тишков В.А. Доклад на Ученом совете Института этнографии АН СССР об итогах и перспективах работы Института // Советская этнография. – 1990. – № 3. – С. 143.
116. Там же.
117. Тишков В.А. Что есть Россия? (перспективы нациестроительства) // Вопросы философии. – 1995. – № 2. – С. 14.
118. Там же.
119. De Fluer Melvin L., D’Antonio William V., Defluer Lois B. Sociology: man in society. – Glenview, Illinois London: Scott, Foresman and Company, 1971. – P. 617.
120. Таболина Т.В. Биологизация этнического в американской этносоциологии... – С. 67.
121. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 180.
122. Тишков В.А. Что есть Россия? – С. 13.
123. Див.: Гумилев Л.Н. Хунну. – М., 1960.
- Він же. Открытие Хазарии. – М.: Наука, 1967.
- Він же. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967.
- Він же. Поиски вымышленного царства. – М., 1970.
- Він же. Хунны в Китае. – М., 1974.

Він же. Старобурятская живопись. – М., 1975.

Він же. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989.

124. Гумилев Л.Н. По поводу предмета исторической географии. (Ландшафт и этнос: III) // Вестник ЛГУ, Т.18. – 1965. – Вып. 3. – С. 112-120.

Він же. О термине “этнос” // Доклады отделений и комиссий ВГО (Этнография). – Вып. 3. – Л., 1967. – С. 3-17.

Він же. Этнос и ландшафт // Известия ВГО. – Т. 100. – 1968, – № 3. – С. 193-202.

Він же. Этногенез и этносфера // Природа. – 1970. – № 12. – С. 88-93.

125. Козлов В.И. Пути околоэтнической пассионарности (О концепции этноса и этногенеза, предложенной Л.Н.Гумилевым) // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 94-95.

126. На таку перспективу вказує, скажімо, стаття: Кедров Б.М., Григулевич И.Р., Крывелев И.А. По поводу статьи Ю.М.Бородея “Этнические контакты и окружающая среда” //Природа. – 1982. – № 3.

127. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. – М.: Экопрос, 1993. – С. 178.

128. Итс Р.Ф. Несколько слов о книге Л.Н.Гумилева “Этногенез и биосфера Земли” // Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – С. 4.

129.Козлов В.И. Пути околоэтнической пассионарности... С. 109.

130. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии... – С. 161.

131. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – С. 15-16.

132. Там же. – С. 337.

133. Там же. – 224.

134. Там же. С. 35.

135. Миссонова Л.И. Методологический семинар... – С. 163.

136. Гумилев Л.Н.Этногенез и биосфера Земли. – С. 260.

137. Там же. – С. 318-322.

138. Там же. – С. 301.

139. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – С. 54.

140. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 301-305, 413-414.

141. Там же. – С. 214.

142. Там же. – С. 187.
143. Там же. – С. 491.
144. Там же. – С. 312.
145. Там же. – С. 91.
146. Там же.
147. Там же. – С. 92.
148. Про нього див.: Дубин В. “Всегда иной и прежний” // Борхес Х.Л. Сочинения в 3-х томах. – Т.1- М.: Полярис, 1997. – С. 7-44.
149. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 306.
150. Там же. – С. 111.
151. Там же. – С. 470.
152. Там же. – С. 440.
153. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии...- С. 162.
154. Там же. – С. 178.
155. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 163.
156. Там же. – С. 35.
157. Там же. – С. 231.
158. Барулин В.С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 6.
159. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии... С. 167.
160. Козлов В.И. Пути околоэтнической пассионарности... С. 107.
161. Там же. – С. 108.
162. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – С. 448.
163. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии...С. 182.
164. Там же. – С. 169.
165. Лунь юй // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1972. – С. 160.
166. Донцов Д. Націоналізм. – С. 49.

167. Геллнер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С. 120.
168. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии ... – С. 33.
169. Там же. – С. 66.
170. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін... С. 14-15.
171. Илюшин В.А. Стоимость и богатство. – Луганск, 1992. – С. 63.
172. Bielski M. Organizacje: istota, struktury, procesy. – Lodz: Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego, 1992. – S. 100-109.
173. Пригожин А.И. Социальная самоорганизация // Социология, Словарь-справочник. – Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 138.
174. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в трех томах. – Т.3. – М.: Политиздат, 1979. – С. 212.
175. Леві-Строс К. Структурна антропологія. – С. 320.
176. Барулин В.С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 61.
177. Леві-Строс К. Структурна антропологія. – С. 51.
178. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 14.
179. Там же.
180. Там же. – С. 31-32.
181. Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления. – К.: Вища школа, 1980. – С. 147.
182. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 251-256.
183. Арутюнов С.А. Народы и культуры... – С. 28.
184. Там же. С. 59.
185. Там же. – С. 57.
186. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука... – С. 64-65.
187. Макеев С.О. Структурна перспектива в сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 32.
188. Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – С. 34.

189. Див.: История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузишина. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 111-114.
190. Платон. Собр. соч. в 4-х томах. – Т. 3. – М.: Мысль, 1994. – С. 247.
191. Там же. – С. 248.
192. Карамзин Н.М. Письма русского путешественника. – М.: Правда, 1988. – С. 138.
193. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – К., 1995. – С. 136.
194. Там же. – С. 140-141.
195. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – С. 8.
196. Там же. – С. 32. Посилання на: Candill W. Social change and cultural continuity in modern Japan // Responses to change: Society, Culture and personality. – N. Y., 1976. – P. 40.
197. Петрова А.С. Основные направления современной американской этнопсихологии (психологическая антропология и кросс-культурные исследования) // Советская этнография. – 1990. – № 1. – С. 127.
198. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – С. 39.
199. Там же. – С. 31.
200. Там же. – С. 32.
201. Ильин В.И. Социальная стратификация. – С. 56-57.
202. Хоманс Дж. К. Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 52-53.
203. Там же. – С. 60.
204. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли ... – С. 95.
205. Шрейдер Ю.А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 33.
206. Там же. – С. 35. Також див. : Шрейдер Ю.А. Этика. Введение в предмет. – М.: Текст, 1998. – С. 197-210.
207. Про дві етичні системи див: Lefebvre V.A. Algebra of Consience. – Dortrecht – Holland: D. Reider Publ. Co., 1982.
208. Оболенская С.В. Образ немца в русской народной культуре XVIII-XIX вв. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 181.
209. Крюков М.В. Этнос и субэтнос... – С. 13.

210. Арутюнов С.А. Народы и культуры... – С. 9.
211. Чеснов Я.В. Название народа: откуда оно? // Этнографы рассказывают. – М.: Наука, 1978. – С. 19.
212. Там же. – С. 21.
213. Там же. – С. 31.
214. Історія русів / Український переклад І. Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 259.
215. Наливайко Д.С. Україна в рецепції західних гуманістів XV-XVI ст. // Європейське відродження та українська література XIV – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 12.
216. Там же. – С. 20.
217. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография...-С. 55.
218. Кош Э. Это проклятое писательское ремесло / Пер. с сербохорватского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 89.
219. Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – С. 35.
220. Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления...- С. 47.
221. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття...- С. 39.
222. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська та зарубіжна культура...- С. 29.
223. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис - Издательская группа “Прогресс”, 1992. – С. 268.
224. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII в.) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т. 1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С. 221.
225. Канак Ф., Лобас В. Національний прогрес: сподівання, реалії, перспективи // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 105.
226. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография...- С. 53.
227. Арутюнов А.С. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 51-53.
228. Живов В.М., Успенский Б.А. Царь и Бог. Семиотические аспекты сакрализации монарха в России // Успенский Б.. Избранные труды. – Т. 1. – С. 132.
229. Див.: Руднев В.В. Этнометеорология (К вопросу изучения традиционных народных знаний) // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 42-54.

Балушок В.Г. Годовой цикл обрядности украинских городских ремесленников эпохи феодализма // Там же. – С. 54-64.

230. Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – С. 46.

231. Цит. за: Дюби Ж. Европа в средние века. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – С. 66.

232. Див.: Белоусов А. Хазар потомки // Зеркало недели. – 1999, 30 января (№ 4) – С. 11.

233. Котовская М.Г. Характер этнических процессов на Северо-Востоке Бразилии // Расы и народы. – Вып. 15. – М.: Наука, 1986. – С. 170.

234. Див.: Шейнбаум Л.С. Аргентинский этнос. Этапы формирования и развития. – М.: Наука, 1984.

Гаджиев К.С. Американская нация: национальное самосознание и культура. – М.: Наука, 1990.

Шемякин Я.Г. Латинская Америка: традиции и современность. – М.: Наука, 1987.

Nelli H.S. From immigrants to ethnics: The Italian Americans. – N.Y., 1983.

235. Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. – Свердловск, 1970. – С. 40-41.

236. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография... – С. 125-126.

237. Там же. – С. 136.

238. Крюков М.В. Этнос и субэтнос... – С. 7.

239. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли... – С. 112.

240. Брук С.И., Чебоксаров Н.Н. Метаэтнические общности // Расы и народы. – Вып. 6. – М.: Наука, 1976.

241. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии... С. 165.

242. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры... – С. 31.

243. Рикман Э.А. Об этнодифференцирующей роли культуры // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 48.

244. Рабочая книга социолога. 2-е изд-е / Отв. ред. Г.В.Осипов. – М.: Наука, 1983. – С. 74.

245. Савельев Ю.Б. Внутрикультурное разнообразие как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск: Світлиця, 1998. – С. 57.

246. Победа Н.А. Социология культуры. – Одесса: Астропринт, 1997. – С. 85.

247. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 38.

248. Козлов В.И. О классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии... – С. 16.
249. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура...-С. 33.
250. Белявский В.А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. – М.: Мысль, 1971. – С. 7-9.
251. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XI-XV вв.- М.: Высшая школа, 1989. – С. 28-43.
252. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии...С. 24-60.
253. Див.: Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. – М.: Наука, 1976. – С. 260-267.
254. Белявский В.А. Вавилон легендарный... – С. 14-70.
255. Дюби Ж. Европа в средние века... – С. 181.
256. Струве В.В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории // Вестник древней истории – 1951. – № 2. – С. 17.
257. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – № 11. – С. 52.
258. Лосев А.Ф. Античная философия и общественно-исторические формации. Два очерка // Античность как тип культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 24.
259. Цит. за: Основы социологии. Курс лекций. Изд. 2-е. – Ч. 1 / Отв. ред. А.Г.Эфендиев. – М.: Общ-во “Знание” России, 1994. – С. 35.
260. Козинг А. Нация в истории и современности / Пер. с нем.- М.: Прогресс, 1978. – С. 36-39.
261. Цит. за: Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XV-XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – 1987. – № 8. – С. 65 (прим.).
262. Білінський А. Народ, нація, держава // Віче. – 1994. – № 9. – С. 74-90.
263. Сміт Е. Національна ідентичність...-С. 17.
264. Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР (стадийные закономерности и локально-исторические особенности этнокультурных процессов в XIX- XX вв.) – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 23.
265. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография...-С. 42.
266. Цит. за: Козинг А. Нация в истории и современности. – С. 45.
267. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 24. – С. 387.

268. Див.: Сталин И.В. Сочинения. – Т. 2. – М.: ОГИЗ – Гос. изд.-во полит. лит-ры, 1946. – С. 403.
269. Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. – Т. 2. – С. 296.
270. Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос... – С. 297.
271. Філософський словник. 2-е вид.- К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – С. 431-432.
272. Козинг А. Нация в истории и современности. – С.49.
273. Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос. – С. 303.
274. Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // Ленин В.И. Избранные произведения. – Т. 1. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1972. – С. 570.
275. Там же.
276. Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР... – С. 25.
277. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – С. 71-327.
278. Геллнер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С. 120.
279. Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР... – С. 26.
280. Тадевосян Э.В. Этнонация: миф или социальная реальность? // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 61.
281. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности... – С. 89.
282. Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – С. 13.
283. Тишков В.А. Что есть Россия?... – С. 9.
284. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України... – С. 17.
285. Тадевосян Э. Этнонация: миф или социальная реальность? – С. 67.
286. Там же. – С. 68.
287. Там же. – С. 65.
288. Тишков В.А. Что есть Россия?... – С. 9.
289. Там же. – С. 7.
290. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України... – С. 17.
291. Там же. – С. 18.

292. Про це мені вже доводилося писати. Див.: Кононов І.Ф. Нація як соціальна спільнота // Теоретична соціологія. Навчальний посібник для семінарських занять і самостійної роботи студентів. – Луганськ: Світлиця, 1997. – С. 40.

293. Смелзер Н. Социология. ... – С. 304-305.

294. Про початковий етап формування американської нації див.: Persons S. American Ethnicity in the Revolutionary Era // The American and European Revolutions, 1776-1848: sociopolitical and ideological aspects. / Ed. by Jaroslaw Pelenski. – Iowa City: University of Iowa Press, 1980 – P. 38-53.

295. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України... – С. 17.

296. Див.: Брежнев Л.И. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических республик // Брежнев Л.И. Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1979. – С. 483-490.

§ 2. Специфіка Донбасу

1. Головаха Є.І. Сучасна політична ситуація й перспектива державно-політичного та економічного розвитку України // Політичний портрет України. Бюлетень дослідно-навчального центру “Демократичні ініціативи” – 1993. – № 4. – С. 2.

Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 1996. – С. 6.

Чурилов М., Потоцька С. 10000 виборців були опитані фірмою “Соціс-Геллап” у день виборів: спроба проведення першого “Exit poll” в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 78.

2. Див.: Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів – Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського держуніверситету, 1993. – С. 42.

3. Фисуненко О.П., Жадан В.И. Природа Луганской области. – Луганск, 1994. – С. 8 – 9.

4. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинко В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України // Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. Вип. 24 – К., 1994. – С. 15.

5. Скрипник М. Донбас і Україна (фрагмент) // Політологія. Кінець ХІХ- перша половина ХХ ст. Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 717.

6. Скрипник М. УРСР – П’ємонт українських трудящих мас // Політологія... – С. 724.

7. Там же. – С. 725.

8. Трубникова Л.С. Культурные процессы в 20-30-е годы // Новые страницы в истории Донбасса. Книга 2 / Составитель З.Г.Лихолюбова. – Донецк: Донбасс, 1992. – С. 77.

9. Там же.

10. Там же. – С. 89.
11. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів: Меморіал, 1991. – С. 95.
12. Там же. – С. 86.
13. Там же. – С. 89.
14. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – С. 28.
15. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 66.
16. Там же. – С. 89.
17. Там же. – С. 99.
18. Там же. – С. 110.
19. Там же. – С. 119, 124.
20. Там же. – С. 150.
21. Там же. – С. 132-164.
22. Там же. – С. 201-202.
23. Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”) / Уклад В.Чорновіл. – Львів: Меморіал, 1991. – С. 308.
24. Тихий О. Думки про рідний Донецький край // Донбас. – 1991. – № 1. – С. 149.
25. Там же. – С. 154.
26. Там же. – С. 147.
27. Там же. – С. 157.
28. Голобородько В. Калина об Різдві. Вірші. – К.: Український письменник, 1992. – С. 14.
29. Бублик М. Історичні передумови формування свідомості східних українців // Студії політологічного центру “Генеза.” – 1995. – № 4. – С. 257.
30. Роман Іваничук: “Без праці і віри нічого не буває” // Донбас. – 1993. – № 4. – С. 4.
31. Там же. – С. 5.
32. Мы называем вещи своими именами. Беседа А.Гордеева с И.Симоненко // Донецкий кряж (Донецк) – 15-21 марта 1996 г. (№ 11) – С.2
33. Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: МП “Край” – “Просвіта”, 1993. – С 109-110.

34. Див.: Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України... - С. 51.

Ефимов С.А., Темненко В.А. Социально-демографические процессы в Крыму: необходимость учета трех этнических векторов // Диалог украинской и русской культур. – К., 1997. – С. 205.

35. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України... С. 52, 78.

36. Там же. – С. 135.

37. Там же. – С. 138.

38. Тоффлер Е. Раса, власть и культура // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 284.

39. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українсько-російських відносин у громадській думці Росії та України // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. Науковий збірник. – К.: Національний ін-т укр.-рос. відносин, 1998. – С. 38.

40. Там же. – С. 35.

41. Там же. – С. 36.

42. Stosunek polaków do innych narodowości oraz wyobrażenia o ich stosunku do nas. Preferowane kierunki współpracy gospodarczej i politycznej. Komunikat z badań. – Warszawa, 1993. – Ss. 2, 3.

43. Кононов И.Ф. Роль Донбасса в украинско-русском культурном диалоге // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1998. – С. 94.

44. De Fleur Melvin L, D'Antonio William V., DeFleur Lois B. Sociology: Man in Society... – p. 344.

45. Дані були повідомлені представниками московського ВЦВГД на семінарі “Громадська думка і політика”, який був проведений фондом “Демократичні ініціативи” 21-23 листопада 1997 р. у м. Києві.

46. Васютинський В. Чи є в Україні російська “п’ята колона”? // Українські варіанти (м. Львів) – 1997. – № 2. – С. 12.

47. Див.: Заставний Ф.Д. Населення України... – С. 114-115, 132.

48. Романюк А. Міграційні процеси у Львівській області // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 21.

49. Шульга Н.А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный и ценностный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1998. – С. 14-15.

50. Див.: Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – С. 15.

51. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Товариство “Знання” України, 1991. – С. 41.
52. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К.: Дніпро, 1993. – С. 130.
53. Там же. – С. 195.
54. Гуцало Є. Ментальність орди. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1996.
55. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. – М.: Аспект-пресс, 1995. – С. 167-170.
56. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Твори у двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – С. 600.
57. Там же. – С. 601.
58. Там же. – С. 614.
59. Там же. – С. 615.
60. Там же. – С. 591.
61. Там же. – С. 598.
62. Там же. – С. 608.
63. Попович М.В. Європа – Україна – праві і ліві. – К.: Київське братство, 1997. – С. 49.
64. Дзюба І.М. Ідеологічні децибелі “діалогу культур” // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. – К., 1998. – С. 74.
65. Там же. – С. 90.
66. Там же.
67. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография... – С. 35.
68. Золотарьов В.І. Айдар – ріка життя // Луганський обласний краєзнавчий музей. Краєзнавчі записки. – Вип. 2. – Луганськ, 1993. – С. 34. Про це ж див.: Вихрова Т.В. Наш край в составе Слободской Украины // Луганский областной краеведческий музей. Краеведческие записки. – Вип. 1. – Луганск, 1993. – С. 4-20.
69. Золотарьов В.І. Айдар – ріка життя... – С. 37, 40.
70. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 63.
71. Там же. – С. 49.
72. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – С. 92.
73. Там же.

74. Багалій Д.. Історія Слобідської України... – С. 78.
75. Там же. – С. 39.
76. Там же. – С. 98.
77. Вихрова Т.В. Духовна культура слобожан (Старобільський повіт, кінець ХІХ ст.) // Луганський обласний краєзнавчий музей. Краєзнавчі записки. – Вип. 2. – Луганськ, 1993. – С. 53.
78. Там же. – С. 52.
79. Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР... – С. 34-35.
80. Про це див.: Довнар Г.С. Луганцы – Донецк: Донбасс, 1994. – С. 5-36.
- Локотош Б.Н. Очерки истории Луганска. – Луганск, 1993. – С. 3-9, 24-40.
- Подов В.И. У истоков Донбасса: Исторический очерк. – Луганск, 1995. – С. 5-59.
81. Подов В.И. У истоков Донбасса... – С. 47.
82. Еременко А.М., Снегирев В.В. Луганск: мифологизированное прошлое и возможное будущее // Древности Подонцовья: Сборник археологических и историко-философских статей / Ред Манько В.А. – Луганск, 1997. – С. 81-84.
83. Цит. за.: Подов В.И. У истоков Донбасса... - С. 69.
84. Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.) – Луганск, 1997. – С. 5.
85. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 172.
86. Там же. – С. 66.
87. Усі цифрові дані запозичено з дисертації Н.П. Пашиної. – С. 48-81.
88. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса... – С. 189-191.
89. Там же. – С. 105.
90. Там же. – С. 99.
91. Пашина Н.П. Аграрные миграции... – С. 20.
92. Мігранти з інших місцевостей були представлені так: Білорусь – 4.3%, Прибалтика – 0.8%, Кавказ – 1.8%, інші – 8.4%. Див.: Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса... – С. 169.

93. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России XVIII – начало XX вв. (численность, структура, география) // История СССР – 1984 – № 4.

94. Пашина Н.П. Аграрные миграции... – С. 12.

95. Фесенко Ю.П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск, 1993. – С. 22.

96. Там же. – С. 17.

97. Там же. – С. 30.

98. Тернер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983.

Аналіз цієї концепції див.: Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – С. 9-13.

99. Цит. за: Вольный Ф.Г. Гвардия. Дилогия. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 13.

100. Донбаський шахтарський фольклор по крупинках зібрав Є.Г. Коновалов, створивши книгу художніх сказів. Поки що вона друкувалася лише в уривках. Див.: Коновалова Е. Шубин // Луганская правда – 24 сентября 1992 г.; Коновалов Е. Атаман // Бахмутський шлях (м.Луганськ) – 1995. – № 1-2. – С. 42. Аналіз творчості Є.Г.Коновалова див.: Кононов И. Донбасские сказы Евгения Коновалова // Наша газета (Луганск). – 8 мая 1993 г. – С. 9.

101. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса... – С. 153.

102. Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918 гг.). Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974 – С. 12.

103. Див.: Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса... – С. 137-142.

Дынгес А.А. Истоки развития самоуправления в немецких колониях на Украине // Міжнародна конференція “На шляху до відкритого суспільства”. Тези доповідей та повідомлень. – Донецьк, 1993. – С. 100-103.

Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса. – Кн. 2. – Донецк: Донбасс, 1992. – С. 51-70.

104. Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь... – С. 19.

105. Цит. за : Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь... – С. 218.

Попередній цифровий матеріал теж наводився з цього видання. Див. стор. 39-40, 58, 94, 151-152.

106. Гончаренко Н.Г. Вказ тв. – С. 221.

107. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С 131.

108. Довнар Г.С. Луганцы. Историческое повествование в рассказах. – Донецк: Донбасс, 1994. – С. 259-260.
109. Кононов И. Исторический компромисс во имя будущего страны // Украинский обозреватель. – 1994. – №5. – С. 1-2.
110. Дзюба І.М. Ідеологічні децибелі “діалогу культур”... – С. 84.
111. Довнар Г.С. Луганцы. – С. 249-258.
112. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західно-української інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 1994. – С. 184-241.
113. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 225.
114. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – С. 175.
115. Сосюра В.М. Третя рота. Роман. – К.: Радянський письменник, 1988.
116. Чижикова А.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 49.
117. Van den Berhe P.L. The Ethnic Phenomenon. – NY., 1981. – p. 34.
118. Березовская Ю. Бельгийское государство трещит по швам // Известия – Украина – 6 марта 1999 г. – С. 3.
119. Фесенко Ю.П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине... – С. 14.
120. Про його історію див.: Климов А.О. Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923-1998. Історичний нарис. – Луганськ: ВАТ “ЛОД”, 1998.
121. Див.: Горбатов Б.Л. Донбасс – Донецк: Донбасс, 1984.
- Вольный Ф.Г. Гвардия – Донецк: Донбасс, 1976.
- Довнар Г.С. Делись огнем. – Донецк: Донбасс, 1989.
- Цікаві риси цього явища помітила В.П.Царьова. Див.: Царева В.П. “Наш путь степной...” (Словесный образ Луганщины) // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск: Світлиця, 1998. – С. 76-79.
122. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – С. 176.
123. Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск, 1991. – С. 9.
124. Заставний Ф.Д. Населення України... – С. 40.
125. В стране уже 50 миллионов граждан // Киевские ведомости. – 4 января 1999 г. – С. 2.

126. Население Луганской области... – С. 14-15, 142-155.
127. Авраамова Е.М. Формирование новой российской макроидентичности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 20.
128. Див.: Ширманова М.Ю. Историческое сознание общества (философский анализ). Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. филос. н. – Ростов на-Дону, 1983. – С. 5.
129. Комиссарова Г.В. Методологические проблемы исследования исторического сознания // Методологические проблемы научных исследований. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1984. – С. 133.
- Комиссарова Г.В. Методологические основания типологизации исторического сознания // Методологические проблемы науки. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1986. – С. 62.
130. Комиссарова Г.В. Методологические основания... – С. 63.
131. Віленська Е.В., Поклад В.І. Національно-культурні орієнтації мешканців Луганської області // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 50.
132. Панина Н.В. Как мы относимся к другим нациям? // Украинский обозреватель. – 1992. – № 1. – С. 7.
- Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – С. 109.
133. Скокова Л.Г. Етнокультурні орієнтації населення України // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1998. – С. 124-130.
134. Шлемкевич М. Галичанство // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 248.
135. Бекешкіна І. Ставлення населення Сходу і Півдня України до проблем незалежності, порівняльні оцінки ситуації у Росії і в Україні // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 44.
136. Нарочницкая Н.А. Внешняя политика России // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 16-30.
137. Бекешкіна І. Ставлення населення... -С. 46.
138. Головаха Е.І. Стратегія соціально-політичного розвитку України: Досвід перших років незалежності та нові орієнтири. – К.: Абрис, 1994. – С. 40.
139. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 118.
140. Заставний Ф.Д. Населення України... – С. 65.
141. Віленська Е.В., Поклад В.І. Національно-культурні орієнтації... – С. 59.
142. Есть мнение! Итоги социологического опроса / Под общей редакцией Ю.А.Левады. – М.: Прогресс, 1990. – С. 197.

143. Романюк А.С., Черныш Н.И. Восток – Запад: компромисс или конфронтация // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 3-4. – С. 110.

144. Бекешкіна І. Ставлення населення... – С. 45.

145. Про особистісно-типологічний підхід див.: Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – Институт социологии НАНУ, 1996. – С. 8.

Глава II. Цінності та етнічне життя суспільства

§ 1. Цінності як суспільна реальність

1. Попович М.В. Рациональность и измерения человеческого бытия. – К.: Сфера, 1997. – С. 73.

2. Головні праці Р.Лотце:

Lotze R. Geschichte der Aesthetik in Deutschland. Munchen, 1868.

Lotze R. System der Philosophie. TL.1 – 2. Lpz., 1874 – 79.

Lotze R. Über den Begriff der Schönheit. Lpz., 1885.

У рос. перекладі є:

Лотце Р. Микрозм. Ч. 1 – 3. М., 1866 – 67.

Лотце Р. Основания практической философии. – СПб., 1882.

3. Я не буду докладно розглядати історію питання в світовій філософії та соціології. Тим більш, що така робота вже зроблена.

Див.: Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 51.

Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения “Вища школа”, 1988. – С. 11-46, 69-75.

4. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 71.

5. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. – К., 1987. – С. 123.

6. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 6.

7. Философский энциклопедический словарь. – 2-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 732.

8. Социологический справочник / Под общей ред. В.И.Воловича. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1990. – С. 120.

9. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 15.

10. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект-пресс, 1995. – С. 115.
11. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 141.
12. Брожик В. Марксистская теория оценки. – М, 1982. – С. 204.
13. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 33.
14. Там же. – С.8.
15. Там же. – С. 46.
16. Parsons T. Social System. – N.Y: Free Press, 1964. – p 12.
17. Поппер К. Злиденність історизму. – К.: Абрис, 1994. – С. 50-57.
18. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2 /Пер. з англ. О.Буценка. – К.: Основи, 1994. – С. 20-21.
19. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 34-35.
20. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976 – С. 19.
21. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 89-105.
22. Хмелько В.Е. Социальная направленность личности. – С. 46-47.
23. Хмелько В.Е. Там же. – С. 49-50.
24. Хмелько В.Е. Там же. – С. 51.
25. Хмелько В.Е. Ценностные ориентации // Социологический справочник. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1990. – С. 368.
26. Саарнійт Ю.Р. Про співвідношення основних понять теорії цінностей // Філософська думка. – 1987. – № 5. – С. 58.
27. Там же. – С. 57.
28. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 118.
29. Див.: Хмелько В.Е. Социальная направленность личности. – С.44-46.
30. Бакиров В.С. Указ. соч. – С. 117.
31. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 12.

32. Поппер К. Злиденність історизму. – К.: Абрис, 1994. – С. 106.
33. Авраимова Е.М. Формирование новой российской макроидентичности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 19.
34. Успенский Б.А. Дуалистический характер русской средневековой культуры (на материале “Хождения за три моря” Афанасия Никитина) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т. 1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С. 268-271.
35. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы... – С. 14.
36. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 455.
37. Ивин А.А. Основы теории аргументации. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 162-163.
38. Вебер М. Смысл “свободы от оценки” в социологической и экономической науке // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 548.
39. Ивин А.А. Указ соч. – С. 155.
40. Там же. – С. 161.
41. Там же. – С. 163-165.
42. Там же. – С. 166.
43. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты. – С. 467.
44. Там же. – С. 467.
45. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы... – С. 7.
46. Соловьев Э.Ю. Феномен Локка // Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры. – М.: Политиздат, 1991. – С. 166.
47. Лосев А.Ф. Логика символа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С.272.
48. Лотман Ю.М. О семиосфере // Ученые записки Тартуского гос. у-та. Вып. 641. Труды по знаковым системам. Вып. ХУП – Тарту, 1984. – С. 5-23.
49. Лосев А.Ф. Логика символа. – С. 273.
50. Юркевич П.Д. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 3-72, 286-294.
51. Поппер К. Злиденність історизму. – С. 128.
52. Там же. – С. 135.

53. Там же. – С. 136.
54. Там же. – С. 142.
55. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – С. 35.
56. Ансар П. Современная социология // Социологические исследования. – 1996. – № 1. – С. 139
57. Див.: Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – С. 137.
58. Kluckhohn C. Value and Value – Orientation in the theory of Action // Toward a General Theory of Action / Ed. by T.Parsons and E.Shils. – Cambridge. – 1967. – p. 395.
59. Ивин А.А. Указ соч. – С. 195.
60. Гершензон О. Межкультурное непонимание: израильяне и репатрианты из России // Славяноведение. – 1994. – № 4. – С. 53-54.
61. Там же. – С. 58.
62. Там же. – С. 56.
63. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. – С. 461.
64. Апресян Р.Г. Добро и польза // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. 1991. – М.: Республика, 1992.. – С. 22-25.
65. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Новости, 1992. – С. 132.
66. Малахов В.А. Этика. – К.: Либідь, 1996. – С. 89.

§ 2. Радянська ціннісна драма в європейському контексті

1. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія. Течії й напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 68.
2. Про це див.: Ортега – и – Гассет Х. Человек в XV веке // Человек – 1992. – № 3. – С. 28-39.
3. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 290.
4. Там же. – С. 291.
5. Юнг К.-Г. Дух Меркурий. – М.: Канон, 1996. – С.345.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли /Пер. с фр. – М.: Издательская группа “Прогресс” – “Универс”, 1993. – С. 307.

7. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Пер. з нім. М.Павлюк. – К.: Основи, 1994. – С. 19.
8. Арон Р. Там же. – С. 128-130.
9. Краус В. Там же. – С. 102.
10. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Политиздат, 1991. – С. 148-149.
11. Там же. – С. 143.
12. Сорокин П. Кризис нашего времени // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 429-431.
13. Арон Р. Указ соч. – С. 378-379.
14. Гитлер А. Моя борьба / Пер. с нем. – Б.м.: Т-Око, 1992. – С. 127.
15. Гитлер А. Там же. – С. 213.
16. Там же. – С. 459.
17. Лифшиц Мих.А. Нравственное значение Октябрьской революции // Лифшиц Мих. Собр. соч. в трех томах. Т.III. – М.: Изобразительное искусство, 1988. – С. 251.
18. Ленин В.И. Задачи союзов молодежи // Сборник произведений В.И.Ленина. Для учащихся средних школ и средних спец. учебн. заведений. Изд. 4-е. – М.: Политиздат, 1977. – С. 423.
19. Лифшиц Мих. А. Указ. соч. – С. 239.
20. Ленин В.И. Указ. соч. – С. 419.
21. Лифшиц Мих. А. Указ. соч. – С. 254.
22. Троцкий Л.Д. Их мораль и наша (Памяти Льва Седова) // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. 1991. – М.: Республика, 1992. – С. 218.
23. Там же. – С. 241.
24. Там же. – С. 239.
25. Там же. – С. 216.
26. Там же. – С. 237.
27. Ленин В.И. Задачи союзов молодежи. – С. 417.
28. Див.: Бутенко А.П. Власть народа посредством самого народа: О социалистическом самоуправлении. – М.: Мысль, 1988.

29. Троцкий Л.Д. Указ соч. – С. 236.
30. Ленин В.И. Задачи союзов молодежи. – С. 421.
31. Там же. – С. 415.
32. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. – С. 235.
33. Сталин И. О. Великой отечественной войне Советского Союза. – М.: ОГИЗ – Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947. = С.40.
34. Там же. – С. 196.
35. Краус В. Вказана праця. – С. 11.
36. Про поняття див.: Краус В. Там же. – С. 12-14.
37. Там же. – С. 86.
- § 3. Еволюція ціннісного компоненту масової свідомості населення нашої країни. Луганщина в українському контексті.
1. Дані В.Г.Лісовського наводжу за кн.: Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. – С. 121-131.
2. Там же. – С. 126.
3. Козовский Ю.М. Героическое и некоторые вопросы соотношения категорий этики и эстетики // Хабаровский гос. пед. ин-т. Ученые записки, том 22 (серия общественных наук). – Хабаровск, 1969. – С. 41.
4. Там же. – С. 44.
5. Ручка А.А. Указ. соч. – С. 138.
6. Бакиров.В.С. Указ. соч. – С. 94.
7. Там же. – С. 105.
8. Советский образ жизни: Состояния, мнения и оценки советских людей. – М. 1984. – С. 52-56.
9. Крім уже вказаних праць див.: Титма М.Х. Социально-профессиональная ориентация молодежи. Т. 1. – Таллин, 1982.
10. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность //Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – С. 419.
11. Лобас В. Між “диким капіталізмом” і “розвинутим соціалізмом” // Віче. – 1996. – № 3. – С. 7.

12. Магун В. Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985-1995 роки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 107.
13. Там же. – С. 116.
14. Про це див.: Кононов І., Адаменко Е., Ваховський Л., Панченко Л. Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса. – Луганск: Изд-во Восточноукр. у-та, 1995. – С. 60-61.
15. Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Конец харизматической эпохи. Печать и изменения в системах ценностей общества // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 39.
16. Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н. Киев: 1990-1991 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 106.
17. Там же. – С. 105.
18. Гудков Л. Перемога у війні: до соціології одного національного символу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 34-35.
19. Там же. – С. 35.
20. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта... – С. 138-139.
21. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII в.) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т.1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С. 221.
22. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Історія філософії України. – К.: Либідь, 1993. – С. 18.
23. Про дослідження див.: Панина Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології, 1998. – С. 11-16.
24. Кесельман Л., Мацкевич М. Індивідуальний оптимізм/песимізм у сучасній російській трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 167.
25. Шютц А. Возвращающийся домой // Социологический исследования. – 1995. – № 2. – С. 139.
26. Там же. – С. 140.
27. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социологос. Вып. 1. Общество и сферы смысла. – М.: Прогресс, 1991. – С. 42.
28. Панина Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.)... – С. 95.
29. Там же. – С. 97.

30. Селье Г. Стресс без дистресса /Пер. с англ. А.Н.Лука и И.С.Хорола. – М.: Прогресс, 1982. – С. 35.
31. Там же. – С. 46.
32. Про це див.: Кононова Н.Б. Горняки роют норы, чтобы выжить //Киевские ведомости. – 28 февраля 1998 г. – С. 20.
33. Кононов І.Ф. Тінь сірої чаплі //Демократична Україна. – 4 грудня 1997 р. – С. 1-2.
34. Кононов І.Ф. Парад політичних позірностей //Демократична Україна. – 19 березня 1998 р. – С. 1-2.
35. Кононов И., Адаменко Е., Ваховский Л., Панченко Л. Предпринимательство Луганщины... – С. 72-74.
36. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Реферат. перевод с англ. В.Костинской. – К.: Абрис, 1996. – С. 84.
37. Переломов Л.С. Послесловие // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). – М.: Ладомир, 1993. – С. 356.
38. Фонвизин Д.И. Драматургия, поэзия, проза. – М: Правда, 1989. – С. 214.
39. Rokeach M. The Nature of Human Values. – N.Y., L: The Free Press, 1973.
40. Про ці поняття див.: Мертон Р. Указ. соч. – С. 89-105.
41. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 15.
42. Там же. – С. 18-19.
43. Там же. – С. 14.
44. Лакер У. Черная сотня. Происхождение русского фашизма / Пер. с англ. В.Меникера. – М.: Текст, 1994. – С. 111.
45. Православна газета. – Серпень 1998. – С. 3.
46. Пантелеева А. Спаси нас, Господи! // Наша газета. (г. Луганск) – 13 декабря 1993 г. – С. 5.
47. Еременко А.М. В ожидании Мессии // Лугань. Сборник научных трудов, посвященный 200-летию г. Луганска. – Луганск: Изд-во АО “ЛКТ-Электроникс”, 1995 – С. 143.
48. Там же. – С. 148.
49. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997)... – С. 84-85.
50. Гараджа В.И. Социология религии. – М.: Аспект-пресс, 1996. – С. 226.

51. Там же. – С. 227.

52. Кононов И.Ф. Культурные ориентации читателей “Нашей газеты” // Наша газета. – 2 октября 1991. – С. 4.

53. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.)... – С. 86.

54. Сорокин П.А. Кризис нашего времени... – С. 501.

55. Краус В. Вказ. праця. – С. 52.

56. Писарева Л. Телетерор // Православна газета. – Квітень 1998 р. – С. 4.

57. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 19.

58. Козловський П. Постмодерна культура... – С. 239-240.

59. Апель К.-О. Априорні спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 418.

60. Бакиров В.С. Указ соч. – С. 86-89.

Глава 3. Донбас як комунікативна спільнота.

§ 1. Україна та Донбас: проблема мовної ситуації

1. Белл Р.Т. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 234-236.

2. Губогло М.Н. Переломные годы. – Т. 1. Мобилизованный лингвизм. – М., 1993.

3. Вестник Народного фронта – 2 октября 1988 г. (№11) – С. 2.

4. Общая программа Народного фронта Эстонии. Проект // Вестник Народного фронта. – 7 сентября 1988 г. (№ 4). С. 1.

5. Там же. – С. 2.

6. Там же.

7. С ответственностью за завтрашний день. Речь первого секретаря ЦК Компартии Эстонии В.Вяляса на учредительном съезде Народного фронта Эстонии // Советская Эстония. – 2 октября 1988 г. – С. 3.

8. Там же.

9. Социальная лингвистика в Российской Федерации (1992-1996). – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – С. 7.

10. Сталин И. Относительно марксизма в языкознании. К некоторым вопросам языкознания. Ответ товарищу Е.Крашенинниковой. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1950. – С. 5.
11. Там же. – С. 17-19.
12. Літературна Україна – 16 лютого 1989 р. – С. 3.
13. Пінчук С. Закон про мови: реальність і перспективи // Дзвін. – 1990. – № 9. – С. 82.
14. Лузан А.В. Право на образование на родном языке – неотъемлемое право граждан Украины // Русское образование в Украине в контексте международного опыта. Материалы международной научно-практической конференции (26-27 октября 1995 г.) – К., 1995. – С. 193.
15. Емірова Аділе. Мовна ситуація та мовна політика в Криму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6 – С. 125.
16. Заставний Ф.Д. Населення України. – С. 118.
17. Паніна Н.В., Головаха Є.І.Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1997 рр.)... – С. 82.
18. Там же. – С. 83.
- 19.Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики... – С. 33.
20. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1997 рр.) – ...С. 82.
21. Прибиткова І. Мову нам дано для того, щоб... // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 234.
22. Там же. – С. 235.
23. Плачинда С.П. Куди йдемо? – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 56.
24. Диалог украинской и русской культур в Украине. Материалы 3-й Международной научно-практической конференции (12 – 13 ноября 1998 г., г. Киев). – К. 1999. – С. 250 – 251.
25. Там же. – С. 249.
26. Там же – С. 249 – 250.
27. Кушнир Б. На каких языках читают в неофициальной столице Западной Украины // Киевские ведомости. – 9 июля 1999 г. – С.21.
28. Шульга Н.А. Состояние русской культуры в Украине: мифы и реалии // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1999. – С.16.
29. Там же. – С. 17.

30. Разумков А.В. Межэтническое согласие как фактор национальной безопасности Украины // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1999. – С. 19.
31. Хмелько В.Е. Политические ориентации крупнейших регионов и лингво-этнических групп Украины //Константы. Альманах социальных исследований. – Херсон, 1997. – № 1 (6) – С. 11.
32. Заставний Ф.Д. Населення України. – С. 118-119.
33. Емірова Аділе. Мовна ситуація та мовна політика в Криму... – С. 121.
34. Там же. – С. 123.
35. Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Луганск, 1991. – С. 156.
36. Там же. – С. 157.
37. Там же.
38. Белл Р.Т. Социолінгвістика... – С. 278.
39. Там же. – С. 273-280.
40. Население Луганской области... – С. 172-173.
41. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – С. 63.
42. Прибиткова І. Мову нам дано для того, щоб... – С. 239-240.
43. Сватівщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. проф. З.С.Сікорської. – Луганськ: Осіріс, 1998. – С. 41.
44. Грек А.Г., Миронова Т.А. Предания, язык, культура русского народа: Боровское, Бахмутовка, Аношкино, Крымское Луганской области. – Луганск, 1995. – С. 12.
- Поглиблено цю тему в новій книжці авторок: Грек А.Г., Миронова Т.А. Язык одного говора. Опыт описания языка говора п. Городище Перевальского района Луганской области. – Луганск: Луганский гос. пед. ун-тет. им. Т.Шевченко, 1999.
- Особлива цінність цього дослідження полягає в тому, що воно стосується селища старовірів. Їх общини досить консервативні в культурному плані. Але й тут фіксуються синтетичні російсько-українські явища. Грек А.Г. та Миронова Т.А. пишуть: “Українсько-російські” слова в словнику городищенського говору свідчать про присутність українського елемента в якійсь висхідній точці його розвитку, про зближення цього російського говору з українським в процесі його конвергентного розвитку та характеризують в цілому говір як перехідний”. (с. 20)
45. Там же. – С. 14, 21.
46. Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – С. 4.

47. Ансар П. Современная социология // Социологические исследования. – 1996. – № 1 – С. 135-142.
48. Белл Р.Т. Социоллингвистика... - С. 162.
49. Там же. – С. 172.
50. Успенский Б.А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т 2. Язык и культура. – М.: Гнозис, 1994. – С. 26.
51. Белл Р.Т. Социоллингвистика... – С. 178.
52. Шульга Н.А. Состояние русской культуры в Украине: мифы и реалии... – С. 8.
53. Курдюк М. Наша рідна, солов'їна // Демократична Україна – 26 вересня 1998 р. – С. 3.
54. Там же.
55. Елизаренкова Т.Я. Древнейший памятник индийской культуры // Ригведа. Избранные гимны. – М.: Наука, 1972. – С. 60-66.
56. Курдюк М. Вказ. твір.
57. Новости. – 1996. – № 5.
58. Мовчан П.М. Мова – явище космічне. Есе, літературно-критичні статті. – К.: Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Шевченка, 1994. – С. 140.
59. Там же. – С. 90.
60. Там же. – С. 138.
61. Там же. – С. 155.
62. Там же. – С. 99.
63. Железный А.И. Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. – К., 1998. – С. 12.
64. Там же. – С. 30.
65. Там же. – С. 24, 68.
66. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М.: Прогресс, 1987. – С. 143-144.
67. Там же. – С. 148-149, 156.
68. Там же. С. 167.
69. Там же. – С. 157.

70. Толстой Н.И., Иванов Вяч.Вс., Гамкрелидзе Т.В. Послесловие // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии... - С. 510.

71. Там же. – С. 509.

72. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии... – С. 52.

73. Там же. – С. 29.

74. Там же. – С. 498.

75. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – С. 79.

76. Там же. – С. 86.

77. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры /Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – С. 349.

78. Рамишвили Г.В. От сравнительной антропологии к сравнительной лингвистике // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры... – С. 310.

79. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры... – С. 282.

80. Там же. – С. 280.

81. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 80.

82. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры... – С. 364.

83. Там же. – С. 360.

84. Там же. – С. 349.

85. Там же. – С. 380.

86. Там же. – С. 375.

87. Мені здається дуже актуальним дослідити зв'язки ідей В. фон Гумбольдта з сучасними пошуками гуманітаріїв. Це стосується не тільки проблем мови. У нього ми знайдемо думки, які випереджають більше ніж на сторіччя розробки М. Бубера та М.Бахтіна. От, наприклад, що він писав у праці “Роздуми про всесвітню історію”: “...Оскільки людина є тварина суспільна – в цьому специфіка її характеру, – оскільки інший для неї потрібен не для захисту, надання допомоги, відтворення, збереження життєвих звичок (як деяким видам тварин), а тому, що вона піднімається до усвідомлення Я, а Я без Ти уявляється її розуму й чуттям нісенітницею, – то в її індивідуальності (в її Я) одночасно вивільняється індивідуальність її суспільства (її Ти)”. (Там же. – С. 283).

У Вільгельма фон Гумбольдта ми знайдемо й ідеї, які знайшли продовження в трактатах Л.М.Гумільова. Наприклад, він писав, що за найбільшим підйомом у житті народу, наступає зворотний рух. “Проте між усвідомленням дійсно досягнутої вершини та моментом, коли проявиться занепад, існує проміжок і це самий прекрасний період”. (Там же – С. 281).

Ці сюжети зараз не пов'язані з моєю метою. Тому залишаю їх до наступного разу.

88. Мовчан П.М. Мова – явище космічне... – С. 93.

89. Захарченко М.В. Соціологічні проблеми у творчості О.Потебні //Соціологічна думка України. Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – С. 263.

90. Там же. – С. 272.

91. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М. Искусство, 1976. – С. 273.

92. Там же. – С. 270.

93. Там же. – С. 274.

94. Там же. – С. 275.

95. Там же. – С. 278.

96. Там же. – С. 259.

97. Там же. – С. 260.

98. Там же.

99. Див.: Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры... С. 373-374.

100. Потебня А.А. Эстетика и поэтика... – С. 264.

101. Там же. – С. 263.

102. Там же. – С. 267.

103. Там же. – С. 271.

104. Там же. – С. 285.

105. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 14.

106. Підкреслю, що мої критичні зауваження стосуються виключно статті “Мова і народність”. Інші його праці я в цій роботі не розглядаю. В цілому ж вважаю дуже актуальною інтерпретацію спадщини О.О.Потебні під соціологічним кутом зору. Цілком правий М.В.Захарченко, коли пише: “Соціологічні ідеї в творчій спадщині О.О.Потебні були новаторськими не лише для свого часу. Багато з них і сьогодні залишаються гостро актуальними, а деякі навіть не поставленими в сучасній науці. У цьому плані теоретична спадщина Потебні містить дуже багатий матеріал для розвитку соціологічної науки, культурології та інших сфер знання”. (Соціологічна думка України. – К., 1996. – С. 273).

Я ще раз підкреслюю наступне. Включення спадщини того чи іншого мислителя минулого в сучасний процес розвитку науки передбачає не проголошення йому хвали, а критичне переосмислення його праць.

107. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат /Пер. с нем. Н.Добронравова и Д.Лахути. – М: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – С. 31.
108. Там же. – С. 50.
109. Лекторский В.А. От позитивизма к неопозитивизму // Буржуазная философия XX века. – М.: Политиздат, 1974. – С. 120.
110. Там же. – С. 124.
111. Там же. – С. 133.
112. Лу'янець В.С. Філософія деконструкції: походження, стратегія, загальнокультурне значення //Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 92.
113. Цит. за: Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание... – С. 67.
114. Лобас В.Ф. Мировоззренческая функция естественного языка // Мировоззренческий потенциал гуманитарных наук / Под ред. проф. В.Ф.Лобаса. – К.: Вища школа, 1990. – С. 10.
115. Цит. за: Лобас В.Ф. Мировоззренческие функции естественного языка... – С. 11.
116. Беманандзара Р. Мерило пространства и времени // Курьер ЮНЕСКО. – Январь 1985 г. – С. 36-37.
117. Бенвенист Э. Общая лингвистика... – С. 105.
118. Там же. – С. 27.
119. Там же. – С. 111.
120. Там же. – С. 111.
121. Там же. – С. 113.
122. Лобас В.Ф. Мировоззренческая функция естественного языка... – С. 12.
123. Там же. – С. 13.
124. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 61-62.
125. Философский энциклопедический словарь. 2-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 321.
126. Там же. – С. 186.
127. Там же. – С. 144.
128. Хведелидзе М.Г. Два понятия вечности в космогониях древнего Египта //Мероп. – Вып. 3. – М: Наука, 1985. – С. 239.

129. Ключков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. Очерки. -М.: Наука, 1983. – С. 15.
130. Бенвенист Э. Общая лингвистика... – С. 112.
131. Лобас В.Ф. Мировоззренческие функции естественного языка... – С. 18.
132. Там же. – С. 21.
133. Бенвенист Э. Общая лингвистика... – С. 296.
134. Бенвенист Э. Общая лингвистика... – С. 293.
135. Там же. – С. 314-317.
136. Цит. за: Бенвенист Э. Общая лингвистика... – С. 303.
137. Про це можна прочитати: Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття... С. 69-73.
138. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 263.
139. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації //Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 85.

§ 2. Засоби масової інформації як арена комунікативної дії та суспільного дискурсу

1. Социология и пропаганда / Отв. Ред. Иванов В.Н. – М.: Наука, 1986. – С. 102.
2. 47 пятниц. Функционирование общественного мнения в условиях города и деятельность государственных и общественных институтов (программы и документы исследования). Вып. 1 / Общ. Ред. Грушин Б.А. – М.: АН СССР, ССА, Научный совет АН СССР по проблемам КСИ. 1969. – С. 34.
3. Там же. – С. 22.
4. Массовая информация в советском промышленном городе. – М., 1980.
5. Массовая коммуникация в условиях научно-технической революции. – Л., 1981
- Коробейников В.С. Редакция и аудитория: социологический анализ. – М., 1983.
- Буданцев Ю.П. Системность в изучении массовых информационных процессов. – М., 1986.
- Фомичев И.А. Печать, телевидение и радио в жизни советского человека. – М., 1987.
6. Социология и пропаганда... С. 101.
7. Там же.

8. Коробейников В.С. Социология средств массовой информации // Социология: Словарь-справочник. – Т. 2. Отдельные отрасли социологического знания. – М.: Наука, 1990. – С. 196.

9. Костенко Н.В., Оссовский В.Л. Ценности профессиональной деятельности (опыт социологического исследования кино). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 9-19.

10. Там же. – С. 28, 40, 43, 48-54.

Костенко Н.В. Ценности и символы в массовой коммуникации. – К.: Наукова думка, 1993.

Треба відмітити ще одну заслугу Н.В.Костенко перед українською соціологією. Вона завжди орієнтувалася на світовий рівень розвитку соціології ЗМІ. Завдяки синтезу західних та вітчизняних наробок у цій галузі відкрилися перспективи динамізації відповідних досліджень в Україні.

11. Костенко Н.В. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 128.

12. Философский энциклопедический словарь. 2-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – С. 601.

13. Костенко Н.В. Масова комунікація... – С. 129.

14. Костенко Н., Макеєв С. Вибори і медіа: легалі-зуючи публічну сферу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1 – С. 79.

15. Див.: Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность Московские лекции и интервью. – М.: КАМІ – ACADEMIA, 1995. – С. 57-77.

16. Див.: Немировский Е.А. Иоганн Гуттенберг. – М.: Наука, 1989.

17. Лопе де Вега. Драмы и комедии. – М.: Прада. 1991. – С. 51.

18. Костенко Н.В. Масова комунікація...-С. 129.

19. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С. 120.

20. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – М.: АСТ, 1999. – С. 92-117.

21. Там же. – С. 265.

22. Платон. Политик // Платон. Соч. в 3-х томах. Т. 3. Ч.2. – М.: Мысль, 1972. – С. 57-58.

23. Там же. – С. 54.

24. Див.: Речение Ипусера //Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч. 1. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 42-52.

25. Там же. – С. 39.

26. Там же. – С. 41.
27. Там же. – С. 40-41.
28. Мемфорд Л. Міф про машину. Техніка і розвиток людини // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 71.
29. Фромм Е. Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія...- С. 139.
30. Платон. Политик... – С. 72.
31. Тацит К. Сочинения в двух томах. Т. 1. Анналы. Малые произведения. Т. 2. История. – СПб.: Наука, 1993. – С. 383.
32. Там же. – С. 359.
33. Там же. – С. 377.
34. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 354.
35. Там же. – С. 357.
36. Платон. Политик...С. 54-55.
37. Ортега-и-Гасет Х. Вибрані твори / Перекл. з ісп. – К.: Основи, 1994. – С. 111.
38. Трубецкой Н.С. “Хожение за три моря” Афанасия Никитина как литературный памятник // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 451-452.
39. Тоффлер Э. Третья волна ... – С. 202.
40. Я вже звертався до ідей К.Поппера з приводу змін суспільної цілісності. Тут тільки побіжно зауважу, що навіть у випадку застосування його порад з часткової соціальної інженерії ми зовсім не унеможливуємо зміни цілісності. Більш того, частковими змінами можна спровокувати системні зміни. Визнання ж тільки реформістського шляху може нас зробити безпорадними в революційних обставинах.
41. Див.: Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К.: Либідь, 1996. – С. 20-21.
42. Леопарді Дж. Поезії / Пер. з італійської. – К.: Дніпро, 1988. – С. 132-133.
- “Полінодію” переклав Григорій Кочур.
43. Платон. Политик... С. 47.
44. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности...- С. 91.
45. Леопарді Дж. Поезії...С. 137.
46. Сартр Ж.-П. Стена. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1992. – С. 446.
47. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества... – С. 356-357.

48. Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – С. 23.

Войтович С.О. Проблема соціальних інститутів у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2 – С. 155-157.

Гавриленко І.М., Скідін О.Л. Соціологія освіти. – Запоріжжя: ЕТТА-ПРЕСС, 1998. – С. 295.

Оссовський В.Л. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 144-145.

49. Гавриленко І.М., Скідін О.Л. Вказ. твір. – С. 297.

50. Оссовський В.Л. Соціальна організація та соціальна інституція... – С. 144-145.

51. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности...- С.148.

52. Там же. – С. 149.

53. Там же. – С. 102.

54. Там же.

55. Там же. – С. 92.

56. Мухелишвили Н.Л., Сергеев В.М., Шрейдер Ю.А. Ценностная рефлексия и конфликты в разделенном обществе // Вопросы философии. – 1996.-№ 11. – С. 13.

57. Там же. – С. 11.

58. Щепанський Я. Елементарні поняття соціології / Пер. з польск. – М.: Прогрес, 1969. – С. 97.

59. Гавриленко І.М., Скідін О.Л. Вказ твір. – С. 298.

60. Про визначення організації див.: Bielski M. Organizacje: istota, struktury, procesy. – Lodz: Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego, 1992. – S. 73-84.

61. Еллюль Ж. Техніка або виклик століття // Сучасна зарубіжна соціальна філософія... – С. 36.

62. Bielski M. Organizacje... – S. 90.

63. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности... С. 212-213.

64. Про цю формулу див.: Костенко Н.В. Масова комунікація... – С. 137.

65. Українське законодавство. Засоби масової інформації. – Міжнародний Медіа Центр – “Інтерньюз”, 1995. – С. 30.

66. Там же. – С. 48-50.

67. Законы о прессе. Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германии. – Бонн: Интер Национес, 1993. – С. 24.
68. Там же. – С. 65.
69. Когда вашу статью не находят смешной и предъявляют вам иск на 14 миллионов долларов... // Журналист. – 1996. – № 8. – С. 55.
70. Законы о прессе... – С. 44, 46.
71. У даному випадку не втручаюся в суперечку про сам термін “інтелігенція”. Стан в цій суперечці демонструє наступне висловлювання М.Рябчука: “Властиво, ми й досі не маємо інтелектуалів у західному розумінні, а маємо інтелігенцію – типовий продукт східноєвропейської несвободи. Точніше – продукт компромісу між внутрішньою свободою й зовнішнім гнітом”. (Візитна картка української культури. Інтерв'ю з відповідальним редактором часопису “Критика” Миколою Рябчуком // ПіК. – 1999. – № 29. – С. 39). Особисто мені здається дуже сумнівним прагнення все виправити за західними зразками. Не тільки Захід робив відкриття, важливі для нас, але й новації, що з'явилися на вітчизняному ґрунті, вплинули на Захід.
72. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973. – С. 354.
73. Там же. – С. 52.
74. Еллюль Ж. Техніка, або виклик століття... – С. 55.
75. Про такі групи та їх свідомість див.: Грушин Б.А. Массовое сознание. – М.: Политиздат, 1987.
76. Пиетиля К. Демократическая активность и массовая коммуникация: вызов образу жизни современного массового общества // Город – образ жизни – массовая коммуникация. Доклады финских участников советско-финского семинара, Ленинград, 22-28 мая 1983 года. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1989. – С. 23.
77. Там же. – С. 26.
78. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 37-38.
79. McComb M.E., Shaw D.L. The agenda – setting function of mass media // Public opinion quarterly. – 1972. – Vol. 36. – P. 176-187.
- Beniger J.R. Media content as social indicator. The greenfield index of agenda – setting // Communication research. – 1978] – Vol. 5. – P. 437-453.
80. Юрьев К.Ю., Леонидов Т.Г. Феномен тематизации в республиканской прессе // Социологические исследования. – 1998. – № 11. – С. 16.
81. Моль А. Социодинамика культуры... – С. 181.
82. Див.: Костенко Н.В. Масова комунікація... С. 141-142.

83. Див.: Костенко Н.В., Макеев С.О. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу... – С. 87.
84. Костенко Н.В. Условность идеи консолидации в предвыборных практиках масс-медиа // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні. Матеріали круглого столу 23 червня 1999 р. – К., 1999. – С. 49.
85. Рекламная пауза // Известия – Украина – 19 ноя-бря 1999 г. – С. 7.
86. Нестеренко С. Як надати виборчому процесу сексуальності. Українці зазнали впливу новітніх технологій //ПіК. – 1999. – № 30. – С. 17.
- 87.Паперная Г. “Победа российских кучмейкеров” //Киевские ведомости. – 23 ноября 1999 г. – С. 5.
88. Массовая информация и общественное мнение молодежи. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 85.
89. Костенко Н.В. Средства массовой коммуникации: автономия на фоне двойной зависимости // Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / Отв. Ред. Ручка А.А. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 116-90.
90. На причини експансії моделей злочинної поведінки в кризовому суспільстві мені вже доводилося звертати увагу: Кононов І.Ф. Адаптаційні та адаптуючі стратегії поведінки міських жителів Луганщини за умов суспільної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 71-72.
91. Про це див.: Озерова Н.Г. Функциональные стили русского и украинского языков в условиях их контактирования // Диалог украинской и русской культур. – К., 1997. – С. 120-123.
- Озерова Н.Г. Информативная функция русской и украинской газетной речи // Диалог украинской и русской культур в Украине. – С. 204-206.
92. Моль А. Социодинамика культуры... – С. 25, 152.
93. Бжезинский З. Великая шахматная доска... – С. 195.
94. Там же. – С. 232.
95. Моль А. Социодинамика культуры... – С. 120.
96. Там же. – С. 45.
97. Там же. – С. 122.
98. Вятр Е. Социология политических отношений. – М.: Прогресс, 1979. – С. 330-334.
99. Моль А. Социодинамика культуры... – С. 118.
100. Ленин В.И. Партийная организация и партийная литература // Сборник произведений В.И.Ленина. – М.: Политиздат, 1977. – С. 51.

101. Там же. – С. 50.

102. Там же.

103. На це мені вже доводилося звертати увагу. Див.: Кононов І.Ф. Орієнтації масової свідомості в інформаційному полі на Луганщині (1991-1994 рр.) // Лугань. Сборник научных трудов, посвященный 200-летию Луганска. – Луганск: Изд-во АО “ЛКТ – Электроникс”, 1995. – С. 12-14.

104. Архангельский А. “Новый мир” между прошлым и будущим // Известия – Украина. – 30 ноября 1999 г. – С. 10.

105. Довнар Г.С. Гарячий екран. – Луганськ: Світлиця, 1997. – С. 23.

106. Там же. – С. 202-203.

107. Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Конец харизматической эпохи. Печать и изменения в системах ценностей общества // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 39.

108. Журналіст Р.Ясен пише: “Другим моментом, який рятує виборців від засилля прямої політичної реклами, є заангажованість більшості вітчизняних ЗМІ. Їх прямо чи опосередковано контролюють певні кандидати. У цьому разі “свого” кандидата пропагандують безкоштовно або за символічну плату, а “чужої” реклами намагаються не допустити”. (Ясен Р. Рекламує не рекламує...// ПіК. – 1999. – № 25. – С.9.

109. Тоффлер Э. Третья волна. – С. 266 та наступні.

110. Там же. – С. 277.

111. Раковіцан О. ХХІ століття: секс віртуальний – оргазм реальний? // ПіК. – 1999. – № 22. – С. 44.

112. Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 298.

113. Про природу орієнтації див.: Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 5-19.

114. Наша газета. – 21 січня 1993 р.

115. Ці та інші статистичні дані були люб'язно надані мені в Комітеті інформації Луганської обласної державної адміністрації, за що я висловлюю щире подяку першому заступнику голови Комітету Грачовій Л.О. та співробітниці цієї організації Кушелевій А.В.

116. Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Конец харизматической эпохи... С. 35.

117. Голос України. – 14 січня 1995 р. – С. 2

118. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.)... – С. 116.

119. Моніторинг громадської думки населення України. Матеріали до семінару “Громадська думка населення і демократія”, підготовлені Центром “Соціальний моніторинг” та Українським Інститутом соціальних досліджень за підтримки Центру “Демократичні ініціативи”. – Київ, 21-22 листопада 1997 р. – С. 25.
120. Паніна Н.В. Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.)... – С. 117.
121. Маслова О.М., Пугачева М.Г. Виды документальных источников и методы их анализа // Методы сбора информации в социологических исследованиях. – Кн. 2. Организационно-методические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент. / Отв. Ред. Андреенков В.Г., Маслова О.М. – М.: Наука, 1990. – С. 41-43.
122. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества... С. 362.
123. Де Гольжак В. Клиническая социология // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 54.
124. Коробейников В.С. Методы формализованного анализа документальных источников // Методы сбора информации в социологических исследованиях. – Кн. 2. ... С. 68-69.
125. Цит. за.: Костенко Н.В. Масова комунікація... – С. 145.
126. Там же. – С. 145-146.
127. Ньюман Л. Анализ качественных данных // Социологические исследования. – 1998. – № 12. – С. 102-104.
128. Костенко Н.В. Молодіжна преса: інтереси і цінності // Філософська і соціологічна думка. – 1990.- № 1. – С. 77-82.
- Костенко Н.В. Майбутнє дітей в сюжетах про Чорнобиль (контент-аналіз української преси) // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 9-23.
- Костенко Н.В. Інформаційні джерела у формуванні життєвих орієнтацій підлітків // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр. / Відп. ред. В.Ворона, Є.Головаха, Ю.Саєнко. – Харків: Фоліо, 1996. – С. 240-254.
129. Публікація результатів:
- Кононов И.Ф., Адаменко Е.В., Ваховский Л.Ц., Панченко Л.Ф. Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1995. – С. 10-26.
- Кононов И.Ф., Адаменко Е.В., Ваховский Л.Ц., Панченко Л.Ф. Областная и региональная пресса о развитии частного предпринимательства в Луганской области // Социологические исследования. –1995. – № 8. – С. 68-75.
- Кононов И.Ф. Становлення приватного підприємництва в Луганській області (за матеріалами газет) // Філософська і соціологічна думка. – № 7-8. – С. 97-100.

Кононов І.Ф. Який азимут журналістів? // Віче. – 1995. – № 11. – С. 65-71.

130. Ньюман Л. Неопросные методы исследования // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 123.

131. Кононов І.Ф., Адаменко Е.В., Ваховский Л.Ц., Панченко Л.Ф. Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса... – С. 15-19.

132. Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания (“круглый стол”) // Социологические исследования. – 1998. – № 12. – С. 56.

133. Иванов В.Н. Социология сегодня. Опыт и проблемы социологических исследований. – М.: Наука, 1989. – С.116.

Післямова

Донбас як етнотериторіальна спільнота – це об’єктивна реальність у складі України. Державна національно-культурна політика повинна враховувати його інтереси, як і інтереси інших етнотериторіальних спільнот, що склалися в нашій країні. Через узгодження інтересів слід рухатися до досягнення історичного компромісу між Сходом і Заходом України. Так можна перетворити регіональну культурну гетерогенність у фактор її сили, в джерело саморозвитку.

Ігнорування ж інтересів етнотериторіальних спільнот буде мати своїм наслідком деградацію етно-культурного життя в нашій країні. Це відіб’ється на її загальній динаміці. Криза ідентичності стане перманентною, що не дозволить суспільству розвинути волю, необхідну для модернізації. Крім того, асиміляційна етнокультурна політика пов’язана з антидемократичними інтенціями.

Для того, щоб практична діяльність була успішною, потрібно постійно поглиблювати теоретичне розуміння суспільної реальності. Продуктивність тієї чи іншої наукової роботи визначається не лише тим, що в ній сказано, але й тими питаннями, які вона ставить. Сподіваюсь, що це можна сказати й про мою книгу.

На мою думку, вона порушує питання про необхідність першочергової розробки в соціології деяких проблем етнічного життя. **По-перше**, це стосується етнічних процесів самоорганізації. Що є факторами цих процесів? Де їх межі?

По-друге, надзвичайно актуальними є розробка проблеми домінуючої етнічної коаліції, взагалі проблем міжетнічної взаємодії. Чому між одними народами виникає міжкультурне розуміння, а між іншими – ні? Тут недостатньо вказати на історичні прецеденти. Потрібно намагатися створити загальну теоретичну концепцію.

Українсько-російські відносини у всіх їх аспектах також потребують всебічного вивчення. Слід методами історичної науки та історичної соціології вивчити основні етапи міжкультурної взаємодії між цими народами, зрозуміти природу циклів у цій діалогічній системі, природу переключення домінант.

По-третє, важливо продовжити вивчення ціннісної системи суспільства. Тут, на мою думку, криється одна з точок можливого зростання соціології. Можливо, що через якийсь час буде створена монадологічна концепція соціальної реальності, яка зніме протилежність соціологічного номіналізму і реалізму.

Для вивчення етнічних спільнот це теж відкриває нові перспективи, адже без ціннісної системи не зрозуміти проблем етнічної ідентичності.

По-четверте, вивчення цінностей вимагає поєднання зусиль соціології та семіотики, семіотизацію соціології та соціологізацію семіотики. Дослідження суспільної природи та суспільної ролі знакових систем і перш за все етнічних мов – це вимога часу, звернута до соціологічного співтовариства.

По-п’яте, сучасні етнічні процеси важливо вивчати з урахуванням ролі таких спільнот як інтелігенція та політична еліта. Останні не створюють етносів, але значно впливають на динаміку етнічної свідомості, а через неї й на інші етнічні процеси.

Луганськ

1 жовтня 1998 р. – 26 грудня 1999 р.

